

MATKO
MEŠTROVIĆ

TEORIJA
DIZAJNA
I PROBL
EMI OK
OLINE

naprijed

biblioteka
naprijed

Matko Meštrović
TEORIJA DIZAJNA I PROBLEMI OKOLINE

Biblioteka Naprijed

Urednici

DANKO GRLIĆ
IVAN KUVAČIĆ
ANTUN ŽVAN

Matko Meštrović

TEORIJA DIZAJNA
I PROBLEMI OKOLINE

SADRŽAJ

UVOD	7
Prvi dio	
1 TEORIJA I IDEOLOGIJA	
Povijest problema i prospekt	15
Paleotehničko razdoblje i William Morris	17
2 TEMELJNE PROTURJEČNOSTI	
Prevladavanje stroja	29
Neotehničko razdoblje i Walter Gropius	32
Le Corbusier i internacionalni pokret	40
Hannes Meyer i povijesna provjera	48
3 OTUĐENI DIZAJN	
Redukcija idejnih ciljeva	61
Pioniri američkog dizajna	63
George Nelson i kritičko promišljanje dizajna	67
Korporacijsko planiranje i kriza društvenog sistema	73
Pseudorevolucija Victora Papaneka	79
Fullerovo planiranje svijeta	85
4 DRUŠTVENA PRAKSA DIZAJNA	
Odgojno propagandne institucije	95
Staleška organizacija	111
Obrazovna problematika	116

Drugi dio

5 ZNANSTVENOST DIZAJNA

Metodološki principi i znanstvene tehnike	137
Tehnologija i podjela rada	144
Sistem i ponašanje	150
Vrijednosti i potrebe	159
Smisao i značenje	164
Struktura i alijenacija	170
Razine i svrha	177
Cjelovitost cjeline	184
Klasa i društvena moć	187
Društveni um između norme i prakse	192
Instrumentalna i komunikativna djelatnost	199
Informacija, komunikacija i razvoj	203

6 POVIJESNI HORIZONT

Revolucionarno mišljenje i utopija	219
Od rada do cjelokupnog radnika	225
Radna znanost	231

Treći dio

7 DIZAJN I OKOLINA

Okolinski nasuprot ekolozijskom pristupu	241
Znanstvena akcija i povijesni subjekt	255
Planiranje i proizvodna osnova	266

8 SUDBINA GRADA I SUDBINA RADA

Kapital-odnos i proizvodnja prostora	280
Idealni grad i ideal grada	287
Podređena periferija i nadmoćni centar	299

9 DRUŠTVENA RASPOLOŽIVOST PROSTORA I VREMENA

316

Uvod

Teoriju dizajna ne može se shvatiti, a još manje definirati, kao određenu znanstvenu teoriju. U smislu teorije koja raspolaže preciznim pojmovnim aparatom kojim se tumače zakonomjernosti određenih prirodnih ili društvenih pojava, teorija dizajna ne postoji. Ali, neosporno postoji određeni kontinuitet više ili manje kongruentnog kritičkog mišljenja pojedinih djelatnika dizajna tokom razvoja same te djelatnosti: akumulacija povijesnog iskustva koja tek traži svoju znanstvenu obradu i dogradnju.

Ta okolnost uvelike otežava formalizaciju pristupa toj relativno obimnoj povijesnoj i problemskoj građi. No, očito je da adekvatan analitički instrumentarij može biti određen samo užim tematskim izborom, to jest interesnim aspektom sa kojeg se pristupa povijesnom iskustvu dizajna.

Uzimajući kao područje istraživanja samu *teoriju* dizajna, to jest samo njeno nastajanje, računamo sa činjenicom da taj kritičko-analitički instrumentarij u njoj samoj nećemo naći. Uspostavit ćemo ga tek u odnosu spram glavne teme radnje — u odnosu dizajna prema problemima okoline. Dakako, riječ je prvenstveno o misaonom ili mislenom odnosu dizajna, a ne o tehničko-operativnom.

Više nego i u jednoj drugoj intencionalnoj djelatnosti, u dizajnu je oduvijek postojala duboka sprega teorijskog i ideološkog mišljenja, sprega u kojoj je veoma teško razlučiti teoretske postavke od programatskih, jednako kao što je teško izlučiti njenu metodologiju iz njene povijesne prakse.

Analizirajući stoga ključne tekstualne dokumente značajnih mislilaca i djelatnika dizajna nastojat ćemo utvrditi glavna kretanja i pomake koji su se dešavali u sagledavanju *inherentne problematike dizajna*, usporedo s općim spoznavanjem naravi i značajki industrijske civilizacije u kojoj se dizajn javio kao organizirana praksa industrijskih razmjera.

Pri tome ćemo nastojati pokazati kako je u idejnim pozicijama i teorijskim formulacijama njegovih protagonista latentno prisutan problem okoline kao njegovo interventno područje. Dapače, upravo u mjeri u kojoj i u načinu kako sve kompleksnije poimanje okolinske problematike bude ulazilo u domen idejnih, teorijskih i praktičnih preokupacija dizajna, moći ćemo pratiti i utvrditi kriterije njegove vlastite teorijske evolucije. Taj razvitak nerazdvojan je ne samo od sposobnosti samorefleksije i kritičkog rasuđivanja pojedinih autora u pogledu općih društveno-povijesnih determinanti i ljudske svijesti i slobode ljudske akcije, nego je bio i u tijesnoj vezi s općom dinamikom povijesnog razvitka industrijskog društva i proizvodnih snaga u njemu.

U tom smislu dizajn je i kao pojam i kao djelatnost proživljavao značajne i duboke promjene. Preklapao se ponekad s arhitekturom i urbanizmom u pretenzijama na teorijsku i problemsku obuhvatnost, ili je pak ukazivao na neka problemska područja koja druge discipline nisu uspijevale rješavati. Danas se te pretenzije dizajna obnavljaju, usporedo sa kompletnom revizijom samog pojma koja ga od specifičnih značenja (industrijski dizajn, vizuelni dizajn, okolinski dizajn) vraća generalnom: integriranom dizajnu.

Idejne metamorfoze dizajna očitovale su se i povijesno se mogu pratiti u teorijskoj kristalizaciji samih njegovih stručnih interesa i metodoloških načela. Ona začetna sprega, koja ga je dugo pratila kao sjena duha zalazeće preindustrijske epohe, sa kultom unikatnosti humanističke tradicije koju je pojava stroja temeljito poremetila, razriješila se postepeno početkom stoljeća na razini oruđa za proizvodnju, bez uviđanja suštinskog značenja proizvodnih odnosa. Velika depresija tridesetih godina odgrnula je zadnji veo artistskih iluzija o misiji dizajna, pošto se praktički on već našao u spletu tržišnih zahtjeva, prilagođujući im se posve. Priznat kao profesija zbog zasluga koje je stekao u stanovitom reduciranju troškova proizvodnje i povećanju prodajnosti, dizajn je napustio pionirsku fazu i prosvjeteljske ambicije.

U međuvremenu, prioritet što ga je urbanističko planiranje zadošlo pred arhitektonskim projektiranjem, kao zahtjev moderne gradnje, predstavlja prvi produžetak metodologije dizajna na plan okoline: masovne nastambe i naselja nisu se mogla uspješno podizati bez industrijske tehnologije. Tome je vodio i metodološko-didaktički racionalizam Gropiusovog Bauhauusa. U tom je najznačajnijem žarištu internacionalizirane evropske kulture između dva rata pokušana i prva sinteza plodnih iskustava likovnih avangardi i eksperimentalnih saznanja humanističkih znanosti, u detekciji i percepciji vizuelno-plastičkih fenomena kao osnove modernog

oblikovnog instrumentarija. Ali, formalni racionalizam klasno »neutralnih« pozicija većine intelektualaca internacionalnog pokreta nije bio u stanju ulaziti i u probleme rastućih društvenih konflikata.

Poslijeratne godine obnovile su etičku osjetljivost i u krugu dizajnerske profesije. Iz gorčine povijesnog iskustva ponovo su zasvijetlile ideje predratne avangarde, ali one su sakralizirane prije nego su kritički preispitane. Bauhauzovska didaktika opet je poslužila kao jedina zdrava tradicija za obrazovanje novih naraštaja dizajnera s kojima je industrija u novoj zahuktalosti već računala. Nadolazak znanstveno-tehnološke revolucije tražio je pojačanu scientizaciju i od dizajna, ali jednostrano, prema tehnolozičkim zahtjevima, u čemu su tehnokratske snage otkrivala nove izvore viška vrijednosti.

Međunarodna staleška organizacija dizajnera, ICSID, koja se uzdizala sa zalaskom CIAM-a, neko je vrijeme tribina njihove kritičke svijesti, ali nacionalna udruženja i organizacije institucionaliziraju dizajnersku praksu kao produžetak intervencije privatnog i državnog kapitala u procese tehnološkog moderniziranja privrede. Unatoč deklariranom programu ICSID-a, koji izričito i u samu definiciju dizajna uključuje brigu o okolini,¹ njegov utjecaj na praksu i orijentaciju dizajnera nema stvarnog značenja, jer se ne može suprotstaviti induciranoj tražnji međunarodnog tržišta koje ekspandira na rastućim aspiracijama srednje klase.

Kriza i pad ulmske škole Hochschule für Gestaltung bjelodano potvrđuje tu činjenicu: prihvaćena dotle dok je proizvodila visokocivilizirane modele Braunovih aparata s ekskluzivnim statusnim značenjem, postala je nepoželjna čim je dotakla probleme *društvenih odnosa* i postavila pitanje radikalne reforme visokoškolske nastave. Godine 1968. bio je to prevelik izazov. U čitavom svijetu, koji je brujao od studentskih nemira, nije se našlo ni jedno mjesto gdje bi nova HfG bila moguća. A zadnje riječi izgovorene na njoj bile su: dizajn, da bi mogao pretendirati na to da organizira visokoartificijelnu i u budućnosti izvanredno složenu okolinu i da joj dade svoj pečat, nužno iziskuje stvaranje *znanosti o dizajnu kao grane buduće znanosti o okolini.*²

Godinu dana ranije na 3. ICSID-vom seminaru o edukaciji dizajnera, polazeći od uvjerenja da je neophodna kreativna kontrola naglog rasta populacije, ne samo ljudi nego i predmeta, podataka, materijala i procesa, Maldonado je iznio svoju koncepciju novog sveučilišta u kojem sve znanstvene discipline, od prirodnih do društvenih i tehničkih, surađuju na jedinstvenom zadatku postizanja *ravnoteže rasta društvene i fizičke okoline kao ključ-*

*nog problema suvremene civilizacije.*³ Na tragu te ideje osnovana je ICSID-ova studijska grupa za probleme dizajna u nerazvijenim zemljama, a 1969. godine otvoren je u Nairobiju Fakultet za arhitekturu, dizajn i razvoj koji u svom programu djelomično odražava spomenutu koncepciju.

Konstelacija političkih snaga u svijetu imala je neposrednog odraza na duhovno raspoloženje i u nekim dizajnerskim krugovima. Oficijelno približavanje zemalja Istočnog bloka Zapadnom učinilo je da su se bolje uočili problemi Trećeg svijeta, a studentski nemiri i kontestacije već tada su pokopali iluziju da potrošačko društvo može biti univerzalni model svjetskog razvoja. Upozorenja o ekološkoj katastrofi (*The Limits to Growth*) i saopćenja konferencije UN u Stockholmu još više mijenjaju okvire i dimenzije idejne platforme dizajna. I usred Sjedinjenih Američkih Država mogli su se početkom 70-ih godina čuti ovakvi istupi: »U današnjem društvu za dizajnere je ključno pitanje da jasno shvate društvenu, ekonomsku i političku pozadinu onoga što rade. (...) naš bi zadatak bio da nanovo planiramo i dizajniramo podjednako i funkciju i strukturu svih oruđa, proizvoda, nastambi i naselja u jednu integriranu živuću okolinu, sposobnu da raste, da se mijenja, mutira, adaptira, regenerira, odgovarajući ljudskim potrebama. (...) Ako dizajn odgovara ekološki onda je i revolucionaran!«⁴ Te pozicije, međutim, tek postavljaju zahtjev i za odgovornom i odgovarajućom *teorijom dizajna kao teorijom planiranja okoline* u razmjerima svjetskog društva. Koliko je taj zahtjev realan i realističan zavisit će od toga kako će se odvijati temeljite promjene ne samo u raspodjeli svjetske proizvodnje viška vrijednosti već i svih izvora materijalne i duhovne moći.

* * *

Izlaganje ove opće linije razvoja u teoretizaciji dizajna bit će popraćeno i artikulirano s jedne strane postavkama teorije otuđenja povijesne i klasne svijesti, a s druge strane Marxovim mišljenjem oslobođenja rada. Naime, smatramo da je *pojam rada temeljni konceptualni okvir svih problema dizajna*. Na tome valja zasnivati i pristup kompleksnom poimanju okoline, uvažavajući i suvremene znanstvene poglede, od opće teorije sistema do participatorne tehnologije.

Ali, bez obzira na to kolika se važnost može pridati znanstvenim tehnikama da ostvare prednosti u tretiranju okoline, one ne mogu riješiti temeljne probleme koji su mnogo dublji: nalaze se u samoj naravi društvenih odnosa koje valja izmijeniti. Stoga i sve znanosti važe tek toliko koliko pridonose toj bitnoj promjeni.

Problemi okoline u našem društvu tipični su za zemlju koja se nalazi u procjepu između nedovršene industrijske i jedva započete znanstveno-tehnološke revolucije. Oni su posebni jedino ako se gledaju sa stanovišta inovacije društveno-političkog sistema, to jest socijalističkog samoupravnog društva, koje u kontekstu vlastite društvene prakse mora poroditi novi sistem vrijednosti i potreba.

Visoki društveni troškovi naglog poslijeratnog razvoja zemlje i relativno nizak efekt dosadašnje socijalizacije (kontinuirani problemi ovladavanja društvenom reprodukcijom) traže, sa sprovedbom novih ustavnih promjena, značajne *korekture i u smislu tipa razvoja proizvodnih snaga*. S tim je pitanjem, naime, nerazdvojno povezano ostvarivanje samoupravnih društvenih odnosa, u kojima je *rad* glavno mjerilo vrednovanja i raspodjele dohotka, a princip dogovara temelj samoupravnog planiranja od osnovne proizvodne ćelije do globalnog društva.

Samoupravljanje odista znači anticipaciju *društva budućnosti*, a prema tome pretpostavlja i suštinski *posve drukčiju materijalnu civilizaciju* nego što je danas povijesno poznata. Sukobi, međutim, između probuđenih socijalnih aspiracija i procesa interiorizacije novih društvenih vrijednosti uzrokuju u globalnom društvenom ponašanju brojne paradokse i proturječnosti. Time se može tumačiti što iz naše društvene teorije i prakse izostaju neopходne projekcije životnih i fizičkih okvira u kojima će se samoupravno društvo skladno ponijeti sa svojim vlastitim bićem. Izostaje dizajn kao dugoročno poimanje i zasnivanje integralnog razvoja materijalne kulture našeg društva.

Vakuum dizajna u nas vapi za strukturirajućom društvenom intervencijom u područja ljudskih potreba u svim prostorima našeg života. Ta intervencija mora poteći iz sklopa cjelovitih napora na oslobađanju rada iz svih sfera njegove otuđenosti. Njene znanstvene kriterije i specifičnu, fleksibilnu operacionalnu i kreativnu organizaciju moramo promišljati u tom okviru i u duhu novih odnosa saobraćanja koji se razvijaju u cjelini društvenog organizma.

NAPOMENE UZ UVOD

¹ U spomenutoj definiciji stoji: »Industrijski dizajn obuhvaća sve aspekte ljudske okoline koji su uvjetovani industrijskom proizvodnjom.« — *Obrazovanje i odgoj industrijskih dizajnera*, izvještaj sa seminara ICSID-a Bruges 1964, Ulm 1965, Syracuse 1967, Centar za industrijsko oblikovanje, Zagreb, 1968, str. 7.

² Gui Bonsiepe, »Commentary on the situation of the HfG«, *ulm 21*, Journal of the Ulm School for Design, April 1968, str. 12. (preštampano i u zagrebačkom časopisu *bit-international* br. 4, 1969).

³ *The Education of Industrial Designers*, Third Seminar, Education Commission of ICSID in collaboration with the University of Syracuse, New York, USA, from 7 to 10 September 1967 (Report published in October 1968), str. 66—70.

Na istom seminaru konstatirano je da dizajn kao profesija tek ulazi u razdoblje zrelosti, pa se umjesto dosadašnjeg povratnog djelovanja edukacije na praksu ukazuje potreba za sistematskim teorijskim istraživanjem koje će povratnim djelovanjem na edukaciju usmjeravati praksu. (Isto, str. 58—59). Jednako tako i ICSID-ovi kongresi 1967. i 69. pokazuju težnju za proširenjem spoznajnih obzora i povećanjem znanstvenih doprinosa dizajnu, pa je glavna riječ dana istaknutim znanstvenicima da osvijetle njegove antropološke i futurološke aspekte. Vidi *ICSID Canada Congress*, Ottawa—Montreal, September, 1967, i *6th ICSID Congress*, London, September, 1969.

⁴ Victor Papanek, *Design for the Real World — Making to Measure*, Thames and Hundson, London, 1972, str. XXIII, 254, 212.

PRVI DIO

Povijest problema i prospekt

Odlučna razlika između marksizma i građanske znanosti nije prevlast ekonomskih motiva u objašnjavanju povijesti, nego gledište totaliteta. Ta kategorija totaliteta kao svestrano određujuće vladanje cjeline nad dijelovima, po Lukácsevom je mišljenju bit Marxove metode. Razmatranje svih djelomičnih pojava kao momenata cjeline, dijalektičkog procesa koji je shvaćen kao jedinstvo misli i povijesti, ide u Marxa za spoznajom društva kao totaliteta. Pri tome gledište totaliteta ne određuje samo predmet nego i subjekt spoznaje. Marx probleme cijelog kapitalističkog društva razmatra kao probleme klasa koje ga konstituiraju, klasa kapitalista i proletera kao cjelokupnosti. U tom smislu za marksizam u krajnjoj liniji ne postoje samostalne znanosti nego jedinstvena povijesno-dijalektička znanost o razvitku društva kao totaliteta, ili modernog društva kao te cjelokupnosti.¹

Mnogi mislioci današnjice približavaju se tom Marxovom shvaćanju, premda do toga dolaze drugim putem i sa drukčijih polazišta. Pa i sama sistemska teorija bliska je Marxovoj postavci da sve djelomične pojave valja razmatrati kao momente cjeline.² Pokazuje se, naime, točnom Lukácsseva postavka da je vladavina kategorije totaliteta nosilac revolucionarnog principa u znanosti.

Težimo li spoznaji totaliteta povijesnog procesa ne možemo kruto razdvajati npr. ideološke i ekonomske probleme, jer se oni pretaču jedni u druge, pa se, kako kaže Lukács, problematska povijest pretvara odista u jednu povijest problema.³ Shvatiti i tumačiti u tom svjetlu povijesnu problematiku dizajna znači pitati se što je temeljni problem dizajna u toj cjelovitosti povijesnih zbivanja modernog doba, kako bi se mogla pojmiti, pratiti pa i osmisliti sama njegova povijest.

Premost ti procjepa što su se otvorili između ljudske svrhe i uvjeta rada u industrijskoj civilizaciji, bitno je pitanje dizajna. Implicitno ili eksplicitno ono označava sva nadanja da smišljeno ponašanje tu nešto može učiniti i sva traganja za načinom kako

da se materijalni potencijali i sredstva civilizacije svjesno usmjere i pretvore u ljudsku dobrobit. To je trajni motiv svih onih djelatnosti u modernoj povijesti koje su snivale, zasnivale i oblikovale napredne obrasce predmetne stvarnosti i fizičke okvire društvenog života. Po tome je dizajn bio i jest neotuđivi dio povijesne svijesti novovjekog čovjeka.

Značenje riječi dizajn nije jednoznačno: ono je *obrazac konkretne predmetnosti, ali i teleološka projekcija budućnosti* koja utječe na ponašanje u sadašnjosti; nacrt za nešto što može još i ne postojati, ali počinje postojati upravo u tom nacrtu.

I pas koji traga za zecom ima »zamisao« zeca u svom živčanom sustavu, ali ne i svijest o tome.⁴ U čovjeka zamisao je svjesna. Ipak, zbiljske pokretačke snage povijesti nezavisne su od psihologijske svijesti ljudi o njima.

Svakidašnja svijest što je ljudi imaju o svom opstanku pojavljuje se kao nešto što je, polazeći od društveno-povijesnog položaja, subjektivno opravdano, dakle kao »točna svijest«, i istovremeno kao nešto što objektivno ide mimo bit društvenog razvitka, dakle kao »kriva svijest«. S druge strane ta ista svijest pojavljuje se u istom odnosu tako da subjektivno promašuje vlastite ciljeve i da postiže objektivne ciljeve društvenog razvitka koji su joj nepoznati i za kojima nije težila.⁵

Takovo Lukácsevo tumačenje klasno određene nesvjesnosti o vlastitom društveno-povijesnom položaju vrijedi i za idejne nosioce dizajna. Njihove teorijske i ideologijske formulacije u pojedinim povijesnim situacijama nužno reflektiraju taj njihov položaj koji je u stvari određeni strukturni odnos oblika što samo na izgled vladaju svim pitanjima života. A klasna svijest nije psihološka svijest već svjesnim postali smisao povijesnog položaja klase.⁶

Oslobođenje rada osnovna je tema cjelokupnog Marxovog mišljenja, tema koja je daleko od puke ekonomijske ili socijalno-političke dimenzije. Nasuprot Hegelove filozofije rada Marx je promišljao *tehnologiku rada*, počinjući od radnog djelovanja koje prevladava teoriju, praksu i poeziju kao prethodno razlučene.

Marx, naime, razumije rad u obliku u kojem on isključivo pripada čovjeku i to nezavisno od svakog određenog društvenog oblika. U tom smislu ljudska djelatnost (radno djelovanje) jest genuino isto što i priroda. Antropologijsko-kozmijska povezanost tu počiva na ontologijskoj specifičnosti čovjeka da mu je njegova esencija da radi kao priroda. Stoga je tako shvaćeni rad čovjeku prva životna potreba, a ne sredstvo za život.⁷

Ni komunizam kao društveni oblik u kojem je vidio nužni lik i energički princip najbliže budućnosti, nije za Marxa apsolutni cilj ljudskog razvoja. To je tek preduvjet da bi se moglo osloboditi nešto fundamentalnije od čovjeka-radnika u svijetu rada.

U tom smislu, kao što je već Engels vidio, specifičnost socijalističkog načina proizvodnje nije planiranje i regulacija privrede. Njegova bi specifičnost trebala biti u tome da upravo to reguliranje učini najdostojnijim »ljudske prirode«, da ne dovodi u pitanje osnovnu potrebu čovjeka da bude čovjek, do čega je kapitalizmu po-najmanje stalo.⁸

Kad Marx govori o razotuđenju rada i vraćanju prirodnom modu radnog procesa, on ne misli na ukidanje podjele rada u smislu raščlanjenosti rada unutar »cjelokupnog radnika«, nego na ukidanje neprijateljske suprotstavljenosti pojedinih momenata jedinstvenog procesa rada koje je razdvojio kapital.

Stoga se razotuđenje ne može postići ni u jednoj posebnoj sferi zasebno — ekonomici, politici ili filozofiji — niti ono može samo iz jedne od njih doći, već pretpostavlja obrat odnosa među njima u jedinstvo i jedinstvo.⁹

Kao vjesnik oslobođenja rada i zastupnik samodjelatnosti Marx je zastupao oslobođenje čitavog dometa proizvodnih snaga kako je ocrtan u vidu proizvodne snage znanosti. Paradigmatički oblik rada po sebi, koji se očituje kroz industrijsko razdoblje ali se na njega ne svodi, jest znanstveni rad (radna znanost). Znanost kao rad jest tehnologika rada, *sabrana bit spravljanja svega za operativni zahvat-ovid po pravilima mišljenja-računanja*. Po tome se i empirijske znanosti, pa i znanost dizajna, utemeljuju u znanstvenom nacrtu-obradbi svijeta.¹⁰

Paleotehničko razdoblje i William Morris

Prve teorijske formulacije problema kojima će se baviti dizajn u modernom smislu rađaju se usred socijalističkog pokreta u Engleskoj — zemlji u kojoj je Engels vidio klasično tlo industrijske revolucije, čije je posljedice neposredno izučavao:

»...svi ti strojevi postaše dvostruko značajni s parnim strojem, kojeg je oko 1764. pronašao James Watt, a koji se od 1785. primjenjivao za pogon strojeva predilica. S tim pronalascima, koji su se od tada svake godine sve više usavršavali, bila je *odlučena pobjeda mašinskog rada nad ručnim radom* u glavnim gradovima engleske industrije, i sva historija ručnog rada govori od

sada o tome, kako su ručni radnici bili potiskivani strojevima s jedne pozicije na drugu. Posljedica toga bila je na jednoj strani naglo padanje cijena svih manufakturnih roba, cvjetanje trgovine i industrije, osvajanje gotovo svih carinskih nezaštićenih stranih tržišta, naglo povećavanje kapitala i nacionalnog bogatstva; na drugoj strani još brže umnožavanje proletarijata, uništavanje svakog njihovog posjeda, lišavanje radničke klase svake sigurne zarade, demoralizacija, politička uzbuđenost i sve one imućnim Englezima toliko odvratne činjenice... (...) Na mjesto nekadašnjih majstora i kalfi pojavili su se krupni kapitalisti i radnici, lišeni svake nade da se iz svoje klase uzdignu u kapitalističku; u zanatima je zavladao tvornički sistem, podjela rada je strogo provedena i sitni majstori, koji nisu mogli konkurirati velikim poduzećima, potonuše u klasu proletarijata.«¹¹

Početak prošlog stoljeća Robert Owen (1771—1858), provjeravajući svoj utopijski socijalizam u New Lenarku, još je i mogao vjerovati da će ta mehanizacija postati najveći blagoslov čovječanstva. Mogao je vjerovati i u takvo poboljšanje životne i radne okoline koja će povećati ne samo sreću nego i produktivnost radnika, pa se upuštao u planiranje idealnih komunalnih naselja (Villages of Cooperation 1816), razrađujući u detalje njihovu upravnu, ekonomsku i prostornu organizaciju sa nastambama brižljivo ogradenim zelenim pojasevima i odvojenim od tvornica i radionica.¹² Ali svega tridesetak godina kasnije, u vrijeme kad je Engels pisao navedeni izvještaj o položaju radničke klase u Engleskoj (1845), sa dokumentarnošću koju su kasnija istraživanja mogla samo potvrditi, razorni procesi društvenog raslojavanja i degradacije rada dospjeli su tako daleko, da je John Ruskin (1819—1900) vrijednosna polazišta svoje radikalne društvene kritike morao potražiti u dubokoj prošlosti srednjeg vijeka, u samoupravnim gildama srednjevjekovnih obrtnika.¹³ A William Morris (1834—1896) uskoro će se naći u prilici da svoje visoko etičko poimanje rada identificira sa ideologijom organizirane borbe radničkog pokreta.

Razdoblje o kojem je riječ Lewis Mumford nazvao je *paleotehnikim*: od ukupne toplotne energije što je nastajala u parnom stroju korisno se moglo upotrijebiti samo 10 posto. Sva ostala energija gubila se u isijavanju ili je nestajala kroz tvornički dimnjak. Čist zrak u industrijskom području bio je loš znak: štrajka ili industrijske depresije. S ljudskim bićima postupalo se jednako brutalno kao sa krajolikom. Rad je bio rudnik koji je valjalo prokopati, iscrpsti, a onda napustiti. Životni vijek radnika bio je dvadeset godina kraći nego životni vijek pripadnika srednje klase. Najveći standardi tvorničke efikasnosti postizani su parcijalnim i posve defektnim korištenjem ljudskog organizma. Sveđen na ulogu zupca na zupčaniku radnik je bio doslovno prive-

zan uz stroj. Tako je prvi zahtjev i posljedica tvorničkog sistema bila kastracija svakog umijeca. Rad više nije bio pokaz ličnog ponosa i sposobnosti već gola roba, čija je cijena na tržištu varirala s brojem drugih radnika koji su nudili svoju fizičku snagu. A njih je bilo u izobilju. Radna snaga postala je novo prirodno bogatstvo, koje je s porastom populacije i pauperizacijom bivalo neiscrpno.¹⁴

Demokratizacija koju buržoazija tumači na svoj način, služila je psihološkoj racionalizaciji nove, strojne produkcije: demokratski princip materijaliziran je u poplavi bezvrijedne industrijske robe za masovnu upotrebu. Mitologija progresa koja je još u 18. stoljeću izdignuta na pijedestal kardinalne doktrine obrazovanih klasa, dobila je sada svoju očitost u naglom razvoju strojeva. Malthusova teorija populacije, koju je Engels nazvao najotvorenijom objavom rata buržoazije proletarijatu, potkrijepila je zloglasni zakon o sirotinji. I Darwinova prirodno-znanstvena otkrića zlorabljena su kao opravdanje besramne eksploatacije i prava jačih u borbi za opstanak.¹⁵

Spram te viktorijanske stvarnosti, u kojoj je industrijska bijeda Engleske dostigla vrhunac, gradovi 13. stoljeća i životni standard njihovih obrtnika značili su nedostižan ideal. Ali te činjenice trebalo je tek otkriti. Ta saznanja suzbijana su iz istih motiva iz kojih je uništena izvorna kultura i ekonomija dalekih hinduskih sela: da bi se stvorila tržišta za tekstil iz Manchestera i bazarsku željezariju iz Birminghama. Sve pa i sam život vrijedilo je samo toliko koliko je moglo poslužiti takvom progresu. O samom progresu nije se sudilo, a najmanje po tome koliko je služio životu. Takvo pitanje za paleotekta, kaže Mumford, bilo bi prava hereza.¹⁶

Objektivno znanstveno znanje bilo je na niskoj cijeni i unutar tvorničkog pogona. Mehaničke uštede vremena gubile su se u nesređenosti proizvodnje. Ništa se nije moglo planirati, jer je svaki tvorničar sam za sebe prosuđivao o količini robe koju može proizvesti i prodati s profitom. I o lociranju pogona odlučivali su slučaj, navike, neposredni probitak, blizina tržišta radne snage, daleko više nego prednosti s tehničkog gledišta. »Stroj — rezultat čovjekova poriva da osvoji okolinu i kanalizira svoje slučajne impulse u sređenu aktivnost — proizveo je tokom paleotehničke faze sistematsku negaciju svih svojih značajki: stvorio je ništa manje nego carstvo zbrke.«¹⁷

To izopačenje značajki stroja i strojne produkcije kao kapitalističkog načina proizvodnje, čije epohalno svjetsko-povijesno značenje nije promaklo Engelsu, William Morris doživio je najprije kao lični sraz sa modernom civilizacijom, sraz svoga poimanja

rada kao stvaralačkog zadovoljstva i bitnog čovjekovog svojstva sa bezočnom vulgarnošću i beskrupuloznom grubošću rane kapitalističke industrijalizacije.

Kukavna egzistencija radnika, tupost mehaniziranog rada i njegovo iscrpljujuće ropstvo, inferiornost proizvoda takvog rada spram onih prošlih vremena, zagriženost za bespoštednu konkurenciju jeftinoćom a ne vrsnoćom, dezorganizacija i anarhija proizvodnje, unakaženost velikih gradova — sve je to u Morrisovim očima posljedica modernog komercijalizma koji, ovladavši mehaničkom snagom ljudi i strojeva, stoji nasuprot ideje i *ideala ljudskog zajedništva*, kakve je Morris baštiniio od Ruskina, Carlylea i Fouriera.¹⁸

Misaona i idejna evolucija Williama Morrisa relativno je brzo prešla put od studentskog križarskog bratstva i svetog rata protiv čitavog modernog doba, do nade da je moguća destrukcija kapitalističke civilizacije i njena zamjena socijalizmom: »...bio sam spreman da pesimistički vidim kraj života, dok mi nekako nije postalo jasno da je u čitavom ovom smeću od civilizacije počelo klijati sjeme velike promjene koju zovemo socijalnom revolucijom.«¹⁹

Od romantične koncepcije socijalizma kao društva »gdje nema ni bogatih ni siromašnih, ni slugu ni gospodara, ni besposličara ni onih koji rade preko svake mjere, ni umnih radnika poremećena uma ni manuelnih tužna srca, gdje će svi ljudi živjeti u jednakosti upravljajući svojim poslovima nerasipno, s punom svijesću da šteta jednom znači štetu svima«²⁰ — Morris je, čitajući i Marxa, brzo došao do spoznaje o neophodnosti klasne borbe i ukidanja privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju kao prvog uvjeta da se ostvari nova osnova društva. Dva mjeseca prije Marxove smrti (1883) pristupio je Demokratskoj federaciji koja je uskoro postala Socijaldemokratska federacija, a Morris u njoj jedan od najgorljivijih i najutjecajnijih pobornika socijalističkih ideja u Engleskoj.²¹ Ispunjajući člansku iskaznicu on je uz svoje ime dodao i riječ — designer.²²

U obimnoj biografiji koju je objavio 1955. godine Edward P. Thompson ističe: »William Morris bio je prvi kreativni umjetnik krupnijeg formata u svjetskoj povijesti koji je svjesno i bez sjenke kompromisa stao uz revolucionarnu radničku klasu...«²³

Morrisovi spisi — tekstovi njegovih tridesetak javnih predavanja u kojima je izlagao svoje poglede na umjetnost i društvo — relevantni su ne samo za kritiku kapitalističkog društva 19. stoljeća, već sadrže mnoge anticipacije društvenih pojava i našeg

vremena. Iako bez Marxove misaone obuhvatnosti i analitičke dubine, Morris je došao do iste osnovne dijagnoze o industrijskoj civilizaciji kao civilizaciji otuđenog rada.

Temeljno je otuđenje u njoj pervertiranje proizvodnje bića iz bitka u *rad koji stvara robu*, a mjera otuđenja jest udaljenost toga rada od umjetnosti kao proizvodnje u kojoj čovjek potvrđuje svoju bit. Stoga je radnik kao privjesak stroja fragment čovjeka, nasuprot čovjeku proizvođaču kome je potreban totalitet ispoljavanja života jer mu je njegovo vlastito realiziranje unutarnja nužnost i prva potreba. U otuđenju proizvodnje (otuđenom radu) sadržano je četverostruko otuđenje čovjeka-radnika: on je otuđen bićima (rezultatima rada), samom sebi u odnosu k bićima (u aktu rada), svojoj biti (proizvodnoj djelatnosti, praksi) i drugim ljudima.²⁴

To što je mašinska civilizacija svela radnika na ogoljenu egzistenciju u kojoj on jedva da pozna i želju za imalo boljim životom nego što je taj koji prisilno trpi, to je za Morrisa najveći poraz ljudskosti. Njegov je zahtjev prema umjetnosti, stoga, da pred radnika stavi istinski ideal punog i razumnog života, u kojem je percepcija i stvaranje ljepote nešto jednako tako neophodno čovjeku kao što mu je nužan svakdanji kruh. Ali, tko god zastupa mišljenje da pitanja kulture mogu ili moraju ići ispred noža i vilice, upozorava Morris, taj ne razumije što umjetnost znači. Morris, naime, ne misli na umjetnost za pasivnu kontemplaciju, nego za konkretno zadovoljstvo u stvarima koje ljudi moraju koristiti, kao i na zadovoljstvo u stvarima koje moraju činiti, što je drugo korištenje toga.²⁵

Ako se takve umjetnosti koje oplemenjuju rad široko rasprostrane, razborite i dobro shvaćene podjednako od onih koji ih prave i onih koji ih koriste, onda više neće biti čovjeka koji će imati razloga da govori o prokletstvu rada, i neće više biti čovjeka koji će imati razloga da izbjegava blagoslov rada. »Vjerujem da nema ničega što bi pomoglo napretku svijeta koliko postizanje toga; izjavljujem da nema ničega na svijetu što bih želio više od toga, zajedno sa time povezanim — a u to sam siguran — političkim i socijalnim promjenama...«²⁶

Taj idejni program smjera u konačnici oslobođenju rada, premda Morris ne koristi taj Marxov termin. Njegova se misao prostire na dva paralelna plana: na jednom je implicitno pitanje *kako* postići takve umjetnosti razborite, dobro shvaćene i široko rasprostranjene, a na drugom planu, koji je s prvim više u temporalnoj nego u kauzalnoj vezi, implicitna je sama svrha prvog — razotuđenje u radu kao temeljni cilj. Ta dva plana — teorijski i ideološki —

ne samo da su međusobno sustižni i da se pretapaju, nego se i uzajamno uvjetuju, stvarajući zapravo onaj mogući povijesni prostor djelatne misli dizajna.

Pitanja umjetnosti (a Morris govori o umjetnostima u množini misleći na sve one djelatnosti koje se mogu obuhvatiti dizajnom) i stvaralačke prakse, nerazdvojiva su od temeljnih pitanja društva, dapače, društveni problemi takve su naravi i toliko dominantni u Morrisovom sagledavanju, da ne dopuštaju mišljenje o umjetnosti bez mišljenja o društvu. Razborita umjetnost koju on hoće, ne može živjeti ni ekskluzivno ni izolirano od društvene stvarnosti. »Ne želim umjetnost za nekolicinu ništa više nego li obrazovanje za nekolicinu ili slobodu za nekolicinu.«²⁷ Problemska razina na koju on taj zahtjev postavlja jest *povijesni horizont same civilizacije* koju upravo tim zahtjevom dovodi u pitanje: »... mislio sam da civilizacija znači postignuće mira, reda i slobode, dobre volje među ljudima, ljubavi prema istini i mržnje prema nepravdi... a ne udobnije stolce, više jastuka, tepiha i plina, biranijih jela i pića, a s tim veće i oštrije razlike među klasama... Ako civilizacija ne ide dalje od toga, onda bi bilo bolje da ni dotle nije došla: ako ne ide za tim da se otarasi bijede i pruži udio u sreći i dostojanstvu života *svim* ljudima... onda ona nije ništa drugo nego organizirana nepravda, čisti instrument opresije...«²⁸

Razmišljajući na toj razini Morris je i mogao doći do temeljite kritike kapitalističke civilizacije i njenog rastrošnog karaktera, upozoriti na iscrpljivost globalnih resursa i shvatiti suštinu klasnih odnosa u njoj. »... jeftinoća je nužna sistemu eksploatiranja na kojem počiva moderna industrija... naše društvo sadrži veliku masu robova koje valja hraniti, oblačiti i udomiti kao robove, i njihova ih dnevna nužda sili da proizvode robu za robove, a korištenje te robe perpetuiru njihovo ropstvo... Civilizacija upropaštava tako svoje vlastite resurse i *nastavit će tako sve dok sadašnji sistem potraje*... izgleda da je borba s prirodom pri kraju, a pobjeda ljudske rase nad prirodom skoro potpuna... Ali, tko će poreći da su velike mase civiliziranih ljudi siromašne... siromašnije nego njihovi preci... Za većinu nas civilizacija je umnožila želje koje nam brani da ih zadovoljimo... Tako su nam plodovi naše pobjede nad prirodom oduzeti, tako se prirodna potreba za radom s nadom na odmor, dobitak i zadovoljstvo pretvorila... u življenje za rad.«²⁹

To življenje za otuđeni rad kao negativni oblik samodjelatnosti jest krajnje otuđenje — u tome je Morrisovo shvaćanje posve blisko Marxovom. Stoga ni »priroda neće biti do kraja osvojena dok naš rad ne postane zadovoljstvo našeg života.«³⁰ Premda ne do-

seže svu kompleksnost Marxovog shvaćanja antagonizma čovjeka i prirode, Morris znade zašto su plodovi te borbe oduzeti čovjeku: »Treba shvatiti jednom zauvijek da tvorničar teži jedino proizvođenju profita sredstvima rada koje je ukrao drugima, to jest 'bogatstva' koje je proizvedeno življenjem njegovih radnika i trošenjem njegovih strojeva. (...) Stoga, želimo li doći do sretnog i korisnog rada za sve, moramo se odlučno otarasiti toga sistema (...) moramo sredstva rada učiniti plodnima, kapital, uključujući zemlju, strojeve, tvornice i drugo, dati u ruke zajednice, da se koriste na dobro svima podjednako, da svi možemo raditi na zadovoljavanju stvarnih potreba svakog i svih nas (...) to jest da omogućimo rad za život umjesto rada za profitno tržište.«³¹

Isti su korijeni i isto izvorište svih zala industrijske civilizacije: »...svi naši pretrpani gradovi i konfuzne tvornice naprosto su posljedica profitnog sistema. Kapitalistička industrija, kapitalističko zemljišno vlasništvo, kapitalistička razmjena tjeraju ljude u velike gradove da bi s njima manipulirali u interesu kapitala. (...) Nema drugog razloga svemu tome osim iscjedivanja profita iz života ljudi i proizvodnje jeftinih dobara za te iste potlačene robove.«³²

Postoje u stručnoj literaturi mnoge netočnosti u interpretaciji Morrisovih nazora i njegove doktrine, pa se uvriježio određeni kliše. Ispada, da se Morris nerealno zalagao za obnovu starih zanata i primitivnih, medijevalnih uvjeta proizvodnje, a posve odbacivao sva iznašaća civilizacije nakon renesanse, kako na primjer tvrdi Pevsner.³³ Takva tumačenja proizlaze ne toliko iz nepotpunog poznavanja Morrisove idejne evolucije, koliko iz stanovite idiosinkrazije spram onih pozicija koje kod njega upravo danas možemo smatrati najbitnijima. On je, naime, u svom konfrontiranju sa stvarnošću rane industrijske civilizacije i s ljudskim i društvenim posljedicama tvorničkog sistema postepeno sve više uočavao ne samo prave uzroke društvenih nedaća, nego je sve upornije tražio i sagledavao mogući izlaz iz njih. Pri tome njegov je stav spram pozitivnih mogućnosti industrije načelno afirmativan, a krajnje odbojan jedino spram stvarne zloupotrebe tih mogućnosti. O tome on kaže:

»Što se tiče onog dijela rada koji mora biti povezan u šire razmjere, pravi tvornički sistem, razumno sređen (...) mogao bi pružiti priliku za pun i poletan društveni život okružen mnogim zadovoljstvima. Tvornice bi također mogle biti središta intelektualne djelatnosti i u njima bi rad mogao biti veoma raznolik: vezanost za neophodnu mašinu mogla bi za svakog pojedinca biti

tek kraći dio njegova dnevnog rada. Ostali rad mogao bi varirati od poljoprivredne djelatnosti u okolnim područjima, do izučavanja i prakticiranja umjetnosti i znanosti. Razumljivo je samo po sebi *da bi ljudi zaokupljeni takvim radom bili gospodari svojih života* i da ne bi sebi dopustili nikakvu žurbu ili nepromišljenost koja bi ih navela na to da podnose prljavštinu, nered i pomanjkanje prostora. Znanost, pravilno primijenjena, omogućila bi im da se oslobode otpada, da svedu na najmanju mjeru, ako ne potpuno, sve nepogodnosti, dim, smrad i buku, do kojih danas dovodi upotreba složenih strojeva. Ne bi dopustili da zgrade u kojima rade ili žive budu ružne mrlje na vedrom licu zemlje. Počevši od uređenja tvornica, zgrada i nastambi koje bi učinili udobnima kao da su njihovi vlastiti domovi, oni bi išli i dalje, to jest ne bi se zadovoljili samo time da sve to bude samo dobro, to jest neškodljivo, nego bi sve to čak i uljepšali, tako da bi se uzvišena umjetnost arhitekture, sada privremeno ubijena komercijalnom pohlepom, ponovno rodila i cvjetala. (...) Naša epoha izumila je strojeve koji bi ljudima prošlih vremena izgledali kao nevjerovatni snovi, ali mi te strojeve još ne koristimo u pravom smislu.«³⁴

U svim ovim naznakama bitnih problema ranog industrijskog razdoblja na koje nailazimo u Morrisovim tekstovima, prisutna je u embrionalnom stadiju sva inherentna problematika dizajna. Morris je na kraju prošlog stoljeća nagovijestio sve ono što će biti sadržina teorijskog i praktičkog djelovanja brojnih generacija oblikovatelja 20. stoljeća — umjetnika, arhitekata, urbanista, planera i dizajnera u užem smislu riječi. Te probleme Morris je mogao vidjeti i doživjeti mnogo više kao zadatke i ciljeve ideološke borbe, nego kao zadatke za teorijsku razradu ili neposrednu dizajnersku praksu. Paleotehničko razdoblje, uostalom, objektivno nije dopuštalo da se na tome učini išta više. Stroj u svojoj rudimentarnoj pojavi i gruboj primjeni odista je izazvao kaos u kojem se potraga za izgubljenim ljudskim i povijesnim smislom morala probijati i kroz guste slojeve nakaradne izokrenutosti moralnih i estetskih principa viktorijskog društva. Nova okolina, kako kaže Mumford, nije dopuštala eksploraciju i recepciju iz prve ruke, dapače stanje parcijalne anestezije postalo je uvjet opstanka.³⁵ Zanatstvo kakvo je Morris nastojao obnoviti bilo je ne samo jedina živa alternativa pobačajima stroja, nego i nužna psihološka distancija spram društvenih strahota i deformacija. Iz pribježišta svoje radionice, u kojoj je sačuvao jedinstvo radnog procesa i svoj lični integritet, zaključivao je da je neophodno *ništa manje nego da radnik postane umjetnik*, ako se želi vratiti estetička, to jest etičko-spoznajna vrijednost obezvrijeđenom industrijskom radu.³⁶

Ali, bez industrijske provjere takav stav nije mogao rezultirati ni pouzdanom metodologijom niti odgovarajućom i valjanom praksom. Time se Morris i sam osudio na odstojanje spram industrijskog procesa i svih problema njegove organizacije. Valja priznati, međutim, da je možda upravo zato lakše mogao sagledati cjelinu zbivanja, što je bila izuzetna i rijetka prednost u njegovom vremenu u kojem je »moć da se stvari vide u njihovoj cjelovitosti bila posve pomračena!«³⁷

Tako je on već tada uočio čitav raspon u kojem bi se trebala protezati razborita, sređivačka intervencija dizajna — od upotrebnog predmeta, radnog i životnog ambijenta do gradskih naselja i okoline u širem smislu.³⁸ Jednako tako uočio je da se problemi koje valja pri tome rješavati *ne odnose samo na stroj kao novo oruđe za proizvodnju, nego su njihovi korijeni u proizvodnim i cjelokupnim društvenim odnosima*. Time je Morris i ne znajući dao osnovnu matricu za elementarnu sistematizaciju tematskih i problemskih pristupa i razina, kao i za kriterije dosega što se danas mogu primijeniti na čitavu teoriju i praksu dizajna koja mu je slijedila.

U pogledu umjetničkih nazora značajno je da on u svojim razmišljanjima *ne govori ni o kakvim apriornim formalno-estetskim i oblikovnim principima za koje bi se posebno zalagao*. Formativni proces u dizajnu, naime, nije umjetnički proces neposredne transmisije ličnog vrijednosnog sustava. To je naprotiv proces objektivne analize i kreativne sinteze u racionalnom postupku, pa je razumljivo da estetska komponenta kao element individualnog izraza nije u prvom planu Morrisova zanimanja. Ono za što se on u prvom redu zauzimao jesu socijalne i društvene promjene s kojima je povezivao i promjenu u položaju ljudskog rada, od ropskog ka slobodnom, videći da je bitni napredak čovjekova svijeta moguć samo na tom putu.

O svom vlastitom položaju Morris je sudio veoma kritički, osjećajući se zbog svoje društvene povlaštenosti obaveznim da djeluje na rušenju sistema opresije i nepravde. »Takav sistem može biti srušen ujedinjenim nezadovoljstvom velikog broja; izolirane akcije nekolicine pripadnika gornje ili srednje klase izgledaju mi posve bespomoćnim protiv njega. Antagonizam klasa koje je sistem sam porodilo prirodni je i nužni instrument njegove destrukcije.«³⁹

To su pobude zbog kojih je Morris usvojio postavke znanstvenog socijalizma i postao njihov gorljivi širitelj. Te postavke izmakle su kasnijim pobornicima dizajna. Djelomično to se može pripisati i načinu kojim se kapitalizam adaptirao revindikacijama

radničkog pokreta nastojeći ga odvratiti od njegovih osnovnih ciljeva. Razvijajući proizvodne snage i proširujući izvore viška vrijednosti kapitalizam je postepeno olakšavao uvjete rada, pa se mnogima činilo da se socijalistički ideali mogu ostvariti socijalnom demokracijom. Morris je, međutim, shvaćao povijesni smisao položaja radničke klase, pa je i mogao već u svoje vrijeme predvidjeti mnoge prepreke koje joj stoje na putu oslobođenja. »Moguće je da ćemo doživjeti vremena u kojima će radniku biti lakše živjeti kao radniku, ali ne i kao čovjeku. Postoji jedna vrst utilitarističkog lažnog socijalizma koji bi bio zadovoljan s takvim ishodom u doba prosperiteta. Ali, naša je velika zadaća da se suprotstavimo toj obmani podstičući radnike da uporno ustraju u svom ispravnom zahtjevu za punočom života koju im nijedan klasni sistem ne može dati.«⁴⁰

Također je značajno njegovo upozorenje o tome kako se potječinjuje snaga srednje klase i njena neumoljivost u otporu temeljitim promjenama. Isto tako Morris je znao da pojedinci dobre volje koji »pripadaju svim klasama« ne mogu dovesti do tih promjena mimo klasne borbe, kao i to da nezadovoljstvo neprosvjetljeno nadom može zadobiti oblik pasionantne želje za čistom anarhijom. Stoga je dužnost onih koji vjeruju u budućnost da predoče svijetu nade zasnovane na konstruktivnoj revoluciji.⁴¹

Pogled u budućnost i u plodove te revolucije Morris se usudio baciti u svojoj utopističkoj reportaži »Vijesti iz Nigdjevlja« (1890), iz novog, još nepostojećeg društva čije je ostvarenje on predviđao da će se zbiti u naše doba, oko godine 1952.⁴² Svjesno zamišljajući utopiju Morris ju je gradio na zornoj i oštroj kritici kapitalističkog svijeta, ali kao njegovu puku suprotnost, kao preokrenutu zrcalnu sliku iz koje je povijesno vrijeme nestalo. Idealna rješenja na planu ljudskih i moralnih odnosa zamislio je na krajnje visokom društvenom vrednovanju proizvodnog rada, iz kojeg je gotovo posve izostala najdinamičnija komponenta novovjekovnog razvoja proizvodnodnih snaga — tehnika. Krenuvši imaginacijom mimo povijesti romantik je ipak nadvladao revolucionara.

NAPOMENE UZ PRVO POGLAVLJE

¹ Georg Lukács, *Povijest i klasna svijest* — studija o marksističkoj dijalektici, Naprijed, Zagreb, 1970, str. 83, 84, 85.

² Ludwig von Bertalanffy, *General System Theory* — Foundations, Development, Applications, George Braziller, New York, 1968, str. 43.

³ Lukács, navedeno djelo, str. 92.

⁴ Kenneth E. Boulding, »The Future as Chance and Design«, Paper presented to the Sixth General Assembly and Congress of the International Council of Societies of Industrial Design, London, September, 1969.

⁵ Lukács, navedeno djelo, str. 100, 101.

⁶ Isto, str. 102, 138.

⁷ Vanja Sutlić, *Praksa rada kao znanstvena povijest* — Oglеди uz filozofijsko ustrojstvo Marxove misli, Kulturni radnik, Zagreb, 1974, str. 5, 6, 10, 11, 17.

⁸ Isto, str. 18, 20, 21, 22.

⁹ Isto, str. 26, 27, 32, 33.

¹⁰ Isto, str. 136, 137, 140, 141, 146.

¹¹ Friedrich Engels, *Položaj radničke klase u Engleskoj*, Kultura, Zagreb, 1952, str. 19, 29. (U ovom, kao i u svim ostalim navodima u knjizi, istaknute formulacije i izrazi potcrtao M. M.)

¹² Donald D. Egbert, *Social Radicalism and the Arts* — Western Europe, Alfred A. Knopf, New York, 1970, str. 391, 392.

¹³ Isto, str. 418, 420.

¹⁴ Lewis Mumford, *Technics and Civilization*, Harcourt, Brace & World, Inc. USA, 1963, str. 167—176.

¹⁵ O Malthusu Engels u navedenom djelu govori u više navrata (str. 87, 98), a u vezi sa spomenutim zakonom na str. 303—307, dok o istom Mumford kaže slijedeće: »Malthus-Darwinova doktrina opravdavala je dominaciju nove buržoazije, ljudi bez ukusa, imaginacije, intelekta, morala, skrupula, opće kulture i osjećaja samilosti, koji su izbili na površinu baš zato što su odgovarali sredini u kojoj nije bilo mjesta za ta ljudska svojstva. Jedino su antisocijalne značajke bile vrijedne da opstanu.« (str. 187).

¹⁶ Mumford, navedeno djelo, str. 184, 185.

¹⁷ Isto, str. 194.

¹⁸ Egbert, navedeno djelo, str. 424—434.

¹⁹ Asa Briggs (edited by), *William Morris* — Selected Writings and Design, Penguin Books, 1962, »How I Became a Socialist«, str. 36.

²⁰ Isto, str. 33.

²¹ Egbert, navedeno djelo, str. 428.

²² Graeme Shankland, »William Morris Designer«, prilog u navedenoj Briggsovoj zbirci Morrisovih tekstova (nije paginiran).

²³ Egbert, navedeno djelo, str. 538.

²⁴ Vanja Sutlić, *Bit i suvremenost* — s Marxom na putu k povijesnom mišljenju, Biblioteka Logos, Izdavačko preduzeće »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1967, str. 26, 27.

²⁵ Ovo je svoje mišljenje Morris precizirao već u prvom svom javnom predavanju; objavljeno je 1878. pod naslovom »Innate Socialism«, a nalazi se i u Briggsovoj zbirci (vidi str. 86, također i prije spomenuti tekst, str. 37).

²⁶ Isto, str. 86.

²⁷ Isto, str. 104.

²⁸ Predavanje održano u Birminghamu, objavljeno 1880. pod naslovom »The Beauty of Life«; u Briggsovoj zbirci vidi str. 105.

²⁹ Morrisov tekst »Useful Work versus Useless Toil« iz 1885. godine; vidi u Briggsovoj zbirci str. 122.

³⁰ Isto, str. 125.

³¹ Isto, str. 127, 128.

³² Isto, str. 131.

³³ Nikolaus Pevsner, *Pioneers of Modern Design* — from William Morris to Walter Gropius, The Museum of Modern Art, New York, 1949, str. 10. G. Shankland u navedenom prilogu u Briggsovoj zbirci kaže: »Morrisov stav prema podjeli rada i korištenju strojeva često je krivo tumačen. On sam koristio je jednostavnije strojeve, a neke je nacрте pripremio za strojnu produkciju...«.

³⁴ Briggs, navedena zbirka, str. 132, 133.

³⁵ Mumford, navedeno djelo, str. 181.

³⁶ Giulio C. Argan, *L'arte moderna 1770—1970*, Sansoni, Firenze, 1970, str. 222.

³⁷ Siegfried Giedion, *Mechanization Takes Command* — A Contribution to Anonymous History, Oxford University Press Inc. New York, 1955, str. 30.

³⁸ Pod okolinom u širem smislu razumije se prirodni okvir jednog naselja, grada ili regije s obzirom na sve procese koji se u njemu dešavaju i moguće poremećaje, a intervencija dizajna u tim razmjerima sastavni je dio širih regulatornih ili razvojnih pothvata i sistema. To Morris uviđa kad kaže: »Nitko se ne pita kako spriječiti zacrnjenje rijeka, zamračenje sunca i zatrovanje zraka ili kako tome doskočiti...« On pri tome pomišlja i na znanost i prebacuje joj što o tim zadacima ne vodi računa: »Ima stvari za koje bih ja mislio da su njoj veoma lake, recimo na primjer, da uputi Manchester kako da se oslobodi svoga dima, ili Leeds da se oslobodi crnila a da ga ne baca u vodu, što bi trebalo da bude jednako toliko vrijedno pažnje koliko i proizvodnja kvalitetnije svile ili najvećeg od beskorisnih topova... (...) ništa tu ne može biti učinjeno dok ljudi ne počnu brinuti o tome kako da vode svoje poslove, a da svijet ne učine užasnim...« (Briggsova zbirka, str. 102, 103).

³⁹ Iz pisma C. E. Mauriceu 1. srpnja 1883. (u Briggsovoj zbirci str. 136.)

⁴⁰ Članak iz »Commonweal«-a, veljača 1887. (u Briggsovoj zbirci str. 180.)

⁴¹ Iz pisma T. C. Horsfallu, 25. listopada 1883. (u Briggsovoj zbirci str. 150.)

⁴² »News from Nowhere« — odlomci objavljeni i u Briggsovoj zbirci.

Prevladavanje stroja

U poznatom predgovoru knjizi »Prilog kritici političke ekonomije« Marx je 1859. godine napisao da se o pojedinom čovjeku ne može suditi na osnovu onoga što on sam o sebi misli, jednako kao što se ne može suditi o epohi prevrata iz njene svijesti. Tu svijest valja objasniti iz protivrječnosti materijalnog života, iz postojećeg konflikta između društvenih proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje. On je jasno naglasio kako je pri promatranju takvih prevrata potrebno uvijek razlikovati materijalni prevrat u ekonomskim uvjetima proizvodnje, koji se može konstatirati s točnošću svojstvenoj prirodnoj znanosti, od pravnih, političkih, umjetničkih ili filozofskih, ukratko: od ideoloških oblika u kojima ljudi postaju svjesni toga konflikta i rješavaju ga borbom.¹

U tom smislu razumljiva je ideologičnost Morrisovih razmišljanja koja su, uostalom, bila više način izražavanja nezadovoljstva nego teorijsko istraživanje, a još manje znanstveni rad. Ali i u pogledu točnosti koja bi trebala biti svojstvena prirodnoj znanosti valja se prisjetiti da ni prirodne znanosti ne mogu biti izuzete od pripadnosti ideologiji. Zato se načelno može reći da se napredak spoznaje odvija u dijalektici točnosti i netočnosti, no oboje ostaje unutar ideologije.²

To svakako vrijedi i za teorijsku misao dizajna, pa će se pokazati da je ona odražavala podjednako *temeljne sukobe u društvenoj osnovi materijalne proizvodnje kao i pomake u saznanjima epohe o sebi*. Stupanj ideologizacije teorijskih iskaza može se razaznati tek u otklonu spram povijesne prakse, u mjeri u kojoj je ova obuhvaćala i rješavala zahtjeve svoga vremena i proširivala društvene mogućnosti razvitka proizvodnih snaga.

Industrijalizacija u Njemačkoj započela je relativno kasno, nakon 1870. godine u okviru bismarkovskog Kulturkampf.³ Proces njemačkog ujedinjenja bio je usmjeren izgradnji kulturnog sustava koji je nacionalnu povijest svodio na etičku državu, pri-

dajući ovoj povijesnu misiju u budućnosti i u to ime poticao konvergenciju nacionalnih snaga u razvoj industrijske moći kao instrumenta političke hegemonije.⁴

Taj zahtjev njemačke buržoazije dobro je shvatio Herman Muthesius (1861—1927), prekretna ličnost i ideolog te preobrazbe na prijelazu stoljeća. Suština stvari koju je Muthesius označavao terminom *Sachlichkeit* jest razumijevanje *ekonomske naravi doba i stroja kao njegove determinante*. Samo strojno proizvedeni predmeti mogu se uzeti u obzir kad je riječ o stvaranju novog stila (*Maschinenstil*) koji će biti kadar izdići njemačke proizvode iz inferiornog položaja na svjetskom tržištu, a nikakva *Kunstgewerbe* sa besmislenim posudbama iz riznice prošlosti. Uzori na koje se valja pozivati jesu velika inženjerska dostignuća u Francuskoj i Engleskoj — željezničke stanice, izložbene hale, mostovi i brodovi, pa se napredak može zamisliti samo u pravcu te striktno *Sachlichkeit* s njenom znanstvenosti koja treba da prožme građevine i upotrebne predmete podjednako.⁵ Upozoravajući na opasnost od ekonomske recesije Muthesius je svojim predavanjima i pamfletima otvarao oči njemačkoj buržoaziji, okupljajući tvorničare, arhitekate, umjetnike i pisce na dugoročnom programu ujedinenja napora u postizanju *visoke kvalitete industrijskog rada*. To je središnja ideja *Deutscher Werkbunda* kojeg je on osnovao 1907. godine. »...Nije masovna produkcija i podjela rada ono što je fatalno, već činjenica da je industrija izgubila iz vida svoj cilj da proizvodi djela najviše kvalitete i što ne osjeća sebe članicom zajednice kojoj treba da služi...«⁶

Time je idejno problematika načelne podobnosti stroja kao novoga oruđa oblikovanja prevladana, upravo u onom smislu u kojem je Frank Lloyd Wright 1901. godine u svom manifestu »*The Art and Craft of the Machine*« isticao da su plemenite mogućnosti stroja degradirane samim umjetnostima, a Adolf Loos još prije njega u svom ratovanju protiv ornamenta inženjere nazivao Helenima koji stvaraju kulturu našeg vremena.⁷

I u Engleskoj je uskoro najznačajniji i najutjecajniji Morrisov učenik arhitekt C. R. Ashbee, vodeći sudionik *Art and Craft* pokreta zaključio da »moderna civilizacija ostaje na mašinstvu i nijedan sistem podsticanja i razvijanja u učenju umjetnosti ne može biti zdrav, ako to ne priznaje.«⁸

Iz individualnih eksperimenata prvih arhitekata i umjetnika koji su pod njegovim uplivom započeli raditi kao industrijski dizajneri (tipsko pokustvo Karla Schmidta i Bruna Paula), Muthesius je pokušao sročiti prve elemente moderne teorije dizajna, uzimajući za polazište pojam standardizacije kao ključni princip

industrijske produkcije. »Arhitektura i čitava sfera djelovanja Werkbunda teži standardizaciji. Jedino tako te djelatnosti mogu ponovno zadobiti univerzalnu važnost koju su imale u vremenima harmonične civilizacije.«⁹

Homogenost i tipizacija imale su za Muthesiusa jednu dublju konotaciju koja se proteže u sociologiju i povijest. Iako nejasno, on je naslućivao jednu drugačiju i temeljitiju strukturaciju životnog okvira i predmetne stvarnosti nego što je ona do koje su dosazali protagonisti Art Nouveaua pa i sam Van de Velde sa svojim poimanjem Gesamtkunstwerka. Osjećao je da je nerješena ona inherentna društvena problematika industrijskog razvoja koju je pomodna euforija Art Nouveaua tako napadno prikrivala svojim pridodatkom kreativnog rada manuelnom. Radilo se o rekvalifikaciji rada radnika, čemu se nadao Morris, a ne naprosto o korištenju rada umjetnika u okviru kapitalističke ekonomije.¹⁰ To temeljno pitanje Muthesius nije mogao uočiti. Uzdižući standardizaciju do vrline, on je svu složenu problematiku industrijalizacije i njenih posljedica konačno sveo na problem forme. »Daleko iznad materijalnog jest duhovno, daleko iznad materijala, funkcije i tehnike stoji Oblik. Ta tri materijalna aspekta mogu biti besprijeckorno obrađena, ali ako nije riješen i Oblik — mi ćemo i dalje živjeti u ružnom svijetu.«¹¹

S osnivanjem Werkbunda poklapa se i dolazak arhitekta Petera Behrensa (1868—1940) u tvornicu električnih proizvoda i uređaja AEG. To je događaj od gotovo jednake važnosti i desio se u kontekstu istih nastojanja. Behrens je došao u Allgemeine Elektrizitätsgesellschaft (1907) da bude dizajner konzultant za sve što se u toj tvrtki, prototipu moderne industrijske poduzetničke organizacije, proizvodilo, gradilo i štampalo. Tu okolnost iskoristio je da tvornicu svjesno preobrazi u dostojno mjesto rada, da industrijskom pogonu pristupi kao oblikovnom zadatku i vizualizira mogućnosti industrijske arhitekture u čeliku i staklu. Jednaku pažnju i promišljenost posvetio je oblikovanju serijskih proizvoda, a načela dizajna sustavno je primijenio i na sve praćete aktivnosti privrednog i društvenog života tvrtke. Time je Behrens pridonio formiranju onog uzora prosvječenog industrijalizma koji će se u raznim varijantama preko Olivettija do IBM-a održati do naših dana.

Behrensovo djelovanje bilo je sinhrono sa Muthesiusovim i u nastojanju da se unaprijedi umjetnička edukacija u njemačkim školama i razvije modernija pedagoška teorija i praksa. O Behrensovima zaslugama na tom polju najbolje govori činjenica da su kroz njegov atelje prošli Le Corbusier, Mies van der Rohe i sam Gropius.¹²

Neotehničko razdoblje i Walter Gropius

Behrensova poznata tvornica turbina u Berlinu (1909) može se simbolično uzeti kao međaš na prijelazu u neotehničko razdoblje industrijalizacije, koje označava radikalno napuštanje paleotehničkih metoda eksploatacije rada. Kako ističe Mumford, novo razdoblje obilježavaju novi izvori energije. U hidroelektranama snaga vodenog pada koristi se sa 90 posto efikasnosti. Uvođenje elektromotora djelovalo je na preobrazbu tvorničkih postrojenja i omogućilo fleksibilniji unutarnji raspored. Napredak u organizaciji proizvodnih procesa i u proizvodnji općenito pratilo je povećanje broja kvalificiranih tehničara u laboratorijima, a smanjilo broj ljudskih robota u pogonima. Posrednik između industrijalca, običnog radnika i znanstvenika postao je inženjer. Njegovo je obrazovanje jednostrano, ograničeno na shvaćanje svijeta fizičkih zakonitosti kao jedinog mjerljivog iskustva. Ipak, kvantitativni, mehanički pristup postao je osjetljiviji prema životu, djelomično i pod utjecajem sve intenzivnijih bioloških i socioloških istraživanja. Počelo se uviđati da radnje koje nisu dovoljno mehaničke da ih izvršava stroj, mogu biti i nedovoljno humane za ljudsko biće. Uočen je utjecaj uvjeta rada na radni učinak. S industrijalizacijom poljoprivrede započelo je i postepeno smanjivanje razlika između grada i sela.

Dok je paleotekt polagao sve na veći utrošak energije i veće dimenzije, sad su strojevi rafinirani, smanjuju se i mnogi eliminiraju. Krajnji je cilj toga razvoja automacija operacija i linijska produkcija. Ali, sve te inovacije nisu društveno asimilirane. Naprotiv, tehnički izumi i napredak koriste se da se održe, obnove ili stabiliziraju strukture staroga poretka. Oni koji kontroliraju sudbinu industrijskog društva — bankari, poslodavci i političari — ograničavaju neotehnički razvoj, izbjegavajući promjene koje bi se morale zbiti u čitavoj društvenoj sredini. Umjesto toga obnovu doživljavaju zastarjele kapitalističke i militarističke institucije. Neotehnička sredstva služe u paleotehničke svrhe. »Eto, zašto je veliki dio strojeva i institucija koje se prse da su 'nove' ili 'napredne' takav samo u smislu u kojem je moderni bojni brod nov ili napredan: oni u stvari mogu biti reakcionarni i stajati na putu integraciji rada, umjetnosti i života.« — zaključuje Mumford.¹³

Walter Gropius (1883—1969) svoje je misaone i kreativne snage posvetio upravo tom zadatku: kako pronaći put do društvene integracije rada, umjetnosti i života u novoj, neotehničkoj fazi industrijske civilizacije, u kojoj industrija postepeno izlazi iz svoje mučne inkubacije. U slijedu Morrisovih ideja, još u Behrensovom ateljeu (1908), poduzeo je teorijsku i praktičnu pomirbu

industrijskog sredstva i socijalne svrhe u svom memorandumu o standardizaciji i masovnoj proizvodnji radničkih kuća,¹⁴ a kasnije u intenzivnoj pedagoškoj i istraživačkoj aktivnosti Bauhauusa razvio je na širokom tematskom frontu program humanizacije tehničkog svijeta. »Sve dok ekonomija i stroj budu sami sebi svrha, a ne sredstvo sve većeg oslobađanja duhovnih energija od tereta mehaničkog rada, individuum će ostati rob, a ni društvo neće naći svoje konačno sređenje.«¹⁵

Gropiusovo je polazište analiza fenomena rada: bitna razlika između industrije i zanatstva nije u drukčijem karakteru alata već u podjeli rada, ne u proizvodnim sredstvima već u proizvodnim odnosima.

»Razvoj tehnike pokazao je da kolektivni oblik rada može povesti čovječanstvo većem ukupnom napretku od autokratskog rada izoliranog pojedinca. Naprotiv, pruži li se *pojedinцу mogućnost vlastitog sudjelovanja u radu cjeline* povisit će se i njegov praktični uspjeh. Ovakav stav ne smatra više strojeve pukim ekonomskim sredstvom za zaposlenje što većeg broja manuelnih radnika i lišavanja brige o njihovom uzdržavanju, niti sredstvom imitiranja zanata, već upravo instrumentom koji će osloboditi čovjeka najtežeg fizičkog rada i poslužiti poticanju oblikovanja njegovih kreativnih impulsa. Činjenica da još nismo zavlitali novim sredstvima proizvodnje i da zbog toga još trpimo nije još opravdan argument protiv potrebe tih sredstava. *Glavni će problem biti pronalaženje najkorisnijeg puta razdiobe kreativnih energija u organizaciji čitavog posla.*«¹⁶

Zadatak kojeg se Gropius u Bauhausu prihvatio bio je odgoj takvih kreativnih učesnika proizvodnog procesa, čiji se okviri šire na čitavo društvo. »Tada sam prvi put sagledao veličinu misije arhitekta moje generacije (...) i novi cilj arhitekture (...), a nisam se mogao nadati da ću ga ostvariti samo vlastitim arhitektonskim sudjelovanjem, već odgojem i pripremom nove generacije arhitekata, u uskom kontaktu s modernim sredstvima proizvodnje (...) Pokušao sam dakle istaknuti rad na integraciji i koordinaciji, obuhvaćanju, a ne ekskluzivnosti, jer sam osjećao da je umjetnost građenja ekipni rad skupine aktivnih suradnika, čiju suradnju predstavlja organizam zvan društvom.«¹⁷

Pomišljajući, dakle, na društvene osnove produkcije Gropius vjeruje da se odgojem može odvratiti čovječanstvo od robovanja stroju, da se mogu kreirati savršeni standardi proizvoda kao rezultat selektivnog procesa traženja bitnog i tipičnog, da svi oblici kreativnog rada imaju zajedničko građansko pravo već po tome što su međusobno logično povezani i zavisni. »... zasnivanje nije

stvar ni intelekta ni materijala, već je naprosto integralni dio života, svakome potreban u civiliziranom društvu. Naša ambicija bila je pokrenuti kreativnog umjetnika iz njegova svijeta i povezati ga sa svakidašnjicom, a u isto vrijeme proširiti i humanizirati krutu, gotovo isključivo materijalnu misao poslovna čovjeka...«¹⁸

Tom cilju bila je usmjerena i čitava didaktika Bauhauusa koju je Gropius sa svojim suradnicima sustavno razvijao. Jaz između mehaničkog i kreativnog postupka nastojao je prevladati na principu aktivnog učenja (learning by doing). Stavljajući u prvi plan ljudsko biće s prirodnom sklonošću za cjelovito shvaćanje života, a ne određeno zanimanje, Bauhaus se suprotstavio »tradicionalnom školovanju koje pruža specijalno znanje, ali ne objašnjava smisao i sadržaj rada, niti odnos ljudskog bića prema svijetu općenito.«¹⁹

Politička klima u kojoj je Bauhaus nastao (1919) bila je »krhka njemačka demokracija« Weimarske republike, u jeku još neugasenih revolucionarnih gibanja nakon poraza u I svjetskom ratu. U tom izvanredno plodnom i jedinstvenom laboratoriju evropske kulture poslijeratnog razdoblja, naročito u njegovoj drugoj fazi nakon preseljenja u Dessau (1924), asimilirana su sva značajna saznanja i doprinosi brojnih likovnih pokreta, prvi rezultati znanstvenih istraživanja vizuelnih i prostornih fenomena. Ispitivani su i primjenjivani novi materijali i tehnike i utvrđene osnove metodologije industrijskog dizajna i građevne prefabrikacije u neposrednoj suradnji s industrijom.²⁰

Gropius sam razmišljao je i o *elementima moguće znanosti oblikovanja*: »Godinama sam sistematski sakupljao činjenice o fenomenu ljudskog vida i njegova odnosa prema osjetilima, te o našim psihološkim iskustvima o obliku, prostoru i boji. Ti su fenomeni isto tako realni kao bilo koji materijalni problemi konstrukcije i ekonomije. (...) Psihološke probleme smatram zaista temeljnim i primarnim, dok su tehničke komponente projektiranja naši intelektualni pomagači za prikazivanje neopipljivog pomoću opipljivog.

Naziv dizajn (nacrt, projekt, zasnivanje) široko obuhvaća čitavo područje djelovanja ljudskih ruku, čitavu vidljivu okolinu, od jednostavne svakodnevne robe do kompleksnog primjera čitavog grada.

Kad bismo mogli ustanoviti zajedničku bazu za razumijevanje projekta — kad bismo mogli doći do zajedničkog nazivnika objektivnim nalazom, a ne ličnim tumačenjem — mogli bismo ga pri-

mijeniti na svaki tip nacрта, jer se proces projektiranja važne građevine ili jednostavne stolice razlikuje samo po stupnju, a ne u načelu.«²¹

Stoga je savladavanje i usvajanje *pristupne metode* važnije od svladavanja same vještine. Metoda o kojoj je riječ trebala bi biti »kontinuiran proces koji bi rastao koncentrično poput godova drveta. U svim etapama izobrazbe cilj bi morao da bude svestran, a ne podijeljen u odsjeke i morao bi polaku rasti u intenzitetu i ulaziti u pojedinosti, ali u svim poljima discipline simultano. To je od velike važnosti sve od samog početka integracije čitavog područja znanja i doživljavanja...«²²

Edukativna metoda zasnivanja u stvari je od općeg značenja: mogla bi potaći u ljudima povjerenje u osnovnu važnost umjetnosti i arhitekture u svakodnevnom životu. Ali, »...tako dugo dok te probleme smatramo materijom individualnih osjećanja — koje ne možemo objektivno definirati kao općenito vrijedna pravila — ne možemo pretpostaviti ni da će ih se smatrati bitnim za edukativni progres. Uz pomoć znanstvenika i njihovih preciznih metoda treba *ponovno definirati dublji smisao umjetnosti u društvu*. Pod svaku cijenu treba utvrditi socijalnu i psihološku komponentu umjetnosti — ne samo tehničku — po određenom redu vrednota i značenja.«²³

U tom nastojanju izbija duboko Gropiusovo uvjerenje o postojanju jedne *zajedničke osnove svih ljudskih djelatnosti* koje je on 1923. godine izrazio ovako: »...staro dualističko poimanje po kojem je ego suprotstavljen svemiru, naglo gubi svoju razloženost. Na njegovom mjestu uzdiže se ideja univerzalnog jedinstva u kojem sve suprotne sile postoje u apsolutnoj ravnoteži. Svitanje ovog priznanja suštinskog jedinstva svih stvari i njihove pojavnosti okrepljuje kreativni napor fundamentalnim unutarnjim značenjem. Ništa više ne može postojati u izolaciji...«²⁴

S takvim idejnim predispozicijama nije Gropiusu bilo teško pridružiti se i internacionalnim stremljenjima arhitekata i planera ka udruženom sagledavanju mnogostrukosti problema koje praktično otvara zahtjev kreativne integracije u neotehničkoj fazi industrijske civilizacije. Program CIAM-a bio je posve sukladan s njegovom vlastitom koncepcijom te sinteze koju on stavlja iznad svih ograničenih ciljeva: »Arhitekt nove vrste po svom je pozivu organizator čiji je posao da odlučuje o svim formalnim, tehničkim, socijalnim i komercijalnim problemima i spaja ih u razumno jedinstvo — a to je neminovno proširilo arhitektova istraživanja od zgrade do ulice, od ulice na složeniji organizam, sam grad, pa konačno i na šira područja regionalnog i nacionalnog

planiranja. Vjerujem da budući razvoj obavezuje novu arhitekturu da obuhvati ova šira područja i da se pozabavi svim odgovarajućim pojedinostima. Taj razvoj mora neminovno napredovati k sve širem shvaćanju područja projektiranja i konstrukcije, ka golemim, neodjeljivim ciljevima čije je korijenje uraslo u sam život.«²⁵

To prošireno shvaćanje opsega oblikovnih zadataka temelji se na svijesti o opsegu problema i razmjerima civilizacijske krize koja je permanentna unatoč svim proizvodnim i tehničkim inovacijama. No, dijagnoza je ponovno samo općenita, gotovo ahistorijska: »Bolest naše sadašnje kaotične životne sredine, njena često žalosna rugoba i nered, rezultati su našeg neuspjeha *da stavimo osnovne ljudske potrebe nad ekonomske i industrijske zahtjeve*. Obasuta čudnim mogućnostima stroja ljudska se lakomost očevidno sudarila s biološkim ciklusom ljudskog društva koji održava zdravu zajednicu. Na nižem je društvenom stupnju čovjek bio srozan na industrijski alat. Tu leži pravi razlog borbe između kapitala i radništva, te pogoršanja odnosa u zajednici. Danas smo se sreli s teškim zadatkom ponovnog uspostavljanja ravnoteže života zajednice i humaniziranja sudara sa strojem. Postalo nam je jasno *da je socijalna komponenta važnija nego svi tehnički, ekonomski i estetski problemi zajedno*. Najveći zadatak arhitekta — ključ za uspješnu obnovu naše životne sredine — bit će nastojanje da pribavimo dominaciju ljudskom elementu.«²⁶

Model socijalnog odnosa koji bi Gropius rado projicirao na čitavo društvo jest *etika suradnje u ekipnom radu*. Jer, nije stroj razbio integritet društva, već onaj atomizirajući učinak podjele rada, pa organski izgrađen ekipni rad može vratiti onu bitnu vezu, nenadoknadivu za jedinstvenost nastojanja. Tako i sama demokracija ovisi o našoj sposobnosti suradnje bez koje nema stvarnog napretka.²⁷ Problem se, dakle, »ljudskog elementa« za Gropiusa postavlja na psihološkoj razini. Spreman je istaći da je glavni doprinos Bauhausa što funkcionalizam nije smatrao racionalističkim procesom, već je obuhvaćao i psihološke aspekte.²⁸

Slično tome i društvene promjene Gropius shvaća prvenstveno kao sociološke promjene iz kojih valja uspostaviti nove norme s obzirom na tip i mjeru stambenih jedinica i strukturaciju gradskih naselja. U tom smislu sva njegova zalaganja išla su za objektivnom metodologijom urbanističkog planiranja i racionalnom politikom izgradnje. »... moraju najprije biti objašnjene sociološke činjenice, da se nađe idealni minimum životnih potreba, stana i troškova njihove proizvodnje. S obzirom na promjene temeljnih principa, program za minimalni stan ne može se riješiti naprosto reduciranjem broja soba i efektivne površine konvencionalnog

većeg stana. Traži se potpuno nova formulacija bazirana na poznavanju prirodnih i društvenih minimalnih potreba, a ne formulacija pod krinkom tradicionalno zamišljenih historijskih potreba. Moramo ustanoviti minimalni standard svih zemalja, zasnovan na biološkim činjenicama i geografskim i klimatskim prilikama.«²⁹

Tim putem utvrđeni su i osnovni standardi stambene kulture u neotehničkoj fazi industrijske civilizacije koje je moderni urbanizam usvojio kao svoje temeljne kriterije. Razvoj određene individualnosti života unutar društva implicira zahtjev pojedinca za povremenim povlačenjem; svaki odrastao čovjek treba da posjeduje svoj vlastiti, pa makar i malen, prostor. Ista biološka razmatranja koja određuju mjeru minimalnog stana odlučna su i u pogledu njegove grupacije i uklapanja u plan grada. Traže maksimum svjetla, sunca i zraka za sve stanove. Grad valja dekoncentrirati, ali ne i raspršiti. Ekstremi grada i sela moraju se pomiriti pomoću svih raspoloživih tehničkih sredstava, potpunim pejzažiranjem preostalog prostora, da priroda bude svakodnevni doživljaj.³⁰

Gropius je imao i koncepciju društvene politike koja bi bila u stanju te zahtjeve sprovesti u život: »Iskustvo različitih zemalja pokazuje da postoji ogromna razlika između troškova izgradnje stanova i prosječne zarade porodica. Zbog toga nije moguće zadovoljiti masovnu oskudicu stanova sistemom slobodne ekonomije. (...) Budući da tehnika djeluje u okviru industrije i financija, a svaka ostvarena redukcija troškova ide prije svega u korist privatne industrije, sposobna je ona samo onda osigurati jeftinije i raznovrsnije stanove, ako državna vlast povišenjem socijalnih mjera blagostanja poveća interes za privatnu industriju i građenje stanova.«³¹

Odsutnost povijesnog uzora integrirane zajednice, koji bi bio podasan za izmijenjene uvjete neotehničkog doba jest ono što Gropiusa navodi da sam zamišlja prototip društvene i prostorne organizacije koja bi uklonila prepreke 'prirodnom demokratskom rastu društva'. »Veličina današnje administracije bezličnog mamutskog grada prerasla je svaku ljudsku mjeru. Građanin nema ličnog dodira sa službenicima koje je sam izabrao, a prisiljen je da se prepusti toj dalekoj moći. Dosljedno tome raste društvena ravnodušnost i mlitavi međusobni odnos zajednice, šire se neodgovornost i društvena usamljenost. (...) Znanost, umjetnost i filozofija mogu nam pribaviti elemente novog poretka. Da bi svi uzogli imati hranu, dokolicu i slobodu, potrebno je pronaći djelotvornu metodu suradnje i podjele. Samo životom u dobro integriranoj okolini može današnji građanin doživjeti i naučiti demokratsku proceduru davanja-uzimanja. Zdrave susjedne

jedinice stoga su prirodne vrtne lijehe za oplemenjivanje ljudskih odnosa i višeg životnog standarda. Pomažu razvoju osjećaja zajedničke lojalnosti, koja nalazi izraz u složnom djelovanju na društveni i građanski napredak.«³²

Jasno mu je da se tako široki cilj ne može ostvariti naprosto 'boljim stanovanjem', jer stambena izgradnja predstavlja samo jednu od mnogih funkcija zajednice. Ona ne može biti zahvaćena neovisno od kapaciteta okolne susjedne zajednice u apsorpiranju novih stambenih područja, ili ako se dobrom cirkulacijom ne osiguraju ispravni odnosi između stanova, radnih mjesta i područja rekreacije. Inače će gradovi i tehnika sve više gutati ruralna područja noseći sobom klice modernih gradskih bolesti. »Svakom razvoju stambene izgradnje treba da prethodi prijeko potreban okvir potpunog razmatranja organskog projekta zajednice. Bez toga se čak i nova stambena izgradnja može naglo pretvoriti u štetno područje i postati dosadna pustinja. (...) Da se postigne taj cilj treba humanizirati administrativni okvir zajednice, to jest svesti ga na ljudsku mjeru. Treba osnivati odijeljene jedinice susjedstva, pojedina dosta malena tijela, da služe kao organizmi za reaktiviranje socijalnih odnosa. (...) *Društvena inicijativa ljudi, njihova sposobnost organizacije vlastitog života započinjala bi tada na lokalnoj razini* i postepeno dosezala širu oblast.«³³ I te su Gropiusove postavke postale baština suvremene urbanističke teorije i prakse u onoj mjeri u kojoj društveni uvjeti omogućavaju njihovo uvažavanje. Ti uvjeti, međutim, ne poklapaju se s onim što je Gropius pod društvom razumijevao, jednako kao što se ni povijesna zbivanja kojima je sam svjedočio nisu poklapala s njegovom koncepcijom zajednice kao prirodne, funkcionalne organizacije koja određuje svoju anatomiju i fiziologiju u skladu s biološkim zakonom.³⁴ Taj raskorak nije samo raskorak između sociološkog, ekonomskog, tehničkog i oblikovnog pristupa koji se mogu uskladiti skupnim nastojanjem u suradnji brojnih stručnjaka,³⁵ već raskorak koji stvaraju složeni i proturječni interesi u društvenim odnosima, koje stručnjaci ne mogu pomiriti i kad bi bili iznad njih, kao što je Gropius za sebe mislio.

Svejedno, on je svojim intenzivnim djelovanjem i misaonim preokupacijama proširio saznanja o kompleksnosti pitanja što i kako u pogledu okoline na čitavom rasponu njenih problema. Označio je bitan pomak na planu teorijske misli o dizajnerskoj, arhitektonskoj i urbanističkoj djelatnosti i usmjerio ih prema znanstvenim metodama i postupcima, fiksirajući ljudske ciljeve koji transcendiraju ideološke premise jednako kao i dosege praktične društvene operativnosti u civilizaciji u kojoj je osnovna vrijednost novac. Ne videći drugi izlaz iz nje Gropius ne odustaje od središnje intencije planiranja i upućuje na *integralno promišljanje*

o svemu što se u njoj zbiva. »Sagledamo li strateški cilj planiranja u svoj njegovoj kompleksnosti, on zaista obuhvaća civilizirani život čovjeka u svim njegovim glavnim vidovima: obuhvaća sudbinu zemlje, šuma, vode, gradova i sela; znanje o čovjeku pomoću biologije, sociologije i psihologije; zakon, vlast i ekonomiju, umjetnost, arhitekturu i inženjerstvo. Budući da je sve to međusobno ovisno, ne možemo to promatrati odvojeno. Logična povezanost svega toga, usmjerena ka kulturnoj suštini, nesumnjivo je važnija za uspješno planiranje i stambenu izgradnju nego pronalazak savršenih praktičnih rješenja za ograničeni broj ciljeva. Složimo li se s tom postavkom moramo naglasiti 'složeni razum', a to je *razvijeni proces neprekidnog unakrsnog provjeravanja* i ravnoteže, a ne rad specijaliziranog stručnjaka koji izbjegava cjelovitu odgovornost i dijeli svoj mozak na uske pretince. U toku svih zamornih, pomnih koraka koji ispunjavaju njegov svakodnevni rad, kritična odgovornost sastoji se u tome da stalno misli na široki strateški cilj, naime da izgrađuje segmentni planski dio cjeline.«³⁶

To je planiranje koje pretpostavlja stvarno sudjelovanje svih učesnika društvenog procesa, planiranje koje »treba da *izraste odozdo*, a ne odozgo, silom, a ideje treba da nađahnu rad individualnom inicijativom, ne birokratskom etikom. Demokracija predstavlja dalekosežnu centrifugalnu snagu. Feudalni ili autoritativni sistem je naprotiv centripetalna snaga, tijesan kaput koji spriječava prirodan rast. Bez sumnje je u ovom našem stegnutom svijetu, sa širokom mrežom komunikacija i propagande, porasla opasnost koja izbija iz antidemokratskih snaga. Svi su ljudi postali susjedi usprkos imaginarnim zavjesama.«³⁷

To je Gropius pisao nakon druge svjetske katastrofe, u jeku hladnog rata. I tada on se vraća staroj tezi o primarnoj važnosti odgoja i obrazovanja, o velikoj potrebi da se vrati izgubljena kvaliteta razumijevanja i stvaranja oblika u školovanju svakog čovjeka, na čemu počiva sposobnost sudjelovanja. »Moramo početi već u dječjem vrtiću, gdje djeca u igri oblikuju svoju neposrednu životnu sredinu. Sudjelovanje je natuknica razrađivanja planova. Sudjelovanje izoštruje individualnu odgovornost, prvi je faktor skladne zajednice, razvoja skupine vizija i ponosa na sredinu koju sami stvaramo.«³⁸

Giulio Carlo Argan, jedan od najboljih poznavalaca Gropiusovog djela, nalazi u toj čistoj strukturi logičkog mišljenja formalne determinante koje se očituju kao neposredna vrijednost, bez obzira na *Weltanschauung*. Odista je u Gropiusa logička strogost primala oblikovnu evidentnost i postajala arhitektura, ujedinjujući teorijski, kreativni i pedagoški momenat njegova djelovanja.

Isto je tako njegov internacionalizam težio natpovijesnom kao što je i njegov društveni pragmatizam želio biti nadklasan. Argan u tome otkriva Gropiusov alibi pred pritiskom protivstavljenih snaga krajnje ljevice i krajnje desnice, od kojih je prva zastupala internacionalistički program klasne borbe, a druga nacionalističku reakciju. Djelujući posve u okviru svoje građanske kulture, Gropius je bio u položaju onih intelektualaca koji su se trsili da klasne konflikte riješe racionalno. Taj racionalni imperativ priječio mu je svaki revolucionarni zanos, ostavljajući ga u uvjerenju da sama evolucija vladajuće klase može dovesti do prilagodbe novim socijalnim zahtjevima, pod uvjetom da umjetničko iskustvo uključi u proces društvenog preobražaja. Ali to je zabluda na koju je već Morris upozorio sve pojedince dobre volje koji misle da pripadaju svim klasama. Krupni kapital koji je Njemačku doveo u katastrofu I svjetskog rata, tražio je revanš koji je doveo do Hitlera.³⁹

Reformistički socijalni program Werkbunda preveden je u Gropiusovoj didaktici u racionalnu disciplinu i teorijsku egzaktnost koja bi sama po sebi bila neumjesna, kako ističe Argan, da se nije radilo o stvarnoj potrebi afirmiranja industrijske produkcije naspram zanatskoj. »Buržoazija ne može postojati a da neprekidno ne revolucionira oruđa za proizvodnju...« — rečeno je već u Komunističkom manifestu. Gropius nije bio upućen na široke slojeve i njihovo kulturno prosvjećivanje, na promjenu položaja radnika, već na vladajuću klasu i njenu obavezu da tehnički unaprijedi proizvodnju. Tražio je idealistički od nje da autoritet zasniva na sposobnosti da proizvodi bolje i tako osigura djelotvorne uvjete društvenog napretka, a ne na kapitalu i posjedovanju sredstava za proizvodnju na čemu je ona zasnivala svoj napredak. Time je u stvari prerano nagovijestao »revoluciju tehničara« koji bi sproveli preobrazbu hijerarhijskog u funkcionalno društvo, što je u očima njemačke buržoazije značilo da je Gropius »socijalist« koji će time zaslužiti nacističku osudu.⁴⁰

Le Corbusier i internacionalni pokret

Internationalni arhitektonski pokret između dva rata, kojemu je i Gropius pripadao, unaprijedio je pristup gradu kao proizvodnom makroorganizmu, koji bi se mogao srediti jasnom *razdiobom njegovih osnovnih funkcija*, a sistematskim planiranjem mogao bi se osigurati organski razvoj i širih regija. Neotehničko doba moralo je uvažiti socijalne činjenice, prije svega da je radnička klasa bitna komponenta gradske zajednice koju se više ne može zapostavljati, da stanovništvu treba osigurati minimum životnih uvjeta, da treba energično rješavati depimirajuću i otuđujuću

okolinu grada-tvornice i osigurati povoljan koeficijent nastanjivosti i funkcionalnosti već i zbog same potrebe podizanja produktivnosti rada i ukupne proizvodnje. Efikasnu sprovedbu tih načela priječili su, međutim, imovinski odnosi i zemljišne spekulacije, pa je i industrijska tehnologija prefabricirane gradnje, koja zahtijeva urbanističke poteze krupnih razmjera, uporno, zaostajala u primjeni.

Borba za modernu arhitekturu bila je dijelom i politička borba, više ili manje u okviru općih idejnih sukoba između naprednih i reakcionarnih snaga, stoga je ubrzo i potisnuta u zemljama gdje su reakcionarne snage došle na vlast.

Le Corbusier (Charles Eduard Jeanneret, 1887—1965) najzaslužniji je za pregnantnu formulaciju ideja modernog urbanizma i za njihovo uspješno propagiranje. Brojnim spisima i neumornim inicijativama podstaknuo je međunarodnu suradnju arhitekata »argonauta nove arhitektonske djelatnosti«, osobito putem redovitih kongresa CIAM-a od kojih je prvi održan već 1928. godine u Švicarskoj. Teoriji modernog urbanizma Le Corbusier je dao zanos svojih iluminističkih vizija o herojskom dobu mašinzima, u čemu je bilo jakih natruha utopijskih neoplatonističkih nazora, čije je idejno porijeklo u Fourierovim 'falangama' i Garnierovoj 'Cité industrielle'. Ali, Le Corbusier je urbanizam i arhitekturu digao na razinu najkrupnijih problema 20. stoljeća, podjednako važnih za čitav svijet. »Svijet proživljava jednu od najvećih metamorfoza povijesti. Kolektivno i individualno sudaraju se umjesto da se spoje. Je li sinteza moguća? Jest, na programu ljudske mjere i ljudske mudrosti.

Vrijeme je arhitekture. Ne može biti nove arhitekture bez novog urbanizma. Oduvijek novi su gradovi u novim epohama zamjenjivali stare. A danas se može roditi grad novih vremena (. . .).

Mašinsko društvo manifestira se u svojoj misli, u svojim sredstvima za proizvodnju i svojoj opremljenosti: stan i grad izrazi su aspiracije moderne svijesti.«⁴¹

Ovakvim proglasima o općim svojstvima i zahtjevima nove epohe stroja počinju gotovo svi Le Corbusierovi spisi, u tonu koji ponekad egzaltirano ocrtava apstraktni ideal, idiličan i monumentalan poput kakve soc-realističke freske: »Čovjek mašinst, uz svoje strojeve uspravan, koristeći ih i čineći da proizvode i ostvaruju imperativnu nužnost nove ere mašinzima: stan, ljudski, svijetao, ispunjen svim dobrima napretka, organizacije i plana, ili drugim riječima rečeno, potčinjen najdubljim potrebama ljudske

prirode — suncu, nebu, prostoru i stablima, osnovnim radostima.«⁴²

Le Corbusierov način mišljenja karakterizira globalna analitička metoda i sintetički formalni racionalizam. »... mašinska civilizacija rođena je pred stotinu godina. U toku prve ere (1830—1930) stroj je iz temelja potresao društvo. Malo pomalo on je uništio obrtničku tradiciju i stvorio nove ekipe: inženjera, kemičara, fizičara koji su se u velikom broju posvetili objektivnim istraživanjima praktične primjene; mehaničara koji predstavljaju ogromnu masu dosad nepoznate tehničke elite. Stroj je izazvao nove proizvodne programe: strojeve koji proizvode strojeve. Oni služe za brzu i kvalitetnu proizvodnju potrošnih predmeta, od prehrambenih i odjevnih do zabavnih artikala; jedna druga grupa strojeva služi proizvodnji brzine; treća proizvodnji energije koja zamjenjuje snagu udova i tijela. (...) Milenijski pojmovi vremena i trajanja izbrisani su i zamijenjeni sasvim novom upotrebom sunčevog dana, neviđenom podjelom rada. Porodica je rastrgana, društvo trpi neprekidne potrebe, a koncentracija produkcijske moći sakupila je neviđene mase radnika.«⁴³ Sklad u drugoj eri mašinske civilizacije, koja će stroj staviti u službu čovjeka, može se uspostaviti samo na osnovu poštovanja ljudi i ljudske sreće. »To znači poduzimanje velikih radova na opremanju modernog društva, gradova, stanova, prijevoznih sredstava i uređenja polja. (...) Uveden u gradski život gdje je izazvao najbjedniju konfuziju, automobil mora naći određene svoga postojanja (...) mora biti odvojen od pješaka (...) tlo mora biti oslobođeno i vraćeno pješaku.

Problem stana implicira, dakle, problem grada. Arhitektura i urbanizam čine jedno (...) Jedino se istraživanjem i utvrđivanjem korisnih, efikasnih, pravih i ljudskih standarda (u mjeri čovjekova srca i tijela — biologije i psihologije) velika industrija može uhvatiti u koštac sa gradnjom koja je dosad bila podložna razornim metodama i odbijala prednosti tehničkih dostignuća.«⁴⁴

Ove programatske teze posve su srodne Gropiusovima i po tome što ih Le Corbusier postavlja izvan konteksta društvenih odnosa. Društvo je za njega neki ukupni apstraktni entitet bez klasnih podjela čija je prirodna sudbina napredak, jednako kao što se i čovjek u njega javlja kao psiho-fiziološki entitet bez društvenog određenja. Iako je znao što je kapitalizam Le Corbusier ga je smatrao uzgrednom pojavom, a ne glavnim nosiocem epohe koja kao da se rađa i razvija sama po sebi, po nekim imanentnim zakonima. »20. stoljeće nije gradilo za ljude, gradilo je za novac. (...) Na ubivstvenim bitkama burze ne radi se o odnosu među ljudima, nego o zakonu novca. Skupljen kao prašina iz privrede, zgrnut u brda i uložen u ždrijela inferalnog stroja, pokreće se

na način koji mu je svojstven i kao slap Nijagare potapa i briše sve što mu je na putu, apsorpira sve što je oko njega egzaktnošću i fatalnošću fizičkog zakona, uspinje se kao tifon na samom rubu ponora koji je izdubao.«⁴⁵ Ta spoznaja, međutim, ne može uništiti njegovu vjeru u »moderna vremena«, u impresivnu moć lančane produkcije kakvu je vidio u Fordovoj tvornici automobila: »Kod Forda suradnja je sve — jedinstvo pogleda, jedinstvo cilja, savršena konvergencija ukupnosti kretnji i misli. U arhitektonskoj gradnji sve je protuslovlje, neprijateljstvo, disperzija, divergencija pogleda, afirmacija suprotnih ciljeva (...) U Fordu razmišljam o arhitekturi, što je ona? Konstruiranje skrovišta. Za koga? Za ljude. Eto programa! Kako izraziti taj program u dostupnoj realnosti? Uz pomoć tehnike. Planovima. Planovima koji su ostvarivi danas postojećim materijalima i strojevima koji odgovaraju bitnim potrebama čovjeka...«⁴⁶ Drugim riječima čitav je problem u programu i metodi, pa bi, kako ironično primjećuje Argan, bilo dovoljno privoliti industrijalce da umjesto topova (ili automobila) industrijski proizvode moderne nastambe.⁴⁷

Unatoč činjenicama koje je sam utvrdio da u Sjedinjenim Državama koeficijent cijene koštanja automobila u odnosu na onu prije rata iznosi minus 50, što treba zahvaliti organiziranosti proizvodnje i korištenju čudesnih mogućnosti strojeva, nasuprot koeficijentu cijene koštanja stambene zgrade koji u odnosu na prijeratnu iznosi plus 210, što valja pripisati neadekvatnoj metodi gradnje i opterećenju radnom snagom (premda je pravi razlog tome u zemljišno-bankarskim spekulacijama), Le Corbusier svejedno ističe: »Kažem da nam moderne tehnike potvrđuju da se velika industrija može pozabaviti izgradnjom. Da stan može i mora biti napravljen u tvornici — u industriji koja je sada u besposlici jer nema drugog programa do produkcije sterilnih i suvišnih potrošnih dobara. A stan je neophodan svima. Nek se gradi u tvornici! Treba reformirati ćelijsko stanje gradova, da bi se novim pothvatima dale masovne dimenzije i serije neophodne stroju. Da industrija otkrije da je njeno pravo tržište: housing. Nek prestane strahovito rasipanje aglomeracija koje se dramatično i kobno šire.«⁴⁸

Praktično, Le Corbusier veoma je malo mogao učiniti na tom planu, pa čak ni onoliko koliko je uspio Gropius u Törtenu (1926—27) i Siemensstadtu (1929) razvivši prve primjere industrijski izgrađenih naselja. Shvaćajući arhitekturu više kao pojam i duhovni stav nego kao materijalnu činjenicu — kao pitanje višeg reda koje se tiče »brojnih djelatnosti i interesira mnoge proizvodnje: trupa broda, aviona, automobila, telefonskog aparata, uređaja električne centrale (...)« ne preostaje mu drugo nego da apelira na univerzalnu svijest: »Vidim kako se širi obrazovanje

duha, formiranje mišljenja, stvaranje želje i jedne volje. Vidim vlast koja je konačno ispravno, radikalno, temeljito i točno obaviještena o mogućnostima današnjeg vremena (njegovih tehnika i njegovih potreba) kako konačno uzima u obzir nužnost da se poduzmu veliki radovi na obnovi gradova.«⁴⁹ Ta svijest u stvari ne postoji, najmanje je ima kod onih koji imaju moć: »Režimi ma kakvi bili nisu obaviješteni, ne znaju kuda idu (...) planovi za opremanje mašinske civilizacije nisu doneseni.«⁵⁰

Le Corbusier hipostazira taj problem na čitav svijet, što je sa današnjeg stajališta vidovito, ali je to sagledavanje svjetskih okvira problema bilo bez uporišta u povijesnim društvenim snagama na koje bi se mogao pozvati: »Narodni front triumfirao je na parlamentarnim izborima Francuske. Vlast će preuzeti ljevica. Hoće li politička ljevica izraziti i ljevicu misli (lijevu misao)? Izgleda da hoće, ovoga puta. Međutim, konfuzije i dvoličnosti ne manjka.« To se Le Corbusier pita »...u momentu dok Moskva pruža prizor najteže estetske smutnje. Pošto su deset godina tragali za stilom koji bi bio sukladan revolucionarnoj misli — a to je bio konstruktivizam čiji je otac Aleksandar Vesnin — došlo je tamo do nenadanog preokreta, povodom planova za izgradnju palače Sovjeta. Izbačeni su iz sedla najbolji duhovi. Ta je palača trebala krunisati Petogodišnji plan, gigantski pothvat racionalnog opremanja zemlje. Plan palače bio je zdrav, dostojanstven u svojoj korisnosti...«⁵¹

Le Corbusier nije prepoznao staljinizam ni njegovu regresiju na autoritativni feudalni sistem. Smatrao je i to prolaznom epizodom i nije sumnjao u autoritet dobrog plana i njegovu vrijednost po sebi. »Koji će ekonomski sistem prevladati i pod kojim će arhitektura najviše prosperirati? (...) U tom pogledu imam principijelan i jasan stav: plan je diktator. Da svatko u svojoj specijalnosti utvrdi planove koji odgovaraju novim vremenima, da sam zađe u suštinu pitanja, da znade što se materijalno i fizički može učiniti od sutra. Taj veličanstveni i plemeniti rad pripreme, ti planovi odgovorit će na sva pitanja, oni će odrediti mjere koje valja poduzeti, zakone koje valja donijeti, ljude koje valja postaviti na korisna mjesta...«⁵²

Taj čudni autokratski optimizam plana zasniva se u Le Corbusiera na berksonovskom poimanju života kao neke univerzalne vitalne sile čije se djelovanje može intuitivno slijediti. Mimo stvarnih društveno-povijesnih uvjeta on povijest vidi samo u krupnim obrisima, uspoređuje i suprotstavlja epohe najčešće veoma nategnuto ili sumarno, previđajući temeljne društvene suprotnosti u kojima i sam djeluje. On ih razaznaje samo u prostoru, ali ne i društvenim odnosima.⁵³

Operirajući simplificiranim simboličkim pojmovima — moderno društvo, stroj, civilizacija, nova vremena — Le Corbusier je tek prividno objašnjavao bitne činjenice moderne povijesti: »Moderno društvo, baštinik strojeva, ulazi u civilizaciju koja nije ni pastoralna ni ratnička, već je posvećena radu. Rad je zahvatio sve društvene kotače i nitko ne može izbjeći njegovoj fatalnosti. Užas i prokletstvo, kažu neki. Ali, valja im odgovoriti: sretna civilizacija rada koji dijeli dobra svima.«⁵⁴

Ta neznanstvena terminologija, koja je postala i sastavni dio prosvjetiteljskog žargona arhitekata-urbanista internacionalnog pokreta, prikrivala je u stvari društvene činjenice: da rad radnika i kapitalističkog poduzetnika nije isto, da moderno društvo nije apstraktna kategorija, da stroj i kapital nisu u neovisnosti. Prelazila je i preko činjenice da se svjetski kapitalizam sve više pretvarao iz ekonomskog sistema u sistem sile. Pred novi svjetski rat, kako kaže Argan, čovječanstvo nije trebalo Sv. Jurja koji se bori sa zmajem, nego nekoga tko bi mu pomogao da spozna što je to što svijet razdire.⁵⁵

Le Corbusier je, međutim, i u okupiranom Parizu nastavio razvijati svoje koncepcije: »Vraćajući se sa posljedice na uzrok L'Ascoral (Assemblée de constructeurs pour une rénovation architecturale 1942.) vidi, naprotiv, u arhitekturi i urbanizmu materijalna sredstva da se ideje reda i kreativni elan prenesu u ponašanje i djelovanje ljudi, upravo u pogledu rada — permanentnog dnevnog što je to što svijet razdire.«⁵⁵

Nastao je tako poznati corbusierovski model slobodnog pulsiranja zdravih gradova u sastavu kompleksnog i povezanog sistema ravnomjerno raspoređenih urbanih, industrijskih i poljoprivrednih punktova i središta, artikuliran u shemi triju tipova ljudskih nastambi: unité d'exploitation agricole — cité linéaire industrielle — cité radioconcentrique d'échange. Redigirajući u to ratno vrijeme obimne materijale sa četvrtog CIAM-a (Atena 1933) sročio je glasovitu »Atensku povelju« (La Charte d'Athènes, Paris 1942) koja je postala moralni i stručni kodeks urbanističke profesije. Tu je Le Corbusier poduzeo da još jednom definira opće pojmove o gradu, da kritički utvrdi dijagnozu njegova stanja i zacrta opće smjernice urbanističke politike koja će osigurati skladan međudnos četiriju osnovnih funkcija grada: stanovanje, rekreaciju, rad i saobraćaj, u ime prava svakog stanovnika na sunce, zelenilo i prostor.

»Naselje sačinjava vitalno jezgro izvjesne geografske površine čiju granicu predstavlja zapravo utjecajna zona drugog naselja. Nje-

govi životni uslovi određeni su komunikacijama koje mu obezbjeđuju razmjenu dobara i vezuju ga intimno za njegovu posebnu zonu. Ne možemo uzeti u obzir nijedan urbanistički problem, a da se konstantno ne pozivamo na elemente koji sačinjavaju njegovo područje i posebno njegovu geografiju, koja je, u ovom slučaju, pozvana da odigra odlučujuću ulogu: linija podjele voda, okolni vrhovi koji opisuju prirodni okvir, potvrđen saobraćajnicama prirodno upisanim u zemljište. Nijedan se pothvat ne može zamisliti, a da se ne nadoveže na harmoničnu sudbinu područja. Plan grada je samo elemenat one cjeline koju sačinjava regionalni plan.«⁵⁷

Uz ekonomske, društvene i političke činioce koje određuju koncepciju i sudbinu plana Le Corbusier ponovno ističe psihološke i fiziološke vrijednosti, jer se one tiču preokupacija o čovjekovoj individualnoj i kolektivnoj prirodi, bez čijeg pomirenja nema uspjeha. To je osnovni zahtjev koji se reflektira u vrijednosnim kriterijima za ocjenu uspješnosti svih spomenutih funkcija grada, bez obzira na društveni sistem. Stambeni kompleksi treba da u gradskom prostoru zauzimaju najbolja zemljišta s najpovoljnijom insolacijom i prikladnim zelenim površinama, u razumnoj gustoći i prikladnim oblicima, podalje od saobraćajnica; treba koristiti sve mogućnosti modernih tehnika visokogradnje koje će osloboditi što više terena za rekreaciju stanovnika svih uzrasta i kategorija. Razdaljine između radnog mjesta i prebivališta valja svesti na minimum, industrijski sektori moraju biti nezavisni od stambenih i odvojeni zelenilom, a poslovni centar dobro povezan sa stambenim rajonima. Statističkim analizama treba jedinstveno rješavati cjelokupan saobraćaj u gradu i širem području, sa klasifikacijama prema izdiferenciranim funkcionalnim kategorijama ulica, prometnica i magistrala. U svim zahvatima valja voditi računa o ispravnom vrednovanju povijesnih spomeničkih cjelina. Dimenzioniranje svih stvari u urbanom dispozitivu može biti vođeno samo po mjeri čovjeka.

»Urbanizam će, uzimajući u obzir ovu potrebu, preobraziti lice gradova, prekinut će sa ugnjetavajućim prinudama navika koje su izgubile razlog postojanja i otvorit će stvaraocima neiscrpno polje djelovanja. Svaka od ključnih funkcija imat će svoju autonomiju zasnovanu na podacima određenim klimom, topografijom, običajima; tretirat će se kao cjeline kojima će se priključiti teritorije i lokacije za čije će se uređenje i opremu staviti u djelo svi čudotvorni izvori moderne tehnike. U toj raspodjeli uzet će se u obzir životne potrebe svake ličnosti, a ne interes i profit jedne posebne grupe. Urbanizam treba da osigura slobodu ličnosti, koristeći istovremeno blagotvorno djelovanje kolektivne akcije.«⁵⁸

Ove teorijske postavke u stvari su programske postavke, to jest fundirane su daleko više u saznanju o poželjnom, nego u saznanju o mogućem: izdižu se na razini ciljeva prosvijećenog zalaganja za preobrazbom civilizacijskih uvjeta života, transcendirajući dominantne uvjete prakse u povijesnoj zbilji. Ipak, značile su značajno proširenje prostora djelotvorne akcije dizajna novim misaonim okvirima u kojima se razvija okolinska svijest. Učinjen je bitan korak i time što su omeđena područja relevantnih činilaca i što su aproksimirane njihove grube relacije i međuzavisnosti. Osim radikalnog metodološkog pomaka od projektiranja na planiranje ova urbanistička teorija dizajna nije sadržavala adekvatni i dostatni znanstveni instrumentarij za efikasnu i egzaktnu elaboraciju utjecajnih razvojnih parametara u planiranju, već se ograničavala na elementarne tehnike vremenske postupnosti i prostornog zoniranja. Ona je stoga nužno i bila više deskriptivna i preskriptivna, nego preventivna ili anticipativna — više u intenciji da djeluje na zbilju, nego da je odista mijenja.

»Ako je ćelija prvobitni biološki elemenat, ognjište, to jest sklonište za porodicu, sačinjava društvenu ćeliju. Izgradnja tog ognjišta, koja je bila podređena već više od jednog stoljeća gruboj igri špekulacije, treba da postane ljudski pothvat. Ognjište je početno jezgro urbanizma. Ono štiti rast čovjeka, zaklanja radost i bol njegovog svakodnevnog života. Ako treba da iznutra upozna sunce i čist vazduh, ono treba, također, da bude produženo spolja raznim uređajima za kolektivnu upotrebu. Kako bi se stanovi osigurali društvenim servisima (snabdjevanje hranom, školovanje, zdravstvene službe ili korišćenje slobodnog vremena), bit će neophodno da se grupiraju u 'stambene jedinice' efikasne veličine (...). Da bi se prešlo sa teorije na djelo, treba još zadobiti suradnju slijedećih činilaca: političke snage kakvu želimo, vidovitu, uvjerenu, odlučnu da ostvari najbolje uvjete života, razrađene i upisane na papiru planova; prosvijećenog stanovništva sposobnog da razumije, da želi i zahtijeva ono što su za njega predvidjeli stručnjaci; ekonomske situacije koja dozvoljava da se poduzmu i razviju radovi (...).«⁵⁹

Među posljednjim postavkama Atenske povelje nalazi se i konstatacija o antagonističkoj stvarnosti koja postoji između razmjera radova koje treba poduzeti za uređenje gradova i beskrajno isjeckanih zemljišnih posjeda, o neophodnosti da se ta proturječnost, koja je jedno od najopasnijih pitanja epohe, hitno regulira zakonskim putem, kako bi se moglo raspolagati svakim korisnim zemljištem za uravnoteženje životnih potreba pojedinca u punom skladu sa društvenim potrebama. »Individualno pravo nema veze sa vulgarnim privatnim interesom. Jer ovaj dok puni ruke jednoj manjini, osuđuje ostalu društvenu masu na bijedan život

i stoga zaslužuje stroga ograničenja. Mora svuda biti podređen društvenom interesu, pošto svaka osoba ima pravo na osnovne radosti: blagostanje ognjišta, ljepotu grada.«⁶⁰

Taj zahtjev i to pravo Le Corbusier je uvijek neumorno isticao, ali je pri tom zadržao uvjerenje da se ti zahtjevi mogu ostvariti dobrom arhitekturom i dobrim urbanizmom, odnosno da to i jest prvenstveno stvar arhitekture i urbanizma, da se zahvaljujući njima društveni napredak može postići i bez temeljitih društvenih promjena, da revolucije nisu neophodne to jest da se mogu izbjeći. On je jednako tako uvijek isticao prednosti i veliki potencijal modernih tehnika gradnje, ali nikad nije dublje zašao u samu narav tehnološke organizacije i njenih društvenih posljedica. U tom pogledu Fuller će s pravom njemu i svim predstavnicima internacionalnog arhitektonskog pokreta između dva rata predbaciti neoprostivu površnost,⁶¹ a Banham će ustvrditi da su stvorili arhitekturu mašinskog doba samo po vremenu u kojem je nastala, ali je s njim imala jedino simboličku relevanciju, a ne i organsku vezu.⁶²

Hannes Meyer i povijesna provjera

Hannes Meyer (1889—1954) izvršio je prvu kritičku reviziju idejnih i teorijskih pozicija unutar internacionalnog pokreta upravo u pogledu društvenih determinanti arhitektonske i urbanističke prakse koju valja svjesno prilagoditi živoj stvarnosti svijeta. Njemu je postalo jasno da se ni arhitekti sami ne mogu nositi sa zahtjevima koje teorijski postavljaju, da funkcionalizam internacionalnog pokreta nije neki spontani plod tehnoloških principa nego tek njihov društveno određeni ideološki izraz.⁶³

Naslijedivši Gropiusa na mjestu direktora Bauhauusa (1928) Meyer je svoje stavove odmah očitovao u radikalnoj reorganizaciji te institucije koja se našla u idejnoj krizi. Naglasio je društvenu ulogu Bauhauusa, dao je mnogo veći udio egzaktnim znanostima u nastavnom programu nasuprot ranijoj pretežno artističkoj orijentaciji, angažirajući istaknute znanstvenike iz raznih evropskih središta kao goste predavače. Podstakao je prisnu suradnju Bauhausovih radionica sa industrijom bazirajući obrazovni proces na stvarnom radu i razvijajući tipove i standarde artikala za široku potrošnju. Do kraja je demokratizirao režim studija: studenti nisu više okupirani individualnim zadatkom nego sudjeluju u kolektivnom radu po sistemu »vertikalnih brigada« koji je omogućavao studentima svih stupnjeva da rade zajedno dijeleći međusobno iskustvo, znanje i odgovornost. Taj sistem predstavljao je

konkretno rješenje u pripremi studenata za timski rad čemu je Bauhaus od svog početka težio.

Meyerovo poimanje dizajna nadilazi ranije Bauhausove preokupacije koje su unatoč neortodoksnim Gropiusovim intencijama ipak vodile stanovitom formalizmu. Za Meyera zadatak dizajnera nije prvenstveno u tome da predmetima koji čine okoliš svakodnevnog života dade oblik. Želi li svoju društvenu ulogu učiniti efikasnom on mora čvrsto stajati na tlu realnih potreba stanovništva i opću koncepciju proizvoda povezati sa kompleksnim društvenim situacijama. U modernoj gradnji to znači da se takve potrebe mogu rješavati samo uz pomoć znanosti i tehnologije, ali pod uvjetom da se sama gradnja shvati kao organizacija svih životnih procesa. »Proces građenja nazvali bismo svjesnim uzorkovanjem socioekonomskih, tehnokonstruktivnih i psihofizioloških elemenata u društvenom životnom procesu. Mi arhitekti moramo ovladati ovim zadatkom u njegovom totalitetu, to jest u svim zahtjevima — biološkim, umjetničkim i povijesnim — koje stavlja pred nas.«⁶⁴

Stoga je Meyeru bilo jasno da je nemoguće zaći u stvarni društveni i privredni život bez političkog zauzimanja, pa je i uspostavio veze sa radničkim pokretom i sindikatima. Nacistička prijetnja i opća kriza u ekonomskom sistemu kapitalističkog svijeta navele su Meyera da svom društvenom zauzimanju dade takvo političko usmjerenje. Došao je do saznanja da je marksizam jedina doktrina koja je u stanju probleme modernog svijeta cjelovito shvatiti i riješiti. Ali, to je ujedno i prikratilo njegov boravak na Bauhausu. Kratko razdoblje njegova vodstva od svega dvije godine, koje Claude Schnaidt smatra najznačajnijim i najplodnijim u čitavoj povijesti Bauhauusa, naglo je prekinuo otkaz koji mu je uručen bez najave (1930). Napuštajući Njemačku Meyer je izjavio: »Idem raditi u SSSR gdje se kuje istinska proleterska kultura, gdje nastaje socijalizam i gdje postoji društvo za koje smo se borili ovdje pod kapitalizmom.«⁶⁵

Socijalizam, proleterska kultura i novo društvo o kojima sa entuzijazmom govori Meyer, proživljavali su tada početkom tridesetih godina, na pragu staljinske ere, nove sudbonosne dane. Velika nadanja što ih je inspirirala Oktobarska revolucija u očima mnogih evropskih intelektualaca pretvorit će se ubrzo u gorke iluzije. A zatim, II svjetski rat i hladni rat koji mu je slijedio spustit će debeli pokrov zaborava na sve ono što se zbivalo u predrevolucionarnom i postrevolucionarnom periodu. Umjesto povijesnih činjenica o tom će razdoblju nastajanja prve zemlje socijalizma prevladati legende. Monolitni staljinski mit nije dopuštao njihovu analizu. Tek kritička istraživanja koja su uslijе-

dila nakon XX kongresa KPSS (1956) osvjetlila su mnoge aspekte tih povijesnih zbivanja, pa i one relevantne za razvoj teorije dizajna.

U nastojanju da dođe do takve društveno-ekonomske organizacije koja bi osigurala ostvarenje socijalističke države na ideološkim pretpostavkama marksizma i ujedno odgovorila objektivnim potrebama i okolnostima povijesnog časa, revolucionarna vlast se bila tijesno ispreplela sa avangardnim intelektualnim i umjetničkim pokretima nastalim prije 1917. koji su se i sami gotovo stopili s revolucijom u želji da izraze njen idealni sadržaj. Kasnije, privredna i kulturna stvarnost zemlje oslabila je tu prvotnu prožetost i uzrokovala da se dokraja očituju sve divergentne tendencije, i u kulturnim i u političkim formacijama.

Ekonomija »ratnog komunizma« (1918—1921) zbog kaotične situacije u zemlji i pritiska agresivnih snaga sa Zapada bila je primorana na drastične mjere centralizacije i nacionalizacije svih resursa i postojećih industrijskih kapaciteta, a »nova ekonomska politika« (NEP 1921—28) oživljavanjem tržišne razmjene nastojala je uspostaviti kakvu takvu privrednu stabilnost. Toj stabilizaciji ispriječilo se neriješeno krupno strukturalno pitanje: kriza u odnosima između različitih proizvodnih sektora, između industrije i poljoprivrede, to jest između grada i sela.

Podsticaj koji je sovjetska vlada nastojala dati razvoju industrijskog sektora pogađao je poljoprivredni sektor, koji je povratno dovodio u krizu industriju ne mogavši apsorbirati njenu proizvodnju. Izlaz je nađen u totalnoj planifikaciji koju je mogla provesti samo moćna centralna vlast. S prvim petogodišnjim planom i prisilno kolektivizacijom (1928) vezana je pojava i afirmacija Staljinove moći.⁶⁶

S problemom podvojenosti grada i sela Lenjin se suočio još 1897. godine analizirajući inherentne slabosti industrijskog grada u okviru kapitalističke privrede. Utvrdio je da makroskopski razvoj i hegemonija grada nad selom predstavljaju u kapitalizmu neizbježnu pojavu zbog predominacije »novčanog bogatstva« nad »zemljišnim bogatstvom«. Dapače, on je predviđao da će sve većim privlačenjem pučanstva industrijski grad konačno doći do toga da će sam paralizirati taj jednostrani karakter svoje preponderancije nad selom, o čemu i danas svjedoče nerješivi problemi velikih metropola. Na osnovu realističkog uvida u negativne posljedice urbanizacije Lenjin je pretpostavljao da društvo koje se iz temelja obnavlja mora uzeti u obzir te probleme i vrednovati ih na posve drukčiji način. Slijedeći to Lenjinovo mišljenje i Staljin će kasnije iznositi slične ocjene o potrebi ukidanja razlika

između sela i grada. On ih je uspoređivao sa razlikama između intelektualnog i manualnog rada, egzaltirajući funkciju urbanih oblika života u socijalističkom društvu.⁶⁷ Čitava eksperimentalna faza nakon revolucije odista je i bila zaokupljena raspravama i razmišljanjima na kulturnom planu o licu nove sovjetske industrijske civilizacije.⁶⁸

Ruska umjetnička avangarda, koja se još u predrevolucionarnim godinama rascvjetala u brojnim varijantama, od suprematizma i kubofuturizma do konstruktivizma, smatrala je sebe jedinstvenim i istinskim tumačem revolucionarnog duha. Ali, unatoč svom entuzijazmu ona se ubrzo osjetila preslaba i nespremna da ovlada ogromnim promjenama koje su se za nekoliko godina zbile u svim područjima sovjetskog društva. Pokazalo se da je ona izolirani fenomen bez dubljeg društvenog korijena, nastala u jednom grčevitom naporu da se iskoči iz kulturnog provincijalizma carističke Rusije i uspostavi dodir s najslobodnijim evropskim iskustvima. Otuda podjednako njen neurotički individualistički karakter, kao i predanost eksperimentu i revolucionarnim nagovještajima.

O proleterskoj kulturi, na čije je ime ta avangarda pretendirala, Lenjin je imao mnogo suzdržanije mišljenje, sagledavao ju je u povijesnom razvoju i naglašavao artificijelnost toga pitanja: »Nemoguće je, po našem mišljenju, riješiti pitanje proleterske kulture bez jasnog poznavanja i točnog shvaćanja svega što je kultura stvorila tokom razvitka čovječanstva; jedino kroz korjenito mijenjanje toga razvitka može proleterska kultura postati ostvarljiva.«⁶⁹

Na svoj način isto je to uočio i Trocki smatrajući da je apsurdno, pred poviješću koju čitavu tek treba stvoriti, pokušavati deducirati neki stil iz karaktera i aspekata novog društva. Za njega je estetski problem u stvari povijesni problem kulturnog sazrijevanja društva okrenutog izvršavanju vlastitih praktičnih zadataka. Pri tome podjednako i umjetnost i tehnika »donose ogromno proširenje sfere kao i ogromno podizanje umjetničke kvalitete industrije, a pod industrijom razumijemo svu ljudsku produktivnu aktivnost bez iznimke.«⁷⁰

U godinama borbe za učvršćenje revolucionarne vlasti konstruktivistička frakcija u likovnoj avangardi bila je najbliže tim shvaćanjima. Ona je prevladala i na VCHUTEMAS-u, svojevrsnom sovjetskom Bauhausu, a sam Tatlin aktivno je propagirao mišljenje da se funkcija arhitekta, tumača i vodiča oblika nove civilizacije, mora proširiti i ujednačiti u jednu jedinstvenu kritičku i operativnu metodologiju. Taj pokušaj konstruktivista da stvore osnove izražajnog i oblikovnog jezika socijalističke civilizacije propao je

ne samo zbog utopijskog značaja koji je poprimao u verifikaciji spram kulturne stvarnosti, već i zbog kasnije nadošlih političkih i ideoloških direktiva staljinske reakcije.⁷¹

Iste procese, intencije i proturječnosti pokazuju i zbivanja u ranoj sovjetskoj arhitekturi. Prvih godina svoga postojanja sovjetska vlada nije dospjela zasnovati određenu politiku gradnje, u drugoj fazi građenje je podsticano svim sredstvima, ali posve nesistematski. Petogodišnji plan postavio je taj problem na mnogo određeniji način već i zbog preciznijih direktiva koje su određivale opći program proizvodnje. Petogodišnji plan predviđao je izgradnju 120 novih gradova, ali njegova je realizacija zapela na teškoćama građevinske industrije koja je i sama tek nicala. Osnivanje prve veće asocijacije sovjetskih arhitekata (ASNOVA — Asocijacija novih arhitekata) uslijedilo je neposredno nakon uvođenja ekonomske i političke linije NEP-a. U njenom okrilju nastavile su se žestoke polemike među strujama i frakcijama, premda naizgled na istoj idejnoj osnovi. Simbolističkim koncepcijama koje su formalnim arhitektonskim elementima aludirale na određene psihoideološke sadržaje najodlučnije se suprotstavljala konstruktivistička frakcija koja se uskoro izdvojila u grupu SASS (Sekcija arhitekata sovjetske izgradnje) sa veoma naprednim stavovima integrirajući i iskustva najistaknutijih ličnosti internacionalnog arhitektonskog pokreta. Varenčov je tako u njihovom tragu anticipirao metodološku formulaciju »grada budućnosti« (town design) koja fleksibilnom tipološkom artikulacijom prevladava kontingentne promjene urbanog organizma. I ostali brojni arhitekti iz grupe SASS razradili su značajne pristupe krupnim urbanim strukturama i problemima planiranja nastojeći rapidnu industrijalizaciju cjelovito prostorno organizirati.⁷²

Kad je Meyer došao u Sovjetski Savez zajedno s brojnom grupom zapadnih arhitekata i urbanista pozvanih da »korigiraju« projekte za nove gradove u Rusiji i Sibiru, mogli su, kako to Quilici primjećuje, u tim projektima nazrijeti upravo ono što se na Zapadu još nije moglo postići: rađanje svijesti o odlučnoj prekretnici urbanističke prakse. Našli su se pred urbanističkim shvaćanjem koje je bez sumnje bilo naprednije i radikalnije od onog koje su poznavali, upravo po *širini razumijevanja razmjera urbanističkih problema*, koje je daleko prelazilo već poznate modele njemačkih Siedlungena. Oni su svoje provjerene modele nastojali primijeniti i ne znajući možda da se time opredjeljuju za konzervativnu, desnu struju koja će uskoro definitivno preuzeti sudbinu sovjetske kulture iz ruku avangarde.⁷³

Sam Meyer u jednom je tada neobjavljenom tekstu (1931) ovako rezimirao svoje poimanje uloge arhitekta u socijalističkoj obnovi

i izgradnji. »Lenjinistički arhitekt nije estetički lakaj, nije advokat i čuvar interesa vladajuće klase kapitalista, poput njegovih kolega na Zapadu. Prilika koja se njemu pruža da sudjeluje u socijalističkoj izgradnji nije prilika da prostituirá svoje privatne osjećajne komplekse. Lenjinistički arhitekt organizaciono pomaže u ekonomično planiranom procesu izgradnje socijalističkog društva. Gradnja, ma kakve vrsti bila, za njega je impersonalno djelo čija je struktura određena masovnim zahtjevima, normama, tipovima i standardima. Za njegov je rad tipična racionalizacija sredstava i procesa i izbjegavanje, što je moguće više, korišćenja materijala kojih nema dovoljno. On izbjegava sve devijantne lijeve utopističke projekte, kao i desne sklonosti modernizmu i klasicizmu. On stalno i sa znanstvenom objektivnošću nastoji uvesti najnovije rezultate istraživanja u proces građenja. Revolucionarna elastičnost i znanstvena objektivnost vrhunske su odlike lenjinističkog arhitekta. Za njega arhitektura nije estetski stimulus već oštro oružje klasne borbe.«⁷⁴

Taj Meyerov stav može izgledati i suviše ortodoksan, pogotovo za boravi li se iz kakvih je pobuda on tako mislio, što su građanski historioografi i učinili, prešućujući ga posve. Vjerojatno je njegovo shvaćanje u prvo vrijeme bilo prihvatljivo za službene ideologe, tim više što je Meyer dobro radio i sve se više koncentrirao na urbanističke zadatke u Istočnom Sibiru i Dalekom Istoku. Ali očito je da je on očekivao ono što se nije desilo: pobjedu lenjinističkih principa i konstruktivnu i kritičku analizu dotadanjeg sovjetskog iskustva koje je, unatoč brojnim teškoćama, sukobima i promašajima bilo jedinstveno i nezamjenljivo po idejnim horizontima i kreativnoj otvorenosti. Uskoro je, međutim, politička kontrola birokratiziranih državno-partijskih organa neutralizirala sve te životnošću bogate kontraste.

O krizi sovjetske demokracije postoje mnoga tumačenja, kao što su brojni i motivi koji su je uzrokovali. Uzroci su sigurno i u objektivnim okolnostima povijesnog razvitka u kojima se odvijao dramatični sudar civilizacija — patrijarhalno agrarne i industrijske. Ali, bitan je uzrok bez sumnje i u subjektivnoj procjeni mogućnosti i načina kako da te duboke suprotnosti novo socijalističko društvo prevlada, što je pitanje poimanja same suštine socijalizma i socijalističke društvenosti. Dok je Lenjin u sovjeticima i sovjetskoj vlasti gledao organizacioni oblik diktature proletarijata, države radničke klase koja kao svoj osnovni povijesni imperativ ima uvlačenje širokih i najširih narodnih slojeva u upravljanje tako shvaćenom državom, koja organizacijom sovjeta ujedno priprema svoje vlastito odumiranje, Staljin je diktaturu proletarijata pretvorio u diktaturu birokracije, kojoj je tuđa svaka misao o samoinicijativi i samoupravnosti naroda

van okvira državnog rukovođenja. Državno-birokratski mehanizam uskoro će sva područja društvenog života podvesti pod svoju vlast.

Lenjin je u intenzivnoj industrijalizaciji vidio jedinu perspektivu u kojoj se može prevladati sitnoburžoaski način privređivanja i postići viši stupanj razvoja proizvodnih snaga, ali je smatrao da pri tome valja postupati krajnje elastično, osobito prema najbrojnijem i najvitalnijem sloju, srednjem seljaštvu, uzimajući u obzir stvarne uvjete njegova života koje postepeno valja mijenjati na bolji sistem organizacije i proizvodnje. Staljin je, naprotiv, izvršio nasilnu kolektivizaciju i zakočio preobražaj ne samo toga sloja nego i sve procese demokratizacije i unutarnje vitalizacije sovjetskog društva. On će državu sa Komunističkom partijom na vodstvu učiniti apsolutnim vlasnikom i upravljačem društvenih sredstava i raspodjele viška rada i proglasiti to izgrađenim socijalizmom, dok je Lenjin socijalizam i komunističku perspektivu organski povezivao sa skraćanjem radnog vremena, postepenim dokidanjem podjele rada i demokratizacijom društvenih odnosa.

Tako su bitna pitanja oslobođenja rada za socijalizam u Sovjetskom Savezu do daljnjega odgođena. Do kraja je dovedena i deformirana samo najniža faza razvoja socijalizma, faza državne dominacije cjelokupnim društvenim životom.⁷⁵ Umjesto organskog projekta zajednice i humaniziranja upravnog okvira (Gropius) razvio se do ekstrema birokratsko-tehnicističko-etatistički princip sveobuhvatnog centralističkog planiranja koji integralnom promišljanju i složenom razumu suprotstavlja mehanističku snagu i inerciju parazitskog državnog aparata. Kreativni elan i otvorenost svim iskustvima zamijenjen je autoritativnim autarhijskim formulama akademskih hijerarhija.

Ipak, plodno iskustvo revolucionarnog i eksperimentalnog perioda nije ostalo bez pozitivnih posljedica upravo na području urbanističke djelatnosti, gdje je međunarodna suradnja i angažiranost brojnih stranih stručnjaka i bila najznačajnija. Iako je Staljin sam odlučio o sudbini generalnog plana rekonstrukcije Moskve, iz realizacije toga plana nisu izostali bitni pozitivni doprinosi teorijskih koncepcija i metodoloških postavki internacionalnog arhitektonskog pokreta. Primjer Moskve, a i brojnih drugih sovjetskih gradova čija je izgradnja ili rekonstrukcija začeta u post-revolucionarnom razdoblju, postali su trajno nasljeđe i osnova čitave sovjetske urbanističke prakse.⁷⁶

Zadržan je princip širokih urbanih područja, bez prevelike koncentracije urbanog života, ali s dovoljnom kompaktnošću i bez prevelike disperzije urbaniziranih zona. Agrikultura, mehanizirana i racionalizirana, priznata je urbanom funkcijom, s tim da su nje-

zini centri mogli evoluirati u manje gradove. I tu su proizvodne zone odijeljene od stambenih, kao i u industrijskim gradovima. Te su zone razdvajane zelenim površinama, ali i povezivane brzim saobraćajnim vezama. Naglašena je važnost javnih komunalnih servisa za prehranu, održavanje, zdravlje i obrazovanje. Grad je policentrički organizam jednakih okruga, sa stambenim zajednicama od 2 do 6 tisuća ljudi, sa prodavaonicama i zajedničkom opremom za rekreaciju, društveni i kulturni život.⁷⁷

Meyer je napustio Sovjetski Savez 1936. kad je val sumnjičenja prema strancima dosegao nepodnošljive razmjere. Neki su od njegovih bliskih suradnika već bili deportirani. Godine 1938. našao se u Mexicu, gdje su reforme predsjednika Lazara Cardenasa otvorile povoljnu političku i društvenu klimu za rad planera njegova tipa na širokom programu nacionalne izgradnje. Ali i tu samo za kratko vrijeme, dok pritisak SAD i Velike Britanije nije prisilio Mexico da odustane od smionih zamisli, koje su se nacionalizacijom naftnih izvora (1937) i progresivnom socijalnom politikom direktno sudarale sa interesima međunarodnog imperijalizma.⁷⁸

Iz svih navedenih primjera vidljivo je da su u različitim povijesnim okolnostima u kojima je nastajala misaona građa modernog dizajna najznačajniji teorijski iskazi uvijek imali određeno programatsko obilježje, više ili manje izraženo. Ali, bilo da se radilo o pojedincima dobre volje koji ideju dizajna izdižu iznad sudbine klasne borbe, vezujući je nesvjesno za sudbinu svoje klase, ili onima koji su je povezivali s klasnom borbom i s interesima radničke klase, uvijek je dominirao pogled u budućnost i vizija boljeg i ljudskijeg svijeta.

Sređivačka intervencija dizajna imala je u svojoj osnovnoj intenciji afirmaciju etičko-spoznajnih vrijednosti nasuprot obezvrijeđenog rada i svih negativnih aspekata civilizacijskih uvjeta društvenog života. Determinizam strojne proizvodnje sagledavan je najčešće izvan zbivanja same proizvodnje, pri čemu su zaboravljani stvarni odnosi u njoj. Ali pomak teorijskog i kreativnog interesa na šire okvire civilizacijskih utjecaja, premda ambivalentan s obzirom na vrednovanje povijesnih snaga, ipak je doticao temeljna pitanja organizacije samoga društva i dinamike društvenih i proizvodnih struktura. Prostorna organizacija sve više se shvaća kao funkcija moderne podjele rada pa je i istraživanje usmjereno ka postepenom utvrđivanju korelacija među njima. Tako se organski projekt društvene zajednice postavlja kao strateški cilj planiranja, a važnost socijalne komponente izdiže nad ekonomskom. Upravo tu postavku industrijska civilizacija sa društvenim odnosima zasnovanim na interesima kapitala nije mogla priznati.

Te idejne preokupacije dizajna promovirali su pretžno arhitekti, jedina profesija u čijoj se perceptivnoj pažnji susreću i povezuju i formalnotehnički i socioekonomski problemi. Povijesni značaj edukativnih napora kao što su bili oni u Bauhausu i jest u tome što su produbljivali i razvijali upravo takvu perceptivnu sposobnost tragajući za humanističkim osnovama rada u bespuću civilizacije stroja. Iz emocionalne i duhovne tenzije individualnih i partikularnih umjetničkih otkrića modernih likovnih pokreta Bauhaus je nastojao razlučiti objektivnu spoznaju vizuelnih i plastičkih zakonitosti i prevesti ih u jezik intencionalnog oblikovanja univerzalne primjenjivosti. Arhitekt novog tipa — oblikovatelj — bio bi tako osposobljen da intervenira efikasno u svakom zadatku oblikovanja na širokom rasponu od mikro do makro okoline, aktivno sudjelujući u organizaciji svih životnih procesa društva. Njegove etičke norme uključivale bi, dakle, podjednako poštivanje idealnog minimuma civilizacijskih uvjeta života za svakog čovjeka, kao i sudjelovanje u svjesnoj kolektivnoj akciji društvenog oživotvorenja toga ideala. Ali, u kojem i kakvom je društvu to moguće? Ni najdublje društvene promjene ostvarene proleterskom revolucijom u velikoj zemlji kao što je Rusija, nisu na to pitanje dale odgovor.

NAPOMENE UZ DRUGO POGLAVLJE

¹ Marx-Engels-Lenjin, *Izabrana djela* (10 svezaka, redaktor izdanja Nataša Tkalec), Naprijed, Zagreb, 1963, svezak IV, str. 9.

² Sutlić, *Bit i suvremenost*, str. 99.

³ Kao pokazatelj industrijalizacije u prošlom stoljeću uziman je broj mehaničkih vretena. Na osam vretena u Engleskoj 1865. godine u Francuskoj ih je bilo tri, a u Njemačkoj svega jedno. I u drugim granama industrije odnos u pogledu stadija razvoja bio je isti, uključujući i prometna sredstva. Siegfried Giedion, *Space, Time and Architecture — The Growth of New Tradition*, Harvard University Press, Cambridge, Third edition enlarged, 1956, str. 473.

⁴ Argan, *L'arte moderna*, str. 209.

⁵ Pevsner, navedeno djelo, str. 15.

⁶ Isto, str. 17.

⁷ Isto, str. 14.

⁸ Egbert, navedeno djelo, str. 479.

⁹ Pevsner, navedeno djelo, str. 18.

¹⁰ Argan, navedeno djelo, str. 253.

¹¹ Reyner Banham, *Theory and Design in the First Machine Age*, The Architectural Press, London, 1962, str. 69. — Muthesiusove preokupacije nacionalnim standardima našle su djelomično ispunjenje u svjetskom ratu što je uskoro uslijedio. Pod pritiskom vojne nužde uvedeno je ad hoc zamrzavanje standardnih mjera za pojedine klase proizvoda — Deutscher Industrie Format. Tako je nastao DIN format koji nije posve napušten ni poslije rata, a bio je oživljen i revidiran u drugom svjetskom ratu. No poslužio je i Bauhausu kao pobuda za izučavanje dimenzionalne standardizacije građevnih dijelova, pa se tako nalazi u korijenu čitavog trenda modularne koordinacije koja će karakterizirati moderni pokret u arhitekturi. Isto, str. 78.

¹² Giedion, navedeno djelo, str. 475.

¹³ Mumford, navedeno djelo, str. 214—267.

¹⁴ Pevsner, navedeno djelo, str. 18.

¹⁵ Giulio C. Argan, *Walter Gropius e la Bauhaus*, Giulio Einaudi editore, Torino, 1951, str. 20.

¹⁶ Walter Gropius, *Sinteza u arhitekturi*, Tehnička knjiga, Zagreb, 1961, prijevod Sena Gvozdanović (naslov originala: *Scope of Total Architecture*, by Walter Gropius, Harper & Brothers Publishers, New York, 1955), str. 28.

¹⁷ Isto, str. 25.

¹⁸ Isto, str. 26.

¹⁹ Isto, str. 29.

²⁰ Obimnu dokumentaciju o cjelokupnoj i veoma raznolikoj aktivnosti Bauhausa koja se danas čuva u posebnom arhivu u Darmstadtu, najpotpunije je obradio i sistematizirao Hans M. Wingler u svojoj monografiji *Das Bauhaus*, Verlag Gebr. Rosch & Co., Bramsche, 1962. Ta je građa, međutim, još uvijek podložna povijesnoj i kritičkoj reinterpetaciji, s obzirom na idejno značenje čitave pojave Bauhausa kao i uloge pojedinih sudionika. O tome vidjeti naročito: Tomás Maldonado, »Is the Bauhaus relevant today?«, časopis *Ulm* 8/9 1963, i Claude Schnaidt, »L'enseignement du Bauhaus est-il encore actuel?«, časopis *Architecture, formes, fonctions* 10 1963/64, Lausanne.

²¹ Gropius, navedeno djelo, str. 36.

²² Isto, str. 56.

²³ Isto, str. 57.

²⁴ Banham, navedeno djelo, str. 279.

²⁵ Gropius, navedeno djelo, str. 73.

²⁶ Isto, str. 80.

²⁷ Isto, str. 88, 89.

²⁸ »Tražili smo da projekt funkcionira i fizički i psihički. Shvatili smo, emocionalne su potrebe baš tako prijeko potrebne kao i utilitarne i traže zadovoljenje.« Isto, str. 94.

²⁹ Isto, str. 101—108.

³⁰ Isto, str. 109, 123.

³¹ Isto, str. 111.

³² Isto, str. 125—126.

³³ Gropius shvaća i ističe na svoj način međuzavisnost prostornih i društvenih odnosa: ljudsko upravljanje u organskoj zajednici nezamislivo je u prostornom rasporedu koji ne poštuje princip ljudske mjere. Stoga »veličina susjedne jedinice — bila gradska ili seoska — morala bi se ograničiti na distancije pješaka, jer upravo ljudski korak treba da definira opseg lokalnog životnog prostora. Sve točke aktivnosti i interesa u jedinici susjedstva treba da su unutar najviše 10—15 minuta šetnje.« Isto, str. 126—128.

³⁴ Isto, str. 129.

³⁵ Isto, str. 137.

³⁶ Isto, str. 154.

³⁷ Isto, str. 155.

³⁸ Isto, str. 158.

³⁹ Argan, Walter Gropius e la Bauhaus, str. 11—17.

⁴⁰ Isto, str. 18—19.

⁴¹ Le Corbusier, *Quand les cathedrales étaient blanches*, Edition Gonthier, Paris, 1937, str. 44.

⁴² Isto, str. 225.

⁴³ Isto, str. 227.

- ⁴⁴ Isto, str. 228.
- ⁴⁵ Isto, str. 174, 143.
- ⁴⁶ Isto, str. 191—192.
- ⁴⁷ Argan, *L'Arte moderna*, str. 326.
- ⁴⁸ Le Corbusier, navedeno djelo, str. 223.
- ⁴⁹ Isto, str. 225.
- ⁵⁰ Isto, str. 242.
- ⁵¹ Isto, str. 145.
- ⁵² Isto, str. 230.
- ⁵³ Tako Le Corbusier nikad nije našao odgovor na pitanje zašto se obiteljske kućice, koje proždiru dragocjeni prostor i razvlače skupu mrežu komunalija, ne zamijenjuju velikim stambenim jedinicama (*unité d'habitation* — kako ih je on zamišljao i zvao), iako su usporedne prednosti tako zorne: jedna takva jedinica mogla bi primiti 1400 stanovnika, za što je potrebno 280 obiteljskih kućica sa po 5 ukućana na prostoru od 3,5 km, sa isto toliko mnogo kilometara ulica, vodovoda, plinovoda itd. Vidi Le Corbusier, *Les trois établissements humains*, Cahiers, Forces vives, Edition de Minuit, Paris, 1959, str. 13.
- ⁵⁴ Isto, str. 58.
- ⁵⁵ Argan, *L'Arte moderna*, str. 329.
- ⁵⁶ Le Corbusier, *Atenska povelja*, Klub mladih arhitekata, Beograd, 1965, str. 21.
- ⁵⁷ Isto, str. 6.
- ⁵⁸ Isto, str. 100.
- ⁵⁹ Isto, str. 107—109.
- ⁶⁰ Isto, str. 112.
- ⁶¹ Banham, navedeno djelo, str. 225.
- ⁶² Isto, str. 327.
- ⁶³ Claude Schnaidt, *Hannes Meyer — Bauten, Projekte und Schriften*, Verlag Gerd Hatje, Stuttgart, 1965, str. 23.
- ⁶⁴ Isto, str. 55.
- ⁶⁵ Isto, str. 27.
- ⁶⁶ Viri Quilici, *Architettura sovietica contemporanea*, Capelli, Rocca San Casciano, 1965, str. 30—31.
- ⁶⁷ Isto, str. 33—34.
- ⁶⁸ Vjerovalo se, naročito u razdoblju od 1920. do 1930. godine da je moguće relativno brzo ostvariti urbanizaciju velikih teritorija, iako su postojale duboke nesuglasice u pogledu raspona i postupka prostorne organizacije. Ekstenzivna urbanizacija išla je za što bržim smanjenjem kvalitativnih razlika između sela i grada, za osnivanjem industrijskih i stambenih središta od svega 50 do 100 tisuća stanovnika, a oko njih bi se organizirala prostrana poljoprivredna područja za industrijsku agrikulturu sa traktorskim stanicama i sabirnim centrima. Ali, za te zamisli nisu postojali ni društveno-ekonomski uvjeti ni infrastrukturna oprema. Neuspjeh tih nastojanja koincidirao je oko 1930. godine sa općim političkim preokretom, koji je naglo napustio i odbacio iskustva veoma plodne i raznolike kulturne fermentacije iz revolucionarnog i postrevolucionarnog razdoblja. Isto, str. 35—36.

⁶⁹ Isto, str. 42.

⁷⁰ Isto, str. 46.

⁷¹ Pored spomenika Trećoj internacionali (1919), koji ostaje najznačajnije svjedočanstvo te duhovne klime, takvu orijentaciju potvrđuju i Tatlinovi projekti za industrijsku proizvodnju (funkcionalna radnička odjeća i ekono- mična peć 1918), kao i brojna djela grafičkog i scenografskog oblikova- nja u kojima su se angažirali konstruktivisti. Isto, str. 52.

⁷² Isto, str. 54—59. Ta tematika svladavanja velikih dimenzija, velikih teri- torijalnih zahvata, prisutna je i u shemi linearnog industrijskog grada arhi- tekta Miljutina (Staljingrad i Magnitogorsk 1930), koja omogućava pro- gramirane, kontinuirane pothvate meliorizacije, industrijalizacije i urbani- zacije čitavih novih regija. Te prerane anticipacije nazvane »lijevim devi- jacionizmom« bile su neprihvatljive za oficijelno mišljenje koje se, u slo- ženoj igri snaga i tendencija, postepeno formiralo zajedno s birokratskim okoštavanjem mladog sovjetskog društva.

⁷³ Isto, str. 60.

⁷⁴ Schnaidt, navedeno djelo, str. 31.

⁷⁵ Predrag Vranicki, *Historija marksizma*, Naprijed, Zagreb, 1971, knjiga I, str. 374, 375, 378, knjiga II, str. 65—67, 73—74, 87.

⁷⁶ Quilici, navedeno djelo, str. 73—82.

⁷⁷ Schnaidt, navedeno djelo, str. 33.

⁷⁸ Isto, str. 35.

Redukcija idejnih ciljeva

Povijesne oscilacije idejnih ciljeva dizajna imale su dvostruki, izmjenični tok gibanja, od globalne vizije oblikovanja čitavog ljudskog svijeta do veoma krnje, praktične realizacije tih ideja u stvarnim povijesnim uvjetima, sa čim je bila povezana borba za afirmaciju same djelatnosti i profesije koja ju je zastupala. Visoki ciljevi što su ih projicirali pioniri dizajna od Williama Morrisa do Waltera Gropiusa doživjeli su svoju krajnju redukciju u američkom stylingu u jeku ekonomske krize 30-ih godina. Ali, to je bila prva, iako iskrivljena, potvrda važnosti svjesne oblikovne intervencije u industrijsku produkciju i tržišnu kompeticiju, koja je poprimila zaista privredne razmjere. Sav daljnji razvoj dizajna vezan je upravo za privredni imperativ, pa je time *zakačen u razvojne procese proizvodnih snaga, od čijeg će društvenog strukturiranja zavisiti i minimaliziranje i maksimaliziranje njegovog idejnog programa*. Usporedo s tim formirat će se i sama profesionalna osnovna nosilaca teorije i prakse dizajna, stručni i etički postulati profesije i njezin utjecaj u društvenoj nadgradnji.

Prerastanje kapitalizma slobodne konkurencije u monopolistički kapitalizam Lenjin je datirao na početak 20. stoljeća i utvrdio da monopol izrasta iz koncentracije proizvodnje na veoma visokom stupnju. Monopoli su doveli do pojačanog prigrablivanja najvažnijih izvora sirovina, a povezani su i sa stvaranjem finansijskog kapitala i kolonijalnom politikom.¹ Lenjin, međutim, nije dospio istražiti posljedice koje je prevlast monopola imala na principe djelovanja i zakone kretanja same kapitalističke ekonomije, a niti su se te posljedice za njegova života u punoj mjeri manifestirale. Kvalitetno novi elementi u kapitalističkoj ekonomiji pokazali su se jasnije tek nakon velike depresije koja je bila i posljednja, suprotno vjerovanjima u tadašnjoj marksističkoj misli da će slični katastrofalni slomovi biti neizbježni i u budućnosti. Odlučnu ulogu u razvitku monopolnog kapitalizma imale su i tehnološke promjene sa posljedicama na prirodu rada, pa i na sastav i diferencijaciju radničke klase. Moderna gigantska korporacija, naime, nije samo uvećana verzija klasičnog kapita-

lističkog poduzetnika. Kontrola u njoj nije više u rukama vlasnika ili dioničara nego prelazi na upravu koja se sama obnavlja, a financijski je samostalna. Korporacija stoga ima mnogo dalji vremenski horizont i ona racionalnije računa, sistematski izbjegava preuzimanje rizika i liberalnije se odnosi prema ostalim članovima korporativnog svijeta, dok se briga o dogovaranju cijena i profita sve više prenosi na državu. Izvanredno brz napredak tehnologije i proizvodnosti rada zasniva se na kumulativnom procesu: proizvođači proizvodnih sredstava ostvaruju veći profit ako pomažu drugima da ostvare veći profit.

Suvremenu marksističku analizu i temeljiti opis modela monopolnog kapitalizma dali su tek nedavno P. A. Baran i P. M. Sweezy (1966) na primjeru ekonomskog i društvenog poretka u Sjedinjenim Državama, ističući da je ta zemlja egzemplarna za razvoj kapitalizma 20. stoljeća kao što je Britanija bila u 19. stoljeću, na čijem je izučavanju Marx izveo svoj teorijski model konkurentskog kapitalističkog sistema. Osnovna je zakonitost koju su oni utvrdili tendencija ekonomskog viška da raste i apsolutno i relativno sa razvitkom samog sistema.

»Proturječan karakter monopolnog kapitalizma — njegova kronična nesposobnost da utroši toliko viška koliko ga može proizvesti — utječe na običnog građanina na poseban način. Njemu se čini da je ekonomski problem upravo suprotan od onoga što uče udžbenici: ne kako se najbolje koristiti ograničenim sredstvima, već kako utrošiti proizvode preobilnih sredstava. A to vrijedi bez obzira na bogatstvo ili položaj u društvu. Ako je radnik, posvudašnja nezaposlenost ga uči da je ponuda radne snage uvijek veća od potražnje. Ako je poljoprivrednik, bori se da ostane na površini u moru viška. Ako je privrednik, njegova prodaja je uvijek ispod onoga što bi rentabilno mogao proizvesti. Uvijek suviše mnogo, nikad suviše malo.«²

Razumljivo je onda da je podsticanje potražnje — stvaranje i širenje tržišta — postalo glavni motiv privredne i državne politike u monopolnom kapitalizmu i da gigantsku korporaciju sama logika njezina položaja tjera da sve više pažnje i sredstava posveti prodajnim aktivnostima. Time ona izražava interes monopolnokapitalističkog društva kao cjeline. Prodajna je aktivnost, dakle, jedan od načina korištenja viška i pojmovno odgovara Marxovim troškovima prometa. Ali u epohi monopolnog kapitalizma ona je, kvantitativno i kvalitativno, zaigrala takvu ulogu o kojoj Marx nije mogao ni sanjati.³ Došlo je, naime, do gotovo potpunog ispreplitanja prodajne i proizvodne aktivnosti, što je izazvalo duboku promjenu u društveno potrebnim troškovima proizvodnje kao i u prirodi samog društvenog proizvoda. Baran i

Sweezy navode Thorsteina Veblena kao prvog ekonomistu koji je relativno rano (1923) utvrdio u tom pogledu jedan od bitnih aspekata monopolnog kapitalizma:

»Proizvođači su neprestano pridavali više pažnje kurentnosti svoga proizvoda, pa mnogo onoga što se u knjigama pojavljuje kao trošak proizvodnje treba zapravo knjižiti na račun proizvodnje kurentne spoljašnosti robe. Razlikovanje se između radne vještine i vještine prodavanja izgubilo, tako da danas tvornički troškovi mnogih artikala proizvedenih za tržište mogu nesumnjivo teretiti uglavnom proizvodnju kurentne spoljašnosti, u pravilu lažne.«⁴

Upravo u sklopu takvih društveno-ekonomskih uvjeta dizajn je u Americi postao sastavni dio reklamne strategije čija je osnovna funkcija da u ime proizvođača i prodavalaca potrošnih dobara vodi neprekidni rat za povećanje potrošnje. »A glavni način da se izvede taj zadatak jest da se potakne promjena u modi, da se stvore nove potrebe, da se postave nova mjerila društvenog položaja, da se nametnu nova pravila pristojnosti. Neosporni uspjeh reklame da postigne te ciljeve uvelike je ojačao njenu ulogu kao sile koja se u monopolnom kapitalizmu suprotstavlja njegovoj tendenciji prema stagnaciji, a ujedno ju je označio kao glavnog arhitekta glasovitog 'američkog načina života'.«⁵

Pioniri američkog dizajna

Američki dizajn započeo je sa daleko siromašnije teorijske osnove nego što je bila ona Werkbunda ili Bauhauusa. To i nije bila teorija, kako priznaje Ralph Caplan, nego prije naslućivanje da će se proizvodi bolje prodavati, ako budu izgledali bolje. »... zasluga je prvih industrijskih dizajnera da su pripomogli oživljavanju američke privrede. Iako to nije beznačajno postignuće, svakako nije onakvo na kojem se tradicionalna profesionalna disciplina normlano izgrađuje. (...) Industrijski dizajneri došli su iz arhitekture, komercijalne grafike, scenografije, tipografije, modnih ilustratora i inženjera. Usprkos različitosti njihova porijekla, ne treba se čuditi što su razvili jedan zajednički skup principa, jer kako je jedan od njih rekao, jedino oni koji su razvili principe mogu opstati.«⁶

Koji su to principi? »Pokazalo se da ti principi imaju nešto zajedničko sa onima Bauhauusa, iako ni motivacije ni konačni proizvodi nemaju ništa slična. Bauhaus se koncentrirao na funkciju kao direktivnu snagu u čitavom dizajnu, a to su na svoj način učinili i američki dizajneri. Evropa je imala razradenu teoriju i elokventne zagovornike. Sjedinjene Države gotovo da nisu imale

ni teoretičara ni znanstvenika koji su prakticirali industrijski dizajn, ali su imale nešto što je opipljivija vrijednost za Yankeeja: privredu koja je mogla podržati industrijske dizajnere i koja ih je trebala. Igru su, dakle, izmislili Evropljani, ali loptu su imali Amerikanci. Stoga je prirodno da su pravila podešena onome što je trebala američka industrija. A ona je trebala mnoge usluge koje joj osim dizajnera nitko drugi nije mogao priskrbiti. Rezultat je bio industrijski dizajn usredotočen najprije na predmet, a onda je krenuo i drugim putovima.«⁷

Henry Dreyfuss (1904—1972) jedan je od tih pionira industrijskog dizajna u Americi. Na početku svoje autobiografske knjige koju je napisao pri kraju dugogodišnje, izvanredno uspješne i veoma plodne dizajnerske karijere sažeto je definirao profesionalne principe i etiku kojima pripisuje svoj uspjeh: »Imamo na umu da će predmet na kojem radimo koristiti ljudi pojedinačno ili masovno, da će se u njemu voziti, da će na njemu sjediti, da će ga gledati ili u nj govorniti, jednom riječju da će s njim na ovaj ili onaj način nešto činiti. Kad dodirna točka između proizvoda i ljudi postaje točka trenja, onda je to za industrijskog dizajnera promašaj. Ako je postigao da su ljudi sigurniji, da im je udobnije, da su spremniji na kupnju, da su djelotvorniji ili naprosto sretniji u dodiru sa proizvodom, onda je dizajner uspio.«⁸

Sva se problematika dizajna za Dreyfussa koncentrira i suzuje na taj odnos proizvoda i korisnika, na dobrobit potrošača koju vidi samo u tom uskom odnosu premda je to najčešće odnos postvarjenja. A i sav društveni odnos sadržan je i sažet u tome. Stoga društvo kao cjelina ne postoji u vidokrugu dizajnerova interesa, već uspjeh masovnog proizvoda i zadovoljstvo anonimnog masovnog potrošača.

Dreyfuss je započeo svoju karijeru slikanjem kulisa u Broadwayskim kazalištima. Evo kako se formirala njegova profesionalna svijest i njegova životna filozofija: »Nisam tada znao kao što sada znadem da je moje iskustvo u kazalištu bilo vježbanje i priprema za industrijskog dizajnera. U izvjesnom smislu to je bila direktna analogija. U kazalištu moj je posao bio da stvorim dekor koji će izraziti atmosferu i radnju predstave. S malo mašte, producenta i redatelja može se zamisliti kao da su predsjednik i glavni direktor tvrtke, a stolari, električari i muzičari njeni inženjeri. Morao sam precizno planirati. Kvaka na vratima morala je funkcionirati, vrata su se morala otvarati bez škrife kod ulaska ili izlaska glumca. Raspored poslova bio je definitivan, jer se početak predstave ne može odlagati. Moj je dekor morao biti funkcionalan i atraktivan. Pored toga morao je biti integritan u produkciju. I konačni odlučujući činilac uspjeha bilo je

odobravanje gledalaca mjereno jačinom pljeska, što je samo drugi način izražavanja iste reakcije koju zadovoljni potrošač pokazuje pred tezgom.«⁹

Ovu krajnje simplicističku i pragmatičku filozofiju dijelili su i drugi pioniri industrijskog dizajna u Americi, Norman Bel Geddes, Walter Dorwin Teague, Raymond Loewy i drugi koji su, poput Dreyfussa zahvaljujući njoj postigli veliki uspjeh. Sjećajući se tih početaka Dreyfuss kaže: »To su bile godine depresije... kad je ekonomska paraliza zahvatila zemlju. Industrijska roba služila je svrsi kojoj je bila namijenjena, ali je izlazila iz proizvodnih linija s istom stagnantnom jednoličnošću. Kad je poslovanje doseglo najnižu točku, tvrtke su počele podsjećati jedna drugu. U isto vrijeme neki su spretni tvorničari došli do saznanja da odgovor za njihov problem leži u tome da učine da im proizvodi rade bolje, da su prikladniji za potrošača i da izgledaju bolje.

Neki su oklijevali da prihvate to gledište. Smatrali su da je industrijski dizajner naprosto dekorator kojeg treba pozvati kad je proizvod gotov. Odista, neko je vrijeme u tom kaotičnom razdoblju osoba sposobna da proizvod prevuče emajlom ili da mu doda dvije-tri trake kromijuma i bila smatrana industrijskim dizajnerom. S vremenom tvorničari su naučili da je dobar industrijski dizajn tihi prodavač i neposredni oglašivač koji ne pridonosi samo povećanoj efikasnosti i prijatnijem izgledu njihovih proizvoda, nego i većem pouzdanju i povjerenju.«¹⁰

Ta shvaćanja zaista nemaju ništa zajedničkog s onim globalnim poimanjem dizajna koje je pretendiralo na aktivno učešće oblikovatelja u svim životnim procesima društva. Pred dominantnim imperativom pospješivanja potrošnje *američki dizajner shvatio je svoju ulogu posve parcijalno poput svih ostalih tehničara u proizvodnom ciklusu* koji je u službi kapitala. On se ne obraća zajednici koju čine osobe sposobne za slobodno motiviran izbor, već tržištu koje se iskazuje kao puki kvantitet jedinki. Mimo svih fundamentalnih pitanja industrijskog društva koja su bila na srcu evropskim ideolozima dizajna, *američki dizajner naprosto slijedi potrebu proizvodnje da se na tržištu projicira oglašivački.*

»On svom zadatku pristupa s nepristranog, analitičkog gledišta. Prismo konzultira tvorničara i njegove inženjere, ljude iz proizvodnje i šefove prodaje, imajući u vidu sve posebne probleme na koje tvrtka nailazi u poslovnom i industrijskom svijetu. On će praviti i ustupke do određene mjere, ali će odbiti odstupanja od principa dizajna koje smatra zdravima i temeljnima. On ponekad može izgubiti klijenta, ali rijetko i njegovo poštovanje.

Može izgledati kao da se dizajner poziva na neko posebno sveznađe, na neku nepogrešivost po kojoj radosno preuzima da daje rješenja za svaki problem. On nema takvog priziva. On je ponosan na svoju vještinu temeljenu na iskustvu i na domišljatosti koja se ponekad tumači kao vizija. On pristupa svakom problemu sa voljnošću da ga temeljito prouči i istraži i da obavi iscrpna ispitivanja. On je spreman da radi i surađuje promišljeno sa inženjerom, arhitektom, fizičarom, specijalistom za boje pa i sa liječnikom. On mora znati koliko daleko smije ići i kad mora stati. On i sam jednim dijelom mora biti inženjer, poslovni čovjek, propagandist, umjetnik, a ponekad, ako hoćete, i indijanski poglavica.

On djeluje na osnovu teorije da je bolje biti ispravan nego originalan. Stoga se on ravna tako da bude negdje između smionosti i opreza. Ako se roba ne prodaje, dizajner nije postigao svoju svrhu. Prema tome njemu je jedna od najvećih nagrada spoznaja da proizvodnjom dobrog dizajna utječe na život milijuna ljudi. Pa ako oblikuje dovoljno stvari po dobrom ukusu, on pridonosi njihovom boljem životu i većem zadovoljstvu.«¹¹

Neosporno je da je takav dizajn, koji je u Americi i dobio naziv industrijski, usporedo s većom prodajnošću podigao i stupanj korisnosti i pouzdanosti proizvoda američke industrije do određenih standarda tehničke i oblikovne kvalitete koje tržišna strategija brze izmjene modela podnosi, a Dreyfuss lično stalno se zalagao za poštivanje psihofizičkih svojstava masovnog potrošača i korisnika. Praktično i simbolično za ta nastojanja u njegovom su ateljeu služili modeli muške i ženske figure (Joe i Josephine) sa svim predvidljivim odstupanjima od prosječnih anatomske veličina.

»Joe i Josephine imaju brojne alergije, inhibicije i opsesije. Oni oštro reaguju na dodir koji nije lagodan ili prirodan; smeta ih blještavo ili nedovoljno svjetlo ili nametljiva boja; veoma su osjetljivi na buku ili neugodan miris.

Naš je zadatak da postignemo da se Joe i Josephine slažu sa svojom okolinom. Taj je proces poznat pod nazivom human engineering. Iz gomile podataka koje smo prikupili, probrali i sortirali, ispunili smo pukotine između ljudskog ponašanja i dizajna strojeva. Sakupili smo detaljne mjere glave i ekstremiteta, bedara, nadlaktica, podlaktica, ramena i svakog drugog dijela tijela; utvrdili smo koliki pritisak bez napora može izvršiti svačija noga na pedal automobila; znademo koliko čvrsto jedna ruka može primiti i koliki joj je dohvat, jer smo morali znati na kojoj udaljenosti od upravljača valja postaviti pojedinu dugmad ili po-

luge; koliki je razmak za naglavne slušalice telefoniste, ili kacige i binokulara za vojnike (...) sve je to utvrđeno na temelju naših obavještenja o veličinama glave. Iz tih činjenica došli smo do maksime da je najefikasniji onaj stroj koji je izgrađen po čovjeku.«¹²

Upravo tim putem, prodirući sve dublje u sam proizvodni proces i u proizvodne odnose industrijski dizajn u Americi postao je odista nezamjenjiv. Njegov doprinos sve se više osjećao i u racionalizaciji proizvodnih operacija, u poboljšanju radnih uvjeta, pa i u načinima obrade tržišta. U većoj ili manjoj mjeri afirmirao se na svim područjima proizvodnje dobara i usluga.

Ali, dok su najbolji dizajneri Dreyfusove generacije tako prevladali primitivnu koncepciju stylinga i svojim primjerom odgojili plejadu američkih dizajnera, nijednim pitanjem nisu doveli u sumnju samu filozofiju američkog načina života.

»Streamlining postao je smiješan kad je high-speed fotografija pokazala da je oblik kaplje optička iluzija, jer kap vode u padu poprima sve moguće nepraktične oblike (...) Ali taj duh još progoni industrijski dizajn, jer mnogi tvorničari još uvijek drže da 'streamlining' prodaje proizvode, premda se već dvadeset godina inženjeri i estetičari tome smiju. (...) Strahoviti impetus u evoluciji posljednjih četvrt stoljeća, od tamne, kaotične i nepraktične američke 'utility room' do onakve kuhinje kakva se može vidjeti u današnjim magazinima za kućanstvo na filmovima i televiziji, izvršile su dvije stvari koje nemaju nikakve veze sa kuhinjom ili kupaonicom — automobil i avion. One predstavljaju taj progres kao nijedna druga. Odista, auto i avion postali su simboli znanstvene imaginacije čitave nacije i vitalni dio njene psihologije, određujući trendove i utječući na ljude u svemu što kupuju.«¹³

George Nelson i kritičko promišljanje dizajna

Zdravorazumski i apologetski stav prvih američkih dizajnera ponešto blijedi u drugoj generaciji. George Nelson (1908) znatno je proširio referentni okvir mišljenja o dizajnu i unio stanovitu intelektualističku distanciju spram rutinske prakse industrijskih dizajnera.

»...mi smo članovi jednog društva koje se, izgleda, posve odalo težnji za onim što bi se najbolje moglo opisati kao 'super-komfor'. Bilo što u ovom društvu što čini život lakšim odmah nailazi na potpuno i jednodušno odobravanje. U stvari i sama ta fraza

poprimila je auru gotovo svetosti. Taj trend koji je od drugog svjetskog rata dobio nezadrživo ubrzanje, malo koga zabrinjava. Osnova za uzburku jest u tome što nitko ne može naći kraja tome trendu. (...) U mjeri u kojoj se identificira sa tako zapanjajućim društvenim fenomenom, dizajner umeće pretenziju društvenog smisla u svoj rad. A to je također smisao relativno niskog reda, pod čim ja ne mislim da je to 'loše' nego naprosto da to nije tako naročito značajno kako se ističe.«¹⁴

Nelson pokušava izvršiti reviziju uvriježenog američkog poimanja dizajna i promisliti njegovu društvenu ulogu nanovo. Pri tome se često poziva i na kulturno-povijesne referencije. Intelektualni senzibilitet izdvaja ga iz većine američkih dizajnera, što se može pripisati i njegovom obrazovanju u Evropi. Suprotno Dreyfussu, primjer je dizajnerskog stava koji ne ide za 'ispravnošću' postupka po usvojenom receptu, nego za izvornošću promišljanja koja je američkoj dizajnerskoj praksi uvelike nedostajala.

»Unatoč činjenici da se dizajnu može pristupiti na različite načine, ja sam uzeo da diskutiram o dizajnu kao komunikaciji, jer ovaj pristup stavlja maksimalnu odgovornost na dizajnera. Značajan je aspekt velike umjetnosti upravo u tome da je umjetnik preuzimao totalnu odgovornost u saopćavanju istine onako kako ju je on percipirao.

Ta odgovornost dizajnera sastoji se u tome da razvija svjesnost umjetnika o modernom svijetu, a pod tim ja mislim totalnu svjesnost koja integrira pogled znanstvenika, matematičara i svakog drugog koji djeluje kreativno. Ovaj naš svijet postao je čudno i eksplozivno mjesto gdje su ubrzane promjene, čini se, jedine konstante, gdje su neopipljivi odnosi mnogo konkretniji nego opipljive stvari i gdje je suradnja zamijenila takmičenje kao jedinu moguću tehniku opstanka. (...) Naša je odgovornost kao umjetnika u industriji da te stvari učinimo manifestnima i da tako kroz naše djelovanje proširimo rastuće razumijevanje modernog svijeta. Dok ne naučimo razumjeti ga, nećemo imati izgleda ni da naučimo njime upravljati.«¹⁵

To razumijevanje suvremenog svijeta Nelson traži izvan konteksta postojećih društvenih odnosa, ograđujući se apriorno od svakog ideološkog gledišta.

»Dizajn je amoralan i neideologičan, i svaki pokušaj da mu se dade značenje koje on ne može sadržati, naprosto pomračuje komunikaciju koju on može izvršiti. (...) Između hidroelektričnih brana u Sovjetskom Savezu i u Sjedinjenim Državama, ili bilo gdje drugdje, nema bitnih razlika. Brane nemaju politike; o njima

kao dizajnu može se suditi jedino bezvremenskim kriterijima, univerzalnim i neideološkim. (...) Smatram to važnim jer je na dizajn nemoguće gledati s imalo jasnosti, ako je gledanje poremećeno irelevantnostima. 'Dobro' u dobrom dizajnu nema nikakve veze ni sa čim na što se ta ista riječ primjenjuje u ljudskom ponašanju.«¹⁶

Tragajući ipak za širim odrednicama razvoja dizajna on se poziva na evolucionističke determinante u kojima je tehnologija najodlučniji činilac, jer ona stvara promjene okoline unutar koje neke mutacije dizajna mogu opstati.

»Dizajn ne može postojati u izolaciji. On je uvijek povezan sa čitavom konstelacijom utjecajnih situacija, ponekad na veoma složen način. Ono što nazivamo dobrim dizajnom jest dizajn koji postiže integritet — to jest jedinstvenost ili cjelovitost — u uravnoteženom odnosu sa svojom okolinom. Razlog da se do dobrog dizajna teško dolazi jest u tome što njegovo stvaranje zahtijeva visoki stupanj emocionalne i intelektualne zrelosti dizajnera, a takvi ljudi ne sreću se često. Ranije generacije rješavale su taj problem koristeći mnogo ruku i mnogo glava tijekom čitavih stoljeća, kao u primjeru sjekire ili čajnika. 'Dizajner' tada nije bio pojedinac već čitavi društveni proces pokušaja, odabiranja i odbacivanja. Danas je on još uvijek to, iako u ponešto drukčijem smislu, i mi pretjerujemo ističući značenje pojedinca.«¹⁷

U tom kritičnom momentu svoga razmišljanja Nelson se ne pita kako izgleda taj društveni proces selekcije i kakvi su njegovi motivi, već nalazi elitistički izlaz kojim mimoilazi to bitno pitanje.

»Dobar dizajn kao i dobro slikarstvo, kulinarsvo, arhitektura ili bilo što drugo, manifestacija je sposobnosti ljudskog duha da transcendirira svoje granice. Dobar dizajn obogaćuje svoga stvaraoča kreativnim iskustvom i može obogatiti samo onog gledaoča ili korisnika koji je spreman da odgovori na ono što mu dizajn ima reći. Jer to je iskaz a ne naprava. Ako se pri tome desi da se napravi i nešto pogodnije ili udobnije, to je posve slučajno — loš dizajn može napraviti to isto u tom pogledu, i često čini. Korišten za to da netko pokaže da ima bolji ukus od svoga susjeda, dizajn gubi svoju suštinsku kvalitetu i postaje jedan artikl više u razmetljivoj potrošnji, poput jahte ili Cadillaca. On ne može preobraziti nečiji tmurni, sitni život u veliki i svijetli — jedino osoba koja ga živi može to učiniti. Dizajn nije vitaminska ili sulfamidna pilula. On postiže svoj puni potencijal kad ga doživljava osoba spremna da ga razumije i uživa u onome što on ima reći.«¹⁸

Tako George Nelson vraća problematiku dizajna na artistsku preokupaciju, na izjednačavanje kontemplacije i korištenja. Iako naglašava složenost suvremenog svijeta, očekuje individualno pomirenje s njim, kao da društvena zajednica kao socijalni i povijesni realitet i ne postoji. Njena etika ma kakva bila za njega je u krajnjoj liniji irelevantna. Njena sudbina, sudbina društva kao cjeline stvar je evolucionih procesa koji se zbivaju sami po sebi pa dizajner nema što tu raditi nego da ih takvima prizna i traži individualnu istinu općeg. To je svojevrsno distanciranje od homogenizirane masovne kulture, ali ne i njeno prevladavanje, to je suprotstavljanje heterodirigiranom ponašanju, ali suprotstavljanje koje više osvjetljava svu postojeću udaljenost rada od umjetnosti nego što može pokazati put povijesnog prevladavanja te udaljenosti.

Razvoj kapitalističkog društva koje svojim veoma mobilnim strukturama naglo ekspandira prema svojoj zreloj fazi, tzv. društvu obilja, plod je potpune inverzije odnosa proizvodnja-potrošnja u kojem je totalitet čovjekova ispoljavanja života maksimalno osakaćen. Neograničena potrošnja kao krajnji cilj čitavog sistema ne usmjerava samo sve ekonomske procese nego i same osnovne težnje pojedinih individua. Pojedinačan otpor prema društvenim, kulturnim i estetskim stereotipima veoma je teško zamisliti, a ako ga i ima lako se preobraća u skepsu. Upravo ta crta učinila je Nelsona sposobnim da prvi među američkim dizajnerima uđe i u kritičku analizu nekih tipično američkih mitova, kao što je mit masovne produkcije i businessa.

»Problemi koji su vezani s tehnikom nisu ništa važniji od onih koji se odnose na plasman proizvoda. Pošto je to očigledno područje za sebe, postoji prirodna napast da se procjene specijalista za plasman uzmu kao neprikosnovene. Iako to može izgledati pogodno, za dizajnera nije mudro da tako postupi, jer je za njegov rad važan njegov vlastiti stav prema tržištu. Da to nije tako nerazumno pokazat će ovaj primjer sa radio prijemnicima. Godine 1947. proizvedeno je 12.000.000 primjeraka radio aparata od kojih se većina međusobno samo površno razlikuje. Standardno rješenje je dekorirana plastična kutija sa ponekim neznatnim varijacijama u dugmadima, skalama i rešetki što prekriva zvučnik, sve na razini oblikovanja koja je nekoliko stepenica ispod osrednjosti. Utisak koji sam stekao iz ove mase indiferentne robe jest da na određenoj razini poslovne politike postoji opća suglasnost o tome što će potrošači prihvatiti, a što neće, i da tu politiku zatim prihvaćaju i dizajneri. Ipak, kad bi se dizajner spontano pozabavio tim pitanjem, vjerojatno bi došao do sasvim drugog zaključka.«¹⁹

Nastojeći naći uzrok i tom konformizmu prema mitovima Nelson dolazi i do pojma otuđenja i njime objašnjava podjednako i položaj dizajnera i njegova poslodavca.

»I Hegel i Marx bavili su se problemom što nastaje kad je čovjek otuđen od proizvoda svoga rada, kad se cilj proizvodnje pomiče od stvari na profite, a Erich Fromm je među modernim sociopsiholozima istakao neke od posljedica koje na ljude izaziva to pomicanje naglaska. Za našu svrhu dovoljno je reći slijedeće: što je poslovni čovjek više razdvojen od svog proizvoda to sve nesigurniji postaje u sebe sama. Ne poznavajući svoj proizvod, on gubi ono povjerenje koje je dobri obrtnik uvijek imao, pa zato unajmljuje istraživače, savjetnike specijaliste i dizajnere da bi rizik u stvaranju proizvoda prihvatljivog za publiku bio eliminiran. Ne podudaraju se svi poslovni ljudi ni sa tim stereotipom, ali na većinu njih, u manjoj ili većoj mjeri, posljedice korporativnog menedžmenta neizbježno djeluju.«²⁰

Te posljedice, po Nelsonovom osvjedochenju, osjećaju podjednako i dizajneri i poslodavci: »...mnogi se dizajneri osjećaju frustrirani jer njihovi ciljevi nisu kompatibilni sa poslovnim ciljevima, a mnogi se poslovni ljudi osjećaju frustrirani što njihovi ciljevi nisu kompatibilni sa ciljevima posla. Jedinu važnu razliku među njima ja vidim u tome što je dizajner daleko svjesniji teškoća i obično je o njima mnogo više artikuliran nego što je to poslovni čovjek (...) Moje je lično mišljenje da je mjesto gdje se ta dva čovjeka moraju zajedno naći vrh poslovne politike. Drugim riječima, jedan od načina da dizajner utječe na dizajn jest njegov glas u odlukama menedžmenta.«²¹

Taj zahtjev očito odražava težnju koju je i američki dizajner sve više osjećao za značajnijom ulogom nego što je uslužna, za inicijativom na širem frontu zadataka, za većim integritetom dizajna i dizajnera, za ulogom kakvu su u Nelsonovoj predodžbi imali renesansni umjetnici i oblikovatelji.

»Danas je ta mogućnost velike raznolikosti iskustva ponovno otvorena, ne zbog toga što bi jedan čovjek bio sposoban obuhvatiti sve detaljno znanje iz više različitih područja djelatnosti, već zato što u svakom od tih područja ima toliko specijalista da on može odbiti da se specijalizira. Mnogi dizajnerski biro, manji i veći, pokrivaju čitavo područje aktivnosti dizajna od arhitekture i planiranja do industrijskih proizvoda i grafičkog rada. Primjedba o 'služavci za sve' koja ponekad dolazi sa strane specijaliziranih profesionalaca tu nije umjesna, jer u pitanju je samo jedan posao — dizajn. Rekao bih, ako hoćete, da je taj trend razvoja dio veoma širokog i još ne posve jasnog procesa dru-

štvene evolucije koji bi opet mogao dati 'univerzalnog čovjeka', ali na novoj razini. To je veoma krupna slika jer obuhvaća pre-tapanje znanosti, utjecaj nuklearne fizike, diverzifikaciju bezbrojnih nekad specijaliziranih djelatnosti, regionalnog planiranja i drugih područja. Dizajner koji nalazi da se i sam kreće u tom općem pravcu ne bi trebao biti iznenađen ili zbunjen, jer je njegov impuls temeljen na veoma dubokoj društvenoj transformaciji koja se očituje posvuda.«²²

Tako se ponovno pomiče fokus dizajnerovih preokupacija na čitav spektar problema koji su inherentni izvornom poimanju dizajna i prelaze prihvaćene profesionalne norme poslovnog ponašanja. Predodžba o putu kojim valja ići u Nelsona je posve intuitivna i neprecizna, jednako kao što je nejasna transformacija koju vidi posvuda. Ali je bitno da u prvi plan dolazi pitanje svijesti i samosvijesti dizajnera i da kritičko promišljanje vlastite prakse postaje latentna potreba.

U okviru društvenog sistema u kojem djeluje tim promišljanjem dizajner traži ne toliko perspektivu svoga opstanka i razvoja kao profesije, nego i viši stupanj ispoljavanja ljudskih i kreativnih mogućnosti. Ta su preispitivanja često i način da se dođe i do obrazloženja vlastitog položaja u društvu i pomirenja s njegovim odrednicama. Tu se dizajnerova svijest često pokazuje kao kriva svijest.

Analizirajući tako upadljivu rastrošnost američkog ekonomskog sistema Nelson je dao i vlastito tumačenje pojma zastarijevanja — obsolescence. Ali, njegovo tumačenje nadilazi praksu umjetnog zastarijevanja premda je svjesno opravdava.

»Istinsko zastarijevanje jest proces pokrenut stvarnim poboljšanjem. Pravac je, općenito govoreći, jednosmjernan. Nije vjerojatno da će ikad ponovno doći u modu vjerovanje da je zemlja ravna ploča. Dizajn je aktivan element u tom procesu. To jest radi se o reformulaciji problema na osnovu novih informacija, čime se dolazi do boljeg odgovora. Drugim riječima, dizajn je pokušaj da se kroz promjenu dođe do novog doprinosa. Kad tog doprinosa nema ili ga ne može biti, jedini dostupni proces da se dade iluzija promjene jest 'styling'. (...)

Gotovo je očito: što dalje dizajner može vidjeti, povećavaju se i izgledi da zastarijevanje bude prije intencionalno nego slučajno. Ako bi se krenulo za takvim planiranjem, povećali bi se i problemi za dizajnera, jer bi i potreba za adekvatnim informacijama rasla geometrijski... ne samo tehničkih nego i znanstvenih, metafizičkih, ekonomskih, socijalnih i psiholoških. Ako zaista želimo

planirati različita zastarijevanja, to bi zahtijevalo da netko obavi golemu količinu takvog posla.

Stvarno, unatoč svemu što se o tome govori, mi imamo veoma malo toga pokazati što bi se odista moglo smatrati planiranim zastarijevanjem. Tradicionalni grad je stvarno zastario zahvaljujući automobilu. Ali što se pri tome desilo, desilo se bez ikakvog planiranja.«²³

Na svoj način i Nelson se približio ključnom problemu modernog vremena — planiranju društveno-ekonomskih procesa, anticipirajući presudnu važnost informacija o brojnim parametrima potrebnim za efikasno upravljanje njima. Ali, u njegovom je razmišljanju ostalo po strani temeljno pitanje nosilaca toga procesa i same naravi društvenih odnosa. Isti fenomen umjetnog zastarijevanja o kojem govori Nelson objašnjavaju Baran i Sweezy, ali onako kako se on doista odvija u sklopu ostalih zamisli prodajne aktivnosti koje su od vitalnog značaja za normalno funkcioniranje korporativnog sistema. A o samom sistemu oni zaključuju sljedeće:

»Golema količina utrošenih resursa u svim tim aktivnostima doista čini potrebne troškove kapitalističke proizvodnje. Treba biti kristalno jasno da je ekonomski sistem u kojem su takvi troškovi društveno potrebni odavno prestao biti društveno potreban ekonomski sistem.«²⁴

Korporacijsko planiranje i kriza društvenog sistema

Rast američkih korporacija, čiju je fenomenologiju najiscrpnije opisao Galbraith, odista se sve više zasnivao na planiranju, jer je to bio uvjet da se korporacija prilagodi uvođenju napredne tehnologije. Planiranje je postalo neophodno ne samo radi kontrole nad potražnjom nego i nad ponudom. Primjena razvijene tehnologije, naime skopčana je sa čvrstim vezanjem vremena i kapitala, pa je potrebno i godinama unaprijed osigurati kupce, a efikasnost akcije zavisi ne samo od dovoljne ponude kapitala, materijala i svih drugih sredstava, nego još više od organiziranog znanja koje može pružiti samo veliki broj najrazličitijih stručnjaka što ih okuplja tehnostuktura. Jedino je ona sposobna za takvo planiranje koje će rizik krupnih ekonomskih pothvata svesti na najmanju moguću mjeru. Radi se o odlukama koje su izvan dometa bilo kojeg pojedinca, pa je zato u korporacijama sva moć i prešla na grupu koja raspolaže širokom lepezom potrebnih informacija. Krajnje organizirano korištenje kapitala i tehnologije osnovna je značajka razvijenog industrijskog sistema koja i ob-

jašnjava činjenicu da je korporacijsko planiranje u širokim razmjerima u mnogo čemu nadomjestilo nekadašnje djelovanje tržišta. Imperativ tehnologije i kapitala jednostavno ne dopušta korporaciji da bude podložna mehanizmu tržišta. U tome joj pomaže i prisan odnos sa državom, čije mjere koje idu za reguliranjem opće potražnje i za društvenim financiranjem skupe tehnologije ona i sama podržava i podstiče.²⁵

Galbraith je pokazao i to kako korporacijski sistem poistovećuje sebe sa ciljevima društva time što stavove društva prilagođuje svojim potrebama. Osnovni je cilj korporacije, međutim, njeno vlastito održanje i autonomija u donošenju odluka koje idu za sigurnom razinom dobiti i maksimalnom stopom rasta, a kako je ekonomski rast već prihvaćen kao društveni cilj, to ciljevi tehnostrukture zadobivaju jaku društvenu svrhovitost. To je i psihološka osnova identificiranja članova tehnostrukture s njenim ciljevima.²⁶ Time se može objasniti i to da se najveći dio američkih dizajnera adaptirao tim uvjetima i poistovetio sa ciljevima organizacije. Jedan od najuglednijih među njima, Eliot Noyes, doslovno kaže:

»Dizajn možda prije svega znači izražavanje karaktera firme prema vanjskom svijetu, jednako kao što se čovjek izražava pred drugim svojom kućom, odjećom i govorom. IBM je tvrtka koja djeluje na području najrazvijenije tehnologije da bi pomogla čovjeku da čvršće kontrolira svoju okolinu. To podrazumijeva podjednako vrlo visoko razvijene tehničke aspekte i naglašeno bavljenje ljudskim vrijednostima. Zadatak je dizajna da za te aspekte i stavove nađe adekvatan izraz u arhitekturi, interijerima, grafici i drugim medijima dizajna. To izražavanje ne može se odvijati automatski, samo od sebe. Potrebno je vodstvo i nadzor nekoga čiju bismo ulogu mogli nazvati čuvarom karaktera firme. Takva djelatnost pomaže i samoj firmi da bolje shvati svoju prirodu i stimulira svježu unutrašnju međuakciju. To pomaže firmi ne samo da spozna sebe nego i ono što bi željela da bude.«²⁷

Ne bi bilo ispravno osporavati značaj i takvog razvoja dizajna, osobito u primjeru firme u kojoj je Noyes djelovao, za unapređenje civilizacijskih normi poslovnog ophođenja i podizanje njegove komunikacijske efikasnosti. Ali tu je dizajn i dalje samo jedan, iako često značajan, element razvijene i rafinirane tržišne strategije i pronošnje imagea korporacije u njenim aspiracijama. Te aspiracije posve su izostavljale iz vida sve one druge dimenzije i probleme društvenog života kojima korporacijski sistem već po svojoj naravi ne služi ili ne može služiti, i koje će, kako kaže Galbraith, uslijed tog svog nedostatka nastojati obezvrijediti.²⁸ To je zapazio već i Mumford:

»Naši inženjeri za gradnju auto-putova i naši municipalni funkcionari, opsjednuti popularnošću automobila, osjećajući se odgovornim da omoguće procvat General Motorsa pa makar to izazvalo pojavu General Kaosa, otvoreno su se urotili da unište sve oblike saobraćaja potrebne za cjelovit i dobar sistem; umjesto toga prisilili su nas da se služimo samo privatnim automobilom (za razonodu, poslovne obilaske i prijevoz robe) i avionom. Oni su čak izgradili ceste uz postojeće željezničke pruge i ponovili sve pogreške prvih željezničkih inženjera, sabijajući u gradove toliko stanovnika koliko ih privatni automobil neće nikada moći prevesti, osim ako se ne sruši čitav grad samo da bi se omogućilo kretanje i parkiranje automobila.«²⁹

Iako, dakle, gigantska korporacija izuzima iz sfere neposrednog djelovanja tržišta sve značajnija područja ekonomske djelatnosti i podvrgava ih znanstveno vođenom upravljanju, stalni porast tehnološke i proizvodne racionalnosti koji time nastaje manifestira se samo u određenim dijelovima sistema, dok cjelina ostaje bez bitne racionalizacije. Brojni su primjeri koji to mogu ilustrirati, ali je najkarakterističniji upravo primjer automobila. Taj simbol američkog prosperiteta i načina života uzrokovao je spektakularnu ekspanziju prigradskih naselja i dramatski preobražaj samog grada. U svega nekoliko decenija najnaseljeniji i najrazvijeniji dijelovi zemlje pretvoreni su u golemo područje neprekinutih gradskih i prigradskih naselja. Kako je grad prepun kola, dima i buke postajao sve nepodnošljiviji, rastao je broj ljudi koji su selili izvan grada, ali i broj automobila kojima su odlazili na posao. Ceste i autoputovi postali su zakrčeni i neprohodni, a problem parkiranja nerješiv. Takav razvoj, međutim, odgovarao je jednostranim interesima automobilskih korporacija, premda je nepopravljivo uništio sve temelje javnog saobraćaja u Americi.³⁰

Iste značajke stihijnosti imali su i mnogi drugi razvojni procesi u toj zemlji sa tragičnim posljedicama za društvenu i prirodnu okolinu. Posve je razumljivo da su u takvim društvenim okolnostima ti procesi ostali izvan dosega svjesne središnjačke intencije dizajna, jednako kao što su i dizajneri najvećim dijelom ostajali profesionalni specijalisti u službi kapitala.

Ali, između spekulacija komercijalnog urbanizma i građevinskih podviga velikih korporacija erozija ljudskog habitata bila je i previše očita da bi mogla posve izostati iz idejnog vidokruga amedičkog dizajna. U duhovnoj tradiciji Waltera Gropiusa, koji je i sam od 1937. godine odgajao besprijeekorne profesionalne graditelje na Harvardu, Serge Chermayeff i Christopher Alexander tragali su za organizacionim principima na osnovu kojih bi se bezličju američke urbane stvarnosti mogla povratiti ljudska svrha.

»Vjerujemo da nikakav daljnji pokušaj oblikovanja na konvencionalan način, bez brižljivog i svježeg pogleda na taj problem i bez pomoći nekih temeljnih principa koji se mogu obraniti, neće postići mnogo više od još jednog dodatka milenijskom katalogu arhitekturnih oblika.

Novi oblik okoline i novi osjećaj urbanosti neće doći sami po sebi, jer nisu neminovan ishod ili nusproizvod tehnološkog i ekonomskog obilja. Otkako je Henry Ford uputio prva masovno proizvedena i jeftina vozila po gradovima, a osobito od drugog svjetskog rata, ubrzano rastakanje predindustrijske epohe proširilo se na sve krajeve svijeta. Iako su stvarne prednosti mehaničkog saobraćaja i elektronske komunikacije mogle donijeti istinski prosperitet nerazvijenim zemljama, ono što se stvarno desilo jesu posvuda vidljivi i prisutni odveć poznati simboli američkog uspjeha: zvučnici, vozila, naprave i mehanička buka.«³¹

Ali, ovi autori u svojoj analizi ne idu dublje od površine pojava. Dapače, promet i buka za njih su glavni uzročnici, a ne simptomi poremećenog odnosa privatnosti i zajednice u urbanom životu, uljezi koji nadiru u nastambe i prodiru iz njih narušavajući osnovne uvjete psihičkog zdravlja i društvene ravnoteže. Stoga je, po njihovom mišljenju, dovoljna jedna nova anatomija urbanizma da se ti poremećaji srede.

»Takva urbana anatomija mora pružiti posebne domene za sve stupnjeve privatnog i sve stupnjeve zajedničkog života, od najintimnije skrovitosti do najintenzivnijeg zajedništva. Da bi se odijelile te domene i ujedno omogućila njihova interakcija, moraju se između njih umetnuti posve novi fizički elementi. Upravo zato što se ti novi elementi odjeljivanja javljaju kao vitalne i same po sebi nezavisne jedinice, novi urbani red se i može razviti iz hijerarhije tih domena.«³²

Ta nova koncepcija strukturalizacije urbanog organizma ima u vidu dva plana zbivanja, s jedne strane kumulativne promjene planetarnih razmjera, a s druge strane procese degradacije samog grada i njegove neposredne okoline. »Za nekoliko godina ljudska će se intervencija toliko rasprostraniti da će djelovati na čitavu vrstu, a čovjek, ako opstane, suočit će se s neizbježnom potrebom da oblikuje sveobuhvatnu vlastitu okolinu, pa čak možda i sa potrebom da sebe samoga preobrazi. Ubrzani porast populacije, interferiranje i gospodarenje prirodnim, učinit će bijeg čovjeka od čovjeka posve nemogućim, primorat će ga da preuzme odgovornost za svaku pojavu na zemaljskoj površini. Morat će zasnovati i izgraditi svoju vlastitu ekologiju, vlastitu pril-

godbu okolini koju je sam stvorio. (...) Jednako kao što je uništena unutarnja organizacija našeg bezobličnog i razlivenog grada, tako su i naša prigrada izgubila svaki osebniji odnos prema krajoliku i široj okolini čiji su organski dio. Morske obale, rijeke, doline koje su nekad hranile naše gradove i davale im život, brda koja su ih štitila od neprijatnosti i poplava, iz godine u godinu sve manje znače. Komadići i dijelovi urbanog trošenja nošeni su sve dalje i dalje pa ono što je nekad bilo ladanje sada je postalo gradsko smetlište. To što ćemo grad s njegovim predgrađima i prigradskim naseljima nazvati metropolitanskom regijom, neće im podariti vidljiv zadovoljavajući red.«³³ To sveopće degradiranje prikriva travestija progressa. A ona se održava po mišljenju ove dvojice autora zato što industrijski, komercijalni i profesionalni snabdjevači izbjegavaju odgovornost za šire gradske organizme, što i dalje pribavljaju pseudoautonome kreacije u kojima su životi ljudi tako daleko od združenosti. Ima tu, po mišljenju Chermayeffa i Alexandera i jedna dublja istina: »Oblik koji ignorira svoj tehnički kontekst, nikako ne može biti pogodan za dobar život.« To naime, što u prostornoj organizaciji postoji toliki nesklad sa neophodnim zahtjevima ljudskog zajedništva, valja pripisati činjenici da u oblikovnoj spoznaji nismo shvatili tehničke zakonitosti. »Upravo zato što su značajna napredovanja tehnologije bila ignorirana, nama dobar život promiče kroz prste.« Promašaj se sastoji u tome što nismo shvatili da najnovije tehnike i materijali kojima pribjegavamo ne poboljšavaju automatski performancije na tom planu.³⁴

Da bi se moglo o tome sistematski misliti i da bi takvo mišljenje moglo biti djelotvorno u proizvodnji oblika, potrebno je da svi procesi za koje znamo da utječu na fizičku okolinu budu redovito i pažljivo ispitivani i da implikacije koje oni imaju za oblik budu uz pomoć organiziranog istraživanja stalno pod nadzorom. Ta analiza organskog rasta forme kao kontinuiranog procesa trebala bi biti glavna preokupacija dizajnera. On bi morao naučiti da tehnološkim promjenama pristupa tako da u obzir uzima znanstvene, socijalne i tehničke podatke izvan svog neposrednog polja rada. Morao bi se naviknuti da odmjerava pretežno »nevidljive« činioce koji kod pobilježeg isiptivanja pokazuju da imaju ozbiljnih implikacija za fizički oblik.³⁵

Radi se, dakle, o neophodnosti da se nađe obuhvatna metodologija i odgovarajuća usmjerenost na sve pritiske koji djeluju u prostoru i vremenu, od ekonomskih i tehnoloških do političkih i kulturnih, kako bi se u stalnoj ravnoteži mogao održati obrazac promjena.

Tako proširen i postavljen zadatak prelazi mogućnosti pojedinca i društvo mora naći načina da uveća ograničene sposobnosti dizajnera. Chermayeff i Alexander ne ulaze, međutim, u to kako bi se samo društvo moralo reorganizirati da tim postavkama uspješno odgovori. Njihovo je nastojanje usmjereno razvijanju novog metodološkog pristupa koji bi odgovarao kompleksnosti moderne tehnologije i s te strane pomogao reorganizaciji procesa dizajna. Oni su to pokušali demonstrirati na primjeru interne i eksterne organizacije stanovanja, utvrđujući kao polazište hijerarhijski princip koji vrijedi za organizaciju svake složene forme.³⁶

Formulirali su, dakle, na jedan sustavniji način onu misao koju je istaknuo još Nelson o neophodnosti raspolaganja adekvatnom obaviještenošću o svim parametrima koji određuju proces dizajna u društvu, povezujući to i sa modernim sredstvima automatske obrade podataka čije korištenje nagovještaju. Oni su se u tom smislu uputili i formalizaciji adekvatnog semantički neopterećenog jezika funkcija, ne pitajući se, međutim, za njegovo određenje s obzirom na vrijednosni sistem samog društva.³⁷ A bez radikalnih i fundamentalnih promjena u sistemu društvenih vrijednosti idejni cilj kojem smjeraju ostaje iluzija: »Civilizirani čovjek mora dati najviši prioritet razvoju jedinstvenog polja upravljanja okolinom u kojem će umjetnost ponovno biti razbuđena svrsishodnom disciplinom znanosti, a znanost nadahnutu pronicljivošću umjetnosti.«³⁸

Upravo u proteklom deceniju, od početka šezdesetih godina sve jače su se stali redati jedan za drugim duboki potresi u američkom društvu i otkrivati nezacjeljive pukotine u sistemu njegovih vjerovanja. Pokreti za građanska prava, krvavi obračuni u crnačkim predgrađima, nemiri i protesti na kampusima, masovne manifestacije protiv rata u Indokini izbacili su na površinu javne svijesti u Sjedinjenim Državama podatke i uvide o apsurdnosti stanja u toj zemlji i o njenoj ulozi u suvremenom svijetu. Započeli su procesi preispitivanja privrednih i društvenih ciljeva i obrazaca ponašanja, otkrivajući dimenzije života koje je korporacijski sistem svojom snažnom adaptivnom motivacijom tako dugo uspješno odstranjivao iz svijesti ljudi. »... očajno je teško danas prosječnom djetetu da postane čovjek, jer naš današnji organizirani društveni sistem ne želi ljude. Oni nisu pouzdani. Oni mu ne odgovaraju. (...) Američko je društvo tako uporno i tako vješto nastojalo obraniti praksu i teoriju proizvodnje za profit a ne prvenstveno za upotrebu, da je uspjelo sada svoje poslove i proizvode učiniti unosnima ali beskorisnima. (...) Veoma je teško rasti tamo gdje nema dovoljno ljudskog rada, unatoč gotovo potpunom zaposlenosti.«³⁹

Pobuna na tu krajnju otuđenost društvenog bića eksplozivno i razno se širila studentskom omladinom nakon nemira na sveučilištu u Berkeleyu 1964. godine. Kaotičnost i disperzivnost te reakcije poprimala je u idejnom vakuumu američkog pluralizma najrazličitije i najekstravagantnije oblike kontestacije i nonkonformizma, bez mogućnosti da se kanalizira u određenu konstruktivnu društvenu akciju. Djelomično smirenje našla je u ekološkom pokretu krajem toga decenija, kojem su upravo mladi dali krupan podsticaj i masovne razmjere. Iako su razne grupacije u njemu apelirale uglavnom na promjenu individualnog ponašanja i navika, sazrijevale su i spoznaje o pravim uzrocima degradacije okoline: »Nužno je prevladati ne samo buržoasko društvo nego i dugotrajno nasljeđe svojinskog društva: patrijarhalnu porodicu, grad, državu — u stvari sve povijesne rascjepa koji su odvajali um od osjetilnosti, pojedinca od društva, grad od sela, rad od igre, čovjeka od prirode. Duh spontanosti i raznolikosti koji prožima ekološki pogled na svijet prirode mora sada biti upravljen revolucionarnoj promjeni i utopijskoj rekonstrukciji svijeta društva.«⁴⁰

Pseudorevolucija Victora Papaneka

Ta nova duhovna klima u Sjedinjenim Državama imala je stonovitog odjeka i među američkim dizajnerima, a najočitije ju je izrazio Victor Papanek (1926) u svojoj knjizi 'Dizajn za stvarni svijet'. Ta pomalo konfuzna i kontradiktorna knjiga, napisana je više da iskaže taj prodor radikalnog kritičizma nego što je sama plod srede i temeljitog mišljenja. Bez ikakvih je pretenzija na znanstvenost, ali i bez čiste idejne orijentacije. Papanek je tip američkog profesora-lutalice koji lako usvaja subkulturu i nonkonformizam studentske omladine, zamjenjujući i sam često revolucionarno sa neformalnim ponašanjem. Već na početku svoje knjige on izjavljuje: »Vrijeme je da industrijski dizajn, kakvog smo dosad poznavali, prestane postojati. (...) U našem je društvu za dizajnere ključno pitanje da jasno shvate društvenu, ekonomsku i političku pozadinu onoga što rade...«⁴¹ Oni zapravo pridonose destruktivnim procesima kapitalističke produkcije i potrošnje koja degradira čovjekovu okolinu, pa bi po njegovom mišljenju za čovječanstvo bilo najbolje kad bi arhitekti, industrijski dizajneri i planeri naprosto prestali sa svakim djelovanjem. Ali, Papanek smatra i odmah ističe da se može ići i dalje od nedjelovanja, da se može djelovati pozitivno.

Ponajprije odgovornost dizajnera mora ići iznad uske tržišne dialektike, njegovo društveno i moralno rasuđivanje mora ući u igru prije nego pristupi zadatku oblikovanja. Jer, krajnji je posao

dizajnera preobražaj čovjekove okoline i njegovih oruđa, a time i čovjeka samoga. Svijet se nalazi pred nužnošću da razumno preispita svoje sisteme, pa su izgledi za inteligentan dizajn danas i sutra veći nego što su bili ikad prije. Čovjek je danas u poziciji da odista stvara totalni svijet u kojem živi, a time, evoluciono govoreći, određuje kakav će organizam i sam biti.⁴²

U tom smislu dizajn se može definirati jedino kao funkcija i izraziti relacijom između ukupnih ljudskih sposobnosti i ljudskih potreba. Pri tome Papanek ima na umu svjetsku situaciju. Opadanje stope rađanja u tehnički razvijenim zemljama i eksplozija populacije u ostalom svijetu produbili su goleme razlike u njihovom potencijalu: dok svaki Amerikanac raspolaže u prosjeku sa 208 Fullerovih jedinica energije, u nerazvijenim zemljama dolazi po glavi stanovnika svega 0,9 tih jedinica. To je, međutim, za njega problem sistemske naravi, a najbolje se očituje u svjetskoj krizi hrane; populacija u odnosu na proizvodnju hrane nezadrživo raste u omjeru 2 : 1 godišnje. Teoretski to se može riješiti ako se dovoljan podsticaj dade podjednako i političkom, i socijalnom i ekonomskom zalaganju, smatra Papanek. Ali ništa u ljudskom iskustvu, ni jedna dosad primjenjivana tehnika ne može biti dostatna ni relevantna za probleme koji nastaju kad se počne razmatrati buduća gustoća stanovništva.⁴³

Stoga dizajn, da bi bio revolucionaran, mora odgovarati *ekološki*. To znači da se mora shvatiti da je zadatak nanovo planirati i projektirati podjednako strukturu i funkciju svih oruđa, proizvoda, nastambi i naselja u jednu integriranu živuću okolinu, sposobnu da raste, da se mijenja, mutira, adaptira, regenerira odgovarajući ljudskim potrebama.

Tome zadatku može odgovoriti novi, *integrirani* dizajn koji je komprehenzivan jer nastoji uzeti u obzir sve činioce i modalitete u procesu donošenja odluka, anticipativan jer nastoji vidjeti trendove kao cjelinu interpolirajući ih u scenarij budućnosti, kontinuiran jer djelatnost planiranja unosi u sve najrazličitije discipline u njihovu presijecanju.⁴⁴

Papanek pridaje jedno posve novo značenje riječi dizajn ne samo u tom integrativnom smislu, nego se on vraća i poimanju dizajna kao iskonske ljudske djelatnosti, do njenih antropoloških osnova. »Svaki pokušaj da se dizajn izdvoji, da se od njega učini stvar za sebe, djeluje protiv inherentne vrijednosti dizajna kao primarne matrice života.« Jer, u stvari, drži Papanek, svi su ljudi dizajneri, a proces dizajna jest planiranje i uzorkovanje svakog čina prema predvidljivoj svrsi.⁴⁵ Stoga, dok se rutinski proizvodni procesi sve više automatiziraju i kompjuteriziraju, rad dizajn-tima koji

podrazumijeva istraživanje, društveno planiranje i kreativnu inovaciju, jedina je smisljena i u isto vrijeme ključna aktivnost ostavljena čovjeku. Otuda Papanek i može zaključiti da će bitan posao dizajnera postati ispomoć u postavljanju ciljeva za čitavo društvo.⁴⁶

Papanek ide za tim da formulira i novi idejni program, pokrećući reviziju čitave teorijske tradicije dizajna, negirajući idejnu vrijednost i aktuelnost i samom Bauhausu. Zapravo, on se sa njegovim izvornim idejama nije ni upoznao, već se obara na sklerotizirani bauhausovski mit iz kojeg je, u njegovoj američkoj divulgaciji, povijesno-kritička dimenzija posve izostala, pa je ni Papanek ne uočava. Ako je, naime, opravdana primjedba da eksperimentiranje strojnim bušilicama i cirkularnim pilama na kojima je počivala pedagoška metodika Bauhauusa, predstavlja danas anahronizam u američkim školama pokraj kompjuterske znanosti, elektronike, tehnologije plastičnih materijala, kibernetike i biologije, to ne znači da se Bauhausov idejni program koji je pokušavao nazrijeti humanističke perspektive u tehničkoj civilizaciji može staviti ad acta. Jer, upravo se o tom problemu i danas radi.⁴⁷

Ipak, dovoljno je baciti pogled na brojnu američku literaturu o dizajnu koja vrvi priručnicima s pragmatičnim uputstvima za uspješno poslovanje dizajnera, pa biva jasno u kojoj mjeri Papanek iskače iz američke dizajnerske teorije i prakse toliko obojene pseudoscijentizmom ili samodopadnim poslovnim manirizmom. No, dok je formulacija društvene problematike dizajna, kakva je nastala u Bauhausu, bila više stanovita aluzija na moderno društvo uopće i težnja spram jednog idealnog, zapravo apstraktnog pomirenja njegovih osnovnih proturječnosti, Papanek upozorava na dubinu problema socijalne naravi u svijetu i u vlastitoj zemlji, o čemu u čitavoj profesionalnoj američkoj literaturi o dizajnu nema ni spomena.

»Od drugog svjetskog rata naša je glavna preokupacija bila stilističko i artificijelno zastarijevanje. Da ironija bude veća ubrzani korak tehnoloških inovacija često je činio da proizvod zastari i prije nego što je umjetna ili stilistička zastarjelost i mogla doći u obzir. (...) Tako u Sjedinjenim Američkim Državama 'siromašni postaju siromašniji' a 'debele mačke još deblje'. S jedne strane srednja klasa pokušava da izrazi sebe sve više i više posjedovanjem 'campy gadgetsa' i da pronađe svoj identitet i svoju vrijednost u vlasništvu nad proizvodima. Na drugoj strani odvratna bijeda, nekada dekorozno i pobožno skrivana, ... izbila je kao krupna činjenica života. Ima djece koja umiru od gladi u dije-

lovima Mississipija i Južne Caroline, a veliki dio populacije tone u gradskim getima, čiji stanovnici ne dijele apsolutno ni jednu od motivacija i aspiracija srednje klase. To nisu samo ljudi crnačkog, portorikanskog ili meksičkog porijekla...⁴⁸

Osjećajući tako podvojenost u vlastitoj predodžbi o dizajnu i dizajneru, s jedne strane kao okosnici oko koje se kristaliziraju mnoga saznanja o mogućoj akciji za ljudsku dobrobit, a s druge strane kao stvarnosti otuđene i obmanjivačke kolaboracije s kapitalom, Papanek ogorčeno napada samu profesiju detronizirajući je u njenoj društvenoj ustoličenosti. »Premda su uzroci za naš zatrovani zrak i zagađene potoke i jezera prilično složeni, valja priznati da su industrijski dizajneri i industrija uopće suodgovorni sa ostalima za zastrašujuće stanje stvari. (...) Dizajner-planer odgovoran je za gotovo sve naše proizvode i oruđa i za mnoge greške u okolini. Odgovoran je bilo zbog lošeg dizajna bilo zbog propusta: što se odrekao odgovornosti ne angažirajući se. (...) Nije li jadno da toliko malo dizajna, toliko malo proizvoda ima stvarne relevancije za potrebe čovječanstva? Gledati djecu Biafre u živim bojama na televizijskom ekranu i pijuckati uz to hladni martini može biti zabavno za mnoge, ali samo dok se i njihovi gradovi ne počnu rušiti. Za angažiranog dizajnera takav način života, to pomanjkanje dizajna, nije prihvatljivo.«⁴⁹

Dizajnerska kasta, naime, sa svojom partikulariziranom sviješću, prave potrebe za dizajnom, a posebno probleme integriranog dizajna kako ga shvaća Papanek, nije ni dotakla. Da bi to ilustrirao Papanek je napravio dijagram u obliku istostraničnog trokuta u kojem neznatno zasjenjenje na samom vrhu predstavlja ostvareni udio dizajnera u ogromnom području netaknutih stvarnih problema što su predstavljeni čitavim trokutom, a i taj je neznatan udio više sporadičan odgovor etabliranog dizajna na pritisak tržišta, nego rezultat svjesnog istraživačkog pristupa. Isti taj dijagram s istim omjerom, ali u obrnutom smislu, vrijedi i za usporedbu prioriteta koji se daju luksuznim interesima tehnološke, novčane ili kulturne elite spram stvarnih društvenih potreba u pojedinim zemljama, a do istog se omjera dolazi pogleda li se svjetska situacija i usporedi dizajn razvijenih spram potreba nerazvijenih zemalja.⁵⁰

S tom simboličnom usporedbom Papanek predočuje svu apsurdnost stanja suvremenog svijeta kao cjeline, o čemu lokalistička logika produktivizma i konzumerizma ne vodi računa. A upravo je to pogled u suvremenom svjetonazoru s kojim se mora suočiti novovjekli čovjek, prije ili poslije, bilo kojem dijelu svijeta pripadao.

Moralna deformacija dizajnera u egocentričnog kreativca koji je u službi ezoterične konzumerske klike, u tom svjetlu postaje od sekundarne važnosti, jer pojedinačni dizajner može biti odgovoran samo za svoj dio društvene svijesti, ali ne i za društveni sistem u cjelini. Ako američki dizajner danas znade da prodajna cijena jednog automobila Aston Martin DB odgovara vrijednosti 14 bolnica za hitnu pomoć negdje u tzv. trećem svijetu, ili da novac uložen u dizajn samo jednog od brojnih Fordovih modela dostaje da se otvore tehničke škole u čitavoj Africi, ili da ubiti jednog Vijetnamca košta od pedeset do dvjesto pedeset tisuća dolara, ta spoznaja ne mijenja bitno njegov položaj, jer je svaki dio njegova života uvjetovan tržišno usmjerenim i profitno upravljanim sistemom.

Ako je to tako, a Papaneku je to posve jasno, kakve su onda uopće šanse angažiranog dizajna? Je li racionalna strategija dizajna kao strategija društvenog planiranja u sistemu privatnog ili korporacijskog kapitalizma uopće moguća, pitanje je i za Papaneka posve problematično na koje on ima samo jedan, apodiktičan odgovor: u svijetu potreba odgovor mora biti pronađen. Križarski pohod na ogromna netaknuta područja društvenih i ljudskih potreba ostaje dakle iluzija, koju je Gui Bonsiepe s ponešto grubom ironijom nazvao »bljedolikim viteštvom malograda.«⁵¹

Inzistiranje na neophodnosti toga pohoda, gomilanje podataka o globalnim problemima što šokiraju, apeli na svijest i savjest pretvaraju se tako u optužbu bez optuženog, postaju opsesija i svojevrsni neurotički eskapizam. Fanatičnost kojom se Papanek zalaže i imaginacija kojom pokušava pronaći rješenja za probleme zapostavljenih u svojoj zemlji ili za probleme zemalja u razvoju izmišljajući zajedno sa svojim studentima praktična pomagala, jeftina vozila za besputne predjele, radioprijemnike od nekoliko centi, televizore i hladionike od nekoliko dolara, pumpe za navodnjavanje sačinjene od starih automobilskih guma i zamišljajući dugoročne projekte uz pomoć UNESCO-vih eksperata za efikasno korištenje lokalnih resursa i radne snage, sve to samo potcrtava bitan promašaj takvog radikalizma.

Radi se o »terminima« u kojima se gleda svijet i tumači odnos povijesnih snaga u njemu, pa i u pogledu specifične problematike dizajna. Uočiti razmjere svjetskih problema je jedno, drugo je shvatiti u čemu su njihovi uzroci, a treće je kako te uzroke mijenjati. Papanek griješi u procjeni stvarnih društvenih snaga koje računaju s dizajnom i kojima bi dizajn mogao nešto značiti. On ih nigdje pobliže nije identificirao. Antropološki pristup dizajnu koji ima potencijalnu revolucionarnu obojenost tek je

uzgred spomenuo, zaboravljajući posve organizaciju proizvodnih snaga, osobito radničke klase čije je sudjelovanje, kako ističe Bonsiepe, neophodan preduvjet za temeljitu promjenu dizajna u suvremenom svijetu. Stoga i način na koji Papanek prosvjeduje ostaje papirnat, ali ne zato što bi bilo apstraktno ono u ime čega i u ime koga govori. Spram prikraćenih i zapostavljenih u današnjem svijetu, naime, njegov je odnos gotovo karitativan: shvaća njihove nevolje i zamišlja pomoć na razini njihove materijalne civilizacije i socijalne stvarnosti, a ne dopijeva ni na čas razmisliti o tome što bi bitno moglo izmijeniti upravo taj njihov položaj u svjetskoj zajednici.

Značajan je, međutim, taj skok kojim se Papanek prebacuje iz američke u svjetsku stvarnost dizajna, prevladavajući bez idiosinkrazije profesionalnih eksperata kulturne i sociološke prepreke u svom pristupu problemima nerazvijenih. Ali, zaboravio je da je znanstveno-tehnološki jaz mnogo dublji. Kako njega prevladati pitanje je ukupnosti društvenih odnosa i prevladavanja klasne dominacije razvijenih prema nerazvijenima, prema tome i pitanje klasno organizirane borbe. Zato njegov idejni program ostaje bez konture, bez teorijske podloge i bez metodoloških principa, jer i nema konkretnog društvenog oslonca.

U mijenjanju društvene zbilje, međutim, načela organizacione sprovedbe ne mogu se mimoći, što bjelodano pokazuje i sama povijest dizajna, koja je sastavni dio povijesti promjena društvenih struktura i njihovih aspiracija, naravi i organiziranosti proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa.

Apsurdno je onda misliti, kako Papanek misli povezujući revolucionarnost dizajna s ekološkom odgovornošću i zalažući se za novu ekonomiju na splavi života koja se zove Zemlja, da dizajn mora biti nezavisan od brige za nacionalni dohodak. On odjednom kao da zaboravlja da nije jednak položaj, pa ni odgovornost u tom pitanju, razvijenih i onih u razvoju u kojima je nacionalni dohodak u prosjeku deset puta manji, premda želi reći da bi podjednako trebala važiti prevaga ekološkog nad ekonomskim kriterijem, u čemu je svakako u pravu.

Točno je, naime, da su zahtjevi integriranog dizajna kako ih ističe Papanek sami po sebi valjani i da ih treba uvažavati, ali je objektivna teškoća u tome kako i koliko je moguće u određenim povijesnim okolnostima voditi računa o svim činiocima u procesu donošenja ekonomskih odluka i osigurati da društveni razvoj i privredni rast budu shvaćeni cjelovito. Ma kako široko poimali dizajn to poimanje ostaje subjektivna fikcija, ako se ne poklapa sa realnim stanjem proizvodnih snaga i strukturom inte-

resa u društvenim odnosima, iz kojih se dizajn kao društveni proces i kao proces svijesti ne može izdvojiti. Izgradnja Asuanske brane koja je izazvala ozbiljne poremećaje u ekološkom lancu Nila, a koju Papanek navodi kao primjer krupnog društveno-ekonomskog projekta kojemu su ti cjeloviti kriteriji nedostajali, više potvrđuje nego što opovrgava to pravilo.

Dizajn, dakle, kad bi i mogao biti takva apsolutna znanost, nije to danas u povijesnoj zbilji, a ponajmanje je samosvršni ljudski rad, baš kao što je i čovjek još daleko od toga da bude sam svoja svrha, biće svoga bitka, kako bi to filozofi rekli.

Prihvatajući Papanekovu definiciju da je dizajn funkcija čija je vrijednost izražena odnosom ljudskih sposobnosti i ljudskih potreba, valja pridodati da su obe te veličine samo povijesno određive u društvenoj proizvodnoj praksi, koja ih jedina može verificirati mjereći se spram sebi dostupnog obzora ljudskog zajedništva.

Fullerovo planiranje svijeta

Mnoge ideje koje Papanek iznosi nisu izvorno njegove, već se mogu pripisati popularizaciji teorije Buckminstera Fullera (1895), najosebujnijeg suvremenog mislioca dizajna ne samo u Americi nego u svijetu uopće, čija je polustoljetna istraživačka i kreativna aktivnost tek sredinom prošlog decenija dobila širi publicitet. Fullerovi tekstovi i zapisi njegovih javnih meditacija pojavili su se tada u brojnim izdanjima i čitani su mnogo, naročito među mladima, zbog fascinantne zaraznosti njegovih uvjerenja. Radi se o ličnosti dubokog integriteta i neobično širokog interesa za sve sposobnosti ljudskog samorazvoja, za raznolika izvorišta saznanja koja su otvorena znanstvenim otkrićima na čitavom rasponu od mikro do makrosvijeta.

»Moja vlastita predodžba čovječanstva zatiče nas upravo pri prvom koraku koji činimo da izađemo iz olupine tek pred sekundu probijenog jajeta. Naš priprosti empirijski način održanja iscrpljen je. Suočeni smo sa posve novim odnosom prema svemiru. Predstoji nam da raširimo krila našeg uma i poletimo generaliziranim principima koji vladaju svemirom, a ne prizemnim pravilima jučerašnjih praznovjernih i krivo kondicioniranih refleksa. Čim pokušamo prikladno misliti odmah će oživjeti naš urođeni poriv obuhvatnog poimanja.«⁵²

Od početka svoga anonimnog djelovanja Fuller je kritički preispitivao pojmovne konvencije koje opterećuju čovjekovu spregu sa

svijetom, a kao asimilator znanstveno-tehničkih iznašašća epohe interpretirao je njihova značenja u širem kontekstu povijesno-civilizacijskog razvitka. Pri tome je i sam bio konstruktor, inženjer, izumitelj, matematičar, arhitekt i znanstvenik samouk, tražeći u svim posebnim pojavama koje su bile predmet specijalističkih profesija i znanja jedinstvo općih zakonitosti. »Inteligencija mora biti priznata kao globalni resurs. Mozak pohranjuje i obnavlja iskustva posebnih slučajeva, a um otkriva generalizirane obrasce koji očito vladaju svim posebnim iskustvima. (...) Specijalizacija je samo idealni oblik ropstva... Priroda nema odvojene odjele za fiziku, kemiju, biologiju, matematiku.«⁵³

Ključni termin-pojam kojim intuitivno izbjegava taktike pojedinačnih slučajeva jest *sinergija*, pojam iz kemije kojemu je pri dao univerzalno značenje. Sinergija je jedinstveno ponašanje čitavih sistema nepredskazljivo ponašanjem njihovih podsistema i pojedinačnim događanjima u njima. »To je jedina riječ u rječniku za svedjelatno ponašanje svemira. Sinergija je suština svih velikih promjena čovjeka s obzirom na njegovu apriornu okolinu.«⁵⁴

Profetski i mesijanski Fuller se prihvatio zadatka da istražuje efektivnost dizajna »generaliziranih slučajeva« samostalno i bez ičijeg patronata, vjerujući da vlastitom znanstvenom sposobnošću može naći put koji u konačnici vodi općem dobru i služi općem poboljšanju uvjeta čovjekovog opstanka.

»Pokraj svjetskih događanja i poslova koji su sve povezaniji i država i korporacija koje su sve masivnije s njihovim ogromnim kapitalom koji mogu uložiti u inicijative raznih usmjerenja, pitao sam se tokom mnogih godina kakve su mogućnosti djelovanja pojedinca. Siguran sam da sam samo jedan između nekoliko milijuna onih koji se isto to pitaju: koliko odista pojedinac može utjecaji na evolucionu proces naših dana, ako se oslanja na vlastite snage i sam kreditira svoje inicijative, pothvate i stvarne sposobnosti transformacije.«⁵⁵

Fuller je tako ostao iznimni primjer dizajnera-znanstvenika koji je djelovao izvan korporacijske organizacije, ispitujući i tumačeći industrijski sistem po sebi, u njegovim generaliziranim obrascima i inherentnim načelima. Svodeći ga na jednadžbu utvrdio je da je njegov osnovni princip u tome da alati mogu reproducirati nove alate, i da je industrijska sposobnost upravo u toj regenerativnoj funkciji. Drugi je važan i kontinuiran aspekt industrijske jednadžbe postepeno razlučivanje ljudskih funkcija i izdvajanje onih za koje se mogu razviti oruđa koja će ih izvršavati umjesto čovjeka. Tako je industrija neizbježno upućena automaciji, to jest

eliminiranju čovjeka kao fizičkog stroja. U tom svjetlu, po Fullеровом mišljenju, i shvaćanja Karla Marxa tipična su za pogrešan način na koji su ljudi nekad poimali industrijsku jednadžbu: naime, da je čovjek vezan za stroj i bezdušno iskorištavan od vlasnika strojeva. Naprotiv, sa automacijom kao rastućom ekonomskom snagom industrijska jednadžba vodi potpunom eliminiranju te vezanosti i ukidanju čovjeka kao radnika. S izumiranjem toga odnosa povećavaju se redovi intelektualno zaokupljenih eksperimentalista u znanstvenom i industrijskom istraživanju i razvoju, i pripremaju se za lansiranje novog vala evolucionih preobražaja. Ljudi i neznajući sve više vode računa o zamašnom anticipatorskom zasnivanju korištenja svjetske mreže industrijskih kapaciteta i gotovo nehotice ubrzavaju svoje sposobnosti da ukupni svjetski inventar resursa učine adekvatnim cjelovitom napredovanju potreba i rastu prednosti za sve ljude.⁵⁶

Takav sveobuhvatni program postizanja sve višeg standarda ostvarivosti svjetskih potencijala Fuller je nazvao *komprehenzivnom anticipatorskom znanosti dizajna*. Po njoj se izvanjski nered čovjekova življenja neće liječiti lokalnim kurativnim tehnikama, nego obuhvatnim laboratorijskim ispitivanjima i istraživanjima za univerzalnu efikasnu prevenciju bolesti industrijskog organskog evolucionog rasta.⁵⁷

Teorijski realnost toga pothvata Fuller temelji na sinergetskom mišljenju, bitno drukčijem od standardnog logičkog mišljenja koje pripisuje vladajućoj strategiji obrazovanja što fokusira lokalne elemente. Po toj standardnoj logici po kojoj smo navikli suditi, »lanac je čvrst koliko i njegova najslabija karika«, ali ta logika pada čim krajeve lanca spojimo. To je kriva logika, kaže Fuller, koju smo naslijedili od starogrčke linearne i ravne geometrije, a u prirodi, međutim, sve su linije krive i svi se lanci vraćaju na svoj početak. Kad bismo sinergetski mislili i stvarno pokušali primjenjivati principe preventivne patologije »naučili bismo mjeriti i usvajati ogromnu količinu podataka do kojih dolaze tehnolozi posvuda, a koji se odnose na mjerenja čovjekova svijeta i čovjeka samoga, kao i snaga koje ga nastoje uništiti; pokušali bismo unaprijed izgraditi oblik upravljanja okolinom za čovjeka, oblik upravljanja koji bi u proizvodnji okoline kontrolirao i u krajnjem korištenju prevenirao mnoge od sadašnjih nasrtaja fizičkih, mentalnih i moralnih bolesti na naše dobro zdravlje, dobrobit i opću sreću.«⁵⁸

Fullerovo pronicanje u sinergetski način mišljenja osposobljava ga za neobična viđenja međuzavisnosti naizgled teško spojivih pojava i činjenica.⁵⁹ Ali, osposobljava ga da zaključuje kako ljudska evolucija nije ograničena na organski život, nego se sastoji od

recipročnih interakcija svih kombiniranih preobražaja okoline i njenih sadržaja. Zato bitno pitanje nije preobrazba čovjeka, nego preobrazba okoline koja mora biti poduzeta tako da omogući čovjekovim urođenim sposobnostima da se ostvare podsvjesnom koordinacijom njegova organskog procesa.⁶⁰ Stoga je izgradnja pogodnih nastambi fizički najzamašniji zadatak industrijskog razvoja, jer u sebi sabire sve povijesne prednosti, integrirane u »novu veličinu ekstenzije ekoloških dimenzija čovjeka«.⁶¹

Takvo mišljenje za koje se zalaže Fuller naziva »selektivnom strategijskom diferencijacijom iskustva«, ali ga ujedno smatra temeljnom sposobnosti čovjeka, njegovih osjetila, mozga i uma, njegove organske sprege sa svijetom. Tom se sposobnosti ljudsko subjektivno iskustvo teleološki i spontano preobražava u objektivne izmjene evolucione okoline, kao najefikasniji oslonac jedinstvene antientropijske uloge čovjeka u svemiru.⁶²

Iz toga shvaćanja proizlaze i Fullerove osebujne definicije industrije, znanosti, dizajna i tehnike kao vladajućih principa pomoću kojih čovječanstvo može na poželjan način modificirati svoja buduća iskustva. Industrija nije oblik prozaične komercijalne eksploatacije već matematički princip koji je inherentan svemiru, to jest princip sinergije po kojem je funkcioniranje industrije inkluzivno. Nasuprot tome, bitna je funkcija znanosti da uzima svemir odjelito, mjeri njegove dijelove i svrstava ih u upotrebljive kategorije, pa je njeno funkcioniranje ekskluzivno. Dizajn pak stavlja u vezu kombinacije elemenata posebnog ponašanja da bi došao do posebnih prednosti za poseban »proces čovjek«. Upravo kroz dizajn čovjek je evoluirao do svoje sadašnje manipulacije okolinom. Funkcioniranje je dizajna komprehenzivno.

Princip povezivanja posebnih kategorija ponašanja da bi se ostvario poželjni sinergizam naznačen je ne samo u definiciji industrije kao ljudskog timskog rada, nego i kao princip koji vlada podjednako organskim i anorganskim faktorima. Upravo je zbog toga sinergija generalizirani princip. Dizajn pak mora zamisliti i razlučiti, preuzeti, nakaniti i pokušati tu artikulaciju na što sinergetskiji način, ali on ne može garantirati za svoje rezultate. Dizajn je aktivnost na graničnoj liniji ili blizu točke promašaja, ali daje ključne podatke za dizajnera istraživača. Tehnika (tehnologija) ne djeluje na izvornoj razini dizajna, već kao obrnuta faza znanosti; nikad ne preuzima inicijativu, ali procjenjuje i provjerava postavke znanosti i dizajna, utvrđujući pouzdane podatke o granicama greške kompleksnih sastava. Konsolidira, dakle, čisti dobitak znanosti i dizajna u industrijski kompleks. Ti su dobici dizajnom intuirane sinergije. Ukratko, dizajn predstavlja točku u

kojoj čovjek izvija vrat u pokušaju da iskoristi svoj znanstveni potencijal.⁶³

Bitno za Fullерову filozofiju dizajna jest i njegovo poimanje bogatstva. Mimo svih ekonomijsko-političkih kategorija on ga sažeto definira kao »čovjekom organizirani stupanj proračunljivo instrumentaliziranog unaprijednog kontroliranja okoline i zahtjeva metaboličkog procesa ljudi.«⁶⁴ Bogatstvo je, kako na drugom mjestu kaže, naša organizirana sposobnost da se djelotvorno nosimo s okolinom u održavanju zdrave regeneracije, smanjujući fizičke (to jest materijalne i energetske) i metafizičke (to jest spoznajne u smislu know-how) restrikcije broja dana našeg života računatih unaprijed.⁶⁵

Program koji bi išao za adekvatnom akumulacijom takvog bogatstva traži striktno ustrajanje uz laboratorijski dobivene podatke koji pokrivaju problem ostvarivanja višeg standarda za sve ljude svijeta, a taj standard ostvarljiv je, po Fullеровu mišljenju, tek iz potpunog inventara povijesnih i geografskih resursa. Upravo to i jest njegova ambicija — da taj problem postavi kao opći zahtjev, da ga definira kao generalni slučaj.

Na svjetskom kongresu Internacionalne unije arhitekata u Londonu 1961. godine Fuller je pred dvije tisuće arhitekata iznio prijedlog za zvanično pokretanje akcije »Decenij znanosti dizajna 1965—75« koja će svjetskoj javnosti pokazati da ispravno funkcioniranje svijeta nije pitanje političke odgovornosti već otkrivačke, izumilačke poduzetnosti, da ga može riješiti samo svjetska revolucija dizajna — jedina revolucija univerzalno podnošljiva za sve različite političke interese u svijetu.⁶⁶

Polazeći od konstatacije da ukupne svjetske industrijske resurse koristi svega 44% čovječanstva, Fuller se zalaže za konverziju toga odnosa na služenje cjelokupnom čovječanstvu, što je, unatoč eksplozivnom porastu stanovništva, moguće postići ako se smiono ubrza evolucija dizajna. Tu mogućnost potvrđuju dostignuća zrakoplovne i svemirske tehnologije koje djeluju na visokom stupnju izvršenja po jedinici uloženi resursa. Preduvjet je te konverzije da se sve prednosti znanosti i tehnologije primjenjuju prvenstveno na području življenja, a ne da budu naknadni i uzgredni proizvod naoružanja.

Fuller se s tim apelom obratio arhitektima — jedinoj profesiji koja se bavi »stavljanjem stvari skupa« u vrijeme kad intenzivna specijalizacija povećava frakcionalizaciju. Rješenje problema 'dizajna za življenje unaprijed' (forward livingry design) spada u njihov zadatak: taj se svjetski problem može riješiti samo tako

da arhitekti svijeta poduzmu inicijativu, kao što su to učinili znanstvenici na području medicine. Ako komprehenzivnu anticipatorsku znanost dizajna ne mogu razvijati arhitekti kao poslovne osobe, mogu kao sveučilišni kadrovi, koristeći raspoložive intelektualne resurse i studentsko vrijeme. Uspostavljanje znanosti dizajna i njena primjena na svjetsko planiranje može započeti desetogodišnjom sekvencijom povezanih godišnjih programa mnogih arhitektonskih škola u svijetu, »organiziranih za progresivno otkrivanje i dizajnsko rješavanje obuhvatne porodice ekonomskih, tehničkih i znanstvenih činilaca od kojih zavisi takav program svjetskog planiranja.«⁶⁷

Dovoljna bi bila ova posljednja rečenica da se pokaže u kojoj mjeri Fullerovo mišljenje promašuje svoju nakanu: da djeluje na ispravnije funkcioniranje svijeta, zanemarujući njegove društvene datosti i povijesne okolnosti. Paradoksalno je da je u vodećoj zemlji kapitalizma kao svjetskog sistema nastao ovaj primjer izuzetne elaboracije ideje dizajna, koja se po izvornom razumijevanju samog tog pojma približava značenju što ga je za ljudski razvitak u Marxovom mišljenju imao pojam rada. S druge strane, u istoj toj ideji transcendirana su bitna povijesna određenja koja je zarobljuju: kapital-odnos kao dominantni društveni odnos na kojem počiva i ekonomska i politička moć, što određuje ne samo raspodjelu svjetske proizvodnje viška vrijednosti, nego i dostupnosti svekolikog bogatstva ljudskih mentalnih resursa.

U svojoj težnji da obuhvatno misli, da misli najobuhvatnije što je moguće (»How big we can think?«), kako bi mišljenje time bilo što trajnije efikasno, Fuller lako zapada u metafizički racionalizam, koji je posve blizu tehnokratskom utopizmu.⁶⁸ Svejedno, važi njegovo upozorenje: ako ne započnemo dovoljno obuhvatno, može nam se desiti da ostavimo izvan sistema nepoznate ali kritične varijable koje će nas i dalje mučiti, jer će njihova interakcija unutar i izvan odabраниh granica sistema izazivati zastranjenja i voditi krivim rješenjima. Pri tome on ima na umu opću teoriju sistema i kompjutersku strategiju, kao moderna oruđa visokointelektualnih prednosti koja su u primjeni sukladna sa njegovim sinergetskim principima.⁶⁹ Ali, sam izostavlja najznačajnije varijable u ljudskim poslovima: subjektivni faktor, povijest vremena i društvenu zakonitost ljudskog razvitka.

NAPOMENE UZ TREĆE POGLAVLJE

- ¹ Vranicki, *Historija marksizma*, knjiga I, str. 364.
- ² Paul A. Baran — Paul M. Sweezy, *Monopolni kapital* — Esej o američkom ekonomskom i društvenom poretku, Stvarnost, Zagreb, 1969, prijevod Zvonimir Baletić i Slobodan Štampar (naslov originala: *Monopoly Capital*, Monthly Review Press, New York, 1967), str. 105—106.
- ³ Isto, str. 110.
- ⁴ Isto, str. 125—126.
- ⁵ Isto, str. 121.
- ⁶ Ralph Caplan, *Design in America*, McGraw-Hill Book Company, New York, 1969, str. 2—3.
- ⁷ Isto, str. 3.
- ⁸ Henry Dreyfuss, *Designing for People*, Paragraphic Book, New York, 1955, uvodna strana.
- ⁹ Isto, str. 14.
- ¹⁰ Isto, str. 16.
- ¹¹ Isto, str. 22.
- ¹² Isto, str. 25.
- ¹³ Isto, str. 74. i 78.
- ¹⁴ George Nelson, *Problems of Design*, Whitney Publications, Inc., New York, 1957, str. 4.
- ¹⁵ Isto, str. 7.
- ¹⁶ Isto, str. 9—10.
- ¹⁷ Isto, str. 12.
- ¹⁸ Isto, str. 13.
- ¹⁹ To razmišljanje Nelson ovako nastavlja: »Prije svega dizajner bi se zapitao što je ta 'publika'. Malo bi to istražio i ubrzo otkrio da je od tih 12,000.000 primjeraka njegov klijent proizveo svega 3% ili 380.000. Zatim bi vidio da u proizvodnoj liniji njegova klijenta ima trinaest modela i procjenio da se svaki od tih modela može prodati u najviše 30 do 40.000 primjeraka. U tom momentu biva mu jasno da njegova 'publika' nije 140 milijuna ljudi, nego manje od dvadesetine stotog dijela toga broja. Američki mit masovne produkcije i distribucije uglavnom je mit bez značenja. Prema tome i najveći dio istraživanja o predodžbama potrošača i o njihovim navodno jasnim željama što hoće a što ne žele kupiti, također je bez značenja.«

- ²⁰ Isto, str. 39.
- ²¹ Isto, str. 39.
- ²² Isto, str. 42.
- ²³ Isto, str. 48.
- ²⁴ Baran i Sweezy, navedeno djelo, str. 133.
- ²⁵ John K. Galbraith, *Nova industrijska država*, Stvarnost, Zagreb, 1970, prijevod K. Miles i R. Stipetić (naslov originala: *The New Industrial State*, Houghton Mifflin Company, Boston, 1967).
- ²⁶ Isto, str. 171, 174, 177, 181.
- ²⁷ Izlaganje Eliota Noyesa na međunarodnom kongresu »Profit by Design«, grupa A, sekcija 3, London, 1966.
- ²⁸ Galbraith, navedeno djelo, str. 319.
- ²⁹ Lewis Mumford, *Grad u historiji*, — njegov postanak, njegovo mijenjanje, njegovi izgledi, Naprijed, Zagreb, 1968, prijevod V. Ivir (naslov originala: *The City in History — Its Origins, Its Transformations, Its Prospects*, Harcourt, Brace & World, Inc., New York), str. 568.
- ³⁰ Baran i Sweezy, navedeno djelo, str. 177—178.
- ³¹ Serge Chermayeff — Christopher Alexander, *Community and Privacy — Toward a New Architecture of Humanism*, Doubleday & Company, Inc., Garden City, New York, 1963, str. 37—38.
- ³² Isto, str. 39.
- ³³ Isto, str. 47. i 60.
- ³⁴ Isto, str. 70.
- ³⁵ Isto, str. 113—114.
- ³⁶ Isto, str. 128. U domeni stanovanja ta se hijerarhija prostorno raspoređuje u šest gradacija u kojima se zajedništvo i privatnost stepenuju od urbano javnih i polujavnih područja, institucija i uređaja preko grupnih javnih i privatnih komponenti, do obiteljskih i ličnih privatnih prostora i opreme. Svi problemi koji se javljaju u tom obuhvatu strukturiraju se na danom nivou utvrđivanjem funkcionalnih interakcija tridesetak osnovnih zahtjeva, svedenih u dijagramsku matricu. Tako dobiveni broj međusobnih interakcija pojedinih zahtjeva toliki je da se ključne međuzavisnosti mogu utvrditi i grupirati tek kompjuterskim postupkom, sa čim ta metodologija i računa.
- ³⁷ Isto, str. 157—158.
- ³⁸ Isto, str. 236.
- ³⁹ Paul Goodman, *Growing Up Absurd — Problems of Youth in the Organized Society*, Vintage Book, A division of Random House, New York, 1960, str. 17. i 14.
- ⁴⁰ Murray Bookchin, *Toward an Ecological Solution*, u časopisu *Ramparts*, May 1970, Ramparts Magazine, Inc., Berkeley, California, str. 14.
- ⁴¹ Papanek, *Design for the Real World*, str. XXII—XXIII.
- ⁴² Isto, str. 45, 22, 153.
- ⁴³ Isto, str. 211, 234, 236, 231.
- ⁴⁴ Isto, str. 212, 254.
- ⁴⁵ Isto, str. 1.

- ⁴⁶ Isto, str. 290.
- ⁴⁷ Isto, str. 23.
- ⁴⁸ Isto, str. 28.
- ⁴⁹ Isto, str. 45, 51.
- ⁵⁰ Isto, str. 46.
- ⁵¹ Gui Bonsiepe, »Bombast aus Pappe«, *form Zeitschrift für Gestaltung*, Opladen, br. 61/1973.
- ⁵² Buckminster Fuller, *Operating Manuel for Spaceship Earth*, Southern Illinois University Press, Carbondale, 1969, str. 58.
- ⁵³ Buckminster Fuller, *I Seem To Be a Verb*, Bantam Books, New York, London, Toronto, 1970.
- ⁵⁴ James Meller (edited by), *The Buckminster Fuller Reader*, Penguin Books Ltd., Harmondsworth, Middlesex, England, 1972. str. 97.
- ⁵⁵ Isto, str. 67, 69.
- ⁵⁶ Isto, str. 87.
- ⁵⁷ Isto, str. 95.
- ⁵⁸ Isto, str. 159.
- ⁵⁹ U jednom eseju napisanom u toku prošlog rata (1942), koji je objavljen tek dvadesetak godina kasnije, Fuller se pita nije li neadekvatna stambena izgradnja jedan od uzroka koji su doveli do ratne katastrofe. Pri tome ima na umu s jedne strane tezu da su nastambe »okolinska tvornica za masovno sazrijevanje ljudi«, a s druge strane podatke iz suvremene psihologije i genetike koji govore da je čovjek svega 5% proizvod biološkog nasljeđa, a 95% proizvod svoje okoline. Promjene u okolini, kako su utvrdili genetičari, ne mijenjaju čovjekov fizički organizam niti što dodaju njegovim urođenim sposobnostima, ali, ako su povoljne omogućavaju viši procenat ostvarenja i razvoja potencijalnih sposobnosti ljudskog tijela i uma, koje nepovoljni činioci okoline koče. Isto, str. 99. Također, vidi Buckminster Fuller, *Utopia or Oblivion*, Bantam Books, Toronto, New York, London, 1969, str. 320.
- ⁶⁰ Isto, str. 322.
- ⁶¹ Fuller se pita zašto je dizajn prefabricirane izgradnje nastambi nespo-soban da se s tim zadatkom nosi, i odgovara: »Zato što od početka to-talno angažiranje (the logistic involment) nije uzimano u obzir, što je odgađano ili ignorirano, ili ignorantski propušteno u pokušaju 'zlatne groz-nice' da eksploatira umjesto da znanstveno procesira potencijale najveće povijesne realizacije principa industrijske prednosti — konverziju svjet-skog sistema naoružanja u svjetski sistem življenja.« Meller, navedeno dje-lo, str. 272.
- ⁶² Fuller, *Utopia or Oblivion*, str. 316—317.
- ⁶³ Meller, navedeno djelo, str. 274—277.
- ⁶⁴ Isto, str. 277.
- ⁶⁵ Fuller, *Operating Manuel*, str. 85—86.
- ⁶⁶ Meller, navedeno djelo, str. 36.
- ⁶⁷ Isto, str. 377—378.
- ⁶⁸ O tome Maldonado kaže: »Očito je da bi za B. Fullera dizajn trebao riješiti probleme koje je politika stoljećima ostavila nerješenima. Drugim

riječima, dizajn je pozvan da zamijeni politiku, da je dokine i izbriše iz povijesti... Zato ne začuđuje što je za njega 'revolucija vođena dizajnom' isključivo čin tehničke imaginacije, a to je stanovište tipično za tehnokrat-ski utopizam.« Tomás Maldonado, *La speranza progettuale — Ambiente e società*, Giulio Einaudi editore, Torino, 1970, str. 58.

* Taj pristup Fuller nastoji popularno objasniti. U rješavanju problema valja uvijek pristupati tako da počnemo s poznatim ponašanjem čitavih sistema, da tome pridodamo poznato ponašanje nekih njihovih dijelova, što će pružiti nove informacije za otkrivanje drugih dijelova sistema i njihovih odnosnih ponašanja. Taj se princip veoma jednostavno može ilustrirati poznatom činjenicom iz geometrije, da suma kutova trokuta iznosi 180° , da je poznato kako se ponašaju dvije stranice s obzirom na kut koji čine i obratno, pa se iz toga precizno može utvrditi i vrijednost ostalih dijelova trokuta. Fuller, *Operating Manuel*, str. 87.

Odgojno propagandne institucije

Kritičku svijest o dizajnu u Velikoj Britaniji između dva rata uporno je razvijao Herbert Read (1893—1968). To je značilo sistematski raščišćavati idejne i društvene predrasude, promišljati socijalne osnove i sagledavati bitne prepreke plodotvornom ostvarenju velike ideje dizajna: pristojnog življenja u razmjerima zajednice. »U rješavanju neposrednih praktičnih problema dana sve potrebne okolnosti za veliku tradiciju dizajna postoje. Ako se ta tradicija ne ostvaruje, to se može pripisati nametanju krivih i irelevantnih umjetničkih ideala.«¹ Naime, Ashbeejeva postavka o tome kako ne može biti zdravog sistema u učenju umjetnosti, ako se ne uvaži činjenica da moderna civilizacija počiva na stroju, nije još postala i stvarna osnova kulturnog i obrazovnog sistema, a još manje kriterij privrednog ponašanja. »Iako je današnji industrijalac svjestan komercijalne vrijednosti dobrog dizajna, nije vjerojatno da će doći do spontanog poboljšanja, jer sada kao i pred stotinu godina (...) industriju vode uglavnom ljudi koji ne razumiju značenje umjetnosti i nisu voljni ustupiti bilo koju od svojih funkcija umjetniku.«²

To pitanje za Reada nije moglo biti irelevantno, jer je u čitavoj svojoj dugogodišnjoj aktivnosti zapravo želio dokazati kako je estetsko djelovanje tvorbeni proces, koji ne djeluje samo na individualnu psihologiju, nego i na društvenu organizaciju. Otuda i postavka da je za promjenu cjelokupnog društvenog ponašanja ključan utjecaj kulturne sfere.³ Utvrditi i razviti novi sistem vrijednosti u takvom klasno slojevitom društvu kao što je britansko, iziskivalo je kontinuiran intelektualni napor. Tim više što se složenost društvenih odnosa uvijek reflektirala i u političkoj sferi kao nikad nepostignuta prevaga radikalnog koncepta društvene inovacije u stalnom natjecanju dviju snažnih i podjednako tradicionalnih stranaka.⁴

Uvjeren da bi bilo poželjno akademsku obuku umjetnosti posve ukinuti, jer je tehnička instrukcija dovoljna — iz nje praktični problemi dizajna odmah postaju jasni — kad bi bilo moguće

na neki drugi način osigurati predominaciju estetskog odgoja, Read se odlučio na jednu artificijelnu podjelu estetskog čina: na tradicionalnu humanističku umjetnost koja izražava ljudske ideale i emocije, i drugu, apstraktnu i racionalnu koja nema drugih pretenzija nego da proizvodi predmete čiji oblici pobuđuju estetski senzibilitet.⁵

Razjašnjenje te dihotomije imalo je pozitivnu posljedicu u jasnijem razlučivanju *praktičnog cilja* u kulturnoj i prosvjetnoj politici, koja će postepeno izazvati promjenu stava u pitanjima umjetnosti i tehnike i omogućiti da se unapređenje dizajna postavi kao pitanje organiziranog društvenog djelovanja.⁶ Druga posljedica te dihotomije, odnosno njene neprevladanosti, jest idejne naravi: smisao umjetnosti ostaje transcendentalan i racionalno društvo neće ga nikad doseći. Racionalnost društva za kojom dizajn ide i koju ono treba, ne očituje se u otkrivanju smisla života, nego u povezivanju ljudskih (praktičnih) potreba sa organskim zakonima. »Jer i priroda je sama apstraktna, u biti matematična: a naše ljudske potrebe naprosto stječu uvjete svoje najveće slobode kad se ravnaju po toj disciplini.«⁷

I u Britaniji razdoblje između dva rata obilježeno je naglim promjenama u socijalnoj strukturi i industrijskom razvoju, s novim porastom i pokretljivošću stanovništva, što je pojačalo zahtjeve za podizanjem standarda stanovanja i sistematskim prostornim planiranjem. Od 1932. ti su zahtjevi dobili i zakonodavnu podršku (Town and Country Planning Acts), a to je pripremlilo teren i za prihvaćanje urbanističkih i arhitektonskih kriterija internacionalnog pokreta, koji se u Britaniji počeo širiti zahvaljujući i Gropiusovom osobnom utjecaju.⁸

Krupne promjene u međunarodnom položaju Velike Britanije navele su koalicionu vladu još prije okončanja drugog svjetskog rata da pojača mjere planiranja cjelokupne nacionalne privrede, a modernizacija industrije i program izgradnje dvadesetak novih gradova neposredno nakon rata (New Towns Act 1946) postavljeni su i kao opći zadatak obnove nacionalnog prestiža.⁹ U sklopu istih napora, uz podršku obiju stranaka, osnovan je i Savjet za industrijsko oblikovanje u Londonu (Council of Industrial Design 1944), kao nastavak prijeratnih nastojanja da se »unaprijedi i poboljša dizajn proizvoda britanske industrije svim raspoloživim sredstvima.«¹⁰ Time je stvoren prototip odgojno propagandnih institucija koje će, na više ili manje razrađen i efikasan način, u većini zapadno-evropskih a zatim i istočno-evropskih zemalja, pokušati zasnovati organiziranu društvenu ingerenciju u poslovima dizajna.¹¹

Londonski Savjet zamišljen je od početka da vrši ulogu katalizatora, da materijalno nezavisan od komercijalnih interesa ukazuje na lošu praksu industrije i smišljenim akcijama na širokom frontu napada konzervativne društvene konvencije. Oslanjajući se na istaknute ličnosti iz privrednog svijeta koje je imao u svom sastavu, na predstavnike progresivne kulturne i stručne javnosti, Savjet je planski razvijao društveni senzibilitet za oblikovni kvalitet i pouzdanost tehničkih standarda, za racionalne postupke u industrijskoj i trgovačkoj organizaciji i poslovanju, osiguravajući najširi publicitet svim primjernim rješenjima. Mobilizirao je i povezivao kadrovske snage i podsticao njihovu masovnu obnovu, izdizao stručne kriterije i zorno isticao probitačnost ugleda koji se na tržištu može postići selekcijom i kvalitetnom distinkcijom proizvoda, za koje je smišljenom propagandom i najavom osigurana podrška trgovačke mreže i širokih slojeva potrošača.

Zahvaljujući takvom djelovanju Savjeta, upravljanje dizajnom u Britaniji postalo je ubrzo predmet živog interesa i brige upravnih odbora u proizvodnim firmama robe široke potrošnje, a zatim je postepeno prošireno i na područja izvan potrošnih dobara. Racionalne kriterije dizajna prihvatila je ubrzo i industrija kapitalnih dobara i građevinarstvo. Visoki standardi oblikovanja postali su nezaobilazni u gradnji i opremi aerodroma i prometnica, pratili su sve zamašne programe modernizacije od željeznica i pošta do bolnica, škola, univerziteta, hotela i preookeanskih brodova.¹²

Takvo postavljanje i podizanje intencija dizajna na razinu općedruštvene službe pridonijelo je u Velikoj Britaniji ubrzanju onih procesa razvoja koji su bili sagledivi u koncepciji napretka na prijelazu industrijskog u napredno industrijsko ili potrošačko društvo,¹³ a zahtijevali su stanovite oblike socijalizacije potrošnje, kao i određeni viši stupanj društvene i tehnološke organizacije proizvodnje. Ali taj napredak, bez obzira na njegove specifičnosti u toj zemlji, mogao se kao napredak manifestirati samo relativno i samo lokalno — u središtima industrijskog svijeta, izostavljajući iz svojih premisa sav »ostali svijet« i sva ostala pitanja. No, i u tom okviru doći će do kritičnog otvaranja novih procjepa u položaju i funkciji dizajna i njegovih krajnjih idejnih doseg.

Rezimirajući četvrtstoljetno iskustvo društvene politike dizajna u svojoj zemlji, za koju je kao dugogodišnji direktor Savjeta izvanredno zaslužan, Sir Paul Reilly izjavio je početkom 70-ih godina optimistički: »Što se više bude proširivala društvena svijest menedžmenta, širit će se i uloga dizajnera. Ekologija, okolina i priyatnost sve više će dobivati na važnosti u industrijskom i

komercijalnom planiranju, a to su sve produžeci dizajna. A kako potražnja za dizajnerima raste, tako izgleda da će i njihova profesionalna razgraničenja postajati sve manje jasno određena, tako da će uobičajene klasifikacije kao što su arhitekt, inženjer, ili industrijski dizajner biti manje nepropusne i manje značajne nego što su bile. Nije slučajno da je riječ 'okolina' postala u posljednje vrijeme tako česta, jer ona točno izražava ekspanziju dizajna i ekstenziju dizajnera, što je najznačajnije obilježje sadašnjih zbivanja. Odista, možda će krajem ovog stoljeća ljudi prestati govoriti o odvojenim profesijama, već će umjesto toga jednostavno i generički govoriti o dizajneru.«¹⁴

To je Sir Paul rekao pred američkim dizajnerima na godišnjoj konferenciji njihova udruženja, ističući da je ono jedno od najkrupnijih i najutjecajnijih u svijetu, upravo zato što je industrijski dizajn bio i jest američki iznalazak.¹⁵ Te riječi, međutim, nisu bile samo puki kurtoazni kompliment. Naprotiv, poklapaju se posve s onim što je već ranije utvrdio autor »Američkog izazova« Jean-Jacques Servan-Schreiber: »Zahvaljujući u prvom redu prodoru američke tehnike i organizacije rada u Evropu, i mi smo zahvaćeni općim kretanjem prema napretku. Ali budući da, suočeni s tim prodorom moći, reagiramo odviše polako, mi u tom općem kretanju, u odnosu na nju, počinjemo sve više igrati drugorazrednu ulogu.«¹⁶

Moderne tehnike upravljanja Zapadna Evropa nije poznavala, pa ni upravljanje dizajnom. One su razvijene u Americi. Organizacija za evropsku ekonomsku suradnju (O. E. E. C.) uputila je 1955. godine posebnu misiju u Sjedinjene Države sa zadatkom da izuči funkciju, organizaciju i metode industrijskog dizajna i da taj pojam popularizira u onim znanstvenim, tehničkim i industrijskim krugovima u kojima je još uvijek nepoznat. Opširan izvještaj misije sadrži uvid u sve aspekte organizacije i prakse američkog dizajna, a završava zaključkom: premda je teško utvrditi u kojoj mjeri industrijski dizajner pridonosi povećanoj produktivnosti, nema sumnje da je ispunio prazninu između inženjerstva i prodaje, i to upravo zato što uzima u obzir činioce koji su izvan sposobnosti i inženjera i prodavača — estetiku i ergonomiju.¹⁷

Misija, međutim, nije uočila stvarne pokretačke mehanizme američkog privrednotehničkog napretka, pa ni stvarni položaj industrijskog dizajna u tom kontekstu. Zapazila je samo ono što je bio privid i što je odgovaralo u Zapadnoj Evropi još uvijek dominantnom kulturalističkom poimanju naprednog u industrijskoj produkciji.¹⁸ Suštinu američke prednosti i razloge njena vodstva uočio je mnogo bolje Servan-Schreiber desetak godina kasnije, uviđajući da je bitna karakteristika moderne ekonomije stvara-

nje novih proizvoda i proizvodnih postupaka, i da je onaj tko u tome prednjači uvijek i bez iznimke u nadmoćnom položaju, te da u velikim američkim poduzećima postoji direktna korelacija između njihove rentabilnosti i nivoa istraživanja. »Ova veza pokazuje da *pronalaženje novih proizvoda i nove tehnologije predstavlja glavni izvor neto profita modernog poduzeća.*«¹⁹

Radi se o marketingu — pojmu koji se u to vrijeme u Evropi tek uvodi i o dugoročnoj strategiji plasmana u kojoj glavnu ulogu igra tehnika planiranja proizvoda (Product planning), to jest metodska integracija i koordinacija tržišne i tehnološke inovacije, pri čemu je industrijski dizajn tek prateći element psihološkog kondicioniranja potrošača. Ta tehnika predviđanja i određivanja sudbine proizvoda u stvari je izraz američkog modela organizacijskog mišljenja, koje nastoji eliminirati svaku slučajnost ne samo u programiranju proizvodnje i plasmana, nego i u ponašanju ljudi. Ono je nužno upućeno na dugoročno izučavanje i aktivno pripremanje tržišta, pa tako inducirane tržišne potrebe pretpostavlja svim drugim ljudskim i društvenim potrebama.

S prihvaćanjem tog načina mišljenja Servan-Schreiber će povezati ne samo sudbinu Evrope nego i sudbinu evropske, pogotovo francuske ljevice. Polazeći od uvjerenja da je osnovni uvjet obnavljanja industrijskog društva visoki stupanj tehničko-organizacione integracije, a da je uzrok evropskog zaostajanja u industrijskom razvitku prvenstveno u odsustvu takve organizacije, on od ljevice traži da napusti pasivni opozicioni stav i nerealne tlapnje o revoluciji koje je udaljuju od vlasti. Njena taktika iz tridesetih godina neprimjerena je suvremenim okolnostima.²⁰ Ako Evropi ne preostaje drugo nego da bira između nusprodukta američkog obrasca i nastavljanja svojih vlastitih tekovina na liniji vlastitog duha, onda doprinos lijeve struje u naporima da nadmaši racionalnost tržišta, kolektivizacija rizika i ograničenje uloge novca, postaje i te kako značajan »... već stoga što bi bilo apsurdno mimoći glavni intelektualni, osjećajni i historijski kapital što ga predstavlja francuska ljevica, u trenutku kad se čini da bi upravo taj kapital mogao poslužiti stvari evropskog razvoja.«²¹

Ali, lijeva tradicija evropskog duhovnog nasljeđa preživljavala je u složenim okolnostima oštrog rivaliteta između država u Evropi podijeljenoj na dva suprotna društveno-politička i ekonomska sistema. Zapadni svijet pokušao je odmah nakon drugog svjetskog rata zaustaviti društvene promjene i napredovanje socijalizma kao svjetskog procesa. Marshallov plan sa 12 milijardi dolara kredita stvorio je snažnu ekonomsku podlogu vojno-političkoj koncepciji suzbijanja međunarodnog komunizma i trajno je vezao »slobodni svijet« s američkim interesima.

S druge strane, Staljinova zamjena socijalističkih principa i klasne borbe tradicionalnim oblikom konfliktnih odnosa među državama, pridonijela je da se velikodržavna politika i postupci SSSR-a tumače na Zapadu kao ideološki interes socijalizma, što je imobiliziralo međunarodni radnički pokret. Tek je obračun sa praksom staljinskog perioda nakon XX kongresa KPSS i prihvaćanje doktrine miroljubive koegzistencije 1956. godine omogućilo slobodnije aktiviranje lijevih snaga u tim zemljama, ali one tada više nisu bile u stanju da bitno utječu na karakter društvenih odnosa u njima. U isto vrijeme osnivanjem Evropske ekonomske zajednice 1957. godine započela je viša faza zapadno-evropske integracije, označena latentnim suprotnostima između pojedinih nacionalnih interesa i jačanja ukupne atlantske strukture kao sastavnog dijela američkog globalnog djelovanja.²²

U kulturnoj sferi i u domeni intelektualnih aktivnosti čitav se taj proces reflektirao u nijansama najrazličitijih idejno-političkih boja, pa je i sam pojam lijeve orijentacije ostajao najčešće neodređen. Negativno zračenje kapitalističkog principa profita probijalo je postepeno u sve socijalne i egzistencijalne predjele i sve više dokidalo mogućnost pozitivne povijesne ideacije. U toj situaciji bilo je teško suditi kada se radi o nedoraslosti do marksističkih stavova, a kada o nedoraslosti dogmatiziranih marksističkih stavova. A idejni neutralizam vodio je mišljenju da će sve društvene formacije nužno dijeliti potrošačku sudbinu industrijske civilizacije.

Ta je situacija bila tipična za Italiju, zemlju koja se izdigla do značajnog ugleda u kulturi dizajna i zajedno sa skandinavskim zemljama dijelila taj prestiž na međunarodnom tržištu. Talijanski dizajn nametnuo se izrazitom koherencijom, koja nije proisticala iz neke organske saživljenosti kulture i industrije, već upravo iz pomanjkanja te veze. Formalnom efektnošću talijanski je dizajn bio sposoban prikriti praznine u produkciji u kojoj su postojale krupne neuravnoteženosti i koja se, sklona improvizacijama, nalazila još u fazi sazrijevanja na tehnološkom i organizacionom planu. Nasuprot drugim industrijaliziranim zemljama, ti uspjesi talijanskog dizajna mogu se pripisati značajkama talijanske industrije, koja je dizajn ostavljala ili posve po strani, ili ga je opet podizala do odgovornosti za potpuno definiranje proizvoda.²³

I s obzirom na društvene prilike i konstelaciju političkih snaga Vittorio Gregotti pregnantno je objasnio razvoj i proturječnosti talijanskog dizajna: »Napredak dizajna i njegovo širenje pridonijeli su preobražaju Italije, premda povećanu društvenu mobilnost i mobilnost radne snage valja pripisati i revoluciji u komunikacijama do koje je došlo širenjem audiovizuelnih medija. Bila

je to posljedica ne samo povećanja prihoda nego i popuštanja u političkoj borbi koja se pretvorila u borbu za nadnice i usluge, čemu je slijedila kriza vrijednosti i običaja. Taj prijelaz od narodne na masovnu kulturu označio je poraz nade dizajna da će sudjelovati u stvarnosti nacionalnog života. A to što je prvih godina dominirala ljevica značilo je da će instrumentalnost koju bi dizajn mogao pružiti biti stalno gledana s podozrenjem. Da je ta sumnja dobrim dijelom bila opravdana treba također pripisati nesposobnosti talijanske kulture lijevog krila da razvije adekvatnu teorijsku i praktičnu osnovu koja bi od dizajna mogla učiniti korisno oruđe u progresivnom preobražaju društva. Ako je ideologija dizajna konačno postala integralnim dijelom ideologije kapitalističke moći, to nije bilo niti fatalno a niti inherentno naravi i proturječnostima te discipline. Ako išta, bila je to posljedica kolektivne nesposobnosti da se od dizajna učini oružje klasne borbe umjesto da ga se a priori posve odbije.«²⁴

U toj ocjeni sadržan je i prijekor Komunističkoj partiji Italije, što u kriznim momentima nakon političkog pada 1948. godine nije smogla dovoljno snage da se izbori za autentičnu i realističnu kulturnu i razvojnu politiku, manje zavisnu od vanjskih direktiva. Upravo su zbog toga, ističe Gregotti, ekonomske snage, proletarijat, metode produkcije, politički odnosi i uloga dizajnera u društvu krenuli krivim tokom, »transformirani u imaginarnu projekciju samih sebe.«²⁵

No, u Italiji su postojale i druge lijeve snage, koje su se na planu kulture nastojale izraziti antiakademske i antiprovincijalne, još od doba futurista koje je podržavao i Gramsci,²⁶ a u raznim oblicima uspjele su nadživjeti razdoblje fašizma. Uz njihovu aktivnost vezuje se vitalnost još od prije rata najznačajnije i u međunarodnim okvirima najutjecajnije talijanske institucije — Milanskog trijenala.²⁷ Ta je institucija obnovljena odmah poslije rata, zahvaljujući Fronti nacionalnog oslobođenja za Sjevernu Italiju, čiji je posebni komesarijat, veoma demokratskog sastava, već 1947. godine pripremio osmu manifestaciju Trijenala, sa izvanredno aktuelnom i dobro pogodnom programskom temom: obnova kao društveni problem.²⁸

Te idejne pozicije i pozitivnu funkciju širokog društvenog zauzimanja zastupao je Trijenale i kasnije, nastojeći ne samo pratiti nego i anticipirati probleme i zbivanja u kompleksu umjetnosti — arhitektura — urbanizam — industrijska produkcija, tretirajući ih dokumentirano, kritički i teorijski na kulturnom, društvenom i privrednom planu. Animirajući u tome suradnju i učešće brojnih nacija, bio je mjesto internacionalnog susretanja i vrednovanja avangardnih napora i rezultata, često i na provokativan na-

čin, sa ciljem da dovede do opće svijesti značaj promjena u suvremenoj civilizaciji i da kritički degažira optimalne pravce kretanja.

Na njegov je podsticaj održan i prvi međunarodni kongres o industrijskom dizajnu 1954. godine, u okviru desete priredbe koja je uglavnom sva i bila posvećena toj temi. Industrijski dizajn još uvijek je bio nedovoljno poznat pojam, ili kako u katalogu stoji, »američki termin koji se sada općenito upotrebljava, a treba ga tumačiti kao interpolaciju pojma 'oblik' u industrijski proces, ili u formalni aspekt tehnologije, što je bitna točka susretanja umjetnosti i tehnologije.«²⁹ Bio je to u stvari prvi susret i sudar evropskog i američkog poimanja dizajna. Argan je tom prilikom razvio svoju koncepciju »city planning-a« kao proširenog oblika dizajna u kojem se ovaj jedino i može društveno isкупiti. Tragovi te rasprave ostat će prisutni u razvoju i ažuriranju talijanske teorije dizajna, a izbit će na vidjelo tek kasnije u konfliktima s kapitalom kao povijesni problem i kao pitanje metodologije i obrazovanja. Tada, međutim, rasprava je bila svedena na uže preokupacije planiranja i tehnologije proizvodnje, zaobilazeći posve složenu interdisciplinarnu problematiku. Tako je pružila jasan primjer one idejno-teorijske razine koja će ostati dominantna, kako primjećuje Gregotti, sve dok ljudi ne postanu svjesni same naravi potrošačkog društva.³⁰

Buđenju te svijesti odlučno je pridonio i sam Trijenale, jer je svaku temu svojih priredbi nastojao sagledati u društvenim dimenzijama, kao problem društvenih struktura koje uvjetuju vezu između oblika i tehničkih sredstava, između fenomenološke razine života i potreba i osjećanja ljudi. Uvijek dobro obaviješten preko vlastitog Centra za dokumentaciju i istraživanje,³¹ Trijenale je zato bio naoružan adekvatnim saznanjima i teorijskom artikulacijom koja se pripremala studijski i ekipno. Arhitekti, sociolozi i drugi znanstvenici koji su u tome sudjelovali uspijevali su prijeći granice svojih struka i onemogućiti tendencije partikularnih interesa sa strane, izlažući svoje koncepcije s dovoljnom otvorenošću i s dovoljno slojevitom argumentacijom. U tehnici prezentiranja znali su efikasno koristiti aktuelni plastički izraz, uključujući ga kao neposredno likovno očitovanje povijesne i duhovne stvarnosti.

Tako je već 1964. godine na trinaestoj priredbi Trijenala izvršena kompleksna analiza i kritika fenomena masovne potrošnje u okviru teme »Slobodno vrijeme« — kritika ispraznih blagodatni industrijskog rasta koje se, bez društvene mjere, prevraćaju u zasićenost, tupost i neslobodu. Idejno tumačenje te teme jasno je istaknuto u konstataciji: glavna je opasnost aktuelnog stadija

industrijske civilizacije u tome, što organiziranje slobodnog vremena ostaje u rukama onih istih snaga koje kontroliraju i radno vrijeme.³²

Kolike su i kakve su društvene implikacije takvih postavki postalo je očito četiri godine kasnije, kad su 1968. godine nemiri i protesti prekinuli održavanje i samog Trijenala. Od tada među talijanskim dizajnerima ne prestaje grozničavo raspoloženje koje ih nuka na preispitivanje društvenih pozicija dizajna i na međusobno idejno diferenciranje. Oštrim polarizacijama, od konformizma i reformizma do kontestacije i moratorija za bilo kakvo sudjelovanje u postojećem sistemu, bila je obilježena i velika izložba talijanskog dizajna 1972. godine u Muzeju moderne umjetnosti u New Yorku, koja je i ostvarena sa ciljem da se razazna i klasificira upravo ta konfuzna idejna situacija.³³ Autor izložbe Emilio Ambasz odlučio se na tu akciju u uvjerenju da su žive raspre oko dizajna u Italiji svojim sociokulturnim značenjem od vitalnog interesa za dizajnere širom svijeta, tim više što raste spoznaja da je estetska kvaliteta za potrošnju irelevantna pred takvim problemima kao što su društvena bijeda, propadanje gradova i zagađenost okoline.

U šarolikoj skali individualnih poetika i ideologija talijanskih dizajnera, koje se kreću od retoričke egzaltacije i tehnološke utopije, do pasivne rezistencije i političkog aktivizma, sve više se razabiralo povijesno iskustvo da stvarne obnove dizajna ne može biti dok se ne izvrše korjenite strukturalne promjene u društvu, do kojih dizajneri sami ne mogu dovesti.³⁴

Jer, ako disciplina dizajna slijedi smjer brižljive smišljenosti jednostranog produkcionog unapređenja, ostaju u zemlji kao što je Italija duboke unutrašnje neuravnoteženosti i potrebe koje se ne mogu uklopiti u ekonomsko i razvojno planiranje kako ga zamišljaju i sprovode industrijski menadžeri i eksperti, koji teže faktičnoj simbiozi države i kapitala. Jednako tako ni najviša kvaliteta forme nije u stanju da riješi probleme koji prethode i slijede formalnim činjenicama.

Ako se pak od dizajna očekuje da pronađe efikasnu metodu kontrole neuravnoteženog rasta, onda dizajn ne može zaobići pitanje samog pojma napretka, upravo u kontekstu problema okoline, a to ponovno aktualizira temu planiranja kao fokusnu točku njegove neoavangarde. U tom smislu planiranje je ideološka kategorija i ostaje na toj razini sve dok ne postane instrument kapitalističkog rasta, a tada mora spaliti mostove iza sebe i napustiti »uzvišene principe«. Jer u kapitalističkom sistemu nema prekida između proizvodnje, distribucije i potrošnje. Sve intelektualne

antikonzumerske utopije koje nastoje ispraviti »etičke« distorzije tehnološkog svijeta modificiranjem sistema produkcije ili kanala distribucije, upozorava Manfredo Tafuri, pokazuju svoju potpunu neprimjerenost pred stvarnom strukturom kapitalističkog ekonomskog ciklusa.³⁵

Alternativa toj situaciji jest demokratska planirajuća zajednica koja bi djelovala neprofitno i bila zainteresirana da dođe do korijena problema i razriješi stvarne proturječnosti društva u kojem djeluje. Preduvjeti za to nisu samo političke naravi: valja premostiti procjep koji postoji između kulturne elite i svijeta rada, između kulturne zajednice koja je otuđena i stvarne zajednice koja je, nedovoljno strukturirana, nesposobna da preuzme inicijativu. Intenzivna kulturološka fermentacija u Italiji ipak je omogućila da se dotaknu i ta pitanja, koja Alessandro Mendini svodi na problematiku odgoja i obrazovanja: ne samo stručnjaka za različite operativne razine, nego i najšire društvene zajednice koja mora biti prosvijećena i obaviještena. »Tek onda kad društvo osjeti potrebu da sebi priskrbi jednu posve novu spoznajnu disciplinu koja će mu omogućiti slobodu izbora i inicijative (za što je neophodna pretpostavka odgoj koji ne treba brkati sa civiliziranjem u ime industrijalizacije), može ono početi razmatrati demokratske obrasce participacije i samoupravljanja, koji danas jedini dopuštaju da čovjek preživi igru sila.«

S druge strane, sa stanovišta znanstvenog i tehničkog, veoma složena narav problema zahtijeva organizaciju rada u interspecijaliziranim i interdisciplinarnim grupama, da bi se osigurala metodološka ili bolje rečeno sociotehnička osnova projektiranja. To znači definitivno odbacivanje principa formalističkog oblikovanja čiji su nosioci dizajnerski starovi, u korist principa širenja svijesti o dizajnu na što širi krug tehničara i izvršilaca koji djeluju na raznim razinama odgovornosti u čitavom procesu formiranja okoline.³⁶

I u socijalističkim je zemljama, na drugoj strani Evrope, razvitak robne privrede doveo do sve većeg uvažavanja djelovanja tržišta i zakona vrijednosti. Dapače, šezdesetih godina to se postavilo kao ispit samih mogućnosti daljnjeg razvoja, a teorijski kao pitanje odnosa građanske i marksističke ekonomije, pa i njihova prerastanja u jedinstvenu znanost. Ekonomija, međutim, ne može biti čista znanost, ona je politička ekonomija, određena općom strategijom društvenog razvitka i time vrijednosno opredijeljena. To za socijalizam znači da bi morala biti zasnovana na istraživanjima samih društvenih procesa i na takvom koncipiranju društvenog razvitka koje će sve više voditi integriranju ekonomskih i neekonomskih struktura.

U istočno-evropskim socijalističkim zemljama politička ekonomija bila je još daleko od toga, tek na pragu da se izvuče iz nesnalaženja u prvim pokušajima napuštanja staljinističkog modela. Nije uspijevala načiniti nužni prijelaz između empirijskih istraživanja i normativnih koncepcija, a kroz iste je slabosti prolazila i marksistička sociologija, zakržljala u dogmatskim i vulgarnim shvaćanjima.

Ako ekonomska teorija ne smije ostati zatvorena u sebe, ako mora prevladati posebno ekonomističko stanovište, onda je to zato što se mora postaviti pitanje samog statusa ekonomskih ciljeva. A kad je riječ o tome, biva jasno da se ne može nekritički prihvatiti put ekonomski razvijenih kapitalističkih zemalja koje teže društvu obilja, potrošačkoj zajednici, jer njen etos počiva na potrebama u čijem se zadovoljenju ne ostvaruje suština čovjeka. Socijalizam, naprotiv, izvorno znači težnju takvoj zajednici u kojoj će sve biti podređeno razvitku čovjekovih iskonskih snaga i mogućnosti. Takva orijentacija, međutim, ne može se zasnivati samo na kritici kapitalističke prakse, već iziskuje kreativni napor i svestrani kritički pristup povijesnom iskustvu samog socijalizma. Pri tome i problem otuđenja, osobito u onim novim vidovima u kojima se pojavio u društvenoj praksi etastičkog socijalizma, nije nipošto akademsko pitanje, već problem stvarnog razvitka socijalizma.³⁷

Iniciranje ekonomskih reformi u socijalističkim zemljama aktualiziralo je i pitanje dizajna. Poduzeti su značajni i veoma zamašni koraci za njegovo sistematsko uvođenje, a u zvaničnim proklamacijama dana je toj novoj djelatnosti puna politička podrška, pri čemu se naglašava upravo ono što je u razvoju tih zemalja dotad najviše nedostajalo — podizanje opće materijalne kulture. Tako se u tezama CK KPSS povodom pedesete godišnjice Oktobarske revolucije kaže da je socijalistička proizvodnja dostigla nivo koji omogućuje izgrađivanje materijalno-tehničke baze komunizma i da se sada, zahvaljujući zrelosti sovjetske industrije, može osigurati proizvodnja strojeva, aparata i drugih proizvoda koji će u potpunosti odgovarati suvremenim zahtjevima tehničke estetike (dizajna). Do toga je doveo ne samo porast potreba sovjetskog društva, nego i razvoj vanjskotrgovinskih veza. Zbog toga se pristupilo stvaranju državnog sistema za djelatnost dizajna na čijem je čelu VNIITE — Svesavezni znanstveno-istraživački institut za tehničku estetiku.³⁸ To je u sklopu opće organizacije znanstveno-istraživačkog rada poseban centralni institut koji djeluje na planskom uvođenju dizajna u industriju, a oslanja se na široku mrežu projektnih biroa koji su gotovo preko noći osnovani u svim važnijim administrativnim i privrednim središtima zemlje

— od Viljnusa do Vladivostoka, od Koljskog otoka do Zakavkazja i Srednje Azije.³⁹

U idejnom usmjeravanju te zamašne akcije, dizajnu nije samo dodan epitet »socijalistički« nego se inzistira i na posve novom i obuhvatnom sadržaju toga pojma: »Socijalistički dizajn teži rješavanju problema čitave predmetne sredine koja okružuje čovjeka, u skladu s nužnošću osiguranja punog sklada te sredine s novim društvenim odnosima, s neophodnošću odgajanja novih ljudi socijalističkog društva, sposobnih da stvaraju komunističko društvo i žive u njemu. Dizajn uključuje ne samo oblikovanje pojedinih industrijskih proizvoda, nego i rješavanje čitavog niza problema vezanih za povišenje kulture proizvodnje i standarda, stvaranjem najpogodnijih uvjeta za proizvodne i životne procese.«⁴⁰

Te formulacije zasnivaju se na oštroj kritici kapitalističkog dizajna i na distanciranju od njegovog »formalističkog karaktera« koji pokazuje njegovu principijelnu ograničenost. Suprotstavlja mu se »totalni dizajn« koji oblikuje svu predmetnu sredinu kao cjelovitu cjelovitost, a koji je moguć samo u uvjetima društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, jedinstvenog socijalističkog planiranja narodne privrede i razvitka socijalističke kulture. Ta cjelovitost nije tek ukupnost odnosa između proizvođača i potrošača na masovnom kapitalističkom tržištu, već sukladnost predmetnih oblika u rješavanju korjenitih socijalnih problema preobražaja proizvodnje, standarda i kulture. Oblici dizajna, dakle, koji su potrebni socijalističkom društvu ne pomažu tek smišljenom lansiranju proizvoda u ime interesa pojedinih industrijskih kompanija, već projektiranju industrijskih proizvoda u cjelini, u razmjerima čitave zemlje, a također i u razmjerima čitavog socijalističkog sistema. Osim toga, socijalistički dizajn istupa kao važan ideološki činilac, koji u uvjetima novog društva pokazuje stvarnost sjedinjenja materijalne i estetske kulture u industrijskoj proizvodnji i njenim proizvodima.⁴¹

Pri tome, uza sve načelne zamjerke kapitalističkom dizajnu, ne propušta se naglasiti da su proizvodne snage kapitalističkog svijeta postigle značajnu evoluciju ka višem stupnju organiziranosti proizvodnje, ali da ni to bitno ne mijenja suštinu prirode kapitalističkih društvenih odnosa, premda stvara neke kvalitetno nove modalitete razvoja dizajna.⁴²

Dok se praksa industrijskog dizajna u zapadnim zemljama razvijala empirijski, vezujući se za neposredne izgledе poslovnog uspjeha i time sve više postajala sastavni dio složenog mehanizma dugoročnog osiguranja profita, u socijalističkim zemljama dizajn je od samog nedavnog početka dobio čvrstu institucionalnu osnovu

i znanstveni tretman, ali je unatoč razrađenom administrativnom sistemu uvođenja, veoma teško prodirao u proizvodnu praksu. Nedostajala je za to ne samo potrebna podloga u proizvodnoj organiziranosti i zainteresiranosti poduzeća,⁴³ nego su i visoki ciljevi koji su pred tu djelatnost postavljeni iziskivali prethodnu teorijsku elaboraciju.

Za opću znanstveno-teorijsku problematiku dizajna, u najširem smislu njegovih aspiracija kojima se priznaje puna legitimnost u socijalističkom društvu, uveden je u Sovjetskom Savezu termin »tehnička estetika«, a svi praktični aspekti realizacije dizajna označavani su terminom »umjetničko konstruiranje«.⁴⁴ Oba termina, dakle, vezuju se za estetsko-umjetničku komponentu dizajna, naglašujući tako njegovu pripadnost humanističkim disciplinama, ne toliko po porijeklu koliko po intencijama te djelatnosti. S druge strane, za osnovna polazišta u općem pristupu problemima dizajna nisu uzimane plastičke zakonitosti iz sfere doživljajnosti, nego čisto tehnički principi utvrđivanja fizičkog ili psihofizičkog fakticiteta. Stoga je dominantan značaj, naročito u početnom razdoblju uvođenja dizajna, imala ergonomija (human engineering), a i najveći dio kadrova koji su praktično počeli djelovati na dizajnu mobiliziran je među inženjerima.

Prioritetni zadaci dizajna zapravo i jesu bili na području uvjeta rada i radne okoline. Ergonomija je definirana kao znanost koja izučava funkcionalne mogućnosti i osobine čovjeka u radnom procesu sa ciljem da se stvore optimalni uvjeti rada, koji će pridonijeti proizvodnosti, a u isto vrijeme osigurati neophodnu udobnost i očuvati radnu sposobnost radnika. »Tehnička estetika i ergonomija nalaze se još u stadiju formiranja... ali se, ne bez razloga, ergonomiju već u sadašnjoj etapi može smatrati prirodno-znanstvenom osnovom tehničke estetike.«⁴⁵

Ergonomska komponenta dizajna, kojoj se u shvaćanjima sovjetskih teoretičara pridaje bazično teorijsko značenje, javila se i inače s razvojem dizajna gdje se mogao ostvariti njegov smisao humaniziranja tehničke sredine, tj. kultiviranja sredstava civilizacije, najčešće kao izraz proširene svijesti da je potrebno korigirati ili revidirati važeće tehničko-ekonomske kriterije i u uvjetima robno-novčanih odnosa. Dizajn je upravo uz pomoć ergonomije na mnogim područjima unaprijedio operativni sistem čovjek-stroj i otklonio mnoge izvore zamora i radnih gubitaka, naročito na mikro-planu moderne industrijske proizvodnje i organizacije, što je bila jedna od značajki neotehničke ere. Ali, u kritičkoj misli dizajna isticano je i to, da problemi odnosa tehničke i društvene sfere nisu samo ergonomske, psihološke ili sociološke

naravi, nego zavise od mnogo širih i kompleksnijih sociokulturnih fenomena.⁴⁶

Da su te zasade idejne avangarde dizajna prihvaćene i u Sovjetskom Savezu, barem na ideološkom planu, nastojao je pokazati i direktor VNIITE, Jurij Solovjev, svojim izlaganjem na UNESCO-vom Simpoziju o tehnologiji i umjetničkom stvaranju u Tbilisiju 1968. godine. Tom prilikom Solovjev se potrudio da ocrta genezu i povijesni smisao dizajna, i da do kraja aktualizira njegovu idejnu nosivost. »Ako materijalni svijet mora biti preobražen, a nedopustivo je da bude kaotičan, nema druge alternative nego da priznamo odlučnu ulogu dizajna.«⁴⁷ Današnji dizajn podjednako je proizvod znanosti, tehnike i umjetnosti, kao što je i posljedica njihove razdvojenosti. On proizlazi iz njih i od svake uzima ponešto, ali za nove i složenije zadatke. Kao novi vid društvene djelatnosti dizajn iziskuje nove metode, novi jezik i novu viziju svijeta. Predmetni svijet nema vlastitog života, niti vlastite zakonitosti razvitka. On je proizvod ljudskog djelovanja. Stoga, ako hoćemo izmijeniti predmetni svijet i učiniti ga savršenijim, moramo prije svega izmijeniti i preustrojiti sistem proizvodnje, jer nas sadašnja nekoordinirana proizvodnja sve više udaljuje od tog ideala. Drugim riječima, naglašava Solovjev, moramo svjesno i neprekidno upravljati rastom svijeta stvari.

Solovjev drži da će možda baš u sferi dizajna doći i do jedne više stvaralačke aktivnosti — projektiranja novih materijalnih i duhovnih vrijednosti. Kao takav poseban vid djelatnosti dizajn treba i posebna znanja, postavlja nove i više zahtjeve pred tradicionalne društvene i humanističke znanosti i stvara praktičnu osnovu za jednu znanost posve novog tipa — *znanost o djelovanju*. »Znanost, tehnika i umjetnost kakve su danas ne mogu se, barem ne u dogledno vrijeme, ni sjediniti ni sliti. Ipak, u interesu Čovjeka, mi već sada moramo tražiti puteve njihova približavanja. Po svemu izgleda da je dizajn osnovna i možda jedina oblast u kojoj se naziru perspektive za rješenje toga problema.«⁴⁸

Premda ovakvo postavljanje i tumačenje idejnih ciljeva dizajna ima ne samo deklarativno nego i stanovito mobilizatorsko značenje, naročito za sovjetske prilike, ne može ublažiti preveliko rastojanje što ga dijeli od dosega tekuće prakse. No, još je upadljiviji raskorak sa stvarnošću i stvarnim odnosima u svijetu na čiju se pozornicu ti ciljevi iznose kao opći povijesni ishod, više predviđajući nego predviđajući njegove bitne promjene ili njihov pravi značaj. Pred takvim isticanjem dizajna svijet je odjednom jedinstven, nestaju sve razlike, pa i između dva suprotna društveno-ekonomska sistema, koja su od Staljinovog vremena i po njegovom tumačenju funkcionirala samostalno, po vlastitim objektiv-

nim zakonima, ne samo kao dvije svjetske privrede nego i kao dva svjetska tržišta, i koja su dosad samo koegzistirala, a sada očito počinju konvergirati.⁴⁹

Do izrazitog razilaženja i distanciranja dolazi na teorijskom planu, premda se i teorija shvaća ideološki. Za graničnu liniju uzima se to što dizajn u kapitalističkom svijetu ne može pred sebe staviti zadatak kritičkog razmatranja čitave materijalno-predmetne sredine, kako su to uočili i neki napredni dizajneri na Zapadu, već u svojim raznolikim oblicima samo pridonosi kaosu svijeta stvari. Zato sovjetski teoretičari stavljaju izvan svake sumnje pitanje neophodnosti prerastanja dizajna u takozvano sveopće ili totalno projektiranje predmetne sredine. Ali je važno, upozorava Minervin da briga o budućnosti ne zastre dnevne zadatke. Jer, prije nego se sprovede korjenita reforma svih sfera projektiranja i one učine negranskima (ili nadgranskima), potrebno je uložiti sve napore za razvoj umjetničkog konstruiranja u pojedinim granama. Pri tome osnovna je teškoća u ispravnom poimanju same biti odnosa materijalnog i duhovnog, tehničkog i estetskog u predmetnom svijetu, u shvaćanju složene dijalektike tih veza. Rješenja se mogu smatrati zadovoljavajućima samo u slučaju kada uzimaju u obzir karakter dvaju podsistema koji su odredili i sam postanak dizajna — podsistem potrošnje i podsistem proizvodnje. Ocrtavajući shemu svih zahtjeva koji iz njih proizlaze, ne smije se u isti red s funkcijom, konstrukcijom i ekonomičnošću staviti i estetiku. »Ako odista želimo stvoriti sistem, onda ne smijemo zaboraviti da se on ne može razvijati samo horizontalno — u njemu se moraju dešavati uzajamna dijalektička prelaženja jednog u drugo.«⁵⁰

Ta ključna postavka, do koje je došla sovjetska teorija dizajna, bila je upravo toliko općenita koliko je bila i postavka ekonomske reforme: spor oko poimanja zakona vrijednosti u socijalističkim uvjetima razriješen je konstatacijom da je glavni zahtjev u tome, da se vrednovanje proizvodnje i razmjene roba ostvaruje na osnovu društveno potrebnog rada.⁵¹

Cjelina tih problema, međutim, ne može se obuhvatiti formulom. Principijelno odista se radi o konačnim ciljevima: socijalizam u klasičnom, to jest marxovskom obliku nikad neće ekonomski konkurrirati modificiranom kapitalizmu s njegovom inventivnošću u pogledu potreba i mehanizama njihovog zadovoljavanja. Naprotiv, ako faktički socijalizam prihvati njegove potrebe, mora to dovesti do modifikacije samog socijalizma, do njegove adaptacije na uvjete brzog rasta proizvodnih snaga, koje je kapitalizam demonstrirao u posljednjih tridesetak godina.⁵² Stoga je nužda socijalizma danas *strukturalizacija potreba*, koja će fundamentalnim potrebama dati

novi povijesni lik i neutralizirati predmetnu entropiju koja prati potrošačku civilizaciju.

Upravo taj zahtjev ne može izbjeći nužnu scijentifikaciju dizajna kao uvjet svake njegove operacionalizacije koja želi doseći dimenziju cjelovite društvene svrhovitosti. Ali, ona ne smije slijediti samo smjer tehnološkičnosti koja proizlazi iz dizajna kao tehničke discipline, a u uvjetima jakih upravnih struktura nije daleko od toga da bude i nesvjesni prilog tehnokratizaciji, nego i smjer sociološkičnosti koji vodi posve novom sistemu potreba. To pretpostavlja ne samo apstraktno proklamiranu dobronamjernu društvenu svrhu (koju birokracija znade eksploatirati do otrcanosti), nego i razvijenu sociološku imaginaciju koju ne može osloboditi nikakvo formalizirano mišljenje.

Prema tome, društveni uspjeh privrednih reformi koje su pokrenute u socijalističkim zemljama Istočne Evrope, postulirane na uvjerenju da materijalna zainteresiranost nije izvan moralno-političkih pobuda za rad, zavisi i zavisit će od toga u kojoj se mjeri inicira i kulturna reforma koja će otvoriti proces senzibilizacije za ogroman broj pojava i vrijednosti, i izvan znanstveno-tehničke sfere, što nastaju u suvremenom svijetu i u suvremenom društvu. Konceptija dizajna ne može živjeti samo na tehničkom podatku, niti je njegov jedini uvjet tehničko-operacionalna organizacija. Područje dizajna je i područje ljudskog, a odnos između ljudi i stvari nije ništa manje zamršen nego što su odnosi među ljudima. Ti se odnosi ne mogu svesti na tehničke uvjete rada, jednako kao što se problemi okoline ne mogu svesti na red među stvarima. Prostori koje treba da otvori i pokrene dizajn u ljudskoj egzistenciji mnogo su viši od same ugode i ostat će nedosegnuti sve dok ne budu oslobođeni za iskonsku ljudsku vrijednost koju ne pokriva ni jedan pojam lijepog što je još u upotrebi.

Ekonomijska strana prirode dizajna i sam princip metodičnosti nedvosmisleno zahtijevaju strogo razlučivanje realnih od irealnih podataka i svih njihovih značenja. Ali planiranje i programiranje dizajna, bilo na razini pojedinačnog proizvoda bilo na razini ukupnosti društvene proizvodnje, ostaje relevantno i u kvantitativnom i u kvalitativnom smislu tek kao funkcija strukturiranja društvenih potreba i njihove cjelovite transformacije. Korekciju pretenzija dizajna u takvu društvenu intenciju danas još uvijek ni teorijski nije moguće osigurati.

Sa stanovišta povijesnog hoda ka iskonskom duhovnom bivstvu vanju čovjeka, kapitalistički način proizvodnje posve je kontroverznan i prema tome neracionalan usprkos svojoj krajnje razvijenoj produktivističkoj tehničko-tehnološkoj racionalnosti, jer čo-

vjekove potrebe zadovoljava mimo »temeljne potrebe da bude čovjek, a ne 'personifikacija' kapitala ili rada podređenog kapitalu...«. Pred neophodnošću da razvija vlastite proizvodne snage socijalizam ne može zanemariti tekovine kapitalizma, ali »mora razumjeti čovjeka 'kroz' njegovu produktivnost, 'kroz' njegovu materijalnu zainteresiranost, 'kroz' njegove širokopotrošne potrebe. Ali da ovo 'kroz' doista znači i 'kroz', a ne samo 'putem' ili 'pomoću'.«⁵³

Staleška organizacija

Otvarajući Treći kongres Međunarodnog Savjeta udruženja za industrijski dizajn (ICSID), Gomez Machado, generalni direktor UNESCO-a, u čijoj je palači u Parizu lipnja 1963. taj skup našao gostoprимstvo,⁵⁴ smatrao je potrebnim istaći dva aspekta u kojima se pojavljuje problematika dizajna i koji bitno karakteriziraju tu djelatnost. S jedne strane to je shvaćanje dizajna kao *spoznajnog čina* u kojem se ukazuje čitav niz činilaca, ekonomskih, tehničkih, psiholoških i društvenih, koji konvergiraju prema istom stvaralačkom žarištu, ali, predstavljaju u isti mah prepreku željenoj sintezi. S druge strane industrijski dizajn se smatra nužnim i složenim fenomenom koji spontano izbija iz modernog života, pokazujući sve bitne značajke epohe — splet zbunjujućih proturječnosti kojima, međutim, ohrabrujuća jasnoća iskustva nije strana.

Pri tome je Machado naglasio spremnost dizajnera da prevladaju i pobijede te teškoće svjesnom akcijom, da iskoriste tehničke i pragmatičke prednosti, ekonomske i društvene vrline koje potencijal industrijskog dizajna pruža svom vremenu; da savladaju opterećenja tradicionalnog artističkog obrazovanja, ažuriraju i usmjere saznanja tehničko-industrijske organizacije i savladaju otpore onih koji još nisu shvatili povijesni smisao zbivanja suvremenog života. Za sve to dizajneri se mogu pozivati na činjenicu da se dizajn temelji na *kreativnosti*, što je jedini pravi put ka budućnosti kojim čovjek raspolaže.⁵⁵

Taj kongres ICSID-a imao je programski zadatak da dade opću dijagnozu stanja dizajna u međunarodnim razmjerima, pa su podloga njegovom radu bili rezultati prethodno pripremljene i provedene ankete među svim nacionalnim udruženjima. Izvjestitelj Jean Fayeton mogao je samo ponoviti dileme pred kojima se nalazila čitava profesija, koja je sada u staleškoj organizaciji morala preispitati osnovne postulate svoga djelovanja, svoje mjesto u modernom društvu, granice svojih kompetencija i teorijske osnove

svoga profesionalnog rada. »Moramo priznati da naše vrijeme nije osobito bogato ljudima koji posjeduju široku kulturu, koji su upoznali i poštuju oblike znanja izvan svoje vlastite discipline, i koji su, da bi došli do istine, voljni na isti način prihvatiti rad pjesnika i rad kompjutera.«⁵⁶

Ako je dizajner specijalist, kako se onda može snaći između akumulacije potrebnog znanja i kritičke selekcije, između univerzalne i izvorne kulture, između rasuđivanja i prosuđivanja, kad se sve dostupne informacije pa i obrazovanje daju u konceptualnim oblicima, koji otežavaju sporazumijevanje s onima koji vode industriju i trgovinu i sa širokom javnošću. Da bi bila efikasna i da bi mogla pridonijeti autentičnom obogaćenju podjednako zajednice i pojedinca, svaka specijalizacija iziskuje timski rad u smislu u kojem je Gropius zasnivao svoje učenje. A dizajner još nema svoje mjesto u trustu mozгова industrijskog poduzeća koji postavlja proizvodni program. Sve dok se ne nađe zajedno sa tehničkim i financijskim specijalistima, sa direktorima prodaje, pravnim i drugim stručnjacima, taj tim će neizbježno biti nepotpun. No i tada, dizajnerova je specifična težina u tome koliko će kao kreativni radnik dopustiti da prevladaju obziri prema jednostranim zahtjevima unapređenja prođe, ako i pristane da napusti svoje visoke etičke nazore.⁵⁷

Na tim etičkim pozicijama inzistirao je uporno ličnim primjerom Max Bill (1908), pozivajući se na briljantne studije Vancea Packarda o »skrivenim nagovaračima« i »stvaraocima otpada« koji stoje iza tobožnje slobodne ekonomije. »Ja se smatram odgovornim prema društvu i prema svakom ljudskom biću koje ga čini, i ne mogu dopustiti sebi da ih eksploatiram nudeći im loše i efemerne predmete, to jest — de la camelote qui coûte cher.«⁵⁸ Odbijajući odlučno eventualne primjedbe da je njegov stav irealan i opterećen ideologizmom, Bill svedjedno nije uočio da problem o kojem je riječ nadilazi okvire individualne etike u istoj mjeri u kojoj problem kreativnosti i odgovornosti u ovom slučaju prelazi okvire jedne profesije.

A i sama profesija još uvijek je tražila svoje preciznije određenje, pa su i rasprave vođene u drugom dijelu pariškog kongresa o osnovama obrazovanja dizajnera dovele do tog pitanja, a ovo opet do naravi samog procesa dizajna i adekvatne metodologije. Značajan teorijski doprinos početnom osvjetljavanju tih pitanja dao je Bruce Archer (1922) oslanjajući se na kibernetički pristup i znanstvene tehnike odlučivanja i operacijskog istraživanja. »Sada možemo definirati dizajn kao aktivnost postizanja cilja, u kojoj je unaprijed, prije samog ostvarenja, formulirana preskripcija ili model artefakta kao prikladna i izvorna solucija danog problema.

Ta definicija obuhvaća središnje djelatnosti arhitekture, najveći dio inženjerskog dizajna (uključujući i inženjerstvo sistema), neke znanosti, čitav industrijski dizajn i većinu primijenjenih umjetnosti. Svi su ti termini više ili manje neodređeni u svojoj obuhvatnosti i teže pretapanju ili preklapanju na svojim rubovima. Ali glavnina onoga što smo o tom rekli ili ćemo reći može se podjednako primijeniti na arhitekturu i na druge *aktivnosti rješavanja problema* bazirane na artefaktu, pa tako i na industrijski dizajn.⁵⁹

Razlikujući u procesu dizajna analitičku fazu koja traži objektivnost istraživačkog stava u prikupljanju podataka i tehniku induktivnog rasuđivanja, zatim kreativnu fazu u kojoj se postavljaju hipoteze i donose odluke deduktivnim rasuđivanjem i prosuđivanjem, te završnu deskriptivnu fazu izvedbenih planova, Archer je nastojao demistificirati kreativni čin dizajnera. Utvrđujući pak da se svaki problem dizajna, (koji je u stvari problem pomirenja suprotnosti, a ne kompromisa), može rastaviti na niz potproblema među kojima valja pronaći optimalni odnos po redu prioriteta, postavio je osnovu *sistematske metode dizajna*, po kojoj su, međutim, sve konfliktne situacije opet stvar samog dizajna i sposobnosti dizajnera da ih riješi.

Dvije godine kasnije, na četvrtom ICSID-vom kongresu u Beču (1965), Tomás Maldonado (1922) pokušao je izvući misao dizajna iz tog začaranog kruga. On je ponovio svoju konstataciju od ranije, da je problem svih problema u tome što bi dizajneri po svojoj vokaciji htjeli služiti ljudskim potrebama, ali su najčešće primorani da svoju sposobnost stavljaju u službu ljudskih zloupotreba. Ta radikalizacija etičkog stava bila je ujedno i kulminacija kritičke svijesti u međunarodnoj dizajnerskoj organizaciji u ključnom momentu kad su i zemlje Istočne Evrope pokazale interes da u njoj aktivno sudjeluju.⁶⁰

Možda je upravo ta činjenica znatno umanjila mogućnost da se unutar ICSID-a intenzivnije razvije kritička analiza bitnih preokupacija dizajnera, da se izgradi jedinstvena idejna platforma koja bi omogućila onakvu efikasnost u propagiranju naprednih stavova i stručnih kriterija kakvu je između dva rata postigao CIAM.⁶¹ Taktika suradnje nalagala je koncilijantnost, tim više što su ključne teme društvenog položaja dizajnera i društvene prakse dizajna smatrane specifičnostima kapitalističkog društva i što se u socijalističkom svijetu nisu priznavale, a njegovi su predstavnici i na toj međunarodnoj tribini nastupali mnogo više s oficijelnim nego s ličnim mišljenjima.

Peti kongres ICSID-a, u ambijentu svjetske izložbe u Montrealu 1967. godine dao je riječ trojici uglednih znanstvenika — antropologu Ashleyu Montaguu, psihijatru Danielu Capponu i matematičaru Jacobu Bronowskom — koji su impresionirali skup svojim pogledima u evolucionu sudbinu čovjeka, ali ta saznanja kao opće istine koje obogaćuju univerzalnu svijest, mogla su pružiti malo odgovora relevantnih za praktične zadatke dizajnerskog posla:

»Pošto je izgubio instinkt, čovjek je upućen na to da sve što će naučiti ili učiniti kao ljudsko biće, uči od drugih ljudskih bića.« (A. Montagu)

»Sve dok se nešto ne desi što će ispuniti pukotine u smislenim odnosima podjednako unutar i izvan ličnosti, što će premostiti podvojenost između svijesti i čina, procesi fragmentacije, dehumanizacije i kompartmentalizacije nastavit će se i unutar čovjeka i u njegovim odnosima sa ljudima.« (D. Cappon)

»Ono što je sigurno jest to da su jedino ljudi kadri praviti projekte. Oni pri tome mogu živjeti u iluziji da projekte formuliraju slobodno, ali upravo tako ljudski duh funkcionira... Ljudi moraju misliti naprijed, jer to je ono što ih čini ljudima.« (J. Bronowski)⁶²

Iako su se upravo u tim općim saznanjima jedino i mogla promišljati temeljna pitanja o čemu se zapravo u dizajnu radi, što su povijesne i društvene odrednice dizajnerskog posla, u kakvoj se vezi spram »zahtjeva vremena« i kako se sami ti zahtjevi mogu vrednovati, to nije mogao biti primarni zadatak staleške organizacije koja je nastojala uskladiti poslovne norme i regulative i osigurati pravnu zaštitu profesionalnog djelovanja.

Kreativno mišljenje o fundamentalnim pitanjima razvijalo se izvan nje, u ličnom iskustvu i naporu pojedinaca koji su pokušavali osmisliti svoj rad i sagledati nove mogućnosti u promjenama same proizvodne prakse. Tako je Maldonado pred velikim skupom evropskih proizvođača čelika u Luxembourgu povjerovao da »uskogrudni utilitarizam, kulturni i društveni nihilizam ustupaju mjesto novoj vrsti racionalizma — znanstvenom racionalizmu.«⁶³ On je upozorio da u obim sferama, i u proizvodnji i u potrošnji dominira *partikularizirana svijest* koja pritiskuta neposrednim zahtjevima proizvodnje i potrošnje određenih predmeta, ne vodi računa o svim ostalim procesima koji se pri tome dešavaju. »To stanje hipertrofirane partikularizirane svijesti i atrofirane generalizirane svijesti ne brine više samo kritičare tehnološke civili-

zacije. I mnogi odgovorni ekonomisti ozbiljno se pitaju koliko će dugo industrijski svijet hrliti tim putem. ne znajući kuda ide...«⁶⁴

Maldonado je svoju nadu u ispravnu reakciju na to stanje povezo sa rastućim utjecajem metoda znanstvenog programiranja, vjerujući da će ono pridonijeti razvijanju generalizirane svijesti, makar samo u pogledu interesa proizvodnje. Dizajn bi pak mogao pomoći u razvijanju takve svijesti na području potrošnje, što je njegova legitimna zadaća koju mu je dosadašnja industrija odbijala priznati. U buduću, naime, dizajn bi morao biti zadužen ne samo da stvara »dobru formu« koja ne može promašiti u prodaji, nego bi morao postati činilac odgovornog društvenog planiranja. Jedino će tako moći prevladati svoju misionarsku i trans-ekonomijsku intenciju.

Ni industrija neće više zadugo moći izbjegavati svoju odgovornost u pogledu čovjekove okoline. »Ta okolina nikad nije bila punija raznolikim predmetima, i nikad u njoj nije bilo manje konzistentnih i sređenih obrazaca. Prije ili poslije, bez obzira da li to želi ili ne želi, industrija će morati učiniti nešto da se izmijeni to stanje stvari.«⁶⁵ A da bi dizajneri mogli djelovati na zadacima organskog sređivanja okoline, moraju se naoružati novim znanjem i iskustvom iz široko zasnovanog istraživačkog programa, jednako kao što će i industrija svoje odluke sve više morati zasnivati na znanstvenim metodama. Dosadašnje metode planiranja proizvoda valja nadopuniti kombinatornom analizom i sistematskom teorijom međusobnog povezivanja proizvoda, studiranjem njihove strukturalne i funkcionalne kompleksnosti, što će dati stvarne a ne samo formalne inovacije, naročito u vezi sa posve nerazvijanim dizajnom komunalne opreme, koja se bez temeljitih istraživanja ne može unaprijediti. Takva istraživanja mogla bi podsticati upravo ekstraktivna i teška industrija, jer je za razliku od prerađivačke industrije manje opterećena uvriješanim poimanjima industrijskog dizajna.⁶⁶

Ta očekivanja bila su posve nerealna. I u samoj Saveznoj Republici Njemačkoj, u kojoj je Maldonado djelovao kao praktičar, teoretičar i pedagog, naglo se razvilo društvo obilja »ekspanzivnog i agresivnog prosperiteta«, društvo u kojem su dizajneri, arhitekti, urbanisti i planeri imali više profesionalnog uspjeha nego profesionalne svijesti. »Možda je pravi čas da uzbudimo javnost i da je suočimo sa činjenicom da će budućnost našeg svijeta produkata zavisiti od naše volje i umješnosti da formuliramo i uvedemo u praksu društveno cjelovite programe dizajna« — apelirao je Maldonado i na članove nacionalnog udruženja dizajnera i arhitekata, ističući paradoksalnost situacije u kojoj, pored sveg obilja

i visokog životnog standarda, nema sredstava za takve koncepcije dizajna i adekvatno obrazovanje dizajnera: »Dok naše društvo smatra industrijsku proizvodnju potrošnih dobara osnovom svoje ekonomske i socijalne doktrine, oskudna sredstva za obrazovanje onih koji će oblikovati ta dobra u oštroj su disproporciji sa važnošću njihova zadatka.«⁶⁷

Obrazovna problematika

Industrijski dizajn izrastao je iz prakse koja je daleko zaostajala za idejnim formulacijama ciljeva dizajna i onda kad ih nije opovrgavala. Ta proturječnost pobuđivala je kritičku svijest onih pojedinaca koji su ustrajali na razini ideje. Osvrćući se na praksu koja je reproducirala tek primarna iskustva u postojećem obrazovanju koje mimetički oponaša praksu, oni su sve više uvidali neophodnost sistematske teorijske razrade koja će znanstveno unaprijediti i praksu i obrazovanje dizajnera. To pitanje prisutno je od samog osnutka ICSID-a i razmatrano je na njegovim prvim kongresima, ali je značajan korak učinjen tek 1964. godine, kad je na inicijativu belgijske nacionalne komisije za UNESCO formirana posebna radna grupa sa zadatkom da utvrdi osnovna načela odgoja i obrazovanja dizajnera koja bi vrijedila za sve zemlje, bez obzira na dostignuti stupanj njihovog industrijskog razvoja.

Prvi seminar te radne grupe, u proljeće iste godine u Brugesu, dao je definiciju industrijskog dizajna koja je poslužila kao polazna točka u radu seminara, a kasnije je usvojena i kao službena ICSID-ova definicija.⁶⁸ Predložio ju je Maldonado saževši u njoj slojevitost pojma i suštinu intencija te djelatnosti.

Industrijski dizajn je stvaralačka, to jest kritičko-vrijednosna aktivnost, jer ustrojstvo industrijskog predmeta — njegove strukturalne i funkcionalne odnose — pretvara u koherentan sistem, cjelovit podjednako sa stanovišta proizvođača i sa stanovišta potrošača, vodeći računa o svim aspektima ljudske okoline koji su uvjetovani industrijskom proizvodnjom. Iza te formulacije stoji spoznaja da dizajn, pa ni industrijski dizajn, nije fenomen za sebe koji bi se mogao promatrati izvan cjeline proizvodne i društvene prakse i njene znanstveno-tehnološkijske osnove. Naprotiv, rastući iz njihova presijecanja u sebi križa i sve pristupe kompleksnim problemima i pojavama suvremene civilizacije. Stoga će za utvrđivanje njegovih postulata i objektivizaciju njegove metodologije znanstveni principi vrijediti tek toliko koliko dosegnuta značenja dizajna budu odista verificirana kao relevantna za globalne društvene konzekvencije proizvodne sfere.

Podvojenost između proizvodnje i potrošnje može se, dakle, nadići samo integraciono, pri čemu industrijski dizajn mora biti integran i svojevrsni transfer vrijednosti iz materijalne baze u društvenu nadgradnju i obrnuto. Kako moderno društvo sve više tendira složenim organizacionim oblicima, proizvodnja i potrošnja ne mogu se više odvijati stihijski, niti njihova uzajamna ekspanzija smije ostati bez regulacije. To bjelodano pokazuje i dosadašnji razvitak kapitalističke privrede koja sve više koristi znanost da bi je primijenila ne samo tehnorganizacijski nego i sociopsihološki, kako bi odnose proizvodnje i potrošnje učinila što transparentnijima. U tome je i suština promjena suvremenog poduzeća kao tehnorganizma koji opće ljudske potrebe, filtrirane kroz tržište, uvažava iz ekonomskih prisila, jednako kao što iste prisile određuju motivacione mehanizme i transformaciju samog poduzeća prema dominantnim trendovima tehnološkog razvoja, što sve skupa *problematiku upravljanja* čini složenom i veoma značajnom. Industrijski dizajn infiltrirao se u nju kroz procese nastanka proizvoda, uz sve one pristupe, kriterije i metode znanstvene ili poluznanstvene, koji nastoje osigurati što povoljniju sudbinu proizvoda na tržištu. Ali, za sudbinu pojedinačnog proizvoda ne može se vezivati i sudbina dizajna.

Znanstvene discipline, međutim, razvijaju se po principima potražnje; ne po prioritetima koji bi bili cjelovito društveno vrednovani, već po važećem sistemu vrijednosti koji određuje i važeću svijest. Zato scijentifikacija, iako sve više prodire, ide prema partikularnim aspektima zapuštajući cjelinu. Mnogi se od tih aspekata neposredno tiču i industrijskog dizajna i rješavaju se zajedno s njim ili u njemu, ali bi dizajn prvenstveno trebao rješavati one probleme čije se varijable ne mogu kvantificirati. Odišta, pravi problemi dizajna upravo su »ill-defined problems«, jer uključuju vrijednosti koje je teško specificirati.⁶⁹ U dizajnu je bitno pitanje ljudskih ciljeva, ali ne pojedinačnih i ne konačnih. U tome je problemska suština i problematičnost dizajna, jer u konačnici svojim idejnim intencijama problematizira važeće društvene ciljeve.

Ali, ako se dani društveni uvjeti ne mogu odjednom mijenjati, ili ako se ne mogu optimalizirati rezultati, potrebno je nastojati optimalizirati procese. Dizajn se više ne smije oslanjati samo na vlastito profesionalno iskustvo, nego mora sagledavati svu širinu problema što ih generira cjelokupna društveno-proizvodna praksa.

Teorijski to znači da industrijski dizajn treba da ide ispred neposredno sagledive realnosti, ne da bi je utopijski transcendirao, nego da bi stvorio izvjesne modele cjelovitosti, naročito u predodžbenoj sferi, u koje bi se mogla povratiti partikularizirana svijest.

U jeku fetišizacije potrošnog artikla, industrijski dizajn mora se otrgnuti od vezanosti za pojedinačni proizvod, ne samo zato da bi očuvao integritet svog idejnog stava, nego i zato da bi razaznao i osmislio i samu logiku proizvodno-tehnološke racionalizacije.

Tako teorijski model dizajna zasijeca u cjelokupnost civilizacijske slike svijeta i u njoj pokušava naći opće odrednice svoga djelovanja. Takvo gledanje pojedinačna zbivanja vidi u totalu civilizacijskih procesa pa stoga i može razlučiti međašnice pozitivnih i negativnih trendova. U fizičkoj okolini, koja je sve više artificijelna a sve manje prirodna, razaznaje tri mjerila: urbanu sredinu, zatim građevnu sredinu i sredinu opreme ili proizvoda, a u svemu tome sredinu ponašanja koja je prvenstveno komunikacijska sredina i okolina.⁷⁰ U svakom tom mjerilu i u svakoj toj sredini-okolini jasno se može vidjeti što se sve dešava sa čovjekom u otuđenju.

Ako je nemoguće u toj slici fiksirati neki idealni optimum organizacije svijeta, moguće je razlučiti stare strukture i stare koncepcije, ili još bolje, važeće strukture i važeće koncepcije koje ne vode njegovom preobražaju. Tako se kritička misao dizajna ne okreće samo prema sebi i prema svojoj praksi, nego prema suvremenom svijetu uopće. U svojoj krajnjoj ekspanziji ona nije bez izvjesne revolucionarne note, pa joj iz takvog vidokruga ne može promaći ni duboka podijeljenost svijeta na razvijene i nerazvijene, a tako ni pitanje što je uloga dizajna i dizajnera u jednom, a šta u drugom svijetu. Maldonado je veoma pregnantno odgovorio na to pitanje. Dizajner koji je sudjelovao u ekspanzivnom, nekontroliranom rastu razvijenih, što je dovelo do ozbiljne i zabrinjavajuće erozije fizičke i društvene okoline, treba da se priprema za kontrolu i regulaciju toga rasta. Dizajner koji će se javiti u nerazvijenih, mora se pripremiti da odigra odlučnu ulogu u pospješenu i usmjerenju njihovog privrednog i društvenog razvoja.⁷¹

Što sve to praktično znači za profesiju dizajnera, za njihovo obrazovanje i odgoj, pa i za samu znanost o dizajnu, koja se tek treba konstituirati? Edukacija dizajna opterećena je pedagoškim sistemom koji potječe još iz viktorijske epohe. Ni dva značajna eksperimenta dvadesetih godina, Bauhaus u Njemačkoj i Vhutemas u SSSR-u, nisu ga uspjela transformirati, zahvaljujući upornosti akademskih struktura. »Sadašnje statičko stanje škola dizajna i u Americi i u Evropi može se objasniti institucionalnim konformizmom. Isto toliko može se ono objasniti i činjenicom da je nova filozofija edukacije dizajna, koja se pojavila posljednjih godina, to jest ideja škole dizajna okoline, još uvijek slaba. (...) Mnogi i

danas vjeruju da je dizajn okoline samo novi i rafiniraniji naziv za sveobuhvatni i totalni dizajn. Vjeruju da je to novo ime za staru ideju dizajna kao skupa formalnih obrazaca koje treba primijeniti na najraznovrsnije predmete 'od žličice za kavu do velegrada', kako se nekoć govorilo... Stoga je najhitniji zadatak, koji ima prioritet pred svim ostalima na tom području, pokušaj razjašnjenja ideje dizajna okoline i oslobađanje od dosadašnjih dvosmislenosti i proturječja.«⁷²

Jedno od najnegativnijih iskustava dizajnerskih škola bila je njihova izoliranost od sveučilišta. Ta je spoznaja priznata i prihvaćena,⁷³ ali je najveća teškoća u tome što su same strukture sveučilišta zastarjele, neadekvatne i neefikasne, podijeljene i usmjerene prema departmanima i katedrama. Tek radikalnom transformacijom vlastite organizacije i vlastitih struktura prema problemskom usmjerenju, bit će sveučilišta sposobna u sebe uključiti industrijski dizajn i dizajn uopće, u njegovom najširem civilizacijskom značenju.

Takvo problemski orijentirano sveučilište Maldonado zamišlja bipolarizirano na dva osnovna velika područja antagonističkih i ujedno komplementarnih problema: jedno daje odgovore na pitanja kako pospješiti rast, a drugo na pitanja kako kontrolirati ili regulirati rast. Oba područja, ujedinjujući prirodne, društvene, humanističke i tehničke znanosti, razvijaju teorijske, eksperimentalne i planske kriterije i postupke koji se susreću u zajedničkom istraživanju okoline, njenoj izgradnji i oblikovanju, djeluju interaktivno i koaktivno na strukturiranje cjelokupne društvene i prirodne okoline, osiguravajući njenu dinamičku ravnotežu.⁷⁴

Maldonado i sam uviđa da je takva koncepcija teško ostvariva s obzirom na to da nije lako mijenjati postojeća sveučilišta, ali je uvjeren da će narednih pedesetak godina sve vitalne aktivnosti ići za takvim promjenama sveučilišnih struktura koje moraju dovesti do efikasnije mreže znanstveno-istraživačkih, obrazovnih i razvojnih organizacija, usmjerenih prema rješavanju ključnih problema suvremene civilizacije.⁷⁵ »Nadam se da mi nećete zamjeriti što ovoga časa ulazim u to pitanje sa posve ličnog stanovišta. Kao što vam je poznato ja nikad nisam bio edukator dizajna u naslonjaču. Strpljivo i intenzivno nastojao sam trinaest godina u svakodnevnom pedagoškom radu, ali moram priznati da nisam zadovoljan rezultatima. Mi smo u Ulmskoj školi nesumnjivo pridonijeli razjašnjenju nekih problema, ali naši zaključci nisu uvjerljivi. Ostali smo privrženi staroj bauhausovskoj problematici, uvođeći u najboljem slučaju tek neke preinake. Drugim riječima, bili smo reformatori, ali ništa više od toga. A u našoj tehnološkoj civilizaciji potreban je smion i radikalni pristup. Jer sada je jasno

da stare strukture i koncepcije više ne zadovoljavaju. Zato sam bez predrasuda i na čisto spekulativan način započeo razmatrati mogući put razvoja nove koncepcije obrazovanja dizajnera koja bi mogla odgovarati novim potrebama i realnostima našeg vremena.«⁷⁶

Upravo je Maldonado izvršio najdalji pomak u razmatranju teorijski neriješenih aspekata koji priječe jasno definiranje uloge dizajna u tom društvu. Estetska problematika dizajna, pa i u tumačenjima koja joj nasuprot formalizmu »good design-a« pridaju tranzitornu važnost u širenju popularnog ukusa, samo prikriva činjenicu da nije ni glavna ni dominantna. Još uvijek vrijedi upozorenje Hannesa Meyera »da se za mnoge misteriozne stvari nastoji naći objašnjenje umjetnošću, dok se odista radi o pitanjima egzaktne znanosti.«⁷⁷

Implikacije industrijskog dizajna sa stanovišta ekonomske teorije vrijednosti, u smislu povezivanja proizvođača s potrošačem, također se postavljaju krivo, ako za prvoga dizajn ima samo razmjensku, a za drugoga samo upotrebnu vrijednost. Jer, Maldonado navodi, već je Marx isticao da se ne radi o dvije različite vrijednosti, kao da je apstraktna vrijednost prerezana u dvije. Naprotiv, upotrebna je vrijednost materijalni nosilac razmjenske vrijednosti.

Taj prijelaz od jedne na drugu, od proizvođača na potrošača, veoma je složen i u socijalističkoj privredi. Proizvođač i potrošač nisu dvije nepromjenjive kategorije koje se mogu fiksirati jednom zauvijek i po određenoj shemi. Samo po sebi to ipak ne diskvalificira intenciju dizajna da preuzme odgovornost za maksimalnu produktivnost i u isti mah za maksimalno zadovoljenje potrošača sa kulturnog i materijalnog stanovišta.

No, ipak ostaje pitanje tko je i što je potrošač, što su i kakve su njegove potrebe. Na odgovore koje pružaju tržišna i motivaciona istraživanja mora se gledati sa nepovjerenjem, kad i ne bi bila samo kvantitativna. Motivaciona istraživanja podsjećaju na detektiva koji je imao dvostruki nalog: da zavede ženu i da pronađe njenog ljubavnika, da proizvede motive i da pronađe koji su to motivi. Ako bi izučavanje potrošnje htjelo biti odista sistematsko, moralo bi u sebe uključiti empirijsku sociologiju, kulturnu antropologiju, deskriptivnu semiotiku, psihologiju individualnog i društvenog ponašanja, teoriju percepcije i druge discipline.

Potrošnja je najčešće motivirana projektivnim i kompenzativnim stimulusima, osobito u potrošačkom društvu, pri čemu se odvijaju i stanoviti simbolički procesi transfera, ali brojne njene as-

pekte nije osvijetlila ni psihoanaliza ni sociologija, a još manje politička ekonomija.⁷⁶

Odnos industrijskog dizajna prema produktivnosti valja sagledati u sve tri dimenzije u kojima se očituje i sama produktivnost, to jest u povećanju proizvodnje, smanjenju troškova fabrikacije i kvalitativnom poboljšanju proizvoda. Dok velika industrija raspolaže s dva snažna komplementarna sredstva u postizanju tih ciljeva, operacijskim istraživanjem i automacijom, upravo bi dizajn mogao suštinski pridonijeti trećem zahtjevu novom klasifikacijom industrijskih proizvoda koja bi se zasnivala na kriterijima stupnjevanja njihove strukturalne i funkcionalne kompleksnosti. Za to je potrebna homološka klasifikacija, slično Linneovoj »Philosophia Botanica«, u kojoj se jasno vidi što je kvantitativni, a što kvalitativni odnos među njima. Taj novi sistemizam industrijskih proizvoda nije samo preduvjet stvarne inovacije predmetnog svijeta, nego omogućuje i adekvatno uključivanje metodologije dizajna, odnosno pokazuje na kojem stupnju strukturalne i funkcionalne kompleksnosti valja uključiti metodološke doprinose društvenih znanosti, a na kojem stupnju metodološke doprinose tehničkih znanosti. To je tim važnije što će s daljnjim razvojem automacije operativno ponašanje strojeva određivati proizvode mnogo više, nego što su dosad sami proizvodi dređivali strojne operacije.⁷⁹

Dizajn, dakle, ni u jednom pogledu nije marginalna djelatnost. Naprotiv, dizajner djeluje »u nervnom centru naše civilizacije, gdje se stječu brojni konflikti i nepomirljivi interesi.« Stoga on mora znati da njegov uspjeh neće zavisiti samo »od njegove inventivne sposobnosti, već i od profinjenosti i preciznosti njegovih metoda mišljenja i djelovanja, od njegovog znanstvenog i tehničkog znanja, od toga koliko je u stanju da tumači najskrivenije i najsuptilnije procese suvremene civilizacije.«⁸⁰

Tako shvaćanje dizajnerskog poziva objašnjava duboko zauzimanje Tomása Maldonada kao pedagoga i teoretičara u Visokoj školi za oblikovanje u Ulmu, koja je ubrzo po njegovom dolasku postala mjesto intenzivne idejne, znanstvene i edukativne elaboracije dizajnerske teorije i prakse.⁸¹ Vjerujući odista da se radi o žarišnoj problematici čitave industrijske civilizacije, Maldonado se dao na kritičku reviziju edukativne teorije i prakse čitavog zapadnog svijeta, ali i istovremenog vrednovanja rezultata socijalističkog iskustva.⁸²

Edukativne teorije uvijek su, manje ili više eksplicitno, izražavale ideologiju nadmoćnih klasa, konstatira Maldonado preispitujući evropsku humanističku, američku pragmatičku i sovjetsku soci-

jalističku filozofiju obrazovanja. Aktivnost formiranja ljudi nije nikad mogla izbjeći interese onih koji su nad ljudima imali represivnu moć, jer je formiranje u stvari deformiranje u korist posebne zamisli društvene kontrole. Iako su najznačajniji tumači Marxa, osobito Lenjin, odbijali svaku pomisao o vezi između marksizma i pragmatizma, ipak im je, po Maldonadovu mišljenju, zajedničko podizanje prakse do kriterija istine. Ali dok pragmatizam praksu gotovo izjednačuje sa pukim utilitarizmom, marksizam dovodi taj pojam u vezu sa društvenom sviješću. »Za marksizam praksa je samo jedan moment povijesno određenog procesa ljudske spoznaje.«⁸³

No, sve te filozofije edukacije pa i marksistička, zaključuje Maldonado, ostaju *predznanstvene* i ne odgovaraju potrebama suvremenog razvoja. Bitna značajka nove filozofije edukacije ne može mimoći *problematicu svrhovitosti obrazovanja*, ali njen model ni u jednom slučaju ne može biti apsolutan nego relativan, to jest fleksibilan.

Teškoća je, međutim, u tome što još nema jedinstvene filozofije znanosti, pa zbog toga ostaje neriješen fundamentalni problem odnosa teorije i prakse, oko kojeg se vrte i svi pedagoški problemi. Putokaz za njeno fundiranje Maldonado ne nalazi u Marxa, nego u Charlesa S. Peircea, predšasnika američkog pragmatizma, koji je još 1882. godine predvidio *sveučilište metoda*. Upravo razrješavanjem metoda mogla bi teorija znanosti riješiti odnos teorije i prakse, upućivanjem na *metodsko integriranje umjetno podijeljene stvarnosti*. Iz toga bi mogla proizići i znanstvena teorija edukacije, a mogla bi se uspješno suočiti s najsuptilnijim i naj-složenijim metodološkim pitanjima — od znanstvenih metoda podučavanja, do podučavanja znanstvenih metoda.⁸⁴ Ipak, to nije samo teorijsko pitanje. U obrazovanju su važni i mnogi drugi činioci, kulturni i socijalni, ali i oni mogu biti predmet metodološkog istraživanja, smatra Maldonado. Tek nakon vlastitog iskustva u Ulmskoj školi i nakon svih događaja koji su se zbili na sveučilištima od Berkleyja do Berlina i Pariza, on će shvatiti da problemi leže prije u strukturi nego u suprastrukturi i da se Peirceovo sveučilište metoda ne može ostvariti bez dubokog društvenog preobražaja.⁸⁵

Visoka škola za oblikovanje u Ulmu nije se uklopila u tradicionalnu shemu kulturnih i obrazovnih djelatnosti u kojoj, kako kaže Bonsiepe, nije predviđeno mjesto za dizajn okoline. Buržoaska kultura je neutralna i apolitična, a ona kultura koja okolinu smatra područjem svoga bavljenja ne može biti neutralna prema društvu i okolini u kojoj živi.⁸⁶

»Počeli smo shvaćati da ljudsku okolinu oblikuju sile koje izmiču našoj kontroli i našem utjecaju. Nalazimo se u dvosmislenom položaju da preuzimamo odgovornost nominalno, dok je stvarno imaju drugi. Odluke se donose mimo nas i često protiv nas. (...) Naše najbolje energije i sposobnosti troše se na zadacima koji su sušta protivnost programatskim zadacima što su ih proklamirali pioniri moderne arhitekture pred četrdeset godina. (...) Prijeće nas one iste moćne grupe koje, danas kao i uvijek, djeluju isključivo u službi vlastitih interesa, sa potpunim omalovažavanjem interesa naroda. (...) Naša je krivnja u tome što nismo bili dovoljno spremni da naš položaj vidimo u svjetlu tih činjenica, pa moramo priznati da nas je povijesna evolucija premašila. Našu krilaticu 'sunce, zelenilo, prostor' preuzeli su danas oni koji najviše pridonose nestanku sunca, obaranju zelenila i decimiranju prostora. (...) Vjerovati da je impresivno blagostanje koje su postigle neke najrazvijenije zapadne zemlje na dohvat svim narodima, pokazuje ne samo neodgovornost nego i bezobzirnost, i znači istu grešku koju je počinio August Cezar kad je čitav svijet poistovetio sa rimskim imperijem.«⁸⁷

Ponešto drukčijim riječima, s manje latinskog patosa, te iste spoznaje izrazio je Gui Bonsiepe. »Danas je dizajn potpuno integran s industrijom, i samo bi se neki hipokrit mogao tužiti da nije poboljšan funkcionalni i estetski standard proizvoda. Industrija u kojoj djeluju dizajneri u prednosti je pred industrijom bez dizajna... U toku tog procesa integracije i asimilacije pojavile su se proturječnosti između zadovoljenja stvarnih potreba i konzumerizma, ali to se ne može upotrijebiti kao argument protiv samog dizajna. Dok bi u skladu s teorijom dizajna dizajner mora biti predstavnik i tumač interesa društva kao cjeline, dizajn se u praksi pretvorio u element strategije moderne poslovne politike u kojoj je prijašnji rat cijena zamijenjen diferencijacijom proizvoda na bazi dizajna.«⁸⁸

Tehnički racionalizam za koji se Ulmska škola zalagala, bio je element progresivnosti, premda je u početku napadan a kasnije posvuda prihvaćen. Ali društveno-politički faktor, nastavlja Bonsiepe, koji je s tim racionalizmom povezan, manje je dobrodošao, jer se ne može uklopiti u procese produkcije i reprodukcije društva. Razvijena industrijska društva trebaju inteligenciju, ali instrumentalnu, a ne onu kritički nastrojenu. Ta nipošto nije poželjna.⁸⁹

Konfrontacija i konflikt u Ulmu bili su samo jedan od brojnih znakova krize kapitalističkog društva u njegovom pokušaju da iz neokapitalističke faze uzme zalet ka *organizacijskom kapitalizmu*. U svekolikom razvoju veza kapital—obrazovanje—sveučilište ta je

kriza izbila kao suprotnost između uloge koju je visoko školstvo imalo u razvoju proizvodnih snaga kasnog kapitalizma i uloge koju je to isto školstvo moralo zadržati u reprodukciji proizvodnih odnosa. »U sprezi proizvodne snage — proizvodni odnosi ovi posljednji uvijek igraju dominantnu ulogu namećući proizvodnim snagama uvjete njihove reprodukcije. Razvitak proizvodnih snaga nikad direktno ne određuje transformaciju odnosa u proizvodnji: ona se uvijek vrši posredovanjem postojećih klasa, to jest klasnom borbom.«⁹⁰

Uspinjući se ka najvišoj fazi svoga razvitka kapitalističko društvo još uvijek nije u stanju prekoračiti imanentne granice svojih principa. Na tehničko-organizacijskom racionalizmu svoje ciklusne reprodukcije može razvijati samo iracionalan model ljudskog života i društvene organizacije. U integrativnim mehanizmima čitavog sistema posve prevlađuju potrebe apstraktnog čovjeka, pred kojima potreba čovjeka da bude čovjek i proizvodi sebe kao totalno biće postaje gotovo nepovijesna. »Nikada prije u povijesti našeg zapadnog svijeta nije bio tako potpun raskid između pojedinog čovjeka i njegova jastva. Kao što je Marx predvidio, to je jedna od bitnih posljedica ovog sustava proizvodnje što ga zovemo kapitalizam. Sada uviđamo da je u to upleten ne samo kapitalizam nego i cjelokupna narav i domašaj tehnološke civilizacije (kraj kapitalizma u nekim zemljama ne znači i kraj otuđenja). Promijeniti svijet, svrhu prevladavajućeg ekonomskog sustava, nije dovoljno. Trebalo bi ponovno sastaviti raskomadanu psihu, a mogućnost za to pruža samo stvaralačka terapija koju zovemo umjetnošću.«⁹¹

Konstatirajući to pred svoju smrt u eseju o racionalnom društvu, Herbert Read nije zapazio da govori o prividnim promjenama, da se temeljne epohalne promjene još nisu zbile, da su se najmanje zbile u vladajućem ekonomskom sistemu i njegovoj svrsi. Upravo je stari sistem još uvijek na snazi, iako ponešto narušen. Sistem koji podvaja čovjeka na proizvođača i potrošača, na radnika nestvaraoca i stvaraoca neradnika. Stvaranje u njemu nije radno djelovanje i istinska moć čovjeka, već djelo i moć kapitala i društvenih snaga u otuđenju.

NAPOMENE UZ ČETVRTO POGLAVLJE

¹ Herbert Read, *Art and Industry — The Principles of Industrial Design*, Faber & Faber Limited, London, treće revidirano izdanje 1952, (prvo izdanje 1934), str. 11.

² Isto, str. 55.

³ Herbert Read, *Umjetnost i otuđenje — Uloga umjetnika u društvu*, Mladost, Zagreb, 1971, preveli Marija i Ivan Salečić (naslov originala: *Art and Alienation*, Thames and Hudson, London, 1967), str. 7.

⁴ U tom kontekstu zanimljiv je Readov odnos prema Marxovoj misli, kako je o tome pisao 1936. u časopisu *Left Review*: »Ja Marxa nisam otkrio tek sada; za njega sam se duboko zainteresirao kad je rat prekinuo moje studije 1914. godine, i od tada rijetko je kada protekla godina dana, a da se nisam ponovno vraćao na poneki aspekt njegova djela. Ali kroz svo to vrijeme moj stav prema njegovoj filozofiji i logici nikad se nije definitivno kristalizirao...« Ovaj citat naveden je u Egbertovoj knjizi *Social Radicalism and the Arts*, str. 558.

⁵ Read, *Art and Industry*, str. 12; o tome on nadalje kaže: »Budući je ono što zovemo racionalnom apstrakcijom u umjetnosti mjerljivo, i može se razriješiti numeričkim zakonima, očigledno je da stroj koji radi ađustiranjem po mjeri, može proizvesti takva djela s nepogrešivom i neusporedivom preciznošću.« Isto, str. 51. U radikalizaciji kriterija likovnosti Read odbacuje i tradicionalni kvalitet unikatnosti, pripisujući ga posesivnom, »etički bezvrijednom impulsu«, tipičnom za proteklu individualističku fazu civilizacije. Pri tome je previdio preobražaj industrijske civilizacije u potrošačku, koja će uskoro ekspanzirati upravo na razvijanju posesivnog mentaliteta.

⁶ Putokaz za to u Readovim očima bio je eksperiment Bauhauusa. Isto, str. 55.

⁷ Isto, str. 56; u poznatom ogledu »Racionalno društvo i iracionalna umjetnost« koji je napisao 1967. godine za jedan zbornik o Marcuseu, Read je pred sam kraj života ponovio tu misao: »...umjetnost se ne bavi borbom za opstanak u ekonomskom smislu te izreke, već prije zagonetkom postojanja u ljudskom i metafizičkom smislu. To je temeljni razlog što se nikakvo zamislivo društvo budućnosti, koliko se god oslobodilo materijalnih potreba, ne može nikad lišiti umjetnosti.« (potcrtao H. Read, *Umjetnost i otuđenje*, str. 37.

⁸ Pozitivan prijem toga utjecaja može se pripisati i njegovoj srodnosti s idejom vrtnog grada (garden city), koja je u Britaniji živa još od vremena Roberta Owena, a razvio ju je Ebenezer Howard kojeg je podržavao i William Morris, ističući decentralizirano planiranje, (Egbert, navedeno djelo, str. 480—489). Uz Gropiusa, koji je radio s Maxwellom Eryjom, u Londonu su, emigriravši kao i on iz Njemačke, u to vrijeme (1934—1937) bo-

ravili i njegovi najbliži suradnici iz Bauhauusa, Marcel Breuer i Laslo Moholy-Nagy, (Egbert, str. 487).

⁹ Raspadanje britanskog kolonijalnog imperija započeto još prije rata (Egipt 1936, Burma 1937), nastavilo se nakon rata (Indija 1947). Djelomično i zbog ratnih prilika britanski izvoz 1944. godine iznosio je manje od jedne trećine njegova obima iz 1938. *Britain, An Official Handbook*, Prepared by The Central Office of Information, London, 1967 Edition, str. 173—176, 233.

¹⁰ Ta odluka donesena je na temelju izvještaja dviju komisija još u toku rata. Prvi je bio izvještaj jedne komisije koju je imenovala Privredna komora, a odnosio se na općenito razmatranje problema dizajna u svjetskoj industriji nakon završetka rata. Drugi je izvještaj Federacije britanske industrije, koji se odnosio na pitanje budućnosti britanskog izvoza. *Simpozij britanskih eksperata*, povodom izložbe britanskog dizajna u Zagrebu u organizaciji CIO, 9. ožujka 1967, predavanje Sir Paul Reillyja.

¹¹ Sredinom šezdesetih godina slične institucije postojale su u Australiji, Austriji, Belgiji, Bugarskoj, Cehoslovačkoj, Danskoj, Finskoj, Francuskoj, Holandiji, Indiji, Irskoj, Italiji, Izraelu, Japanu, Kanadi, Mađarskoj, u obje Njemačke, Norveškoj, Pakistanu, Poljskoj, SAD, SSSR i Španiji, sve djelomično ili potpuno (osim u SAD) na državnom budžetu. I u Jugoslaviji u slijedu tih primjera osnovan je Centar za industrijsko oblikovanje u Zagrebu i Bijenale industrijskog oblikovanja u Ljubljani. Po djelatnosti, organizaciji i sastavu te su se institucije umnogome međusobno razlikovale, ali su sve slijedile osnovno saznanje da unapređenje dizajna iziskuje organizirani društveni napor prosvjećivanja i koordiniranja brojnih činilaca koji se isprepliću u praksi dizajna. *Uputstvo za industrijsko oblikovanje*, CIO, Zagreb, 1965.

¹² Reilly, navedeno predavanje.

¹³ Po stupnju razvijenosti Herman Kahn razlikuje pet tipova društva i to prema visini nacionalnog dohotka po glavi stanovnika. Tako preindustrijsko društvo, u kojem živi više od 40 zemalja svijeta, ima nacionalni dohodak od 50 do 200 dolara; društvo u procesu industrijskog razvoja od 200 do 600 dolara; industrijsko društvo od 600 do 1500; napredno industrijsko ili potrošačko društvo od 1500 do 4000, a postindustrijsko društvo kojem se približuju samo Sjedinjene Države, Japan, Kanada i Švedska od 4000 do 20000 dolara. Vidi Jean-Jacques Servan-Schreiber, *Američki izazov*, Epoha, Zagreb, 1968, str. 38.

¹⁴ Sir Paul Reilly, »The Designers' Common Purpose«, IDSA Annual Conference 1971, *Journal of the Industrial Design Society of America*, No 3/4 1972, Pergamon Press, Oxford, London, New York, Paris, str. 9.

¹⁵ Isto, str. 5.

¹⁶ Servan-Schreiber, navedeno djelo, str. 36.

¹⁷ OEEC, *Industrial Design in the United States*, project no 278, Published by The European Productivity Agency of the Organisation for European Economic Co-operation, 2, rue André-Pascal, Paris-16e, str. 75. Misija od 26 članova (4 direktora, 16 visokih tehničkih rukovodilaca, 2 industrijska dizajnera i 4 pedagoga) iz 10 zapadnoevropskih zemalja (Belgije, Danske, Francuske, Italije, Nizozemske, Norveške, Njemačke, Portugala, Švedske i Švicarske) posjetila je Sjedinjene Države u listopadu i studenom 1955. godine, a njen izvještaj sa iscrpnom dokumentacijom objavljen je u navedenoj publikaciji u siječnju 1959.

¹⁸ I sam ministar privrede Savezne Republike Njemačke, Ludwig Erhard, smatrao je da je privredno vodstvo stvar duhovne premoći, vraćajući se na argumente iz vremena Werkbunda (govor na proljetnom sajmu u Hannoveru 1955), Gert Selle, *Ideologie und Utopie des Design — Zur gesell-*

schaftlichen Theorie der industriellen Formgebung, Verlag M. Du Mont Schauberg, Köln, 1973, str. 104. Sve akcije propagiranja industrijskog dizajna u evropskim zemljama isticale su više kulturne nego privredne ili tehničko-organizacione argumente, jednako kao što su se u promociji primjernih rezultata služile tradicionalnim instrumentima kao što su izložbe, nagrade, skupovi i predavanja. U Francuskoj pak institut za dizajn i njegovo glasilo dugo su se godina služili nazivom l'esthétique industrielle.

¹⁹ Servan-Schreiber, navedeno djelo, str. 43. (potcrtao S. S.)

²⁰ »U mislima, revolucionarna ljevica živi u budućnosti, kao što desnica živi u sadašnjosti. Ali od trenutka kad je revolucija — barem u današnjim visokoindustrijaliziranim zemljama — postala koliko neprovediva toliko i neoportuna, od trenutka kad je postalo jasno da bi ona odvela Evropu ili u izolaciju ili u stagnaciju, položaj i uloga ljevice počeli su se komplicirati.« Isto, str. 210.

²¹ Isto, str. 206—207. Ako vlast nije više vezana za vlasništvo, što dokazuje poslovanje velikih kompanija koje sve više kontroliraju ključne sektore proizvodnje — rezonira Servan-Schreiber slijedeći Galbraitha — onda je besmisleno što se ljevica bori protiv svake izvršne vlasti (bez koje se ne može pomišljati ni na kakvu vlast nad ekonomskim snagama), a usput i protiv »tehnokracije«, koja je međutim, misli Servan-Schreiber, i te kako koristan instrument, pod uvjetom da postoji neka dovoljno čvrsta vlast koja će njime upravljati. Njegov recept, dakle, nije ništa drugo nego svjesna evropeizacija američkog obrasca.

²² Dušan Bilandžić i Radovan Vukadinović, *Osnovne društvene promjene u Jugoslaviji i svijetu 1945—1973*, Skolska knjiga, Zagreb, 1973, str. 151—196.

²³ To je ocjena Vittoria Gregottija koju navodi Paolo Fossati, *Il design in Italia 1945—1972*, Giulio Einaudi editore, Torino, 1972, str. 41—42.

²⁴ Vittorio Gregotti, »Italian Design 1945—1971«, u *Italy: The New Domestic Landscape — Achievements and Problems of Italian Design*, edited by Emilio Ambasz, The Museum of Modern Art, New York, 1972, str. 232. Odlučni utjecaj američkih interesa u tim zbivanjima poslijeratne Italije Gregotti ovako opisuje: »Ne smije se zaboraviti da je tokom toga desetljeća započelo neočekivano ubrzanje ekonomskog i industrijskog razvoja Italije, i premda je i dalje potrajala neuravnoteženost u dohotku u različitim regijama, taj je rast otvorio put nizu dugo očekivanih aspiracija u pogledu potrošnje dobara i usluga. Mir i nacionalno oslobođenje, kraj razorenosti gradova i prostitutki, donio je s američkom invazijom Italije ne samo žvakaće gume, mlijeko u prahu i Coca-Colu, nego ponajprije ideju komforna i modernizaciju kućanstva. Rodio se mit frizidera zajedno s ostalim kućanskim aparatima, a iznad svega kompetitivna želja za prosperitetom i sigurnošću počela je izgledati ne samo moguća nego i dohvatljiva. U isto vrijeme javila se i ambicija za društvenim statusom, vizualizirana konkretno kao posjedovanje, koja će ubuduće dopustiti krajnji luksuz u nerazvijenoj zemlji i odbacivanje i suprotstavljanje tradicionalnom principu očuvanja i prenošenja korisnih predmeta i pribora od jedne generacije na drugu, tradicije koja je bila podjednako nasljeđe siromašnih seljaka kao i srednje klase, s njenom tendencijom da sakupi i uštedi.« Isto, str. 322.

²⁵ Isto, str. 318.

²⁶ Maurizio Fagiolo dell'Arco, »The Futurist Construction of the Universe«, u navedenoj ediciji E. Ambasza, str. 294.

²⁷ Ta je institucija začeta još 1918. godine kao manifestacija primijenjenih umjetnosti Milanske općine, a prve su izložbe održane bijenalo 1923, 1925. i 1927. u Monzi. Od četvrte izložbe 1930. uključena je i »industrijska umjetnost«, a 1933. godine ustanovljen je Triennale sa stalnim sjedištem u Mi-

lanu. Agnoldomenico Pica, *Storia della Triennale 1918—1957*, Edizione del Milione, Milano, 1957.

²⁸ U njenom sklopu, uz suglasnost Milanske općine, razrađen je projekt eksperimentalnog naselja QT8 za industrijsku stambenu izgradnju sa adekvatnom modernom urbanističkom koncepcijom. Godinu dana ranije, u zgradi Trijenala, jedna grupa naprednih arhitekata (RIMA) prikazala je prototipove stana i pokušaja kao primjer kreativne racionalizacije dizajna za najšire potrebe stanovništva. Vidi Gregottijev esej u navedenoj Ambaszovoj ediciji, str. 317.

²⁹ Isto, str. 232. Program kongresa odvijao se ovim redom:

28. listopada — Industrijski dizajn i kultura
predsjedavajući Riccardo Bauer
glavni referent Giulio Carlo Argan
29. listopada — Industrijski dizajn i proizvodni procesi
predsjedavajući Max Bill
glavni referent Konrad Wachsmann
30. listopada — Industrijski dizajn u društvu
predsjedavajući Ernesto Rogers
glavni referent Max Bill

U raspravi su sudjelovali: Gillo Dorfles, Angenore Fabri, Lucio Fontana, Asger Jorn, Kaway, Lejeune, Tomas Maldonado, Augusto Morello, Alessandro Pizzorno, Paul Reilly, Alberto Rosselli, Walter Dorwin Teague, Jean Viénot, Vittoriano Viganò. Vidi A. Pica, navedeno djelo, str. 75.

³⁰ Gregotti, navedeni esej u Ambaszovoj ediciji, str. 324.

³¹ Osnovan je 1935. kao Centro di studi sull'architettura moderna, zatim je obnovljen 1949. godine i još jednom 1956. pod nazivom Centro studi Triennale. (Pica, navedeno djelo, str. 68—70). Te je godine osnovano i udruženje talijanskih dizajnera ADI (Associazione per il Disegno Industriale), a dvije godine ranije pokrenut je stručni časopis *Stile industria* (urednik Alberto Rosselli) i ustanovljena nagrada *Compasso d'oro*. Fossati, navedeno djelo, str. 51—57.

³² Vidi publikaciju *Tredicesima Triennale di Milano — Tempo libero*, Esposizione internazionale delle arti decorative e industriali moderne e dell'architettura moderna, Palazzo dell'Arte al Parco, Milano, 12 Giugno 27 Settembre 1964, str. 15. Kritička impostacija teme bila je razvijena u takozvanom uvodnom dijelu i u talijanskoj sekciji. Provodeći posjetioce kroz koncentrirane ambijente suvremenog života, od svijetlih i nestvarnih prostora racionalne utopijske konstrukcije do iracionalnih količina industrijskih artikala što ih nude robne kuće, kreatori 13. Trijenala u isto su vrijeme potencirali i rušili njegove iluzije, pružajući mogućnost da oslobađajući doživljaj toga kontrasta probudi podjednako maštu i kritičku svijest.

³³ Taj pothvat njujorškog Muzeja nije bio posve neočekivan. Još 1932. godine u njemu je formiran poseban odjel za arhitekturu i dizajn, a prvi njegov direktor Alfred Barr znao je da valja svjesno istraživati značenja implicitna djelima dizajna. Za takvu svoju orijentaciju dobio je Muzej moderne umjetnosti u New Yorku talijansku nagradu za dizajn *Gran Premio Internazionale Compasso d'Oro* 1956. godine. Vidi Ambasz, navedena edicija, str. 11.

³⁴ Isto, str. 19—20.

³⁵ Manfredo Tafuri, »Design and Technological Utopia«, u Ambaszovoj ediciji, str. 394. i 397.

³⁶ Allesandro Mendini, »The Land of Good Design«, u Ambaszovoj ediciji, str. 373—374.

⁷ O svim ovim pitanjima vođena je iscrpna rasprava i na međunarodnom skupu filozofa i ekonomista, koji je povodom 100-godišnjice izlaska »Kapitala« održan u Beogradu. Vidi izvještaj Zdravka Kuničara u NIN-u od 4. i 11. lipnja 1967.

⁸ Uočavanje važnosti određene politike prema dizajnu započelo je još za Hruščova. Tako je poznato da je direktor londonskog Savjeta P. Reilly u više navrata pozivan u Moskvu na konzultacije. Zvanični stav objelodanjen je Odlukom Ministarskog savjeta SSSR-a od 28. travnja 1962. godine pod nazivom »O poboljšanju kvalitete proizvoda strojogradnje i robe široke potrošnje putem primjene metodologije dizajna.« Vidi o tome članak direktora VNIITE, Jurija Solovjeva, u časopisu *Dizajn br. 8*, CIO, Zagreb, 1968. Inače, Solovjev na početku svoga članka kaže: »Pokušaji da se u proizvodnju uvede princip oblikovanja javili su se već prvih godina sovjetske vlasti. Bez obzira na građanski rat i nesređeno stanje, sovjetska je država poklanjala tim pitanjima veliku pažnju, i ona su se rješavala na nov način, s revolucionarnim poletom.«

⁹ Sistem industrijskog dizajna u Sovjetskom Savezu pod neposrednim je patronatom Državnog komiteta Ministarskog savjeta SSSR za znanost i tehniku, a sastoji se od već spomenutog Svesaveznog instituta kao znanstveno-istraživačkog i eksperimentalnog centra, zatim grupe zonskih višestruko specijaliziranih njegovih filijala, onda grupe specijaliziranih dizajn-biroa pri ministarstvima i resorima te dizajnerskih grupa pri poduzećima i drugim organizacijama.

¹⁰ Iz referata G. B. Minervina, zamjenika direktora VNIITE, održanog na Savjetovanju o problemima socijalističkog dizajna u Varšavi, studenog 1966.

¹¹ Isto.

¹² »U uvjetima kapitalističkog društva suvremeni dizajn služi također i optimizaciji odnosa između proizvodnje i potrošnje. Monopoli, jedinstvena znanstveno tehnička baza industrije, standardizacija i unifikacija — sve je to u izvjesnoj mjeri smanjilo neujednačenost koja je karakterizirala industrijsku proizvodnju razdoblja 'slobodne kapitalističke konkurencije'. Ali, sve to nije otklonilo privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, kapitalističku težnju za profitom i stihijnost tržišta. Da bi ovladala masovnim tržištem, industrija je u kapitalističkom društvu prisiljena uvažavati potrebe za posebnom 'cjelovitošću' predmetnih uvjeta postojanja različitih socijalnih grupa.« Isto.

¹³ Teškoće su proizlazile iz naslijeđenog modela privrednog planiranja koji je priječio veze između razvojnih i proizvodnih jedinica, pa je unatoč jako strukturiranom sistemu koordinacije izostajala cirkulacija stručnih i znanstvenih informacija između istraživačkih laboratorija i proizvodnih poduzeća. Osim toga, iz čitavog niza razloga koji su inherentni sistemu centralnog planiranja, u samim poduzećima nedostajala je pobuda za većom produktivnošću i tehničkim unapređenjem proizvodnje. Privrednom reformom te su okolnosti tek neznatno ublažene. Vidi o tome Jean Marczewski, *Crise de la planification socialiste?*, Presse universitaires de France, Paris, 1973.

¹⁴ Ti su termini uvedeni bez izričitog obrazloženja, ali se promiscue upotrebljava i riječ dizajn, osobito kad se radi o referencijama na zapadnu teoriju i praksu.

¹⁵ V. M. Munipov, »Problematika i laboratorna baza ergonimičkih isledovanija«, referat na Savjetovanju socijalističkih zemalja o dizajnu, Varšava, studeni 1966. Munipov, znanstveni sekretar VNIITE, istakao je tom prilikom da je ergonomiju, za razliku od njenih posebnih aspekata koji se razvijaju u brojnoj literaturi na Zapadu, potrebno odrediti kao sinteznu disciplinu i utvrditi sveukupnost interdisciplinarnih veza koje je karakteriziraju.

* O tome vidi T. Maldonado i G. Bonsiepe, »Znanost i dizajn«, u već navedenom broju 4 časopisa bit-international, str. 42—47.

⁷ J. Solovjev, »Vzaimovlijanije iskusstva i nauki v svete sovremennyh naučnyh i tehničeskikh predstavlenij«, Symposium on Technology and Artistic Creation, introduction and background papers for discussion, (Tbilisi, USSR, 9—13 April 1968), UNESCO, SHC/CS/61/3, Paris, 11 March 1968. Iako je tema simpozija zamišljena šire, organizatori-domaćini nastojali su raspravu usredotočiti na aktuelnu problematiku dizajna. U svom referatu koji je pročitao na ruskom, Solovjev je izbjegao nove sovjetske termine i dosljedno je upotrebljavao samo riječ dizajn.

⁸ Isto.

⁹ Pierre Naville, »Analitička metoda 'Kapitala' u prošlosti i sadašnjosti«, u zborniku trećeg naučnog skupa *Marks i savremenost*, Institut za izučavanje radničkog pokreta i Institut društvenih nauka, Beograd 22—25 maja 1967. IRP 4, str. 196. Raspravljajući o tome da li se odista radi o konvergenciji dvaju sistema, Naville zaključuje: »Ako pod socijalističkim odnosima razumijemo odnose koji dolaze na mjesto kapitalističkih, ipak moramo znati da se novi odnosi uspostavljaju tokom jednog dugog prijelaznog perioda i to kako putem transformacije klasičnog kapitalističkog modela (čiju je analizu dao Marx), tako i transformacijom državno-socijalističkog modela, kao i uzajamnim, a ponekad solidarnim djelovanjem.« Isto, str. 198.

¹⁰ G. B. Minervin, »Diskussionnyye problemy tehničeskoj estetiki«, u časopisu *Tehničeskaja estetika* No 5 (113), maj 1973, VNIITE, Moskva, str. 3.

¹¹ Boris V. Sehov, *Ekonomičeskaja reforma i hudožestvennoe konstruirovanie*, obščestvo 'znanie' rsfcr, Moskva 1968, str. 14.

¹² Sutlić, *Praksa rada kao znanstvena povijest*, str. 182.

¹³ Isto, str. 190.

¹⁴ ICSID je formiran u Londonu lipnja 1957. godine, a za prvog predsjednika izabran je američki dizajner Peter Muller-Munk. Među glavnim inicijatorima bili su Jacques Vienot, dugogodišnji pobornik ideje dizajna u Francuskoj, i Paul Reilly. Prvi kongres održan je 1959. godine u Stockholmu, a drugi 1961. u Veneciji. U vrijeme održavanja pariškog kongresa ICSID je imao 32 učlanjena dizajnerska udruženja zajedno s nekim institucijama za dizajn iz ukupno 20 zemalja. Savez likovnih umjetnika primijenjene umjetnosti Jugoslavije postao je član ICSID-a nakon kongresa u Veneciji, a Centar za industrijsko oblikovanje 1968. godine.

¹⁵ *ICSID Paris Congress*, International Council of Societies of Industrial Design, 3rd Congress, UNESCO Headquarters, June 1963, Secretariat, Brussels, Belgium, str. 3.

¹⁶ Isto, General report by Jean Fayeton, str. 5—8. Anketu je pripremila i provela francuska sekcija, polazeći od konstatacije da treba priznati da u predmetnom svijetu vlada formalni kaos. Stoga valja utvrditi je li to opće obilježje suvremene civilizacije, ili samo prolazna odnosno prijelazna pojava, i što je uzrokuje: a) naglašena tendencija specijalizaciji, b) različitost proizvodnih tehnika, c) ekonomska struktura bazirana na pospješenoj prodaji umjetnim zastarijevanjem proizvoda, d) neusaglašeni stavovi dizajnera? U anketi su nadalje traženi odgovori na pitanja kako smanjiti predmetni kaos a izbjeći uniformnost i monotoniju; hoće li u tome industrijski dizajn biti ključna disciplina, ili je za tu ulogu pogodnija arhitektura; konačno, može li industrijski dizajn biti činilac povezivanja među raznim disciplinama koje su podložne sve većem utjecaju industrijske produkcije.

¹⁷ Isto, str. 6.

* Isto, »De la camelote qui coûte cher...«, par Max Bill, str. 32.

* Isto, The Future of Industrial Design Education by L. Bruce Archer, str. 34—36.

* Maldonado se oduvijek isticao oštrinom i stanovitom gorčinom u ocrtavanju moralne situacije kojoj je izložena profesija dizajnera. Povodom svjetske izložbe u Bruxellesu 1958. godine svođenje industrijskog dizajna na styling nazvao je »kromiranom bijedom«, a navedenu misao izrekao je pred međunarodnim skupom dizajnera u Aspenu, Colorado, 1961. godine, u izlaganju koje je djelomično objavljeno u časopisu *Industrial Design 8/1961*, New York. U Beču, apelirajući na dizajnere da se založe za kritičke ali i realističke stavove u praksi, oštro je razlučio one koji braneci plemenite ideje ostaju izvan povijesti, od onih koji nekritički pristaju da budu »call girls industrije«.

* ICSID nikad nije postao konzistentan i utjecajan u onoj mjeri u kojoj je to nekad bio CIAM, već i zato što je polazio od uže problematike oblikovanja industrijskih proizvoda koja je svojim praktičnim aspektima potiskivala idejne aspekte u drugi plan. Posljednji kongres CIAM-a održan je 1959. godine u Otterlou. Nešto radikalnija u povezivanju praktičnih i idejnih ciljeva bila je međunarodna organizacija grafičkih dizajnera — ICOGRADA. Vidi izvještaj sa njenog drugog kongresa na Bledu u časopisu *Zivot umjetnosti br. 2*, Zagreb, 1966.

* Vidi već navedenu publikaciju ICSID Canada Congress, str. 7, 18, 33.

* T. Maldonado, »The Role of the Industrial Designer in the Steel Industry«, predavanje održano 26. listopada 1965. godine na kongresu o čeliku u Luxemburgu, *ulm 14/15/16*, Journal of the Ulm School for Design, December 1965, str. 9.

* Isto, str. 10.

* Isto, str. 11.

* Isto, str. 11, 12, 13.

* Govor Maldonada na skupštini Baden-Württemberškog i Švicarskog Werkbunda 2. srpnja 1965. u Ulmu, isto, str. 85—87.

* Ta definicija u cijelosti glasi: »Industrijski dizajn je stvaralačka aktivnost čiji je cilj određivanje formalnih kvaliteta industrijski proizvedenih predmeta. Te formalne kvalitete obuhvaćaju i vanjske karakteristike, ali prije svega one strukturalne i funkcionalne odnose koje sistem pretvaraju u koherentnu cjelinu, kako sa stanovišta proizvođača, tako i korisnika. Industrijski dizajn obuhvaća sve aspekte ljudske okoline koji su uvjetovani industrijskom proizvodnjom.« Vidi navedenu publikaciju CIO, Odgoj i obrazovanje industrijskih dizajnera, str. 7.

* Taj termin upotrijebio je Maldonado na trećem ICSID-ovom seminaru, služeći se distinkcijama što su ih uveli specijalisti za rješavanje problema Minsky, Reitman i drugi. U svakom problemu postoje tri momenta: početak, proces i kraj. Ill-defined problem je onaj u kojem su dva momenta nepoznata. Vidi ranije navedenu publikaciju The Education of Industrial Designers. Third Seminar, str. 61.

* Ovaj prvi pokušaj globalne sistematizacije pojma okoline s obzirom na obuhvatnost intervencije dizajna dao je Maldonado u predavanju održanom 5. siječnja 1966. godine na Arhitektonskoj školi Sveučilišta u Princetonu. Značajno je pri tome uvođenje pojma »okolina ponašanja« i njegovo vezivanje za komunikacijsku problematiku, jer je time indirektno naglašena odlučna važnost subjektivnog faktora. Da Maldonado upravo to ima na umu najbolje govori slijedeći fragment iz istog teksta: »Budući razvoj svijeta očito će ovisiti o našoj akciji, ali i o stupnju efikasnosti

naše akcije. Pa i pojam se efikasnosti revidira. U prošlosti se efikasnim ponašanjem smatralo ponašanje usmjereno samo jednom cilju, a zadatak se sastojao pretežno u otkrivanju jednostavnosti iza kompleksnosti. U naše vrijeme efikasno ponašanje teži da postane ponašanje usmjereno prema mnogim ciljevima, a pri tome se zadatak sastoji u otkrivanju kompleksnosti iza maske jednostavnosti. Efikasno ponašanje više ne djeluje 'redukcijom' nego 'diferencijacijom'.« Vidi T. Maldonado, »How to Fight Complacency in Design Education«, *ulm 17/18*, Journal of the Ulm School of Design, June 1966, str. 17. i 19. Isti tekst objavljen je i u navedenom broju 4 zagrebačkog časopisa *bit-international*.

¹¹ O tome se u zaključcima trećeg seminara ICSID-ove radne grupe za obrazovanje dizajnera, koji je održan na Sveučilištu u Syracuseu, država New York, od 7. do 10. rujna 1967. kaže: »U budućnosti tradicionalna aktivnost dizajna za rast bit će i dalje bitna, ali u isto vrijeme bit će neophodno razviti novu vrstu aktivnosti dizajna. Sastojat će se u tome da se pronađu i definiraju novi instrumenti dizajna za kontroliranje — ili reguliranje — procesa rasta. Postoje zemlje u kojima je dizajn za rast najvažnija i najurgentnija stvar. Ali u drugim zemljama kao što je na primjer SAD, najurgentniji je dizajn za kontrolu.« The Education for Industrial Designers, Third Seminar, str. 70. Specifičnost problema dizajna u industrijski nerazvijenim zemljama uočena je već i na prvom seminaru, zahvaljujući prisutnosti prvog pobornika dizajna u Africi, Selbyja Mvusijsija, sa Sveučilišta Kwame Nkrumaha u Gani, koji je tom prilikom upozorio: »Dokle god su nerazvijene zemlje proizvođači sirovina, disproporcije između njih i razvijenih industrijskih zemalja će rasti. Napredak tehnologije modificira potražnju za jednom ili više sirovina s katastrofalnim posljedicama za proizvođače tih sirovina. Statistički podaci neoborivo dokazuju da se to događa u krupnim razmjerima.« Zato su u tom pogledu već tada donesena četiri zaključka-preporuke: 1. da ICSID u suradnji s UNESCO-m podstakne izradu programa usmjerenja razvoja dizajna u tim zemljama, 2. da pruži stručnu i kadrovsku pomoć pri osnivanju škola za dizajnere u njima, 3. da podstakne osnivanje regionalnih instituta za dizajn koji bi se oslanjali na vlastite stručnjake uz povremenu pomoć stranih eksperata, 4. da posredstvom UNESCO-a pripremi poseban seminar sa predstavnicima tih zemalja u kojima su problemi industrijskog dizajna od vitalne važnosti. To je bila najvažnija preporuka seminara u Brugesu, pa je na drugom seminaru u Ulmu (od 17. do 19. rujna 1965) sa žaljenjem konstatirano da u tom pogledu nije postignut zadovoljavajući napredak. Vidi u navedenoj publikaciji CIO, *Obrazovanje i odgoj dizajnera*, str. 10, 11, 57, i nastavno na str. 1. Taj posebni seminar ipak je održan na zahtjev argentinske nacionalne komisije za UNESCO u Buenos Airesu listopada 1968. godine, ali se odnosio samo na pitanje osnivanja dizajnerskih škola u zemljama u razvoju. Početnu koncepciju visoke škole za dizajnere u Najrobiju dao je Mvusi 1966. godine. Vidi o njenoj zamisli u M. Meštrović, »Sto od umjetnosti traži život?«, časopis *Zivot umjetnosti 1/1966*.

¹² Maldonado, navedeno predavanje u Princentonu, str. 14—15.

¹³ Upravo zbog potrebe svestrane obrazovanosti dizajnera, koji ne smije biti »siromašni rođak« ni umjetniku ni tehničaru, rješenja su se neko vrijeme tražila u samostalnim školama za dizajn. One su tako ostajale izvan sveučilišne atmosfere neophodne za razmjenu iskustva sa tehničkim i društvenim znanostima. U tom je smislu i koncepcija Ulmske škole bila pogrešna. Stoga se već u zaključcima prvog seminara ističe da škola industrijskog dizajna mora biti: 1. čvrsto vezana sa tehničkim školama radi stjecanja odgovarajuće tehničke naobrazbe, 2. sa studijem privrednog upravljanja radi angažiranja prema industrijskim i komercijalnim orga-

nizacijama, 3. uz fakultete humanističkih nauka koje se bave umjetnošću i društvenim naukama. Navedena publikacija CIO, str. 36.

⁷⁴ The Education for Industrial Designers, Third Seminar, str. 66—68.

⁷⁵ Isto, str. 69.

⁷⁶ Isto, str. 66.

⁷⁷ Tomás Maldonado, *Avanguardia e razionalità*, Giulio Einaudi editore, Torino, 1974, str. 56—60.

⁷⁸ Isto, str. 61—63. Maldonado navodi i Lefèbvreovu konstataciju da ne postoji neka opća teorija potreba koja bi objasnila od kuda one potječu, da li predstavljaju neku cjelinu ili sistem, i što ih strukturira. Tim pitanjem bavio se i Abraham Moles, ali je došao samo do opće postavke da su predmeti i potrebe povezani dijalektičkim odnosom između ponude i potražnje, pa na jednoj strani imamo složenost potreba, a na drugoj složenost materijalne opremljenosti društva, što čini dimenzionalne aspekte situacije u kojoj se nalazi homo faber na određenom stupnju civilizacijske evolucije. Ta postavka omogućuje da se primijeni teorija informacija, odnosno Schannonova formula kompleksnosti, u utvrđivanju »demografije operacija i objekata«. Abraham Moles, »Complexity and Technical Civilisations«, *ulm 12/13*, Journal of the Ulm School for Design, March 1965, str. 14—15.

⁷⁹ Maldonado, *Avanguardia e razionalità*, str. 64—65.

⁸⁰ Isto, str. 66.

⁸¹ Hochschule für Gestaltung ponikla je na inicijativu Inge Aicher-Scholl koja je osnovala fundaciju u spomen Hansa i Sophie Scholl koji su 1943. godine pali kao žrtve nacističkog režima. Na početku, od 1953. do 1956. školu je vodio Max Bill, švicarski arhitekt, slikar, kipar i dizajner koji je nekad studirao u Dessau. On je HfG zamišljao kao nastavak Bauhausa, ali su se mlađi nastavnici Otto Aicher, Hans Gugelot i Tomás Maldonado ubrzo suprotstavili njegovom ortodoksnom shvaćanju Gropiusove doktrine. Maldonado je došao u Ulm iz Argentine na Billov poziv 1954. godine.

⁸² Opći interes zapadnog svijeta za obrazovni sistem i pedagoške metode u SSSR-u izazvalo je uspješno lansiranje prvog umjetnog satelita 1957. godine. Tom događaju Maldonado daje sporedno značenje, smatrajući da je kriza obrazovnog sistema na Zapadu bila latentna. Isto, 78—79.

⁸³ Isto, str. 87. U socijalističkim zemljama Maldonado je uočio i jednu značajnu proturječnost: znanstveni i tehnološki razvoj uvjetuje proces stanovite liberalizacije, koji se opet ne može ostvariti a da ne izazove manje poželjne promjene i na drugim područjima društvenog života. Isto, str. 90.

⁸⁴ Isto, str. 93—98.

⁸⁵ Isto, str. 78.

⁸⁶ Gui Bonsiepe, »Commentary on the Situation of the HfG«, *ulm 21*, Journal of the Ulm School of Design, April 1968, str. 8. Početak djelovanja Ulmske škole poklapao se s najagresivnijom fazom Adenauerove ere, kad se Zapadna Njemačka uz pomoć Sjedinjenih Država uputila prema neokapitalizmu. »Ono što je njemačka industrija tada tražila nije se u biti mnogo razlikovalo od zahtjeva koje je četiri decenija ranije postavljala Bauhausu: prilog stvaranju jednog pseudokulturnog alibija za produktivistički program. Nastavnici HfG zanosili su se tada iluzijom da se ti produktivistički interesi nastajućeg neokapitalizma mogu uskladiti s interesima korisnika, što se kasnije pokazalo krupnom greškom u procjeni. U momentu kada su to shvatili (1965) i pokušali situaciju razotkriti, sudbina HfG bila je zapečaćena.« Maldonado, *Avanguardia e razionalità*, str. 55. Teškoće su

počele s postepenim smanjivanjem sredstava. Što je više rastao međunarodni ugled HfG, sredstva su postajala sve oskudnija. Fondacija Scholl računala je na doprinose industrije i subvencije od strane gradske uprave, te pokrajinske i savezne vlade; 1968. godine daljnje je subvencioniranje definitivno odbijeno. Maldonado je napustio HfG godinu dana ranije.

⁸⁷ Maldonado, *Avanguardia e razionalità*, str. 202—208.

⁸⁸ Bonsiepe, navedeni komentar.

⁸⁹ Isto.

⁹⁰ Citat iz knjige Charlesa Bettelheima, *Révolution culturelle et organisation industrielle en Chine*, prema časopisu *Naše teme* 1/1975, str. 147. Izraz organizacijski kapitalizam upotrebljava Serge Mallet, vidi *Samoupravljanje i radnički pokret*, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1973, tom II, str. 529. O pravoj pozadini zbivanja u Ulmu bili su svjesni i studenti HfG, koji su u govoru povodom 25. godišnjice pogibije H. i S. Scholl istakli: »Križa HfG nije izolirana pojava. Ona je simptom prijelaza jednog liberalnog i pluralističkog društva u integrirano društvo — formierte Gesellschaft — pod čim se razumije konzumentsko društvo u kojem bi se htjele zbrisati sve klasne razlike.« Iz prigodnog dokumenta.

⁹¹ Read, *Umjetnost i otuđenje*, str. 14.

DRUGI DIO

Metodološki principi i znanstvene tehnike

Sušтина dizajna jest proces, a ne fiksacija. On počinje sa problemskom situacijom i njenom kritičkom definicijom iz koje se postavlja dostupni cilj i formulira orijentacioni program stvaralačke inovacije. Inovacija sama po sebi nema faktičkog kraja u povijesti. Metoda pak ima dvostruki značaj: da olakša put do istinitih formulacija i da omogući kontrolu njihove istinitosti, a to je moguće samo u odnosu na prethodnu definiciju problema. Stoga metoda u dizajnu može biti privremeni logički model kojim se nastoje utvrditi opće i posebne zakonitosti odvijanja određenog inovativnog procesa. Ona, dakle, analogizira taj proces da bi ga normalizirala kao kontinuiranu racionalizaciju u polju danih mogućnosti. Prema tome racionalnost metoda može biti vrednovana jedino u funkciji postavljenih ciljeva, a ne izvan njih. Bez obzira na to kolika je složenost i broj radnji koje valja predvidjeti i koje je moguće predvidjeti u čitavom procesu, njihova metoda strukturiranost poželjna je tek toliko koliko je neophodno da bude formaliziran sam proces odlučivanja. A u njemu bitni su kriteriji same relevantnosti informacija na kojima se odluke zasnivaju. Izbor alternativa u svakom momentu procesa ne tiče se samo neposrednih donosioca odluka, nego i svih onih kojih se te odluke tiču, bez obzira na to da li su subjektivno ili objektivno, neposredno ili posredno involvirani u procesu.

Proces dizajna mora biti metodološki zasnovan već i zato što su problemi dizajna odviše složeni da bi se mogli intuitivno tretirati, što broj informacija potrebnih za njihovo uspješno rješavanje skokovito raste s njihovom složenošću, što i broj problema i vrsta problemskih područja prelazi granice svakog empirijski stečenog iskustva.

Christopher Alexander pribjegao je među prvima izvjesnoj she-matskoj strukturalizaciji zahtjeva i podataka iz kojih izrasta moguć oblik rješenja. On je ukupnost tih zahtjeva koji su najčešće proturječni ili u većoj ili manjoj mjeri međusobno isključivi nazvao *kontekstom*, a onu ukupnost svojstava i njihovih među-

odnosa koji u cijelosti zadovoljavaju kontekst *oblikom*, primjenjujući u stvari matematsku teoriju skupova.¹

Proces dizajna može se onda tumačiti kao pothvat neutralizacije onih činilaca koji uzrokuju razilaženje oblika i konteksta. Dizajn, dakle, izrasta iz trenja s negativnim: zahtjevi koji se postavljaju u rješavanju problemske situacije jesu potencijalni faktori smetnji koje valja prebroditi ili eliminirati. Pri tome matematička optimalizacija dolazi u obzir samo tamo gdje se radi o kvantificiranim poredbenim vrijednostima.

Razvijajući taj pristup Alexander je kasnije uveo i novu, dodatnu terminologiju svoje *relacijske* teorije, nastojeći objektivizirati jezik funkcija. Tako se po njemu o potrebama može govoriti samo subjektivno, jer one u raznim izjavama imaju razna značenja. Važno je stoga ustanoviti o kakvoj se stvarnoj tendenciji u nekoj izjavi potrebe radi, jer se tendencije, premda izjave o njima mogu biti i krive i točne, za razliku od potreba mogu testirati. Tendencije su, nadalje, proturječne i aktivne i one stvaraju konflikte, a ne potrebe koje se javljaju samo pasivno. Prema tome i pojam dobre ili povoljne okoline valja definirati ne kao okolinu koja zadovoljava potrebe, nego kao okolinu u kojoj nema konfliktnih tendencija.

Tendencije, naime, nisu nikad inherentno u konfliktu, nego su dovedene u konflikt u određenim okolnostima. Prije nego pronađemo aranžmane koji će spriječiti konfliktnost tendencija, moramo točno utvrditi što je to što ih dovodi u konflikt, pa će se vidjeti da postoje neki aranžmani koji uzrokuju konflikte i neki drugi koji ih mogu spriječiti. Moramo stoga definirati apstraktno geometrijsko svojstvo — relaciju — za tu povoljnu klasu aranžmana koji spriječavaju konflikte.²

Iako je Alexander svoj pristup provjeravao tek na primjerima manjih arhitektonskih zadataka, on mu je pripisao univerzalnu valjanost teorije, zaboravljajući ispitati ne samo raspon njene moguće primjene nego i povijesnu valjanost svojih općih uvjerenja. »Vjerujemo da se sve vrijednosti mogu zamijeniti jednom osnovnom vrijednošću: sve što je poželjno u životu može se opisati terminima slobode skrivenih ljudskih tendencija. Sve što je nepoželjno u životu — bilo društveno, ekonomski ili psihološki — uvijek se može opisati kao neriješen konflikt skrivenih tendencija. Život se može posve ispuniti jedino kad se tendencije ljudi odvijaju slobodno. Okolina mora dati slobodne uzde svim tendencijama: konflikti među ljudskim tendencijama moraju biti eliminirani. Sa toga stanovišta, ispravnost ili pogrešnost relacije jest pitanje činjenice.«³

Takav zaključak nesumnjivo upućuje na aplikaciju objektivnih tehnika u dizajnu, ali svojim simboličkim redukcionizmom ne do-
siže do bitnih pitanja teorije dizajna. Znanstvene tehnike kao što
su systemska analiza, systemsko inženjerstvo i operacijsko istraži-
vanje, korištene najprije u planiranju i organiziranju krupnih in-
dustrijskih i vojnih programa i pothvata, odista su se šezdesetih
godina počele primjenjivati i na društveno-ekonomsko planiranje,
pa i na urbanu izgradnju. Prednost im je u tome što složene
probleme zahvaćaju kao *sistem problema u interakciji*, umjesto
tradicionalnog pristupa svakom problemu zasebno. I systemsko
inženjerstvo i operacijsko istraživanje koriste slične matematske
tehnike i djeluju uzajamno: prvo se odnosi na predviđene fizičke
promjene, a drugo na proceduralne promjene u procesima ostva-
rivanja složenih pothvata, to jest obe tehnike zajedno osiguravaju
sinhronizaciju fizičkih i operacijskih promjena u okolini.⁴

Tradicionalne vještine gradnje i gradogradnje pod utjecajem tih
novih znanstvenih tehnika sve više su napuštale učenja velikih
korifeja, od Le Corbusiera do Luis Kahna, koji su se daleko više
bavili intuitivnim formulacijama principa prostornog uređenja i
humanističkim ciljevima, nego »tehničkim« pitanjima samog pro-
cesa arhitektonskog i urbanističkog dizajna. Ta su područja, us-
prkos tim formulacijama u stvari ostala bez teorijske paradigme,
to jest u predznanstvenom stadiju. Ali, ne posve slučajno. Za
razliku od prirodnoznanstvenih teorija, u dizajnu je *vrijednosna
problematika* od prvenstvenog značaja, a ta je po samoj svojoj
naravi više povijesna nego znanstvena.

U tome su i bitne teškoće paradigmatičkog zasnivanja *procesualne
teorije dizajna*. Komprehenzivni pristupi dizajnu kao što je Alexan-
derov, ili još više onaj Brucea Archera, imaju neosporni heuris-
tički značaj za rješavanje tekućih problema, ali ne i opći teorijski
značaj u smislu znanstvene paradigme. Njihovo daljnje teorijsko
razvijanje i uspješno korištenje bit će moguće tek s proširivanjem
i produbljivanjem integralnog poimanja okoline. Pri tome ključna
je distinkcija da se planiranje kao tehnički proces ne može po-
istovetiti sa kreativnim činom dizajna, bez obzira na to u kojoj
se fazi procesa ta kreativnost javlja ili očekuje. Planiranje kao
intencija kontrole nije nadomjestak za dizajn, jednako kao što
dizajn kao intencija sređivanja ne može isključiti planiranje.

Archer je pokušao utvrditi jedan opći okvir u kojem će se sve
specifične vještine, senzibilnost i intelektualna strogost dizajna
kao umijeća moći *logički* povezati tako da čine osnovu znanosti
dizajna. Budući je logička narav čina dizajna nezavisna od dizaj-
nirane stvari, razlikovanje između arhitektonskog, urbanističkog,
inženjerskog i industrijskog dizajna nema bitne važnosti. Archer je

svoj opći pristup nazvao *teorijom navigacije* prema odabranom odredištu, pri čemu i pitanje identiteta i vrsnoće samog odredišta za njega ima sporedan značaj.

Po njemu dizajn je smišljena akcija promjene uvjeta koji ne zadovoljavaju, to jest postizanja poželjnih svojstava okoline. Tražena svojstva mogu se definirati i kao ciljevi i kao objektiviteti problema, a sama aktivnost rješavanja problema kao aktivnost usmjerena cilju. Stoga se čin dizajna sastoji prvo od postizanja suglasnosti o ciljevima, zatim utvrđivanja zavisnosti različitih stanja svojstava i različitih stupnjeva ispunjenja odnosnih ciljeva, utvrđivanja graničnih i idealnih stanja svojstava, a time i područja njihove prihvatljivosti za te ciljeve, identificiranja zakona kontrole međuzavisnosti svojstava, osiguranja da međuzavisnost različitih svojstava čini područje njihove zajedničke podudarnosti i da se ono barem djelomično poklapa sa područjem prihvatljivosti sa stanovišta ciljeva, te da se u toj zoni izvrši izbor optimalne solucije.⁵

Kao i svaki drugi problem i problem dizajna, kaže Archer, može se izraziti sistemskim terminima. Tada *sam problem postaje sistem* u kojem su varijable odluka imputi, a svojstva outputi. Zakoni koji određuju način na koji dana svojstva variraju pod utjecajem različitih odluka jesu vanjske ili opće zakonitosti unutar kojih problem mora biti riješen. To je sistem odluka. S druge strane, shvate li se svojstva kao imputi, a stupnjevi ispunjenja ciljeva kao outputi, mogu se utvrditi unutarne ili specifične zakonitosti po kojima se stanja svojstava povezuju sa stupnjevima postizanja ciljeva. Tada je to sistem ciljeva. Tako sistematski model dizajna postaje kombinacija tih dvaju sistema, to jest *kompleks sistema cilj-odluka*.

»Razlikovanje da li je varijabla imputa varijabla odluke ili varijabla konteksta, ili, da li su ili nisu određena stanja varijable odluke prihvatljiva za donosioca odluke, i da li je ili nije varijabla odluke također i svojstvo, sve to čini prije dio definicije problema nego dio realnog problema koji valja riješiti.«⁶

Svakako, skup stanja svojstava koja proizlaze iz prijedloga dizajna smatrat će se njegovom performancijom, a skup stupnjeva ispunjenja ciljeva njegovom vrsnoćom. Valjanost indeksa omjera cilj-vrsnoća zavisit će, dakle, od poretka važnosti pojedinih ciljeva. Sam taj poredak stvar je ljudskog prosuđivanja i podložan je greški.⁷

Sistematski model još nije i operacijski model dizajna, on je samo efikasno sredstvo postavljanja *logičke strukture problema*,

i sam po sebi ne utvrđuje soluciju. To je apstraktan sistem — crna kutija — u kojem precizna veza između varijacija inputa i outputa nije poznata. Za njihovo precizno utvrđivanje potreban je stvarni *sistem analoga* — matematičkih formula, nacрта, grafičkih i fizičkih modela kojima se postepeno konkretiziraju outputi što rezultiraju iz prijedloga dizajna, sve do njegove konačne konfiguracije.

Proces dizajna u širem smislu ne završava time, već obuhvaća i realizaciju dizajna. Stoga ukupan proces treba da bude unaprijed sadržan u *programu dizajna*. Tako onda sistematski model opisuje logičke odnose između dijelova problema i omogućava evaluaciju predviđenih performancija, analogi s njim čine operacijski model kojim se simulira ponašanje sistema u problemu i utvrđuju posljedice predloženih odluka, dok program dizajna kao treći plan sadrži sve *sekvencijalne odnose* potrebne da se problem riješi.⁸

Archer u više navrata ističe da vrijednosno suđenje ostaje izvan logike samog problema, u domeni ljudske odgovornosti u postavljanju ciljeva i utvrđivanju poretka njihove važnosti. Valja razlikovati, kaže on, način formiranja jedne intencije od načina njenoga provođenja. Jedno je politika, a drugo tehnika. Bez obzira da li se ciljevi biraju racionalno ili intuitivno, to je u krajnjoj liniji pitanje vrijednosnog sistema ljudi i društva u kojem djeluju. »Neka od tih pitanja ostaju izvan dohvata analitičkog rasuđivanja. Samo pak provođenje tih ciljeva može se uvijek vrednovati kao efikasno ili neefikasno, efektivno ili neefektivno, pouzdano ili riskantno. Tako se i polaritet rasuđivanje-intuicija javlja na sve tri razine: u području ciljeva, u organiziranju aktivnosti dizajna, i u donošenju odluka. Sve se kombinacije i stupnjevi tih polariteta mogu naći u praksi dizajna.«⁹

I sistematska metoda, dakle, unatoč minucioznoj logičkoj elaboraciji koja prividno ne izostavlja ništa iz svoga obuhvata, ostaje samo metoda, to jest implementacija onoga što bi se moglo nazvati »taktički faktor« koji, međutim, u strategijskom širenju intelekta isključuje svoju dijalektičku suprotnost — *imaginaciju*. To je bitni promašaj racionalističkog scijentizma koji je kao takav i sam izraz partikulariziranog rasuđivanja i prema krajnjim je ciljevima u stvari indiferentan. S druge strane valja naglasiti da rasuđivanje i intuicija nisu razdvojeni polariteti stvaralačkog čina. Kreativno mišljenje i akcija i u znanosti i u dizajnu ne mogu se u potpunosti svesti na algoritme, kako to pretpostavlja Archerova teza o kontinuiranom matematskom strukturiranju polja odlučivanja i logičkoj konstrukciji programa dizajna kao priručnika sa uputama.¹⁰

Tehnike objektivne analize, dakle, jesu relevantne za neke aspekte problema dizajna, ali ne i za tumačenje ljudskih težnji i potreba. A upravo se o tome radi. Kad je riječ o ciljevima bitno je pitanje tko ih i kako formulira i u čije ime, što je nerazdvojno od pitanja kakav stav i kakvu predodžbu ljudi sami imaju o vlastitoj egzistenciji. Odgovor stoga ne zavisi od općenitog pojma socijalne etike, koji je uveden i u društvene znanosti i u društvene konvencije, niti od distinkcije što je individualno a što društveno poželjno, nego u krajnjoj liniji od toga *kakvo je društvo poželjno*.

Ono što čovjeka razlikuje od nižih životinjskih vrsta, i što je dovelo do evolucije društvenih sistema, jesu dvije usko povezane sposobnosti ljudskog organizma: sposobnost saopćavanja simboličkim i apstraktnim sredstvima kao što je jezik, i sposobnost razvijanja složenih i protegnutih *slika budućnosti* po kojima se čovjek ravna. Odista, kaže Kenneth Boulding, čovjeka se može opisati kao svjesni teleološki sistem koji se ponaša prema strukturi informacija vezanih za budućnost više nego za podsticaje iz prošlosti. Budućnost još nije iskušana, zato znanje o njoj može doći samo iz apstraktnih slika svih procesa i odnosa u vremenu i prostoru našeg prošlog iskustva. A u epistemološkom procesu ne učimo percipirajući istinu nego grešku.¹¹

Pojava svijesti o sebi bila je događaj od presudne važnosti u pravednoj evoluciji čovjeka kao društvenog bića. Druga pojava od takve važnosti stara je tek stotinjak godina. To je pojava *društvene svijesti*, to jest svijesti da društveni sistemi nisu prirodna činjenica koju se ne može dovoditi u pitanje i mijenjati. Prvi tragovi o njenom javljanju mogu se naći već u Machiavellija, ali se razvila tek u Marxa. Makar slika o društvu koju je on imao bila i kriva, to je manje važno. Važno je da je imao svjesnu sliku o društvenom preobražaju koju je bio u stanju propagirati. Sva društva danas više ili manje nastoje razviti snažne slike o budućnosti i nadaju se u nju dospjeti. To bi se možda moglo nazvati razvojem *društvenog dizajna*, ili dizajna društva, što je mnogo preciznija riječ od »planiranja«, napominje Boulding.¹²

Ako se i suglasimo da su mentalne slike budućnosti opći motivacijski pokretači i društva i društvenih jedinki, bitan je *društveni proces* njihova formiranja. Taj je proces neodvojiv od naravi društvenog sistema, pa od njega zavise i pitanja tko je subjekt, a što je ili tko je objekt procesa dizajna. U tome je najkritičniji i najteži problem samog društvenog vrednovanja kao i kritičkog vrednovanja društva.

Iako se društveni sistem ili sociosfera može shvatiti kao jedinstveni sistem, to nije i ne može biti jedan i jedinstven organi-

zam. Nikakva organizacija i nikakav društveni sistem nemaju sami po sebi sposobnost ljudskog osjećanja, priznaje Boulding, jednako kao što biblioteka ne sadrži znanje kad u njoj nema čovjeka. Stoga valja poći od čovjeka kao osnovne vrijednosti, a tada mjera društvenih mogućnosti slobodnog razvoja svih sposobnosti individue postaje osnovni kriterij za odgovor i na prvo i na drugo pitanje, to jest kako se nešto može društveno vrednovati i kako se neko društvo može vrednovati.

U tom smislu i sam pojam *slike o društvu*, koji se primjenjuje u suvremenoj sociologiji, podložan je ideološko-kritičkoj analizi. Postoji, naime, dijalektičko jedinstvo između idejno-političke svijesti o društvu i objektivne društvene statike i dinamike, također između slike koju netko ima o društvu i slike koju ima o svom položaju u tom društvu. Zato bi svi iskazi o subjektivnoj svijesti ljudi i ljudskih grupa zahtijevali usporedbu s objektivnim datostima njihove društvene egzistencije, pri čemu dihotomična saznanja o tome gdje je tko i što je tko imaju ne samo deskriptivnu vrijednost, nego mogu postati i movens društvene emancipacije.

Metode empirijskog proučavanja društva, kad bi i mogle biti vrijednosno neutralne, ne mogu utvrđivati a još manje nadomjestiti socijalnu imaginaciju, to jest samu sposobnost zamišljanja alternativnih aspekata života i njihovih organizacijskih oblika. Pozitivistički postupak skupljanja i obrade podataka pretvara ispitanike u objekte istraživanja, a njihove želje i mišljenja u konačnici oblikuje tako da su tehnički raspoloživi i podesni za one koji imaju društvenu moć i koji stvarno donose odluke.¹³ Upravo zato čitav *instrumentarij* rješavanja problema ostaje stran antropocentričnom odnošenju, jer ne uzima u obzir osnovni zahtjev da se metodska rasuđivanja moraju nadovezati na *refleksiju o smislu*, i da je tu, umjesto čovjeka-objekta, potrebna široka društvena komunikacija u kojoj će pojedinac politički misliti o društvenom interesu kao vlastitom.

Zato su danas upravo podređene klase protagonisti *procesa osporavanja cijelog sistema*, osporavanja koje se izražava u zahtjevu za većim zadovoljenjem bitnih ljudskih potreba i većim sudjelovanjem u upravljanju društvenom moći.¹⁴

Blizu tome zahtjevu jesu i neki teoretičari znanstvenih metoda kad uviđaju da procedura rješavanja problema mora biti tako postavljena da olakša eksplicitnu komunikaciju između pojedinih korisnika i pojedinih interesnih grupa različitog društvenog položaja,¹⁵ ili kad poput Lionela Marcha ističu da problemi planiranja i oblikovanja okoline prelaze okvire individualnih napora

i da se stoga moraju smjestiti u političku arenu »gdje se adekvatnije, mogu konceptualizirati kao složena interakcija između donošenja odluka, društvene odgovornosti i sudjelovanja u procesima dizajna«. March izričito kaže da je, umjesto studiranja i razumijevanja metoda, mnogo važnije shvatiti samu složenu narav interaktivnih sistema pojedinaca i socijalnih grupa, ekonomije i prirodne okoline.¹⁶

I Christopher Jones, koji je nastojao sabrati cjelokupno metodološko iskustvo na tom području, priznaje da su metode dizajna zapravo pokušaj da se *eksternalizira* proces dizajna, kako bi što širi krug ljudi mogao vidjeti što se u tom procesu dešava i kako bi svojim informiranjem i vlastitim sagledavanjem pridonio znanju i iskustvu profesionalnih dizajnera.¹⁷

Tehnologija i podjela rada

Odnos ljudskog bića prema tehničkom postupku i obratno, tehničkog postupka prema ljudskom biću, ne može se i ne smije jednoznačno shvatiti. Naprotiv, svaka refleksija o tom odnosu odmah poziva na uočavanje cjeline čovjekove sudbine i njegovog društveno-povijesnog položaja. Na te je aspekte modernog razvitka, koji su kritični upravo u naše vrijeme, upozoravao i Norbert Wiener: »Mi smo našu okolinu tako radikalno izmijenili da sada moramo izmijeniti i sami sebe da bismo mogli opstati u toj novoj okolini. Više i ne možemo živjeti u staroj. Progres nameće ne samo nove mogućnosti za budućnost već i nova ograničenja. Izgleda da se i sam progres, kao i naša borba protiv povećanja entropije, mora suštinski završiti na nizbrdici, koju pokušavamo izbjeći. Ipak, ovo pesimističko osjećanje zavisi samo od našeg sljepila i naše neaktivnosti, jer sam uvjeren da će, kad jednom postanemo svjesni novih potreba koje nam je nametnula nova okolina, kao i novih sredstava kojima raspoložemo da bismo udovoljili tim potrebama, proći još dugo vremena prije no što iščezne naša civilizacija i naša ljudska vrsta...«¹⁸

Na toj su liniji bila i razmatranja Hasana Ozbekhana, koje je izložio na londonskom kongresu dizajnera 1969. godine, govoreći o budućnosti kao etičkom pojmu. Riječ je bila o tehnologiji koja se preobraća u poredak stvarnosti i zadobiva privid autonomnosti, reducirajući čovjeka na sredstvo, na biće bez unutarnje svrhe, pri čemu znanje i kompetentnost postaju instrumenti tehnološkog postignuća. Stoga razlikovanje što je konstanta, a što varijabla iziskuje intelektualnu i emocionalnu kvalitetu čiste kreativnosti i izvornu sintezu.¹⁹

Ozbekhan se, naime, suprotstavio shvaćanju budućnosti kao pukog produžetka izvjesnosti sadašnjice. Takvo shvaćanje, kaže on, ograničava smislenost, sužava vidokrug na postojeće nazore, strukture, institucije i odnose, i uzrokuje dvostruku distorziju: linearnu derivaciju sekvencijalnog događanja preordinirane stvarnosti kao preegzistirajućeg prirodnog poretka, i isključivanje svih drugih mogućnosti koje ne ulaze u okvir tehnički izvedivog. Za takvo shvaćanje budućnosti svi problemi imaju tehničko porijeklo i samo se tehnički mogu riješiti, a sve što se može od budućnosti zamisliti uvijek je isto, samo veće. Ta protegnuta sadašnjost jest logička budućnost koja je u osnovi modernog fatalizma, a Ozbekhan joj suprotstavlja *voljnu budućnost* koja se ne može odreći vrednovanja kao instrumenta volje i slobode.²⁰

Normativni pristup za koji se on zalaže ne fiksira neku idealnu budućnost ili utopiju, nego razvija takvu koncepciju budućnosti koja nadilazi puku izvodivost i proizlazi iz prosuđivanja i izbora unutar ideje poželjnog, to jest ciljeve pretpostavlja sredstvima i dokida iluzornu autonomnost tehnološkog procesa. Međutim, vrijednosna struktura današnjice dominantno je tehnološki označena, ona onesposobljava takav normativni pristup i ne dopušta mu vizualizaciju vremenske transformacije alternativa. Zato valja poći od vrijednosne konfiguracije koja se od vrijednosti današnjice bitno razlikuje. Pojam poželjnog valja koncipirati najprije u ljudskim terminima, a onda tek uvesti obzire u pogledu dostiznosti. Htjeti poželjnu budućnost znači *etičko prosuđivanje*, etičku analizu koja mora postati eksplicitno priznat element teorije planiranja.

Općenito o ciljevima može se govoriti, kaže Ozbekhan, samo kao dobrim, a o sredstvima kao pravim i adekvatnim, dok se pojam poželjnog može odnositi samo na njihovu sukladnost u vremensko-prostornoj povezanosti sa danim sistemom. U tome je njihova povijesnost koja iziskuje kontinuiranu redefiniciju u odnosu na stupanj postignutog. Naime, iako dugoročni ciljevi mogu imati opću ljudsku relevantnost, oni su ograničeni ranije postavljanim i nepostignutim ciljevima društvenih sistema, koji su uvriježili stanovite predodžbe i navike. Stoga valja prijeći na područje s onu stranu postignutog znanja i uobičajenog iskustva, tim više što ne postoji konačna slika o čovjeku kao paradigma vrijednosti. Naprotiv, otkad je jasno da čovjekovu sudbinu ne određuju nikakve metafizičke prisile, u pitanju je sama njegova narav i njegov identitet. Zato se ne radi samo o ishodima koji će biti poželjni, nego i o normama po kojima bi se mogla definirati sama ta poželjnost. Odgovornost je čovjeka sada totalna i potpuna.²¹

U tome i u toj krizi pojma čovjeka Ozbekhan vidi glavni razlog zašto je proširenje polja izbora i povećanje broja alternativa koje valja testirati, postalo od ključne važnosti. U tom smislu i moderna informacijska znanost i tehnologija dobivaju etičko značenje, jer mogu smanjiti nedostatnu obaviještenost pod kojom se vrši strukturiranje alternativa. Relevantne su informacije oskudne upravo zato što je individualna ili grupna sposobnost apsorpiranja i korištenja velike količine podataka nužno ograničena. S druge strane, alternative budućih stanja kompleksnih sistema mogu se vizualizirati tek općenito i površno, pa se takvi konstrukti ne mogu uspješno koristiti za politiku i akciju, pogotovo kad im se pridoda kvalifikator relevantnosti za čovjeka i ljudsku svrhu. Jer taj kvalifikator unosi mnogostrukie dimenzije — od biološke do društvene i političke, od ekonomske do psihosocijalne, psihološke i kulturne. Bezbrojni podaci koji su sadržani u tim dimenzijama mogu dobiti smisao i značenje tek kad su selekcionirani, interpretirani i restrukturirani u kontekstu relevantnosti za razmatrane ciljeve i odluke koje će ih ostvariti. Stoga je sposobnost procesiranja i strukturiranja podataka i građenja simulacijskih modela alternativnih stanja sistema, to jest sposobnost izvođenja društvenog off-line eksperimentiranja, ona *nova tehnologija* koju moramo razviti da bismo tehnološko doba ostavili iza nas, zaključuje Ozbekhan.²²

I Erich Jantsch je u novom poimanju planiranja razaznao jedan dublji proces, koji se je površinski manifestirao u Americi pedesetih, a u Evropi šezdesetih godina kao promjena poslovnog ponašanja i kao orijentacija na dugoročno tehnološko planiranje. Suština je te orijentacije u potrebi utvrđivanja *smisla usmjerenja*. Dok su se kratkoročne mjere mogle poduzimati kao neposredne reakcije na promjene u okolini, dugoročni vremenski okvir zahtijeva mišljenje i djelovanje u *anticipaciji*. Time u proces donošenja odluka ulaze problemi prvenstveno vrijednosnog značaja, kao što su lični i društveni stavovi, motivacije i principi organizacije, decentralizacija inicijative i koordinacija, što se sve skupa može svesti pod pitanje kreativne participacije.²³

Paralelno s tim, ističe Jantsch, javila se i svijest o *sistemske naravi* stvarnosti na koju se planiranje primjenjuje, pa iz toga proizlazi da se ekonomski, socijalni, tehnološki, politički i antropološki aspekti budućnosti ne mogu više zasebno tretirati. Naprotiv, naglasak se pomiče na *integrativno* mišljenje koje simultano presijeca sve te dimenzije. Operacijsko planiranje postaje samo veza između strategijskog i normativnog planiranja. Pokazalo se da je dugoročni proces planiranja skopčan s povećanom neizvjesnošću i s povećanom složenošću. Govoreći kibernetikom terminologijom, utjecaji povratnih veza ne mogu se pouzdano predvidjeti

na dugi rok. Potrebno je, dakle, opcije držati otvorenima i shvatiti dinamiku samog društvenog sistema. Jer, ne radi se više o tome da se utvrdi *kako* doći od točke A na točku B nego o tome da se utvrdi *što* bi bila točka B koju bi valjalo odabrati i kakva nas strategija do nje može dovesti na najpovoljniji način. Najpovoljniji s obzirom na sistem ljudskog življenja i promjene koje će se s njime zbiti u zavisnosti od tog izbora.

Jantsch stoga zaključuje da maksimalizacija profita ne može više biti isključivi kriterij i da dugoročno planiranje postaje sastavni dio potrage za novim kulturnim osnovama i novim vrijednostima. I korporacijsko planiranje morat će voditi računa o čitavoj svojoj okolini, a tehnološki razvoj izgubit će izolirani značaj i postat će aspekt *društvene kreativnosti*. Korporacije tako postaju međustepenice u društvenoj organizaciji, pa i njihova politika mora biti koncipirana i planirana kao integralni dio *politike čovječanstva* koja zavisi od kreativnih imputa svih podsistema i ne može biti određivana s nekog vrha, kad bi takav vrh i postojao.²⁴

Odnos tehnologije i društva Jantsch, dakle, vidi u jednoj posve novoj perspektivi, nagoviještajući pozitivne globalne posljedice takve razvojne orijentacije koja pored horizontalne integracije tehnološkog planiranja uvodi vertikalnu integraciju ljudskih vrijednosti i normi. U takvom se planiranju interakcijski povezuje politika, koja odgovara na pitanja što treba činiti, strategija koja odgovara na pitanja što se može učiniti i taktika koja odgovara na pitanje što će se desiti ako se poduzme određeni tok akcije.

To je, nasuprot mehanističkom modelu koji računa sa determinističkim stavovima i linearnim planiranjem, *model ljudske racionalne kreativne akcije* koja vodi stvarnoj inovaciji. Proces planiranja u njemu se definira kao predviđanje plus planiranje, a proces donošenja odluka kao predviđanje plus planiranje plus odlučivanje, pa je sam proces racionalne kreativne akcije *sve to plus akcija*.²⁵

Taj Jantscheov model implicira i inovaciju samih društvenih institucija i instrumentalija i iznad granica nacionalnih sistema, da bi bili u stanju da se nose sa kritičnim problemima u svjetskim razmjerima. Isto tako sve tradicionalne institucije i organizacije u trokutu vlada—industrija—sveučilište morale bi postati političke institucije u najširem smislu te riječi, to jest aktivni sudionici u planiranju društva, da bi se interakcija znanosti i tehnologije sa društvom mogla odvijati na normativan način.²⁶

Ali, racionalitet i instrumentalitet imaju svoj poseban povijesni odnos međuzavisnosti, o čemu Jantsch, bacajući pogled unaprijed,

ne vodi dovoljno računa. Razmatrajući upravo taj odnos Hans Dieter Bahr je utvrdio da tehnička proizvodna snaga ne stvara svoj progres neposredno, da se tehnički racionalitet i njegova politička vladavina tek prividno nameću nepolitički, pa ih valja shvatiti kao posebni historijski proizvod i rasvijetliti kao ideologiju, u smislu u kojem i Marcuse kaže: »Određeni ciljevi i interesi vlasti nisu tek naknadno ili izvanjski oktroirani tehničari — oni ulaze već u konstrukciju samog tehničkog aparata.«²⁷

Stoga, valja uzeti u obzir baš onu specifičnu svrsishodnost funkcija tehničkih uređaja koja ih od funkcioniranja određenih prirodnih procesa razlikuje tek kao društveno ostvarene rezultate *povijesno postale prirode posebne podjele rada*. Apstrahirana sadržajna strana društvene podjele rada jedina je mogla od procesa tehničkog racionaliteta stvoriti tehniku njega samog kao tehnologiju.

Svojevrsnost tehnike, koja je i sama proizvod toga procesa posredovanja, očituje se u tome da se ona ne može zamišljati jednoznačno prema modelu neposrednih ljudskih djelatnosti, to jest prema ciljno-racionalnom djelovanju. S druge strane, premda je i sama jedan način prirode, ona se ne može shvatiti po modusu prirode, po modusu ljudsko-tjelesnog postupanja, jer predstavlja opredmećeno postavljanje cilja i proizvod je društvenog rada. Ona je ukinuti, *opredmećeni rad* i onda kad predstavlja svrsishodan uvjet novih procesa rada ili postavljanja ciljeva. Tehnika je, dakle, uvijek nešto više od čisto neutralnog instrumenta. Iako u realizaciju ciljeva ona ulazi samo kao svrsishodan uvjet, ne smije se zaboraviti poseban sadržaj društvenih ciljeva koji nju samu postavljaju kao nešto progresivno i nešto čemu je svojstvena određena podjela rada.²⁸

Raspravljajući zapravo o kritičarima ideologije tehničkog racionaliteta više nego o samoj toj ideologiji, Bahr upozorava da je stvarnost tehničkog progressa odavno već pristigla tu ideologiju koju je tehnički racionalitet konzervirao kao sjećanje na vlastitu praksu. U tehničarinoj podjeli rada *opredmećeno je nasljeđe vlasti*, a nesvjesno sjećanje društva, njegova tehnički konzervirana svijest o tome da je njegova vlastita baza samo očuvani oblik otuđenog rada, i samo pomaže da se ta baza očuva. Zato kritika te ideologije mora postati tako praktična kao što je to postala sama ideologija koju ona želi kritizirati.²⁹

Što ta *praktična kritika* znači Bahr je objasnio na primjeru studentskog pokreta, pozivajući se na Adornovu spoznaju da kritika čistog tehničkog uma sebe samu ne može održati čistom, ako želi ono metafizičko »iza« pokazati kao vlast: »Socijalistički dio

studentskog pokreta počeo je praktimirati ovu novu formu 'kritike ideologije' prije nego što je po sebi stvorio pojam o njoj: praksa se ne manje nego kritička teorija s pravom plaši da riskira 'dodatak u onom što je varljivo', kad je u njoj učinjen pokušaj da se znanstveno saznanje u agitaciji shvati ne kao potpuno razvijeno, već u sebi iskidano a ipak pokušano posredovanje do prakse. Shvatili su da čistoća znanstvene spoznaje nije ništa drugo do njena kupljivost; zato su bili prinuđeni da vlastitu spoznaju iznesu na tržnicu gdje će sigurno biti raskrčmljena; ali u emancipatorskoj agitaciji, kao objektivno paradoksnom pokušaju, ne može se poći od toga da javnost, na koju se misli, može već i sama ukinuti ovo krčmljenje; krčmljenje teorije u agitaciji jest nužan tribut, koji ona mora platiti ako želi da dosegne proleterski subjekt, napušten u procesu proizvodnje. Time teorija sumnja samouživajući ne samo u zadovoljno samorazumijevanje tržnice buržoaskih ideja: ona se, štoviše, mora uniziti — ne pred vlašću, već pred onim subjektivitetom koji se dosad vlašću guši. Tek u ovom svjesno riskiranom krčmljenju, teorija može, učeći, poći do praktične emancipatorske sile taj napušteni subjekt.«³⁰

Podjela rada perpetuirala je upravo takvu podijeljenost i podvojenost u kojoj radni subjekt ostaje prikriven. Zahvaćajući sve dublje u proizvodne i neproizvodne funkcije ta je podjela sve djelatnosti pojedinaca, društvenih skupina, društvenih sistema i podistema dovela dotle da oni, razmatrani pojedinačno, nemaju krajnjeg smisla i mogu se razumjeti tek unutar šireg okvira koji je posve izvan domašaja pojedinog radnika. Onaj koji projektira bivao je sve udaljeniji od onog koji izvodi, a ovaj opet od onog koji kontrolira. Konačno, u općoj specijalizaciji nijedna djelatnost, nijedan podsistem i nijedan subjekt ne može nezavisno opstati, a što je veći bio stupanj takve podjele rada i diferencijacije, bio je potreban i veći nadzor što ga opći sistem vrši. U visoko diferenciranoj strukturi integracija dijelova neophodna je za njihov opstanak. Stoga u »poodmaklom trenutku razvoja kapitalizma, kad proturječnosti samog sistema dosegnu takvu točku... pokretač progresivne podjele rada nije više proizvodnost, nego kontrola radnih i podređenih klasa.«³¹

Zato u tom sistemu i u toj njegovoj razvojnoj fazi jedan podsistem strukturalno ne može biti devijantan, ne može sam po sebi ometati daljnji proces kapitalističke podjele rada koja se nastavlja i onemogućuje duhovni razvitak radnika, a time i prevrat aktuelnog poretka i stanja stvari. »U području političkog sudjelovanja, kapitalistički je sistem organizirao društveni život pojedinaca i skupina na takav način da se i samo političko sudjelovanje moglo obavljati samo kao specijalizirani trenutak života pojedinaca unutar funkcionalno specijaliziranih podistema... Sve

dok je, sa stanovišta njegove strukture, jedan podsistem specijaliziran, ne predstavlja pravu opasnost za Sistem...³²

Organizacijska stvarnost modernog kapitalizma već danas pokazuje da podjela rada ipak ne može ići beskonačno: što je radnik više vezan uputama i pravilima, mora imati slobodnije ruke da bi spriječio nezgode same organizacije. Tu se javlja *začetak rekuperacije* zbog objektivne prisutnosti nove tehničke jezgre, to jest rastućeg tehničkog sadržaja i radničkog rada. Tu se počinje raspadati i samo načelo nadzora što ga sistem vrši nad svojim dijelovima. Zato se, umjesto preko specijaliziranih oblika, politička akcija počinje kanalizirati unutar profesionalne uloge i razvijati borbu *protiv specijalizacije kao temeljne proturječnosti*. Jedino tako, indirektno i na implicitan način, postaje moguće zadovoljiti i samu političku oblast, a prava znanost i pravo istraživanje mogu se cijeniti po tome koliko su nepodnošljivi za sistem. Ta devijantnost ne smije podnijeti gubitak tehničnosti u smislu u kojem ona znači znanstvenu i profesionalnu kompetentnost. Ako ispravno primijenimo dijalektički pojam razvitka, onda profesionalna uloga, ma kakva bila njena evolucija, uopće ne može odustati od svoje stručnosti, to jest od stručnih sadržaja koje je mogla izraditi koristeći se posebnom podjelom rada. Za onoga koji želi promijeniti svoju ulogu, smatrajući je neodrživom, postavlja se problem njenog ponovnog formuliranja, a da se ništa ne izgubi od njenog znanstvenog sadržaja.³³

Sistem i ponašanje

Te postavke praktične društvene kritike i adekvatnog sociološkog istraživanja što su ih, nasuprot klasične kritičke teorije društva frankfurtske škole, formulirali mlađi sociolozi lijeve orijentacije poput Hansa Dietera Bahra i Gian Antonija Gillija na osnovu neposrednog izučavanja studentskog i radničkog pokreta, nisu ostale bez odjeka u novijoj generaciji dizajnera, naročito u Italiji.

Pitajući se što je predmet, koja je pojava i koji dio stvarnosti ono *čime se dizajn bavi*, bivši student Hochschule für Gestaltung u Ulmu Giovanni Anceschi dolazi do podjele rada kao polazišta te analize. I prije industrijske revolucije postojala je podjela između projektnog i izvedbenog rada, ali je nakon nje ta podjela postala općenita i radikalna: projektant-tehničar ima funkciju da rekonponira jedinstvo proizvodnog procesa koje izmiče pojedinim izvodiocima. On unaprijed nadomješta invenciju i sposobnost izviđača i brine se za formulaciju i saopćavanje parcijalnih uputa koje su koordinirane u cjelovitom dizajnu. Makete se prezentiraju komitentima, a nacrti i upute izviđačima. Tehnički projekt, dakle,

u tom svom dvostrukom svojstvu, nije ništa drugo do predmet transakcije između različitih poduzetnika u procesu kapitalizacije.³⁴

Oštra podvojenost među dizajnerima počela je nastupati upravo sa tim saznanjima. Dok su neki osjetili potrebu da ovladaju marksističkom teorijom kako bi objasnili stanje društva i svoj položaj u njemu, drugi su ustrajali uz mit svoje kulturalističke misije. O njima Anceschi kaže: »Nemaju čak ni hipokrizije da prikriju svoju ideološku suglasnost sa sistemom; dapače, oduševljeno prihvaćaju svoj zadatak da sistem opskrbljuju kisikom, ili da mašu strašilom nezaposlenosti i kraja blagostanja pred očima onih koji se usuđuju kritizirati njihovo djelovanje. Danas mi znamo kakvog je tipa to blagostanje razvijenog kapitalističkog društva: blagostanje koje ni ne zamjećuje probleme društvenih potreba.«³⁵

Anceschi znade što je kontekst u kojem se zbiva stvarni dizajn. To je društvo u kojem, pored osnovne proturječnosti rada i kapitala u proizvodnoj sferi, postoji i drugi odnos u kojem se radnici nasuprot kapitalu nalaze kao kupci i potrošači. Sav prakticirajući dizajn, sveden na djelatnost specijalista za formalnu diferencijalnu inovaciju, nema drugu svrhu nego da pridonosi poništavanju viška vrijednosti, to jest da stimulirajući potražnju rješava prividno ali objektivno proturječnost između upotrebne i razmjenske vrijednosti, pa je tako i sam sastavni dio aparata usmjerenog na kontrolu društva i na funkcioniranje ekonomskih procesa koji su mu u osnovi.

I obrazovanje je također derivat te podjele rada. Sveučilište je mjesto gdje je građanska znanost stekla svoje najviše slave, ali danas ona, premda se rafinirala preko mjere, sve više pokazuje nesposobnost da shvati i izmijeni svijet, pogotovo da shvati i izmijeni te mehanizme čijem je pokretanju pridonijela. Odviše snaga i sposobnosti mora trošiti u naporu da koncipira instrumente nadzora, represije ili persvazije. Protiv te znanosti širi se jedna nova znanost, sa sasvim drugim stavom, s drukčijim načinom mišljenja, s drugim znanstvenim ciljevima, s drugim pojmovima. »Tehnička inteligencija ne može izbjeći svom pozivu da rješava proturječnosti, ili ako hoćete, probleme. Ali, jedno je rješavati probleme racionalizirajući ih, a drugo je rješavati ih tako da pridonese eksploziji proturječnosti. Jedno je sugerirati dva nadglednika na montažnoj vrpici, a drugo pružiti argumente radničkoj revandikaciji.«³⁶

Prve takve devijantne refleksije pojavile su se upravo u obrazovnim institucijama. I prije vala studentskih kontestacija, u primjeru Ulma, provedena je analiza unutar same profesije. Već sama

terminološka inovacija, ističe Anceschi, koja redefinira polje intervencije određenog tipa profesionalnog djelatnika, ili se zalaže za prijelaz od restriktivnog na obuhvatniji pojam, primjerice od dizajna proizvoda na okolinski dizajn, ne može ne biti smatrana progresivnom, devijantnom tendencijom. Ona u konačnici vodi do ovakvog etičkog stava: »Da ne bismo svjesno ili nesvjesno potpisali društvenu potpodjelu na one koji znaju i one koji ne znaju, valja nam se suprotstaviti ne samo podjeli rada na didaktički i istraživački... valja se suprotstaviti podjeli rada na koncipiranje i izvođenje. Da ne bismo pristali uz način fragmentarnog gledanja svijeta, valja srušiti međe među područjima kompetencije.«³⁷

I građanska je znanost osjetila neadekvatnost monodisciplinarnе optike suočavajući se sa složenošću pojava i procesa koje treba ispitati i kontrolirati, i odgovorila je jednom interdisciplinarnošću koju Anceschi naziva interdisciplinarnošću montažne vrpce. To jest, pridodala je opet samo parcijalizirane i specijalizirane doprinose interdisciplinarnosti koja je označena unutarnjom borbom za disciplinarno vodstvo i složenim problemima koordinacije: *utvrđivanja razine i samog jezika organizacije*. Antigrđanska znanost, naprotiv, predlaže podređivanje kompetencija stvarnim problemima i jedan nužno globalni stav koji bi bio u stanju da ih cjelovito tretira i tumači.³⁸

U tom pogledu spomenuto pomicanje interesa dizajna od upotrebnih predmeta na probleme okoline nije značilo samo revandikaciju kompetencije dizajnera nasuprot tehnokratskoj tendenciji da prisvoji upravljanje okolinom u smislu svoje proizvodne racionalizacije. Okolinski dizajn postao je, naprotiv, *jedan novi idejni stav*, a ne samo drugo područje primjene discipline dizajna. Značilo je, u stvari, odricanje vjere u mitove i obećanja tehnologije kao metodološkog pozivanja. Marco Albini, tumačeći tu promjenu, smatrao je potrebnim reaktualizirati nekadašnje Arganove idejno-teorijske stavove o urbanizmu i regionalnom planiranju kao *obliku ljudskih odnosa* koji su i najširi oblik dizajna, u kojem se razrješavaju i koordiniraju i sve njegove podvrste. Samo ukoliko ulazi u taj obzor, tvrdio je Argan, dizajn može ispuniti sve svoje kulturne i društvene funkcije, ali tada on mora razrješavati i sve društvene proturječnosti počevši od klasnih. »To je, dakle, korak koji valja učiniti: doći do političke kvalifikacije dizajnera — u smislu idealnog polisa; priznati da karakter i kulturna vrijednost dizajna koincidiraju sa društvenim karakterom i vrijednošću.«³⁹

Taj svoj stav Argan je dosljedno razrađivao kroz sukcesivnu kritiku fenomenologije razvijenog kapitalizma, ciljajući na najopas-

niju tendenciju tehnološkog aparata da zagospodari imaginacijom, to jest da nadomjesti i onesposobi onaj *središnji čvor ljudskih aktivnosti* iz kojeg i može proizići etički zahtjev slobode izbora i u kojem je ukotvljena dimenzija same svrhovitosti djelovanja, vezana podjednako za memorijsku prošlost kao i za voljnu budućnost. »Tehnologija, u činu nadomještanja imaginacije (...) pretendira da svoj progres nametne umjesto ljudskog progressa koji potiče imaginacija. Imaginacija protuslovi sistemu, jer je činilac koji proizvodi hipotezu. Hipotezirajući drukčiji razvoj i rješenja nego što su ona što ih predviđa unutarnja logika sistema, to jest uvođeći imaginaciju kao faktor varijacije, implicitno se potvrđuje da imaginacija nikad neće moći biti svedena na logiku sistema, da će ostati tehnološki nezamjenljiva ljudska sposobnost.«⁴⁰

Svjestan da tehnologija iz svog linearnog, aditivnog progressa isključuje hipotezu kao ljudski provjerljivu alternativu, Argan je prvi nagovijestio i pozdravio orijentaciju mladih dizajnera prema povijesno-kritičkoj angažiranosti, smatrajući prirodnom i legitimnom intenciju dizajna da strukturira cjelokupni društveni prostor, da vrati ljudima sposobnost zamišljanja koja ne može postojati ni razvijati se izvan cjeline prostorno-vremenskog prostiranja.⁴¹

Ta orijentacija pretpostavljala je temeljito razobličjenje ideologije dizajna kao krive svijesti, uvriježene u njegovoj ideološkoj praksi u kojoj je uzimana i priznavana jedino kao tehnička praksa po sebi. To je zadatak koji Peo Calza smatra *primarnim zadatkom teorije dizajna*, to jest da ponovno smjesti praksu dizajna u unutrašnjost cjelokupne društvene prakse, odstranjajući ideološke inkrustacije koje su od nje dosad činile posebnu praksu. »Ovdje pod cjelokupnom društvenom praksom razumijem ukupnost materijalne i duhovne aktivnosti kojima čovjek prisvaja prirodu i svijet, preobražujući s vremenom i samu društvenu i fizičku okolinu.«⁴²

Pozivajući se na Marxovu misao da je opredmećenje ljudske suštine i teorijski i praktički nužno da bi se humanizirala i sama ljudska osjetila, te da takvo materijalističko poimanje uzima u obzir čitavu predmetnost svijeta što nas okružuje ne kao pretpostavku i posljedicu jedne posebne tehničke prakse, već kao rezultat opredmećenja cjelokupne društvene prakse, Calza zaključuje: »To opredmećivanje, ta ljudska praksa koja u svom središtu ima rad, jest istinska konstitucija onoga što bi trebalo važiti kao objektivno za nas, to jest pored društvenih odnosa i vrijednosti, pored osjetila, predmeta i same prirode. Na tim teorijskim pretpostavkama, to jest u materijalističkom i humanističkom smislu, mislim da se može temeljiti također i perspektiva za

jedan neideološki dizajn, to jest dizajn koji prelazi uske granice slijepe tehničke prakse, jedva nadomještene sterilnom ideologijom, da bi se vratila *subjektivna* vrijednost radnjama kojima se prisvaja prostor, a društveno značenje *objektivnim* radnjama kojima se prisvaja priroda. Ako je to cilj koji bi se mogao postaviti dizajnu okoline kao disciplini, onda je to isto tako i uloga koju bi trebala preuzeti i avangarda. Zadatak avangardi, u stvari, nije ideologijska destrukcija kulture, već ponovno teorijsko prisvajanje stvarnosti.⁴³

Koliko je od tih idejnih pozicija udaljeno zvanično mišljenje i praktično ponašanje dizajnerske elite i ogromnog broja aktivnih dizajnera u svijetu, pokazao je osmi ICSID-ov kongres 1973. godine u Kyotu. I tom je prilikom većina predstavnika etabliranog dizajna bila spremnija slušati novosti sa svjetskog tržišta ideja, sada garnirane u egzotični okoliš starog japanskog grada i njegove mistične tradicije, nego glas vlastite potencijalne avangarde. Zvanična tema kongresa »Duša i materijalne stvari«, artikulirana u podteme 1. priroda, 2. jedinka, 3. zajednica i 4. kultura, imala je izdići auditorij iz njegove zaokupljenosti poslovnim pitanjima i otvoriti pristup zajedničkoj kontemplaciji o sudbini dizajna. Japanski antropolog dr Tadao Umeseo potrudio se u svom uvodnom predavanju da predstava bude na doličnoj visini: govorio je o bogovima koji su zarobljeni u stvarima i koje valja osloboditi.⁴⁴

Vesternizacija u Japanu započela je dosta rano, u Meiji eri (1869—1911) ali je japanska civilizacija, tvrdi Umeseo, ipak nešto sistematski drugo od zapadnjačkog duha, premda je sklon vjerovati da su kapitalizam i industrijsko društvo univerzalna pojava. Panteistički animizam, koji je još veoma živ u Japanu, kulturni je prototip čitave Jugoistočne Azije. No, i u njoj su bogovi koji nastanjuju stvari bili primorani da se podvrgnu restrikcijama ekonomijskog racionalizma. Izgubili su svoju subjektivnost u oblicima stvari koji su striktno kontrolirani da bi odgovarali ekonomskim ciljevima. Tako je, porobljujući stvari, ekonomija svojim unifunkcionalnim ciljevima porobila bogove. Alati i strojevi današnje još uvijek nezrele i neodgovorne industrije proizvode se prema odveć jasno definiranim ciljevima i prisilnim određenjima »marširajuće estetike«. Zato u svijetu u kojem živimo sve izgleda konfuzno, jer se brojni ciljevi kreću u različitim pravcima i na različitim razinama u protuslovlju.

Humanistički smisao valjalo bi tražiti u estetici »driftinga«, to jest besciljnog prepuštanja struji. Znači li to da bi dizajn valjalo napustiti, jer se on kao oblikovanje ciljno usmjerenih planova bez jasno određene svrhe ne da ni zamisliti? Ne baš tako, kaže Umeseo i pita se: zar nije moguće zamisliti plan koji ne uzima

jedan cilj za konačnu svrhu, plan u kojem bi sukcesivni planovi nastajali i rasli iz samog procesa planiranja. To ne bi značilo zanemarivanje ciljeva već njihovu fluidizaciju. I konačno, nije li vrijeme da se razmotri pozitivna vrijednost neimanja ciljeva u smislu Lao-tse-ove nauke o korisnosti beskorisnog.⁴⁵

Kao što su ljudi bili jednostavna ljudska bića prije nego su postali radnici, tako su i bogovi bili cjeloviti bogovi prije nego su postali bogovi profesija. Primitivno industrijsko društvo, kojem danas prijeti opasnost od proktoparalize, prisililo ih je da se visoko specijaliziraju za pojedinačne ciljeve. Nasilno nametnuti ciljevi čovjekovog svijeta imobilizirali su dušu stvari. Tu dušu valja osloboditi. Valja osloboditi sve materijalne stvari, alate, strojeve i gradove njihovih funkcija vezanih za jednostrane ciljeve, kako bi bogovi u njima doživjeli punu slobodu. Ova čudna animistička alegorija završava apelom protiv antropocentrizma: »Misliti o čovjeku kao sredštu svega, znači bezuvjetno svesti i stvari i bogove na status robova.«⁴⁶

Nasuprot Umesaovim aluzijama, dr Frederic Vester, biolog i stručnjak za čovjekovu okolinu iz Münchena, bio je mnogo eksplicitniji u svojoj biološko-kibernetičko-bioničkoj interpretaciji čovjekova razvoja i sadašnjeg položaja njegove evolucijske putanje. Današnje vrijeme krize nije ništa drugo nego tjeme logaritamske faze dosadašnjeg kvantitativnog rasta u kojem treba da dođe do kvalitativne promjene u načinu mišljenja, od predkibernetičkog u kibernetičko. Takvi prijelazi desili su se već nekoliko puta u evoluciji čovječanstva, primjerice iz stadija lovaca i skupljača plodova u stadij ratara i stočara, ili pak kasnije u agrarnom društvu podjelom na primarna i na sekundarna zanimanja. Slične promjene dešavaju se redovito u svim živim sistemima. To je prijelaz iz linearnog rasta kao što je rast stanica, kojem slijedi diferencijacija tkiva, ili metamorfoza kod insekata. U našem slučaju linearni porast u korištenju sirovina i razmjeni informacija doveo je do sadašnjeg eksponencijalnog ili logaritamskog rasta koji pokazuje eksplozija populacije, urbanizacije, energije, proizvodnje i bujica informacija. Ta je promjena direktna posljedica činjenice da je čovjek svoje znanstveno znanje počeo primjenjivati na okolinu, a da pri tome nije na odgovarajući način promijenio i svoje mišljenje. Zato nas prijelazno logaritamsko doba krize mora dovesti do novog načina mišljenja u sistemima povratnih veza, regulirajućih kruženja i komunikacijskih sredstava, ako hoćemo da kriza bude prevladana i da ne završi u divljem kaosu metabolizma kao što se to dešava sa stanicama karcinoma.⁴⁷

Istinska alternativa mehanici linearno-kauzalnog kretanja jest kibernetika. Po njenim principima razvija se svaki biološki orga-

nizam, ne u nekom nesmetanom rastu nego u cikličkim procesima, negativnim povratnim vezama i ravnomjernim tokovima sve do visoke kvalitete i performancije.

Kibernetika pravila ne dokidaju slobodu, pa ni na razini sociologije stanica. Promjena od čistog rasta na funkciju kao kvalitativni skok dešava se kao *sloboda instrukcije*. Hoćemo li, stoga, primijeniti kibernetički način mišljenja, moramo usvojiti takav način učenja koji će odgovarati biologiji naše perspektivnosti i mozgovnih funkcija.

Dok tradicionalno obrazovanje gomila znanje i pohranjuje ga u specijaliziranim ograncima, biologija naših mozgovnih stanica djeluje analogično, to jest koordinacijom sličnih informacijskih obrazaca.

U tom smislu Vester govori i o kibernetičkoj tehnologiji koja se zasniva na recikliranju,⁴⁸ kombinacijama povratne sprege, simbiozi i bionici. Čovjek, koji je dosad slijedio razvoj pojedinačnih tehnologija, mora preuzeti nadzor, skretnice i poveznice na sjecištima i granicama dosad izoliranih sistema. Funkcija kontrole mora biti pronalaženje i kombinacija takvih simbioza koje je nekad ostvarivala priroda. Umjesto novih tehnologija poželjnija je nova kombinacija postojećih tehnologija, da bi se u ekonomskom procesu stvorile posve nove prednosti. Dosadašnje rasipanje energije i materije valja integrirati u mnogoznačni ekonomski sistem.⁴⁹

Upravo u toj kombinaciji Vester vidi i moguću revolucionarnu ulogu dizajna. Čovječanstvo će preživjeti jedino ako preko palube baci ideologiju rasta i počne shvaćati *probitačnost u kibernetičkom smislu* to jest kao ukupnu povoljnost ishoda postupaka koji se međusobno podržavaju razvijajući integraciju funkcija između različitih vrsta života i sistema.

Američki stručnjak za organizaciju i upravljanje dr Bernard Muller-Thym, koji se bavio takvim pitanjima kao što su logička povijest filozofije i filozofija znanosti, ustvrdio je u svom izlaganju u Kyotu da je čovjek vezan svojim svjetovima, prirodnim i umjetnim, jedino i posve kroz svoja osjetila. Fundamentalni je zahtjev toga odnosa da ti svjetovi međusobno budu rezonantni. Ako je taj zahtjev poštovan, kaže Muller-Thym, onda će čovjek i njegovi svjetovi biti jedan prema drugom prijateljski, ispunjeni i podignuti do novog reda postojanja. Tek tada se čovjek može ostvariti kao ličnost u radnoj i svim drugim oblicima povezanosti s drugim ljudima. U tom međuličju smješta se po samoj definiciji rad dizajnera, tu se stvara *bazično tijelo znanja*, koje mi u našoj civilizaciji još nismo ostvarili. »To se ne može ostva-

riti pridodavanjem sociologije ili socijalne psihologije arhitekturi i urbanom planiranju, kako misle oni na Harvardu, ništa više nego što bi se mogla ostvariti praksa upravljanja pridodavanjem socijalne psihologije matematičkim modelima, kako to drže oni na MIT-u u Cambridgeu.«⁵⁰

Ključna je poanta Muller-Thymova pristupa u tvrdnji da postoji odnos 1 : 1 između *komunikacijske strukture akcije* i fizičkog komunikacijskog sistema: da bi se razumjeli zahtjevi za prostorom, moraju se prije svega razumjeti zahtjevi za organizacijom ljudskih napora koji će se odvijati u danom prostoru. Varijable su tu nadležnost potrebna da se vrši rad i *stupanj supstantivne naravi umijeća* koju traži ta nadležnost. Te se varijable mogu identificirati.⁵¹

Jean Baudrillard, nekadašnji suradnik Sartreovog časopisa »Les Temps Modernes« i od 1966. predavač sociologije na sveučilištu u Nanterreu, autor je mnogo prevedene knjige »Pour une critique de l'économie politique de signe« (Gallimard, 1972). On je u Kyotu govorio o dizajnu između političke ekonomije i simboličke razmjene. Kritički se osvrnuo i na temu kongresa i na izlaganje prvog govornika, Umesaoa, ističući da se s njim slaže u pogledu kritike funkcionalnosti, ali smatra da podjela rada nije neka prirodna slučajnost, već zakon sadašnjeg sistema, zakon političke ekonomije. Pri tome Baudrillard se pozvao i na Marxovu analizu robe: jedino kad robu prestanemo gledati kao materijalne proizvode, kad te proizvode shvatimo kao društvene oblike, dakle, ne više kao stvari već kao društvene odnose, tek tada će nam se razotkriti njihov društveni misterij, jednako kao i *misterij kapitala*.⁵²

Baudrillard prihvaća tu Marxovu misao, dapače smatra da se društvene proturječnosti proizvodnje i potrošnje neće razriješiti sve dok ta istina ne bude općenito prihvaćena. Jer, predmet sam po sebi nije ništa; on je tek subjekt za drugi subjekt. Ali, upravo tu počinje kriza i sociologije i dizajna. Moderni predmeti, naime, odrazuju čitav vladajući sistem u kojem su subjekti postali objekti za druge, povezani međusobno samo funkcionalnim odnosima.

Stoga, ako nastojimo izgraditi okolinu kao sistem takvih funkcija i takvih znakova i značenja, onda to pokazuje da smatramo da bi formalna ravnoteža između funkcija i potreba mogla odgovarati idealnom društvenom sistemu, što je zabluda. Pristajemo li na to, onda smo se zatvorili u društvenu apstrakciju i segregaciju. Jer, ako predmeti otjelovljuju taj postvareni društveni odnos, onda oni kao takvi, da bi drukčiji društveni odnos mogao

biti stvoren, moraju nestati. Ako dizajn nije ništa drugo nego perfekcionistačka kompjudacija našeg svijeta predmeta i znakova, onda i on mora nestati. Ili, ako je živ, mora se podvrgnuti krajnjoj provjeri, to jest mora se suočiti sa pretpostavkom svoje vlastite smrti.⁵³

No, bitno je pitanje kako doći do nove simboličke prakse okoline. Dizajn, urbanizam i arhitektura očigledno umiru pod pritiskom zadataka koje su sebi nametnuli nastojeći racionalizirati svoje objekte. U velikim gradovima nema prostora bez funkcije. Upravo ta redukcija na funkciju omogućila je da gradovi rastu bez granica, horizontalno i vertikalno, baš kao i sam industrijski sistem. Funkcionalni terorizam gradova istrijebio je svaku slobodnu prazninu u društvenoj i prirodnoj pustinji koju zovemo okolinom.

U nastojanju, pak, da se ponovno ujedine duša i materijalne stvari, nema ničeg novog. Kao izdanak političke ekonomije i filozofije prosvjedenja, dizajn je za tim išao od samog svog početka. Njegov je prvi zahtjev bio pedagogija za industrijsku eru. Isto su to htjeli i znanost, i tehnologija i škole, vjerujući da će one same po sebi, držeći se ideala kontinuiranog i racionalnog napretka, moći izmijeniti društvene odnose, ukinuti opresiju i nejednakost i dovesti do društvene transparentije i sreće za sve. Sve su te institucije danas u dubokoj strukturalnoj krizi. Filozofski ideal prosvjedenosti nije mogao odoljeti razvoju političke ekonomije, koja je njegova objektivna osnova. Te vrijednosti zapadnog svijeta, međutim, više ne odgovaraju razvoju industrijskog društva, premda mu još služe kao alibi, pridonoseći reprodukciji vladajućeg poretka. Isto važi i za dizajn čije proturječnosti imaju isti korijen. One se podjednako očituju na estetskom, društvenom i antropološkom planu.⁵⁴

Čitava struktura društvenih odnosa, kakva je danas, ne dopušta simboličku revoluciju, ali potreba za njom, za *radikalnom alternativom* sadašnjem govoru stvari postoji posvuda. Duboki, vitalni otpor javlja se protiv tog monopola i te neodgovornosti. Da bismo došli do novog simboličkog govora valjalo bi početi od početne definicije: predmet je subjekt za drugi subjekt, što znači da proizvođač ne može ostati na jednoj strani, a potrošač na drugoj: oni su dva subjekta koji kroz proizvode simbolički razmjenjuju sebe.

Zahtjev za alternativnim govorom prelazi industrijsku civilizaciju ili puko poštivanje moralnih vrijednosti; on poziva na razotkrivanje racionalnog i funkcionalnog sistema koji prisiljava svakog od nas da proizvedemo maksimalnu vrijednost. Jedina je još važeća etika — ako ikoja važi — etika nevrijednosti, devijacija

kao destrukcija te vrijednosti. Samo po tu cijenu može ponovno biti oživljena simbolička komunikacija među ljudima, to jest ljudsko zajedništvo. Takva devijantnost ne može biti ugrađena ni u kakvo funkcionalno predviđanje ili racionalnu simulaciju, pa stoga ni ne može biti postignuta dizajnom. Tu je to apsolutno ograničenje koje automatski dovodi do promašaja dizajna u njegovoj pretenziji na globalnu praksu.⁵⁵

Stoga je neumjesno danas podržavati njegove humanističke ideale iz vremena prve industrijske revolucije, zaogrnjene u novo ruho borbe za kvalitetu života koje prikriva intenciju za tehnološkom i kibernetičkom organizacijom svakog njegovog aspekta. Sam objektivni razvoj industrijskog društva učinio je te ideale nesuvremenima, jednako kao što je u neokapitalističkoj tehnostukturi mrtva i Marxova dijalektika upotrebnih i razmjenskih vrijednosti. Jer, nema više nikakve upotrebnosti u kojoj bi se moglo govoriti nasuprot apsolutne dominacije razmjenske vrijednosti.

Baudrillard na kraju objavljuje smrt dizajna kao discipline. Ali, on pri tome ne misli na negaciju njene ideološke prakse, nego na njeno cjelokupno povijesno iskustvo koje se mora ukloniti pred nadolazećim, nepoznatim snagama povijesti. Ta Baudrillardova pozicija baca svjetlo na opće značajke građanske misli u njenom pokušaju vlastite radikalizacije. Čak i onda kad se poziva na Marxa, kao što to čini, Baudrillard, ne uspijeva drugo nego da ga za sebe učini neaktualnim, da i njegovu teoriju fragmentizira u parcijalne aspekte. Stoga Baudrillard umjesto praktične kritike ideologije dizajna predstavlja primjer ideologijske destrukcije njegove kulture, u smislu navedene Calzine distinkcije. On ne prepoznaje i ne želi prepoznati subjekt promjene društvenog poretka, niti može pridonijeti njegovoj emancipaciji, jednako kao što ne može dati alternativne *kvalifikacije* nove simboličke prakse okoline spram cjelokupne ljudske prakse koja u svom središtu ima rad. Pokazujući što je vrijednost za kapital, ne pokazuje što je vrijednost za čovjeka i *što je to više što čovjek treba*, a što protuslovi kapitalu. Devijantnost, međutim, mora biti ugrađena i u funkcionalno predviđanje, ako želi izmijeniti i samu funkciju, jer se svaka pojava razvija samo prema svom vlastitom protuslovlju.

Vrijednosti i potrebe

Industrija, koja obilježava čitavu društveno-ekonomsku formaciju kapitalizma, za Marxa predstavlja stvaran *povijesni odnos prirode* i stoga prirodne znanosti prema čovjeku. Tek kad se sama industrija shvati kao *egzoteričko* otkriće čovjekovih suštinskih sna-

ga, onda se, kaže Marx, može shvatiti i ljudska suština prirode ili prirodna suština čovjeka. Stoga prirodna znanost nema apstraktno materijalni značaj, već je postala baza *ljudske znanosti* i stvarnog ljudskog života, iako u *otuđenom obliku*.

Osjetilnost je baza svake znanosti, i to u dvostrukom smislu: kao osjetilna svijest i kao osjetilna potreba. »Da 'čovjek' postane predmet osjetilne svijesti i da potreba 'čovjeka kao čovjeka' postane potreba, za to je cjelokupna historija — historija priprema. Sama historija je *stvarni dio historije prirode*, postajanje prirode čovjekom. Prirodna nauka će kasnije isto tako biti nauka o čovjeku, kao što će nauka o čovjeku sebi podrediti prirodnu nauku: to će biti *jedna nauka*.«⁵⁶

Marx ne pravi nikakvu razliku između osjetilne prirode kao čovječeg doživljaja i same čovječje osjetilnosti koju čovjek može prepoznati samo u neposredno drugom čovjeku. Vlastita osjetilnost kao ljudska osjetilnost postoji za čovjeka tek pomoću drugog čovjeka. Zato je priroda neposredan predmet znanosti o čovjeku, a pravi je čovjekov predmet — čovjek, to jest osjetilnost i posebne ljudske suštinske snage, koje svoje predmetno ostvarenje mogu naći samo u prirodnim modusima i svoju samospoznaju u znanosti o prirodnom biću uopće. I jezik, kao elemenat samog mišljenja i životnog ispoljavanja misli, osjetilne je prirode. Zato su *društvena stvarnost prirode* i *ljudska prirodna znanost* identični izrazi. Iz toga za Marxa slijedi: »Vidimo kako na mjesto nacionalno-ekonomskog bogatstva i bijede stupa bogat čovjek i bogata čovječja potreba. Bogat čovjek je istovremeno čovjek kome je potreban totalitet čovjekovog ispoljavanja života. Čovjek, u kome egzistira njegovo vlastito ostvarenje kao unutrašnja nužnost, kao potreba. Ne samo čovjekovo bogatstvo, nego i njegovo siromaštvo dobiva — pod pretpostavkom socijalizma — podjednako ljudsko, te stoga društveno značenje. Ono je pozitivna veza koja čini da čovjek osjeti kao potrebu najveće bogatstvo, drugog čovjeka. Vlast predmetnog bića u meni, osjetilno izbijanje moje suštinske djelatnosti jest strast, koja ovdje na taj način postaje djelatnost mog bića.«⁵⁷

Za buržoasko društvo *robni oblik proizvoda rada*, ili vrijednosni oblik robe, jest osnovni, »ćelijski ekonomski oblik«, do čijeg se identificiranja nije moglo doći mikroskopom ili kemijskim reagencijama, već je bila potrebna moć apstrahiranja.⁵⁸ Stoga Marx robu najprije definira kao spoljašni predmet, kao stvar koja svojim svojstvima zadovoljava ljudske potrebe ma koje vrste, bilo da potječu iz stomaka ili iz fantazije. Tu nije bitno ni to kako stvar zadovoljava potrebu ljudi — neposredno kao sredstvo za život, to jest kao predmet potrošnje, ili posredno, kao sredstvo

za proizvodnju. Ali analizirajući *supstanciju*, veličinu i oblik robne vrijednosti, on doslovno kaže: »U samom početku roba nam se pokazala kao nešto dvorodno, kao upotrebna vrijednost i razmjenska vrijednost. Poslije se pokazalo da i rad, ukoliko je izražen vrijednošću, ne posjeduje više ona ista obilježja koja mu pripadaju kao stvaraocu upotrebni vrijednosti. Ovu *dvorodnu prirodu rada* prvi sam ja kritički dokazao.«⁵⁹

U upotrebnoj vrijednosti svake robe nalazi se određena svrshodna proizvodna djelatnost ili koristan konkretan rad, ali se upotrebne vrijednosti kao robe u razmjeni mogu sučeliti samo ako su u njima sadržani različiti korisni radovi. U društvu robnih proizvođača razvija se ta različitost korisnih privatnih radova u mnogočlan sistem, u društvenu podjelu rada. Dok u pogledu upotrebne vrijednosti rad sadržan u robi važi samo kvalitativno, u pogledu veličine vrijednosti važi samo kvantitativno, jer su kao vrijednosti sve robe samo »određene mjere zgrušanog radnog vremena«. U njima je ljudski rad sveden na jednostavan *apstraktan* ljudski rad, bez daljnje kvalitete.

Različiti *srazmjeri* u kojima su različite vrste rada svedene na jednostavan rad, utvrđuju se samim društvenim procesom, iza leđa proizvođača. Veličinu vrijednosti neke upotrebne vrijednosti određuje samo količina društveno potrebnog rada, to jest radno vrijeme koje je društveno potrebno za njenu izradu. Promjena u proizvodnoj snazi koja povećava plodnost rada i masu upotrebni vrijednosti, smanjuje veličinu vrijednosti cjelokupne povećane mase, ako skрати zbir radnog vremena potrebnog za njeno proizvođenje.⁶⁰

Za razliku od predmetnosti roba kao upotrebni vrijednosti, što je njihov prirodni oblik, njihova razmjenska vrijednost (njihov vrijednosni oblik) nema predmetnosti, u nju »ne ulazi ni atom prirodne materije«. Vrijednost roba je predmetna samo po tome što su robe izrazi iste društvene jedinice, ljudskog rada. Ta je predmetnost čisto društvena (osjetilno nadosjetilna) i može se ispoljavati samo u društvenom odnosu robe prema robi. Zajednički oblik vrijednosti koji je upadljivo suprotan šarolikim prirodnim oblicima njihovih upotrebni vrijednosti — jest novčani oblik.

Prateći razvitak *izraza vrijednosti* sadržanog u odnosu vrijednosti roba, od najjednostavnijeg oblika robne razmjene do »sajnog novčanog oblika«, Marx je dešifrirao ono što, kako on kaže, buržoaska ekonomija nije ni pokušala odgonetnuti, zagonetku novca i fetiški karakter robe: »...da se tajanstvenost robnog oblika sastoji jednostavno u tome što on ljudima društvene karaktere

vlastita njihova rada odražava kao karaktere koji objektivno pripadaju samim proizvodima rada, kao društvena svojstva koja te stvari imaju od prirode, a otuda im i društveni odnos proizvođača prema cjelokupnom radu odražava kao društven odnos koji izvan njih postoji među predmetima. Ovim quid pro quo proizvodi rada postaju robe, čulno natčulne ili društvene stvari. Tako se i svjetlosni utisak neke stvari na živac vida ne pokazuje kao subjektivan nadražaj samog živca vida, već kao objektivan oblik stvari izvan oka. Ali pri gledanju, stvar, vanjski predmet, doista baca svjetlost na drugu stvar, na oko. Tu imamo fizički odnos među fizičkim stvarima. Nasuprot tome, robni oblik i odnos vrijednosti proizvoda rada, u kome se on ispoljava, nemaju apsolutno nikakva posla s njihovom fizičkom prirodom i onim odnosima između stvari koji iz nje proističu. Ovdje je stvar samo u tome da određen društveni odnos među samim ljudima uzima za njih fantazmagoričan oblik odnosa među stvarima.⁶¹

Društveni je karakter, dakle, opći karakter cjelokupnog tog kretanja: *kako* samo društvo proizvodi čovjeka kao čovjeka, tako i on proizvodi društvo. Nije tu riječ o metafici vrijednosti, već o ideologijskoj snazi koja socijalizira potrebe. Vrijednost u tom smislu nije ništa drugo nego sam *društveni način* zadovoljavanja potreba, ali kao bitak društva i društvenog čovjeka nije samo rezultat nego i uzrok određenog načina proizvodnje. Stoga je i svaka dioba potreba na biološke i društvene posve apstraktna, jer se one mogu zadovoljavati samo na određeni društveno-vrijednosni način.⁶²

Objektivna determiniranost potreba i vrijednosti leži u proizvodnim snagama, u načinu kako proizvodnja stvara potrošnju, proizvodeći ne samo predmete potrošnji, nego i sam način potrošnje. Zbiljnost industrijskog društva vrijednosni je sistem umnažanja i stvaranja potreba, a kroz to stvaranje samog čovjeka apstraktnim bićem potreba.

Već je Hegel shvatio da je rad *rodno mjesto čovjeka*, prema tome i izvor svih vrijednosti, ali je ostao na stanovištu nacionalne ekonomije, držeći da se lični egoizam i opća korist moraju *posredovati* kroz privatno vlasništvo i državu, u čemu je sva umnost građanskog društva. On nije vidio negativnu stranu rada koja se očituje upravo u spomenutoj dvorodnosti, u robnom obliku proizvoda rada. Za njega je društvena podjela rada umni signifikator »prirodne« nejednakosti vlasništva.⁶³

Za Marxa, naprotiv, u tom društvu i u podjeli rada koja se razvija unutar građanskog društva, ocrtava se upravo negativitet rada,

otuđeni rad i otuđenost čitavog društva od rada kao prve životne potrebe. To je podjela rada koja, istina, daje radu beskonačnu proizvodnu snagu, ali ne i *umnost proizvodnje*; ona ozbiljuje klasu koju je kapital kao privatni vlasnik proizveo za oplođavanje vrijednosti, kao uzrok i posljedicu podjele rada. Zato su »podjela rada i privatno vlasništvo identični izrazi — u jednom se odnosu na djelatnost iskazuje ono isto, što i u drugom s obzirom na proizvod te djelatnosti.«⁶⁴ Cijela Marxova kritika građanskog načina proizvodnje kao robno-novčanog svijeta u kojem se i ljudi i profit proizvode kao roba, temelji se na razumijevanju otuđenja samosvršnog rada u svrsishodni. »Čovjek je generičko biće ne samo zato, što praktički i teoretski čini rod, kako svoj vlastiti, tako i rod drugih stvari, svojim predmetom, nego i zato — a to je samo drugi izraz za istu stvar — što se prema sebi odnosi kao prema suvremenom, živom rodu, zato što se prema sebi odnosi kao prema *univerzalnom*, te stoga slobodnom biću.«⁶⁵

Budući da otuđeni rad čovjeku otuđuje i prirodu i njega samog, njegovu vlastitu djelatnu funkciju, on čovjeku otuđuje rod. »... proizvodni život je generički život. To je život koji proizvodi život. U načinu životne djelatnosti leži cjelokupan karakter vrste, njen generički karakter, a slobodna svjesna djelatnost je čovjekov generički karakter. (...) Otuđeni rad okreće odnos tako, da čovjek upravo zato, jer je svjesno biće, čini svoju životnu djelatnost, svoju suštinu samo sredstvom svoje egzistencije. (...) *Izvlačenjem vrijednosti iz predmetnog svijeta raste obezvređivanje čovjekova svijeta u upravnom razmjeru. Rad ne proizvodi samo robe; on proizvodi sebe sama i radnika kao robu*, i to u razmjeru u kojem uopće proizvodi robe.«⁶⁶

Podjela rada u građanskom društvu, koja je uvjet postojanja robne proizvodnje, ekonomski je izraz društvenosti rada unutar otuđenja. Kad se radi o suštini te podjele, kaže Marx, nacionalni ekonomisti veoma su nejasni i proturječni, premda se ta podjela morala shvatiti kao glavni pokretač proizvodnje bogatstva, čim je rad bio spoznat kao suština privatnog vlasništva. »Baš u tome, što su podjela rada i razmjena oblici privatnog vlasništva, baš u tome leži dvostruki dokaz, s jedne strane taj, da čovječiji život treba privatno vlasništvo za svoje ostvarenje, a s druge, da je sada potrebno ukidanje privatnog vlasništva.«⁶⁷

Umnosti industrijskog društva, njegovih potreba i vrednovanja potreba suprotstavlja se, dakle, potreba ukidanja i *nadvladavanja privatnog vlasništva* kao nosioca takve podjele rada. Revolucionarni ontički zahtjev za ukidanjem privatnog vlasništva, ontološki je zahtjev za ukidanjem podjele rada.

Taj zahtjev ontičko političke revolucije sam za sebe nije dostatan za ozbiljenje ljudskih potreba. Samim ukidanjem privatnog vlasništva ne ukida se i njegov ontologijski temelj — podjela rada. Pogotovo ne danas, kad proizvodne snage kao odrednice industrijskog društva počivaju na podjeli rada koja nije više samo klasne već i *tehnologijske naravi*. Izlaz iz svijeta otuđenog rada i potrošačke ideologije, koja potrebuje samo vrijednost novca i vrednuje potrebe za novcem, nalazi se u takvom modelu društva koji proizvodne odnose razumije ne kao pasivni odraz proizvodnih snaga, već samom najjačom proizvodnom snagom.⁶⁸

Smisao i značenje

Ekonomski život kao osnova društvenog života nije i njegova cjelina, pa zato politička ekonomija ne može biti teorija koja bi pružala kriterije za cjelovitu ljudsku praksu, za sve druge ljudske oblike života i forme svjesnog odnosa čovjeka prema vanjskom svijetu. Polazište za cjelovito sagledavanje mjesta i važnosti pojedinih strana života, može biti samo totalitet čovjeka i društva, odnosno društvenog čovjeka.

Marxovo shvaćanje čovjeka kao *samostvaralačkog bića prakse* obuhvaća sve strane čovjekove djelatnosti, koja u samoj sebi sadrži stvarni vrijednosni odnos i vrednovanje svega, pa i same prakse kao takve. Kao biće prakse čovjek je otvoreno biće mogućnosti i njegova je kreativnost u raspolaganju tim mogućnostima. To je najdublja suština i najsuštinskija vrijednost čovjeka. Stoga se upravo u praksi temelje i aksiološki i gnoseološki kriteriji: smisao i značenje onoga što jest i onoga što je moguće spoznati.⁶⁹

»...ono što gospodin Proudhon nije shvatio, to je da ljudi u skladu sa svojim proizvodnim snagama proizvode također i društvene odnose... da ljudi, koji proizvode *društvene odnose* prema svojoj materijalnoj proizvodnji, stvaraju također ideje i *kategorije*, to jest apstraktne, idealne izraze tih istih društvenih odnosa. Tako su kategorije isto tako malo vječne, kao i oni odnosi, čiji su one izraz. To su historijske i prolazne tvorevine. (...) U suštini on radi ono što rade svi dobri buržuji... Svi oni žele nemoguće, to jest uvjete buržoaskog života, bez nužnih posljedica tih uvjeta. Svi oni ne shvaćaju da je buržoaski način proizvodnje historijski i prolazni oblik, upravo tako kao što je bio i feudalni oblik. Ta pogreška dolazi otuda, što je za njih čovjek-buržuj jedina osnova svakog društva, otuda što oni ne zamišljaju takav društveni poredak, u kojem bi čovjek prestao da bude buržuj.«⁷⁰

To je *ideologija* u negativnom smislu, ta razdvojenost i proturječnost idejnog sistema od praktičnog djelovanja, od društvenog ponašanja. Kao tipično vrijednosna oblast duha ideologija znači strukturu društvene svijesti, ona jest ta struktura u kojoj se izražavaju potrebe i interesi dominantne društvene klase: »Misli vladajuće klase u svakoj su epohi vladajuće misli, to jest klasa koja je vladajuća *materijalna* sila društva, istovremeno je vladajuća *duhovna* sila društva. (...) Podjela rada koju smo već prije zatekli kao jednu od glavnih sila dosadašnje historije, ispoljava se sada i u samoj vladajućoj klasi kao podjela duhovnog i materijalnog rada, tako da unutar te klase jedan njen dio istupa u svojstvu mislioca te klase (njeni aktivni konceptivni ideolozi, koji čine glavnim izvorom svoje prehrane stvaranje iluzija te klase o samoj sebi), dok se drugi prema tim mislima i iluzijama drže više pasivno i receptivno, jer su oni u stvarnosti aktivni članovi te klase. Unutar te klase može se ovaj njihov rascjep razvijati čak do stanovite suprotnosti i neprijateljstva ovih dvaju dijelova, međutim, on otpada sam po sebi kod svakog praktičnog sukoba, kada je klasa sama ugrožena, a tada iščezava i privid kao da vladajuće misli nisu misli vladajuće klase i kao da one imaju neku moć različitu od moći te klase. Postojanje revolucionarnih misli u određenoj epohi pretpostavlja već postojanje jedne revolucionarne klase...«⁷¹

Zbog svega toga razlučivanje vrijednosne i znanstvene spoznaje ne može izbjeći ideologijsku prizmu. Ideologijski iskazi u suštini su ateorijski, to jest po svojoj naravi teorijski nelegitimni (ni istiniti ni lažni), ali imaju duboku vezu sa stvarnošću i činjenicama života. Kao izraz konkretno-praktičnih interesa društvenih grupa, ideologija je i sama djelujuća povijesna činjenica i duhovna snaga, koju je upravo Marx rasvijetlio kao društveni fenomen. S druge strane, iako nije znanost, ona može biti vrijednosno i humanistički zasnovana i svestrano oslonjena na znanost, kao što je to ideologija radničke klase koja svoju povijesnu ulogu ima u prerastanju iz klasne svijesti u čovječnost. Stvaranje asocijacije proizvođača u kojoj je slobodan razvoj svakog pojedinca uvjet slobodnog razvoja za sve, njen je najviši vrijednosni princip.⁷²

To je ideologija u pozitivnom smislu, u kojem se razrješava i problem objektivnosti znanstvene spoznaje spram njene tobožnje ideološke neutralnosti. »...biti objektivni ne znači, kako se obično misli, gledati stvari s neutralnog, i prema tome svakom prihvatljivog stajališta: objektivnost znači, naprotiv, promatrati stvarnost sa stajališta historijski progresivne klase, klase koja se u tom određenom historijskom času nameće kao najnapredniji dio proizvodnih snaga.«⁷³

Ekonomska osnova suvremenih klasa i klasne dominacije jest specifičan način kapitalističke proizvodnje kao proizvodnje kapitala, koji s jedne strane počiva na razdvojenosti radnika od sredstava za rad i život, a s druge strane na povećanju produktivnosti, na stvaranju viška vrijednosti koje je tendencijski neograničeno. »...da bi se kapital javio kao kapital sa dinamikom koja mu je svojstvena, bilo je potrebno prevazići historijsku ograničenost apsolutnog viška vrijednosti i proizvesti *relativni višak vrijednosti* koji stvara odlučujući teren za neprekidno revolucioniranje proizvodnih snaga i direktno uvođenje znanosti i tehnologije u kapitalistički način proizvodnje. U osnovi toga preokreta stoji proširenje sfere potrošnje, otkrivanje, stvaranje i zadovoljavanje novih potreba proizašlih iz samog društva, opća (univerzalna) razmjena koja sa sobom nosi prirodni zahtjev za razvitkom 'nauke o prirodi na njenu najvišu razinu'.«⁷⁴

To spoznavanje prirode, čitavo novovjekovno prirodnoznanstveno iskustvo zasnovano na matematičkoj i eksperimentalnoj metodi od Galileja na ovamo, pokazuje paradigmatičku podvojenost umnog i fizičkog rada u odnosu prema prirodi. Dapače, suštinski je uvjet razvoja kapitalizma i bio u tome što se sva njegova proizvodna tehnologija temelji na znanju o prirodi čiji su izvori izvan fizičkog rada, u razvijanju izvanvremenski-univerzalnih oblika matematičkog i znanstvenog uma, koji ipak ima svoje povijesno-materijalističko objašnjenje.⁷⁵

Sama robna razmjena je proces apstrakcije, ali ne apstrakcije izvedene mišljenjem, već akcijom u vremenu i prostoru. Ta stvarna apstrakcija sastoji se u nužnom zahtjevu razmjenskog procesa da se upotreba robe odgodi sve dok je ta ista roba predmet prometne transakcije, što je preduvjet da se razmjena odigra. Razmjena, dakle, izbacujući upotrebu iz akcije ljudi, ali ne i iz njihovog uma, (jer oni vode računa o njenim praktičnim ciljevima), razdvaja akciju i misao: jedna proizvodi institucije i kategorije političke ekonomije, a druga se susreće sa apstraktnošću te akcije post festum, to jest nakon što je ova već dobila institucionalni oblik novca. Novac je apstraktna stvar i on umu objavljuje forme čistog mišljenja sadržane u njegovoj apstraktnosti.

Time se može objasniti povijesno porijeklo i djelovanje ahistorijske univerzalne logike apstraktnog razuma, to jest to kako je objektivno saznanje prirode postalo moguće izvan fizičkog rada. Čvorna točka te povezanosti nije, dakle, u razumskoj sferi kako je postulira hegelovska dijalektika, već u društvenim uvjetima proizvodnje i u *društvenoj proporcionalizaciji rada*.⁷⁶

Ono što robnoj razmjeni omogućuje da održava društveni sklop i političku ekonomiju kao koherentni sistem, upravo je njena apstrakcija polarizirana u novcu. U tome je njena društveno-sintetička funkcija koja je postala i konceptualna osnova razuma. Intelektualno mišljenje u oblicima apstrakcije razmjene, u stvari misli u oblicima društvene strukture.

U razumijevanju te povezanosti i mogućnosti njena prevladavanja od preponderantne je važnosti samo *ustrojstvo* društvene strukture i njen odnos prema procesu rada u proizvodnji. Tako bi u modelu društva, u kojem se proizvodnja čovjekovih sredstava za život vrši zajednički, to jest na osnovama kolektivne organizacije proizvođačkog rada, spomenutu funkciju društvene sinteze imao *sam proces rada*. Proces proizvodnje i društveni sklop bili bi povezani unutarnjim jedinstvom. Društvena struktura ne bi se zasnivala na odnosima vlasništva, ne bi bilo prostora za ekonomsku eksploataciju ni za bilo kakvu antagonističku podjelu, to jest proizvodilo bi se samo za upotrebu. Takvo *proizvođačko društvo* bilo je u dalekoj prošlosti društvo prvobitnih zajednica, a u budućnosti bit će to asocijacije slobodnih proizvođača.⁷⁷

Za razliku od takvog proizvođačkog društva, sve društvene strukture koje se temelje na robnoj proizvodnji jesu *prisvajačke* i nužno impliciraju ekonomsku eksploataciju, klasni antagonizam i podvojenost umnog i fizičkog rada. Ta podvojenost javila se u punoj jasnoći samo u početnim stupnjevima robne proizvodnje kao ekstremna antiteza socijalizacije mišljenja, u oblicima apstraktnog intelekta, i individualizacije fizičkog rada, u njegovoj robovskoj formi.⁷⁸ Kapitalistička se proizvodnja, međutim, od početka odvijala u društvenim razmjerima, pa je njen logički i povijesni ishod, kroz manufakturnu proizvodnju u sedamnaestom stoljeću, industrijsku revoluciju u osamnaestom, krupnu industriju u devetnaestom, sve do monopolnog kapitalizma, ne samo pokazivao nego i uzrokovao stalno rastuću mjeru neophodne socijalizacije rada u proizvodnji, paralelno sa individualizacijom društvenih odnosa kroz odnose razmjene. U modernoj masovnoj proizvodnji podružtvljavanje fizičkog rada dostiglo je razmjere koji se približuju razini socijalizacije karakterističnoj za umni rad u modernoj znanosti. Ta strukturalna revolucija unutar radnog procesa izmakla je pažnji većine marksističkih teoretičara i ostavljena je gotovo u cijelosti buržoaskim istraživačima znanstvenog upravljanja (scientific management), od Taylorovih dana do danas.⁷⁹

Alfred Sohn-Rethel, u slijedu izloženih analiza uočava i ističe upravo te unutarnje promjene u razvoju kapitalizma. Da bi olakšao ispravno razlikovanje njihovog marksističkog od nemarksis-

tičkog tumačenja, uveo je dvije terminološke distinkcije koje to omogućuju. Stvarno marksistička koncepcija jest *oeconomia formans*, koja prati onu vrst ekonomske kauzalnosti iz koje nastaje povijesni sistem društvenih odnosa, to jest označava bazu koja nosi društveni sklop i njegovu prikrivenu transformaciju, te čini suštinu povijesnog razvoja. Nasuprot tome, građanska koncepcija, *oeconomia formata*, zadržava se na pojavnim aspektima u kojima se sistem pokazuje grupama i klasama individua, shodno njihovom vlastitom ekonomskom interesu. I ovu drugu koncepciju valja kritički proučavati, da bi se i u njoj otkrili elementi formativne ekonomije.⁸⁰

Već je Marx uočio da nužnost podjele društvenog rada u određenim srazmjerima ne može biti ukinuta određenim oblikom društvene proizvodnje, nego može promijeniti samo svoj pojavni oblik. »Prirodni zakoni uopće ne mogu biti ukinuti. Ono što se u historijski različitim stanjima može promijeniti samo je oblik u kojem se ti zakoni sprovode. A oblik u kojem se ta srazmjerna podjela rada sprovodi u društvenom stanju u kojem se povezanost društvenog rada afirmira kao privatna razmjena proizvoda individualnog rada, upravo je prometna vrijednost tih proizvoda.«⁸¹

Prirodna nužnost i zakon kojima je podređen životinjski svijet u ekologiji i biologiji, u ljudskom su životu preobraženi u ekonomski zakon, jer zahvaljujući radu čovjek sam pribavlja sredstva za opstanak. Razvoj proizvodnih snaga čini da je taj rad historijski promjenljiv, ali tako da ekonomija društvene egzistencije uvijek podešava nužnu raspodjelu cjelokupnog rada koji je moguć u danom društvu i u postojećim uvjetima. Ta raspodjela društvenog rada uključuje i formalnu potrebu za njegovim proporcioniranjem, kao element koji suštinski određuje ekonomski sistem na kojem to društvo počiva. Stoga je *sumjerljivost rada* fundamentalni formativni element, u kojem svi formativni problemi u ljudskoj povijesti imaju svoj korijen, uključujući i probleme duha.

Mogućnost promjene te sumjerljivosti podudara se sa osnovnom razlikom koja postoji između proizvođačkog i prisvajačkog društva. U proizvođačkim društvima, gdje sam proces rada organizira društvenu povezanost, sumjerljivost je rada neposredna i odnosi se na »živi« rad. Tu je rad kolektivan, a društvena proizvodnja opća. Naprotiv, u prisvajačkom društvu, u razvijenoj robnoj proizvodnji, rad se odmjeruje sredstvima razmjene. To nije više »živi rad«, već »mrtvi rad« otjelovljen u robi, rad kao *količinski* izražena suština vrijednosti.

Stoga je upravo novac taj koji, kao univerzalni činilac razmjene, stavlja u pokret živi rad, upotrebljavajući ga kao kapital, a to

znači koristeći ga na tržištu za kupovanje svih nužnih sredstava, uključujući i radnu snagu sa svim njenim fizičkim i umnim sposobnostima, koje živom radu omogućuju da proizvodi višak vrijednosti. Zato su buržoaska svijest i njen unutrašnji svijet u cjelini izraženi apstrakcijom razmjene, dok ih živi rad transcendirira kao »stvar u sebi« i ostaje izvan njihova domašaja.⁸²

Implikacije kapitalističke ekonomije i robne proizvodnje uopće imaju, dakle, dva vida: jedan je klasni antagonizam koji može iščeznuti samo ukidanjem privatnog kapitala, ali time ne iščezava podvojenost umnog i fizičkog rada, što je drugi aspekt tog istog antagonizma. On može biti svjesno ukinut tek putem postepenog napretka socijalističke izgradnje.

Prateći i analizirajući razvoj i smisao znanstvene organizacije rada unutar kapitalizma, Sohn-Rethel nastoji uočiti upravo one elemente koji bi mogli biti okosnica tog postepenog socijalističkog razvoja, to jest postepenog svjesnog ukidanja podjele na umni i fizički rad.

Operacije različitog kvalitativnog opisa do kojih dolazi znanstveni studij rada mogu se prikazati kao različita *uzajamna umnažanja* izražena u radnom vremenu, to jest kao norme standardiziranih vremenskih mjerila. Postupajući tako, znanstveni menadžment u stvari studira sam živi rad, i to neposredno, svjesnim metodama, dok se sam »Verwertungsprozess« izvodi posredno kao posljedica funkcionalne uzročnosti. Tako, polazeći od pojedinačne operacije, znanstvena organizacija rada stupnjevito gradi potpuni proces rada i sklop uzajamno povezanih radnih procesa. Upravo tu i u tome Sohn-Rethel vidi onaj vid proporcionalne podjele rada, kojim se društvena struktura neposredno može zasnovati na procesu rada društvene proizvodnje. I upravo ta mogućnost odgovara određenju proizvođačkog društva čija je suština *organizirana društvena sinteza živog rada*.⁸³

Zato ono što u studiju rada sa stanovišta formirane ekonomije znači samo metodu ubrzanja rada, sa stanovišta formirajuće ekonomije može značiti metodu njegove proporcionalne podjele. U prvom je smislu to dio klasnog antagonizma kapitala i rada, posebno u uvjetima monopolnog kapitalizma, a u drugom smislu ta ista karakteristika stremi izvan kapitalizma i određuje njegovu posljednju fazu kao prijelazno društvo.

Ta strukturalna socijalizacija, s druge strane, stvorila je ekonomiju neposrednog proporcioniranja svih djelomičnih procesa proizvodnje, što je bio preduvjet nastanka nove, planirane ekonomije, koja je bivala sve manje zavisna od tržišne, iako je iznikla

iz nje. To je razlog zašto se monopolni kapitalizam danas nalazi u procjepu između sistema privatnog prisvajanja i neadekvatnosti regulativa tržišne privrede koja više ne odgovara modernoj proizvodnji, kako je to već ranije utvrdio Galbraith. Ali, planirana ekonomija koju razvija monopolni kapitalizam pod pritiskom tehnologije i organiziranog kapitala, i dalje ostaje indiferentna prema upotrebnoj vrijednosti proizvoda. To stanje može izmijeniti samo revolucionarna klasa koja će, srušivši kapitalizam, biti kadra odrediti što je to što treba proizvoditi.

U strukturalnoj socijalizaciji rada i sama je tehnologija determinirajući element koji organizira rad kao *složeni rad*, usklađujući sve više jedinstvenim mjerenjem ljudske i strojne funkcije. Upravo to jedinstveno mjerenje ljudskog i mehaničkog rada u njihovoj zajedničkoj proizvodnji može biti *operativni zakon oeconomiae formans socijalističkog načina proizvodnje*.⁶⁴

Tu se, dakle, u jezgri same tehnološke složenosti rada javlja rekuperacija fizičkog rada: njegovo jedinstvo sa umnim postaje i formalni postulat. Ali, upravo je tu i krajnja sudbina rada u pitanju: hoće li se on potčiniti složenoj mašineriji, ili će se složena mašinerija potčiniti *udruženom ljudskom radu*. To je kvalitativno nov izazov s kojim se susreće klasna svijest proletarijata, kako u pogledu njegovih revandikacija, tako i u pogledu principa klasne borbe. Ta svijest mora prevladati diskrepanciju između radnikovih ruku koje obavljaju sintetizirani rad i radnikova uma koji je okupiran ličnim dohotkom.

Krajnja apstraktnost rada i njegova potčinjenost menadžerskoj kontroli postignuta je potčinjavanjem rada tehnologiji proizvodnje. Sve što se kao intelektualni sastojak može iscijediti iz rada čvrsto drže pod svojim nadzorom upravljači planirane ekonomije. To njihovo uporište revolucija mora osvojiti da bi otvorila stvarni put ka socijalizmu. Za njegovo ostvarenje nema nikakvih izgleda mimo postepenog ponovnog radničkog prisvajanja svega onoga što je otuđeno od fizičkog rada, to jest mimo procesa koji iziskuje da i sami radnici apsorbiraju znanost i tehnologiju.⁶⁵

Struktura i alijenacija

Dok je prirodnoznanstveno iskustvo modernog vremena sve više potvrđivalo da se »o jednom predmetu istraživanja ne mogu otkriti dvije različite istine iste razine saznanja«,⁶⁶ upravo na području društvenih znanosti sve se više pokazivalo da istinitost neke znanstvene tvrdnje nije nezavisna od općih nazora na svijet, to jest od ideoloških opredjeljenja. Kriza logičkog pozitivizma

koja odražava tu diskrepanciju navela je građanske mislioce šezdesetih godina na epistemologijska istraživanja novih osnova društvenih znanosti.

S druge strane, znanstveno-tehnička iznašašća postavljala su na dnevni red i pitanja revizije ortodoksnih dijamatskih stavova koji su zapretali marksističku misao i spriječavali njen kreativni razvoj. Preuzimajući Marxa protiv sovjetskog dogmatizma, mnogi su zapadni intelektualci, znanstvenici i filozofi krenuli na pravi pothvat obnove njegova izvornog učenja, što je nagovijestio već Sartre: oni su »dužni obaviti kompletnije razrade no što su one koje već posjeduju, ali samim tim oni se pomalo približavaju onim tumačenjima koja odbacuju; marksizam će to moći apsorbirati i time se obogatiti.«⁸⁷

Strukturalistički val, koji je tome slijedio, započeo je sa opovrgavanjem antropološkog statusa i prioriteta čovjeka kao povijesnog subjekta pred novootkrivenim bezvremenskim strukturama za koje »smisao nije ništa drugo do površinski odbljesak ili pjena«.⁸⁸ Izdižući strukturu kao nadvremenski teorijski pojam, izvan bilo kakvog biološkog, fizičkog, psihološkog ili sociološkog određenja, strukturalizam se zadržao na lingvističkoj razini, na sistemu znakova i značenja u kojem se rješavaju sve razlike i sve suprotnosti. »Pokušaj koga se danas laća dio naše generacije nije zauzimanje za čovjeka a protiv znanosti i tehnike, nego jasno pokazati da je naše mišljenje, naš život, naš način bitisanja sve do najuobičajnijih svakodnevnih postupaka dio iste organizacijske sheme i, dakle, zavisan od istih kategorija kao i znanstveni i tehnički svijet... koji je naš jedini stvarni svijet.«⁸⁹

Strukturalizirajući marksizam Louis Althusser je u samom Marxovom djelu izvršio »epistemološki rez«: ono što je u Marxa znanstveno, nalazi se u »Kapitalu«, sve ostalo spada u ideologiju. Pojmovi iz »Ranih radova« kao što su bit čovjeka, otuđenje, rad, praksa — čisto su spekulativni pojmovi i ne dosižu do »marksističke epistemologije«. To su ideologijski pojmovi bez znanstvene vjlanosti, za razliku od znanstvenih kategorija kao što su najamni rad, društvene formacije, proizvodne snage i proizvodni odnosi, nadgradnja pa i sam pojam ideologije, koje je Marx razvio u svome glavnom djelu.

Iako se u Marxovom misaonom razvoju mogu otkriti prijelomi koji označavaju postanak marksizma kao revolucionarne teorije i prakse, to nisu prijelomi epistemološkog značaja, ponajmanje u smislu kako epistemologiju shvaća građanska misao. Znanost u građanskom svijetu faktički je u taj svijet upletena, to je njen

stvarni ideološki status, pa zato ona sve probleme svoga prijelaza u znanstvenu fazu nalazi isključivo u teorijskoj praksi same sebe. Suština je Marxova poimanja u *kritici samodovoljnosti* te i takve teorijske prerade, koja svoje građansko ideološko obilježje ostavlja netaknuto. Marksistička se teorija stoga ni ne može svesti na epistemologiju, pa ni uz najbolju volju Louisa Althussera.⁹⁰

Tu svoju zabludu, koju je sam nazvao teoreticističkom tendencijom, Althusser je pokušao otkloniti samokritičkim ispravkama, na koje je bio izazvan brojnim i žestokim polemikama, i s lijeve i s desne strane. »...bio sam naveden na *racionalističko* tumačenje 'prijeloma', suprotstavljajući *istinu zabludi* u vidu spekulativnog suprotstavljanja 'znanosti' i 'ideologije', pri čemu je antagonizam marksizma i buržoaske ideologije bivao jedan njegov poseban slučaj. Svođenje plus tumačenje: na toj racionalističko-spekulativnoj pozornici borba klasa praktično nije bila prisutna.«⁹¹

Najtemeljitiju ocjenu toga »slučaja« dao je Henri Lefebvre, jedan od prvoboraca za stvaralačko u marksizmu, koji je još tridesetih godina u Francuskoj, nasuprot simplifikatorskom ekonomizmu i staljinskom dogmatizmu, razvijao upravo humanističku problematiku Marxova učenja, to jest teoriju alijenacije i pojam prakse u ontologijsko-antropologijskom smislu. On je bio kadar da u sveopćoj konfuziji idejne krize šezdesetih godina obnovi osnovne kriterije dijalektičkog mišljenja i razotkrije »teorijsku praksu« kao teorijsku praksu tehnokracije.

Lefebvre je, naime, uočio da je Marx razlikovao *praktično-osjetilnu* aktivnost koja izgrađuje svijet predmeta i kojom društvo mijenja danu prirodnu stvarnost, i *praktično-kritičku* aktivnost koja se bavi društvenim odnosima; praktičnu akciju koja mijenja materijalnu prirodu i kroz koju ljudsko biće *prisvaja* (opredmećuje) vlastitu prirodu, kao i onu praktičnu akciju koja konsolidira privatno (i državno) vlasništvo nad stvarima, proizvodima i sredstvima za proizvodnju i koja tu prirodu postvaruje. Ideologije pak rađaju se iz dominantne prakse i jednog totaliteta u nastajanju; raspoložu sredstvima uvjeravanja (jezikom) i sredstvima prinude (institucijama), ali svoj posao nikad ne dopijevaju obaviti do kraja. Marx je radikalnom kritikom htio razoriti ideologiju i to je bila teorijska strana revolucionarne prakse. Ali samo ta *revolucionarna praksa* omogućuje kritiku i samo takva kritika omogućuje *kontinuirano* pročišćavanje između znanstvenog poimanja i ideologije. Njihovo potpuno razdvajanje jedva da se može ostvariti.⁹²

U znanstvenom spoznavanju postoje tri razine: činjenice, pojmovi i teorije. Te razine međusobno su povezane, ali se ne miješaju. Činjenice su same po sebi nesignifikantni elementi, to jest značenje dobijaju tek sa pojmovima, tumačenjima i ideologijama. Kriitička analiza ne otkriva toliko proturječnosti među činjenicama, koliko među pojmovima i teorijama u kojima se označene činjenice pojavljuju. Fundamentalna proturječnost krije se i u samom jeziku: on jest i nije logičan, on je dijalektičan u svom kretanju, u trećoj ravnini, na razini nadznakova i smisla.

Lefebvre je uočio i ključnu metodološku i teorijsku funkciju koju u dijalektičkoj misli ima pojam neposrednosti, odnosno posredovanja, vezan uz pojam otuđenja. Upravo pojam otuđenja donosi *signifikantno posredovanje spram virtuelnog totaliteta* koji treba aktivno ostvariti: čovjekovog prisvajanja vlastite prirode, tijela, želja, prostora i vremena.

Pojam alijenacije posreduje između ljudskih situacija i sudbina. Pomoću njega može se definirati njihov ishod i njihov kraj: u spoju svih posebnih alijenacija. Taj pojam dobiva svoj smisao kroz praktično djelovanje koje ide za okončanjem posebnih alijenacija i alijenacije uopće. Time označava *mogućnost*, skup mogućnosti i samu revoluciju kao mogućnost.

Lefebvre je posve u tragu Marxa kad u tom smislu zaključuje da su sve znanosti o čovjeku parcijalne i zato moraju biti praćene kritikom. Pojam alijenacije povezan je upravo tom unutarnje-vanjskom kritikom parcijalnih spoznaja, povezuje ih ukazujući na praznine u njima, ocrtavajući u vidu negativnog otiska virtuelni totalitet: ljudskog bića koje nije ni ekonomsko, ni političko, ni antropološko, ni psihološko, koje nije određeno ni filozofskom subjektivnošću, već se formira kroz svoje mnogostruke aspekte i moći. Time se preobražava i sam pojam subjektivnosti.⁹³

Ta složena kretanja čine dio dijalektičkih odnosa između svih znanosti, ali sama po sebi ta kretanja nisu dovoljna da te odnose i odrede. To ne znači da se može ili mora pribjeći nekoj unitarnoj teoriji znanosti, koja bi proturječnosti prevladala u jedinstvu teorijskog sistema. Takva sistematizacija mogla bi biti samo dogmatska: potcijenila bi relativnost spoznaja i realnu situaciju; postojanje tehničke i društvene (institucionalne) podjele rada i u samom znanstvenom spoznavanju. »Postoji opasnost da znanost ozakoni odgovarajuću alijenaciju, ukoliko sebe smatra totalnom i nastoji sistematiziranjem popuniti skup činjenica kojima ona odgovara.« Svako eliminiranje relativnosti spoznaja vodi njihovom fetišiziranju, odustajanju od kritičkog ispitivanja njihovog okvira, što je veoma blisko tehnokratskoj ideologiji.⁹⁴

Važno je uočiti, kaže Lefebvre, da Marx pojam otuđenja ne definiše terminima antropologijske znanosti, već terminima mogućnosti u kojima se svaka alijenacija može razumjeti samo kroz dezalijenaciju, kao prisvajanje, usvajanje, zadobivanje. To prisvajanje nije puko ovladavanje materijalnom prirodom, već prisvajanje *vlastite prirode* od strane ljudskog bića kao društvenog bića.⁹⁵

Ideju radikalnog društvenog preobražaja koji će okončati alijenaciju društvenog bića, Marx je razvio već u ranim djelima kao ideju revolucije čiji su preduvjeti radikalna kritika postojećeg društva, visoka razina razvitka proizvodnih snaga i revolucionarna akcija radničke klase, čija je povijesna misija da ostvari taj preobražaj.

Želeći znanstveno dokazati tu mogućnost revolucije, Marx između teorije i prakse nije gledao logičko nego dijalektičko jedinstvo.

Nasuprot empirizmu koji vidi samo činjenice i analitičkoj inteligenciji koja isijeca elemente iz stvarnog, on vodi računa o kretanju i totalitetu. Inteligibilnost čini geneza, a ne struktura. Strukture se konstituiraju i rastvaraju, ali destrukcija ne dolazi nakon njihova konstituiranja, već od početka u strukturama djeluju snage koje će ih razoriti. Negativno djeluje u srcu pozitivnog, a moguće nije izvan stvarnog, jednako kao što budućnost nije izvan aktuelnog.⁹⁶

Institucije i ideologije imaju parcijalne funkcije organiziranja ili upravljanja raznim aspektima društvenog života, ali i jednu globalnu i totalizirajuću funkciju, premda nikad ne uspijevaju da ostvare taj totalitet. Sadržaj i baza društvenih odnosa, naime, nikad se ne mogu posve definirati strukturama tih odnosa, oni uvijek imaju tendenciju da ih izmijene i razore postojeće društvene odnose i da ih nadiđu. Zato uvijek postoji nekoliko ideologija koje se sučeljavaju, pa je i odnos između ideologije i spoznaje konfliktualan. Ali, postoji i stanovita povezanost, od tehnike u bazi do logike u nadgradnji. To je ono što određuje spoznaju koja se i sama razdvaja na spoznaju materijalne i spoznaju društvene stvarnosti, nastavlja Lefebvre.

Marx je pokazao da u društvu koje se zasniva na robno-novčanoj proizvodnji proizvodi raznih djelatnosti dobijaju u razmjeni jedan društveni i mentalni oblik sasvim različit od njihove materijalnosti i njihove upotrebe — oblik vrijednosti. Taj oblik sasvim je blizak logičkom obliku. Dvije stvari postavljene u rang robe (u razmjeni) dobivaju različite uloge: prva postaje relativna vrijed-

nost intervencijom druge koja funkcionira kao njen ekvivalent.. U lančanoj povezanosti roba struktura je predstavljena polaritetom »relativno — ekvivalentno«, što je logički odnos uključivanja i isključivanja.

Otuda i analogija između povezanosti roba i povezanosti riječi u jeziku: stvar proizvedena u rang robe počinje misliti, razmišljati i govoriti. Forma, struktura i funkcija razmjenske vrijednosti toliko liče na formu, strukturu i funkciju jezika da roba čini jedan svijet, u isti mah materijalan, društven i mentalan. Sa svojom logikom i jezikom svijet robe vjeruje da je proziran i sebe tako vidi, ali nema ničeg neprozirnijeg, kaže Lefebvre. »U tom svijetu se zapravo zaboravlja na društveni rad, mada su svaka stvar, i sve stvari zajedno, njegov proizvod, i mada svaka vrijednost izražava prosjek produktivnosti društvenog rada (onog kojim raspolaže cjelokupno društvo).

Taj društveni privid prikriva realnost koju pretpostavlja: društvenu praksu i takvu podjelu rada u kojoj je roba (a ne društveni rad) oblik, jezik i ogledalo društva. To će trajati sve dok na teorijskom planu kritička analiza ne raskine taj veo i dok jedno novo društvo u praksi ne vrati radu njegovu punu društvenu vrijednost: dok se ne razbije fetišizam koji odnosima između stvari (roba, novca, kapitala) zamjenjuje društvene odnose između proizvođača.⁹⁷

Ekspanzija robe jest onaj kontinuitet koji je svojstven povijesnom nastajanju kapitalističke društveno-ekonomske formacije, sve do društva koje će početi ograničavati svijet robe spoznavajući njegove zakonitosti i zakone tržišta, i služeći se tim zakonima početi savladivati proizvodnju za tržište. Objašnjavajući robu pomoću logike Marx nije ostao na njenoj razini, na razini njenog jezika, već je izlažući sintetički to kretanje u cjelini, gledao prema budućem. Razotkrivajući oblik i sadržaj, strukturu i konjunkturu, društvene i političke funkcije građanskog društva, daljnji skok prema racionalnosti društvene proizvodnje vidio je u planiranju: predviđanje i organizacijska racionalnost zamijenit će spontanu autoregulaciju konkurentskog kapitalizma.

Odisti, taj racionalniji oblik društvene prakse koji je nagovijestio Marx, svugdje danas vrši jednu novu funkciju, ali u različitim društvenim i ekonomskim strukturama. Svugdje se društveni višak proizvodnje, koji je u neokapitalizmu dobio oblik viška vrijednosti, raspodjeljuje prema stanovitim zahtjevima: od investicija do općih rashoda društva, ali prema potrebama, procjenama i interesima dominantnih klasa ili grupa. One određuju u kojoj

će mjeri biti razvijene i zadovoljene i one društvene funkcije kao što su znanost i obrazovanje, koje ne proizvode odmah i neposredno materijalna dobra, ali su bitne za opći napredak društva. Upravo se na toj razini danas i nalaze kriteriji vrednovanja ekonomskih, društvenih i političkih oblika proizvodnog i društvenog života.⁹⁸

U »Kritici Gotskog programa«, spisu koji je Lefebvre nazvao Marxovim teorijskim testamentom, stoji jak naglasak na konstataciji da je svaka raspodjela sredstava potrošnje samo posljedica raspodjele uvjeta proizvodnje, a raspodjela uvjeta proizvodnje svojstvo je samog načina proizvodnje.⁹⁹ U tom smislu Lefebvre i može reći da se po raspodjeli globalnog dohotka mogu razlikovati određene ekonomske i društvene strukture, odnosno njihov kapitalistički ili socijalistički oblik. Ali, taj zaključak ima tek načelni značaj, a stvarni bi mogao dobiti tek ako se promisli u sklopu čitave povijesne situacije koju karakterizira prijelaz iz kapitalističkog u novi način proizvodnje, dakle u sklopu svih determinanti samog tog prijelaza koji je od epohalnog značaja. A to onda implicira pitanje: koje su to promjene društvenih odnosa, ne samo na razini institucionalne organizacije društva, nego i u naravi i karakteru proizvodnih snaga, koje mogu opredijeliti čitav taj sklop prema eliminiranju eksploatacije proizvođača od strane onih koji među njima posreduju.

U jednom ranijem razmišljanju s početka šezdesetih godina Lefebvre je pokušao raspraviti pojam *demokratskog planiranja* prelazeći tadašnje granice znanstvene obrade toga pojma koja je i sama bila nepotpuna i nedostatna. Premda je unaprijed posumnjao u mogućnost stvaranja cjelovite doktrine o tome, jedne teorije koja bi bila posve iznad empirizma i političkog pragmatizma, Lefebvre je smatrao da bi zadovoljavajuća teorijska razrada demokratskog planiranja morala ići do konstrukcije znanstveno fundiranog modela, kao sheme međusobnih odnosa stanovitog broja varijabli koje su elementi i datosti određenog problema. Osnovna kvaliteta takvog modela planiranja morala bi biti sama njegova demokratskost, zatim specifičnost s obzirom na posebne uvjete određenog društva, operativnost s obzirom na akciju racionalno povezanu s efikasnim tehničkim metodama, te konkretnost s obzirom na cjelokupnu stvarnost koju valja preobraziti.¹⁰⁰

Raščišćavajući taj nepoznati teren, uvjeren da demokratsko planiranje nije utopija nego povijesna mogućnost, Lefebvre analizira planiranje kao ekonomsku, a demokraciju kao političku kategoriju, pitajući se kakav je egzaktni odnos moguć između ekonomske stvarnosti i racionalne volje.

U okviru industrijskog društva svako takvo razmišljanje mora naići na pitanje odnosa između emancipacije i organizacije: kako zadovoljiti težnju za slobodom i oslobođenjem i težnju za organiziranjem i kohezijom. Lefebvreov je odgovor da obe spomenute kategorije moraju pretrpjeti redefiniciju, jer se i sam projekt dubokog preobražaja društva ne može osloniti na njegove postojeće norme. U demokratskom planiranju političko prestaje vladati nad društvenim; društveno više nije sirovina koju političko mijesi i uobličava.¹⁰¹

Stoga ni razvoj efikasnih tehničkih sredstava nije sam po sebi dovoljan za koncipiranje i ostvarivanje demokratskog planiranja. Oslanjati se isključivo na njih i misliti zavisno od njih, znači upasti u tehnokratsku koncepciju planiranja. Jednako tako, na planu političke borbe za emancipacijom neplodno je ortodokсно suprotstavljati totalnu revoluciju postepenim strukturalnim reformama. Eliminiranje buržoazije kao klase složen je i proturječan historijski proces u kojem stanovitu važnost imaju i procesi socijalizacije društva koji se odvijaju ne samo sa društvenim karakterom proizvodnog rada, nego i sve razvijenijim komunikacijskim procesima koji nastaju spontano i izvan političkih oblika društvenog života. Važno je u te procese unijeti socijalističku racionalnost i pretvoriti ih u političku bazu za decentralizirano planiranje. Pri tome valja imati na umu da se socijalizam po Marxu definira kao način proizvodnje za društvene potrebe, u kojem same te potrebe imaju onu pokretačku snagu koju u kapitalizmu ima težnja za profitom.

Društvene potrebe, međutim, razjašnjava Lefebvre, nisu istovetne ni sa biološkim ni sa fiziološkim potrebama, niti se poklapaju sa ekonomskim. One nisu nikakav zbir individualnih potreba koje bi se mogle statistički utvrditi. Naprotiv, društvene su potrebe kvalitativne naravi i nerazdvojive su od svestranog razvitka pojedinca kao društvenog bića u cjelini društvenog života. To su, dakle, potrebe i pojedinaca i grupa na razini kulture i civilizacije dostignutoj od cjelokupnog društva, s njegovim specifičnim svojstvima i osobinama koje moraju usmjeriti i virtualni razvoj proizvodnih snaga.¹⁰²

Razine i svrha

Stanje znanosti desetak godina kasnije, nakon ovih početnih Lefebvreovih razmatranja o demokratskom planiranju, znatno je uznapredovalo, pružajući posve novi pojmovni instrumentarij i konceptijski okvir za cjelovito sagledavanje problematike planiranja na razini te globalne stvarnosti, prividno izvan marksistič-

ke teorije društva, ali ne i ispod njenih dostignuća. Dapače, u primjeru već spomenutog Ericha Jantscha, vidljivo je značajno približavanje, pa i stanovita podudarnost s izvornom Marxovom misli. U sklopu nastojanja za integrativnim promišljanjem društvenog razvoja, Jantsch je izvršio određenu rekvalifikaciju i restrukturaciju suvremenog znanstvenog iskustva u smislu stvaranja cjelovite doktrine društvenog planiranja zasnovanog na sistematskom pristupu.

Razvijajući misao o planiranju kao racionalizaciji kreativne akcije, Jantsch je prije svega utvrdio babilonsku konfuziju koja postoji u samom političkom djelovanju, u fragmentarnom i loše strukturiranom pristupu cjelokupnoj razvojnoj problematici. Anticipativna kreativna ljudska akcija mora u postupcima predviđanja, planiranja i odlučivanja kroz jedinstvene normativne kriterije obuhvatiti sve tri razine djelovanja: političku, strategijsku, i taktičku (operativnu).¹⁰³

Jantsch je razradio i sistemsku koncepciju međuzavisnosti svih područja u koje čovjek unosi promjene svojom sposobnošću planiranja, zasnivanja i djelovanja. Ta područja jesu: priroda, čovjek, društvo i tehnologija.

Ukupni sistem priroda-čovjek-društvo-tehnologija može se razglobiti na šest bipolarnih podsistema, od kojih svaki predstavlja integraciju dvaju od četiri osnovna elementa. Tri od tih podsistema sadrže tehnologiju kao sastavni element (priroda-tehnologija, čovjek-tehnologija, društvo-tehnologija), a ostala tri je ne sadrže (priroda-čovjek, čovjek-društvo i priroda-društvo).

Jantsch zatim detaljnije razmatra funkcije, obilježja i međudnose tih bipolarnih podsistema. Prvi podsistem, priroda-tehnologija, još od povijesnih početaka djeluje u pravcu domestikacije prirode. U tom se pravcu i danas nastavlja, izazivajući ireverzibilne promjene u prirodi koje se tek djelomično mogu nadomjestiti uz pomoć tehnologije. Fizička adaptacija prirodne okoline često drastično interferira sa podsistemima društvo-tehnologija i čovjek-tehnologija, prestupajući njihove apsolutne limite.

Funkcije drugog podsistema, društvo-tehnologija, najsnažniji su agent promjena u suvremenom društvu. Te funkcije kao što su komuniciranje, transport, obrazovanje, proizvodnja i transmisija energije, automacija, ekonomski razvoj, proizvodnja hrane, kontrola priraštaja, sigurnost, urbanizacija, rehabilitacija itd., često se preklapaju i međusobno su zavisne, ali u ovom podsistemu one predstavljaju manje krut okvir planiranja upravo zbog rapidne promjene samog društva, to jest društvene evolucije. Suprotno to-

me treći podsistem, čovjek-tehnologija, koji je često podvrgnut tom podsistemu pa prema tome i zanemaren, pokazuje kritične posljedice jednostrane ekspanzije tehnoloških funkcija i rješenja, u ograničavanju čovjekove slobode i deteriorizaciji njegove okoline. Odnos čovjeka prema tehnologiji posve je različit od odnosa društva prema tehnologiji. Razmjeri posljedica tih psihičkih i fizičkih ograničenja još nisu ni sagledani. Humana okolišna biologija još nije utvrdila do kojeg stupnja čovjek može podnositi rastuću artificialnost svoje okoline, ali zato neuropsihobiologija pokazuje da su neke krajnje granice već prekoračene. Nepoštivanje granica ovog podsistema može dovesti do dramatskih kriza i iracionalnih odgovora u čitavom sistemu.

U podsistemu priroda-čovjek reflektira se glavina izazova stvaranju »antropomorfnog« svijeta koji čovjeku dolaze iz potencijala i ograničenja što su implicitni u podsistemu priroda-tehnologija. Biološka platforma čovjeka, naime, tek je jedan aspekt njegova postojanja kao stvorenja prirode. Drugi aspekti u vezi su s nadmoćno važnim psihološkim odnosom čovjeka s prirodom, s arhetipskim karakterom njegova mišljenja i njegovim nezatomivim slikovnim predočavanjem (koje teško pati pod nametanjem slika putem tehnologije). »Vrijednost 'ljudskog ispunjenja' koja se danas snažno vraća, zavisi od dobrog 'upravljanja' ovim podsistemom, više nego i od čega drugog« — kaže Jantsch, ističući da se tu nalaze stroga ograničenja razvoju umjetnog svijeta kao prosto tehnološkog uređenja.

Peti podsistem, čovjek-društvo, kipti od svih vrsta alijenacije, koje svoje porijeklo najčešće imaju baš u uvođenju tehnologije u svrhu podsistema društvo-tehnologija, naročito u kontekstu urbanog življenja. Zato sva pitanja adaptacije psihosocijalne okoline čovjeku i čovjeka njoj, uključujući sve psihosocijalne kreacije kao što su politički sistemi, nacije, ekonomija itd., imaju svoje žarište u ovom podsistemu. Stoga i u šestom podsistemu, priroda-društvo, u kojem eksploracija novih mogućnosti rađa velike zahtjeve tehnologiji (primjerice u svemirskim istraživanjima) valja postaviti pitanje što je to što je vrijedno pothvata.¹⁰⁴

Nadzor nad pojedinačnim komponentama sistema može, dakle, biti postignut jedino na višem stupnju apstrakcije i jedino ako se na toj višoj razini formuliraju i ciljevi kao ukupnost odnosa u životnom sistemu. Stoga je neophodan pomak sa mišljenja orijentiranog na tehnologiju (ili pojedine proizvode, djelatnosti ili resurse) na funkcionalno orijentirano mišljenje, ali u smislu *cje-line funkcija* u sistemu ljudskog življenja (funkcija kao što su obrazovanje, komuniciranje, generiranje energije itd.). To podrazumijeva raskid sa »tehnološkim imperativima« i postizanje nove fleksibilnosti u uvođenju alternativnih tehnoloških opcija.

Integrativno predviđanje koje proizlazi iz tako orijentiranog mišljenja znači *simultano* predviđanje kroz tehnološku, društvenu, ekonomsku, političku, psihološku, antropološku i druge dimenzije. To je suština sistemskog pristupa koji se ne može svesti na tehnički postupak, već iziskuje kvalitetno drukčije stanje duha koje nastoji prići stvarnosti što je moguće bliže, za razliku od »objektivnog« i »subjektivnog« pristupa koje karakterizira stanoviti eskapizam ili čak misticizam. »Objektivni« pristup polazi od pretpostavke da postoji neka objektivna, ili skoro objektivna, istina koja će se naći u budućnosti (futuresologija), a »subjektivni« pristup od pretpostavke da se budućnost može oblikovati prema preferencijama neke slobodne imaginacije. Sistemski pristup, naprotiv, polazi od postavke da se sistemi ljudskog življenja, ili sistem svijeta općenito, mogu razvijati prema diskretnim budućim stanjima koja zavise od prostorne i vremenske morfologije tih sistema. Smjerovi u kojima se ti sistemi razvijaju zavise od predviđenih, to jest iznađenih, promjena u njihovoj morfologiji. Samo unutar tih granica možemo slobodno utjecati na strukture sistema u kojima živimo. Ali promjene koje uvodimo određuju nove granice naše slobode i za plan i za akciju.¹⁰⁵

Razmišljajući o institucijskim okvirima planiranja Jantsch dolazi do konstatacija koje njegov teorijski model čvrsto vežu za povijesnu zbilju. Tip ili duh planiranja, kaže on, uvijek odgovara *specifičnoj strukturi društva* i nalazi izraz u posebnim tipovima institucija toga društva. Zato i samo zasnivanje (dizajn) planova i institucija valja sagledati kao integralan, a ne paralelan ili konzekutivan proces. Za stvaralačko planiranje budućnosti *fleksibilnost* je ključni pojam organizacijskog dizajna. Evolucijski trend u toj domeni vodi od instrumentalnih i pragmatičkih ka adaptivnim institucijama i interinstitucijskim obrascima, sposobnim da promišljaju svoju vlastitu ulogu. Takva organizacija podstiče generiranje stratezijskih alternativa i pruža okvir za fleksibilno postupanje s njima. Kreativni imput potreban za takvu internu i eksternu organizacijsku fleksibilnost i adaptabilnost može se očekivati jedino ako se aktivira *princip decentralizacije inicijativa i centralizacije sinteza*. Osnovu za takav novi pristup organizacijskoj teoriji može dati teorija multirazinske ili multiešalonske koordinacije.

Jantsch ima u vidu jedan posve novi tip organizacije koji je neophodan u participativnom planiranju i odlučivanju o velikim sociotehnološkim sistemima i koji može osigurati potrebnu sintezu u svim mjerilima sistema — u komunama, nacijama, regionima, kontinentima i čitavoj planeti. Ali, priznaje Jantsch, procesi razumijevanja i samoinicijative koji su bitni za takvo organiziranje, ne dadu se (još) adekvatno formalizirati. Ipak je očito

da horizontalno definirani stratumi (kao što su »svijet«, »blokovi«, »nacije-države« itd.) ne mogu biti koordinirani prema *zajedničkoj svrsi sistema*. Ona je uvijek pluridimenzionalna, kad se vodi računa o cjelini.

Stratificirani način mišljenja poslužio je cementiranju »bezsvršne« i »vrijednosno neutralne« znanosti i doveo do grotesknih pretjerivanja u redukcionističkom i biheviorističkom shvaćanju. Odlučno je, međutim, pitanje *koordinabilnosti* svih razina ljudskih ciljeva i ambicija. Razumjeti to pitanje najznačajniji je zadatak našeg vremena.

S tog stanovišta Jantsch je veoma kritičan prema tradicionalno kolonijalističkom stavu koji prevladava u pristupu »zapadnog« svijeta tim pitanjima. Taj pristup procese inovacije još uvijek zadržava u metropolama, proizvodne kapacitete gradi na periferiji, a čitav svijet shvaća samo kao svoje tržište. Multinacionalne kompanije zato i mogu postići tek vrlo nisku integraciju toga svijeta. Internacionalna decentralizacija inovacije i transkulturni pristup, koji se zasnivaju na istinskoj kooperaciji, morale bi biti oznake izvorno svjetske korporacije, koja bi bila u stanju da se suprotstavi nestabilnostima i distorzijama što ih izaziva kancerozno ponašanje zapadnog društva.¹⁰⁶

Vraćajući se poimanju znanosti, kriterijima znanstvenosti i znanstvene politike, Jantsch radikalno prekida sa svim tradicionalnim pristupima i ideološkim zabludama o vrijednosnoj neutralnosti znanstvenog djelovanja. Prije svega, kaže on, ako imamo u vidu sveukupnu svrhu, ako znanje shvatimo kao način činjenja (way of doing) i upravljanja stvarima, ako obrazovanje prihvatimo kao bitno za samoobnovu društva, onda znanost, obrazovanje i inovacija postaju aspekti jedne te iste strukture misli i akcije, jedan integralni sistem. U središte pažnje tada dolaze pristupi *normativnoj interdisciplinarnosti* koja povezuje normativne i pragmatičke razine sistema sa zadatkom zasnivanja cjelovitog društvenog sistema (social system design).

Odgovor na dileme i pseudodileme da li su znanost i njen unutar-nji sistem odnosa nezavisni od ljudske i društvene svrhe, i koja je to povratna sprega koja ih povezuje, Jantsch nalazi u konstataciji da znanstvene činjenice jednako kao i znanstvene strukture mogu biti shvaćene ljudskim umom samo kroz ono što se može nazvati *antropomorfnim modima organizacije*. Ti načini, međutim, nisu ni izomorfni ni nedvosmisleni, kad se primijene na strukture realnosti, ali je moderna fizika pokazala da spoznaja jest upravo to stvaranje antropomorfnih modela »inhumane« strukture stvarnosti. Sociološki pristup znanosti, od Wissenso-

ziologije Karla Mannheima do kritičke sociologije Herberta Marcusea i Jürgena Habermasa, nastoji shvatiti znanost u okviru »društvene konstrukcije stvarnosti«, ali općenito ostaje na fenomenološkoj razini i ne uspijeva percipirati upravo taj dinamički i svrhoviti sistem znanost-inovacija.

Zapravo, sva je empirijsko-konceptualna znanost ispod razine toga zahtjeva, jer ne može pojmiti *organizaciju za svrhu* koja podrazumijeva i normativni i pragmatički pristup. U tom smislu čak nije ni važno koji se dio sistema zove znanost, ali je odista važno da se uvidi da je znanost dio ljudske i društvene organizacije.

To, međutim, nije lak zadatak. Potrebno je ništa manje nego izgraditi *ново društvo* i nove institucije za njega. Odlučna bitka bit će dobivena ili izgubljena zavisno od toga s koliko će se ozbiljnosti prihvatiti izazov rekonstruiranja vezanih sistema društva i tehnologije, u kojima su podjednako i društvo i tehnologija *integralne konstituente*, kaže Jantsch.¹⁰⁷

To antropomorfno gledište posve je suprotno tradicionalnom poimanju koje je dovelo do disekcije znanja u discipline. Tradicionalno znanje, stavljajući empirijsku opservaciju u logički kontekst, vjerovalo je da je moguće mehanički objasniti svijet kakav jest. Takvu se znanost može nazvati naprosto defektnim dijelom društvene organizacije. Disciplinarnost u znanosti bitno je statički princip i čim se posmatra u okviru svrhovitog sistema postaje besmislena.

U svrhovitom sistemu znanost-obrazovanje-inovacija može se govoriti samo o interdisciplinarnosti i valja je shvatiti kao *teleološki* ili normativni pojam, u stvari kao organizacijski princip. Naime, kad se interdisciplinarne veze uvedu između različitih organizacijskih razina, onda i same discipline definirane na pojedinim razinama *mijenjaju* svoje koncepcije, strukture i ciljeve, to jest postaju koordinirane kroz *zajedničku aksiomatiku*, zajedničko gledište ili svrhu.

U tom smislu krajnji stupanj koordinacije u sistemu znanost-obrazovanje-inovacija može se nazvati *transdisciplinarnost*. Ona ne bi zavisila samo od zajedničke aksiomatike, nego treba da dođe i do *uzajamnog povišenja epistemologija* u određenim područjima, to jest, do 'sinepistemičke' koordinacije.

Razumljivo je da se transdisciplinarne koncepcije i principi mijenjaju sa promjenama u ukupnoj svrsi sistema, prema kojoj se orijentira *vrhunška* koordinirajuća funkcija značenja. I tu Jantsch

u svom smionom teorijskom izvođenju priznaje da nam nedostaje dublje razumijevanje *same te svrhe*, a prema tome i nedvosmišlen pravac organizacijskih napora. Ipak, za njega je očito da se danas ne može djelovati sa istinskom svrhom, to jest upravljati čitavim sistemom na smislen način, ako se ne traže i ne unose u igru vrijednosti i norme politike za cjelokupno čovječanstvo.¹⁰⁸

U teorijskom dovršenju svoga modela Jantsch je dao sistematizaciju organizirajućeg jezika koji odgovara svakoj pojedinoj razini sistema. To nije jezik u smislu ekspresije ili neke deduktivne znanosti, već jezik koji ima svojstvo operatora u postizanju sistemske kooperacije i koordinacije.

Na razini empirije organizirajući jezik je logika. Na toj najnižoj razini cjelokupnog sistema znanost-obrazovanje-inovacija kako ga zamišlja Jantsch, nalaze se tri grupe znanosti koje se oslanjaju na empirijsko promatranje i logičko tumačenje. To su fizičke znanosti koje izučavaju neživi svijet, zatim one koje se bave životom i živim bićima i one koje izučavaju psihički svijet. Sve njihove deskripcije ostaju u terminima »objektivnog«. Na slijedećoj, pragmatičkoj razini organizirajući jezik je kibernetika. To je viši stupanj organizacije koja obuhvaća fizičku tehnologiju, zatim sistemske dijelove znanosti o životu u okviru prirodne ekologije, i psihosocijalne znanosti u okviru društvene ekologije ili kulture. Tu se Jantsch poziva na Churchmanovo mišljenje da društvene znanosti uopće nisu znanosti sve dok ne postanu *prirodni dio aktivnosti društvenog čovjeka*, to jest sve dok ne budu u stanju izraziti mogućnost ljudske kreativnosti i ljudske slobode.

Organizirajući jezik treće, normativne razine jest planiranje. Na toj se razini moraju zasnivati društveni sistemi i ekološka tehnologija, to jest cjeloviti sistemi čovjek-okolina i svi vezani sistemi društvo-tehnologija. Tu se postavlja i ključno pitanje »etike sistema« i razvija široka konceptualizacija čovjekove uloge u oblikovanju vlastite budućnosti i budućnosti planete.

Na krajnjoj, četvrtoj razini postavlja se pitanje svrhe i svrsishodnosti; u igru se uvode vrijednosti i vrijednosna dinamika, *pa se i samo značenje prelama kroz vrijednosti*. Na toj razini organizirajući jezik može biti samo antropologija i to u najdubljem smislu *znanosti o stvaranju antropomorfnog svijeta*. Antropologija, naime o kojoj govori Jantsch nije empirijska bihevioristička znanost o kulturnim obrascima, koja svojim današnjim stanjem drastično ilustrira konfuziju koja je stvorena u suvremenoj znanosti s njenim tradicionalnim postulatom 'znanja per se'. To je

nešto mnogo više i posve blizu Marxovom poimanju znanosti o čovjeku kao ljudskoj prirodnoj znanosti koja govori o *društvenoj stvarnosti prirode*. Jantsch je opisuje kao znanost o tome kako čovječanstvo može postati sposobno da preživi dinamičke promjene okoline. U tome joj psiho i psihosocijalne znanosti mogu pružiti važne fundamente, ali *kroz sukcesiju interdisciplinarnih elevacija njihovih koncepcija*.¹⁰⁹

Ključna komponenta koja nedostaje ovom modelu Ericha Jantscha kao općem modelu planiranja društvenog razvoja suvremenog svijeta, i koja bi mu mogla dati ne samo nužnu društveno-povijesnu relevantnost nego i praktično-revolucionarnu dimenziju, jest upravo teorijsko-kritička analiza povijesne dijalektike proizvodnih snaga kapitalističkog načina proizvodnje i njegova specificuma — radne snage kao robe.

Cjelovitost cjeline

U pogledu nehomogenosti stavova o čovjeku, u pogledu latentne a i recentne krize samog pojma čovjek (slike i predodžbe o njemu), o kojoj je govorio Ozbekhan, sve očitiji je primat antropoloških pred ontologijskim rješenjima. Ipak, uočava Vanja Sutlić, jedna određena ontologija, izričita ili ne, uvijek određuje ili predodređuje okvir antropoloških solucija, pa i onda kad su ove radikalno antimetafizičke. Premda je, kaže on, moguće onoliko filozofijskih vizija čovjeka koliko regija bića dopušta određeni povijesni sklop (konstelacija biti čovjeka, bića i bitka), filozofijska vizija čovjeka kao antropologija uopće, vezana je samo za jedan takav svijet: za novovjekovni svijet. Sve faktičke vizije, naime, reflektiraju se u jednoj filozofskoj antropologiji koja je predtematički već prisutna u općoj samosvijesti razdoblja kao epohalnoj svijesti. Ta filozofijska antropologija eksplicitno može biti obrađena samo sa stajališta koje povijesno prevladava kako ontologijsku interpretaciju bitka, tako i svaku regionalnu, a posebno antropologijsku interpretaciju čovjeka. Za to je potrebno prethodno utvrditi takvo jednoznačno određeno područje filozofijske antropologije, koje ne pristaje ni na jednu faktičku antropologijsku verziju.¹¹⁰

Riječ je, nastavlja Sutlić, o samoj fenomenologiji čovjeka (analogno Hegelovoj fenomenologiji duha) koju je moguće izvesti samo uz pomoć radikalno apstraktivne analize, pro-metodom koja je rukovođena idejom totaliteta. Pri tome je ključno pitanje u čemu je bit cjeline, njena cjelovitost, shvaćena imanentno a ne transcendentno, koja osigurava vezu parcijalnog i totaliteta. To se može sagledati samo ako na ispitivanje cjeline, dobiveno apstrakcijom,

ipak primijenimo transcendentalnu metodu, iako ta metoda ima svoju granicu u tome što vodi dualizmu fenomenalnog i apriornog, pa je treba dijalektički prevladati. Kao misao cjeline, dijalektička metoda, za razliku od transcendentalne, može u sebi uključiti opasnost nesagledavanja *cjelovitosti* cjeline, kao što je transcendentalna ispuštala iz vida cjelinu na račun cjelovitosti. Stoga za prikazivanje imanentnog kretanja fenomenologije čovjeka u antropolojskom aspektu u obzir dolazi samo dijalektika u svojoj destruktivnoj verziji koja ne završava cjelinom nego iz nje tematizira njenu cjelovitost.

»Umjesto konstruktivno-dijalektičke verzije istine: 'istina je cjelina', destruktivna dijalektika polazi od fundamentalnije istine: 'cjelina je ne-istina' što ne znači netočnost, ili, čak — laž, nego bitnu neistinu na kojoj se sa svoje strane mogu temeljiti sve moguće istine drugog reda: logičke, moralne, umjetničke i tako dalje. Destruktivna dijalektika rukovođena je *povijesnošću cjelovitosti cjeline*, te, prema tome, uz sistematsko izlaganje jedne obuhvatne filozofijske antropologije, ujedno dozvoljava *kritičko prevladavanje* samog ontologijsko-antropologijskog pristupa konstelaciji biti čovjeka, bića i bitka.«¹¹¹

Iako se u Marxovoj ocjeni svjetovne situacije sve podređuje ekonomskoj sferi kao fundamentalnoj, upravo se ta sfera, po kojoj svi oblici života imaju svoj 'realitet', podvrgava imanentnoj i tranzeutnoj kritici. Privređivanje u perspektivi postaje *jedno* s ostalim područjima života, oduzima mu se 'prirodna' nužnost i autonomija, a s obzirom na ljudsku intervenciju svodi se na transparentnu operaciju kontrole i plana. Zato spram te sfere i postaje moguć totalan odnos: oslobađanje proizvodnih snaga od povijesnih društvenih okvira koje određuju odnosi u proizvodnji. S time u središte povijesnog mišljenja i djelovanja dolazi pitanje karaktera proizvodnih snaga, pitanje materijalne i društveno-organizacijske tehnike. Ili, kako Sutlić precizira: tehnike kao totalnog teorijsko-praktičko-pojetičkog horizonta svega što jest. Stoga odgovor na to pitanje mora znati što je to što se oslobađa i kako duboko ide to oslobađanje.¹¹²

Osnovna distinkcija na kojoj se zasniva Sutlićevo tumačenje novog povijesnog sklopa jest razumijevanje samog povijesnog odnosa. Povijesni odnos jest ono što omogućuje subjekt-objekt relaciju, a nije ta relacija izvor povijesti, kako to mnogi misle, pa i Ernst Bloch. Čovjek kao biće jest po tom odnosu, a ne odnos po čovjeku kao biću. Zato je o cjelovitom odnosu moguće samo uvjetno govoriti kao o ljudskom odnosu. Povijesni odnos je svagda odnos troga: čovjeka, bitka i drugih bića. Zato su i proizvodne snage svagda povijesna veličina, rezultat zbivanja cijelog

povijesnog sklopa. Tek, dakle, na temelju cjeline odnosa odnosi se čovjek u strogom smislu spram bitka i bića.¹¹³

Na tome se zasniva i razlikovanje povijesnog od znanstveno-predmetnog mišljenja. Strogo razlikovanje predmetnih područja i odgovarajućih znanosti počiva na faktičkoj artikulaciji povijesnog svijeta, u kojem ono susreće i stvari i život i duševnost i oruđa i društvene odnose i duhovne potrebe, a da pri tome ne razlikuje sam *povijesni svijet* kao *jedinstveni predmetni okvir* prirodnih i ljudskih bića. Tek pitanje o konstitucionalnoj genezi predmeta, o onome što ih kao predmete omogućuje, pogađa posljednji temelj svega što postoji. To pitanje prevladava suprotstavljanje znanosti o čovjeku i onih o prirodi, kao što ujedno otkriva temeljni odnos prirode i čovjeka. Zato u tom smislu Marx poznaje samo jednu jedinu znanost, znanost povijesti, mjesto gdje se jedine priroda i čovjek.

Tu počinje mišljenje povijesnosti povijesti, ne kao apsolutna znanost u Hegelovom smislu, već kao praksa koja biva svjesna same sebe i kao 'svjesni bitak' prevladava stadij u kojem je vlastite proizvode smatrala tuđim, stadij svoga otuđenja. To je Marxov program prevladavanja pred-povijesti u ime izvorne povijesti.

Epoha povijesti jest 'realnost' s kojom ima posla *bitno pitanje*; ona je njegov 'gnoseologijski predmet'. To je ujedno i najveći zadatak suvremene misli: da misli povijesnu individuaciju u njenom iskonu. Samo revolucionarna misao, zaključuje Sutlić, može preko unutar epohalnih fenomena, preko unutar svjetovnih tvorevina i preko cjeline epohe koja fenomene i tvorevine konstitutivno omogućuje, misliti cjelovitost cjeline i time sudjelovati u njenom obratu u novi svijet.¹¹⁴

Filozofija kao filozofija to ne može. Ona u svom totalnom poimanju svega što jest uspijeva tek toliko koliko politička sfera uspijeva obuhvatno rješavati unutarnju dijalektiku sistema potreba građanskog društva. U transcendiranju (kompletiranju) povijesnog procesa Marx je u primjeru Hegela vidio metodu eterniziranja postojećih proturječnosti ekonomske sfere. Nasuprot Hegelu on je otkrio i razvio njenu negativnu dijalektiku, čiji je izraz ekonomsko otuđenje. Kapital je glavna supstancija-subjekt građanske epohe i pred njim sustaju podjednako filozofija u svojoj ambiciji oko apsoluta i država u svojoj ambiciji oko etičnosti. A Marx dijalektički destruiira kao transcendentno i iluzorno upravo ono za čim one idu. Zato i jest temeljno pitanje njegova djela: kako su povijesno dijalektički mogući smisao, istina, zajednica, sloboda — lišeni deriviranosti iz ekonomske sfere, to jest ideoložnosti i otuđenosti.

Marx je dijalektiku vidio vezanu uz epohu, a dijalektiku ove epohe povijesti zgusnutu u dijalektici građanskog društva, u ekonomici. Ekonomsku je sferu digao na filozofski rang dajući joj da neposredno — u elementu problematike jedne posebne znanosti, političke ekonomije — progovori povijesno bitno. Tako je u njoj 'ukinuo' filozofiju, ali, i obratno, ekonomiju je u tradicionalnom smislu ukinuo u 'filozofiji'. On univerzalnu Hegelovu dijalektiku nije samo historizirao, nego je destruirao i čitav kategorijalno-terminologijski horizont njegove misli, dajući joj pozitivni korelat, ekvivalent ekonomskom otuđenju — bitnu istinu epohe koju tek oslobađa proletarijat svojom ulogom prevladavanja otuđene temeljne strukture.

Pri tome, ističe Sutlić, nije riječ o pozitivnoj slici budućnosti — utopijskoj konkretizaciji — nego o svagda prisutnoj, oduvijek djelatnoj moći *istinito-svjesnog bitka*. Marxova je intencija da otuđenjem prikrivenu strukturu biti čovjeka u odnosu spram bitka i bića povijesno dovede u gibanje i da za fundamentalnu ontologiju povijesni korelat nađe u otvorenoj, od ekonomskog otuđenja i vanjskosti društva i države oslobođenoj zajednici kao ljudskom suuvjetu za iskonsko zbiljanje svega.¹¹⁵

Klasa i društvena moć

Kako razumjeti ulogu proletarijata u prevladavanju otuđene temeljne strukture danas, koji su njeni praktično revolucionarni motivi u povijesnoj dijalektici suvremenog razvitka proizvodnih snaga, s obzirom na to da kapitalistička socijalizacija nastavlja ideološko-politički deklasirati radničku klasu, svodeći je na prilagođenog inferiornog učesnika u globalnoj strukturi društvene moći korporacijskog i djelomično podržavljenog kapitala — stvarno je teorijsko i akciono pitanje današnjice. Tim više što, kako ističe Zoran Vidaković, postoji objektivna i subjektivna nemogućnost za radničku klasu da svoju oslobodilačku praksu sazda na preuzimanju struktura, organizacija i institucija iz klasnog društva. To je pitanje geneze toliko osporavane autentične moći radničke klase da pobudi i usmjeri ljudski potencijal u samodjelatnoj klasnoj borbi, da izradi i praktično realizira konkretan povijesni projekt radikalne promjene društvenog načina proizvodnje na bazi samovlasne organizacije i suverene moći proizvođača, čemu se protive sve ljudske i društvene dimenzije, zakonitosti i tendencije klasno strukturiranog modernog društva.¹¹⁶

Za to je potrebno teorijsko i povijesno istraživanje osnovnih društvenih procesa iz kojih i potječe otuđivanje društvene moći proizvođača. Putokaz za to Vidaković nalazi u Marxovoj metodi ana-

lize proturječnosti robe kao ključnom momentu kritike političke ekonomije, odnosno u analizi proturječnosti *radne snage-robe* kao polazištu rasprave o epohalnoj mijeni u proizvodnji i klasnoj borbi. Izvorište najdublje krize kapitalističkog načina proizvodnje potječe odatle što je produkcija kapitala zasnovana na dihotomiji vrijednosti i upotrebne vrijednosti radne snage-robe. Jezgra građanskog društva nije roba uopće, nego upravo radna snaga-roba, to jest ljudske proizvodne snage preobraćene u robu. Sve dosadašnje modifikacije kapitalističkog načina proizvodnje, sav enormni novovjekovni rast proizvodnosti rada i viška proizvoda, koji se javlja u obliku viška vrijednosti, bili su mogući samo tako što se ljudska proizvodna snaga sakatila i reificirala u produkciji i upotrebi najamne radne snage. U tome se povijesno očituju i sve proturječnosti između razvitka ljudskih suštinskih moći, ljudskih proizvodnih snaga u konkretnom radu i podružtvljavanja proizvodnje u vidu apstraktnog rada. Te iste proturječnosti opredjeljuju narav *kapitalističkog racionaliteta*, ekonomskog i tehničkog podjednako, pa i samu usmjerenost znanosti i tehnologije u racionalnoj organizaciji svih djelanosti. »Cjelokupna struktura potreba karakteristična za kapitalističko društvo proizlazi iz suprotnosti između ukupnog razvitka proizvodnje i proizvodnih snaga, i kretanja ljudskih proizvodnih snaga u robnom obliku.«¹¹⁷

Upotrebna vrijednost radne snage za kapital sastoji se u cjelini njenih sposobnosti da proizvede višak vrijednosti, pa je kapital upućen da maksimalizira upravo tu upotrebnu vrijednost radne snage, da je invertira u najamnu snagu, svodeći je na mjerljive jedinice oneduhovljenog, društveno izoliranog i vlastitih svrha lišnog rada. To negativno preokretanje, eksploatacija i alijenacija ljudske snage ipak ne može posve, konačno i trajno poništiti moć proizvođača, jer je ljudska proizvodna snaga sama supstancija proizvodnje. Oneljuđeni oblik radne snage antipod je izvornoj cjelini ljudskih sposobnosti, individualnih i podružtvoavljenih djelatnih moći, ali se u njemu ipak ne da poništiti ljudska stvaralačka konkretnost rada. Baš zato, upravo tu gdje se zbiva izvorno lišavanje radničke klase društvene moći, jest i moguća povijesna praksa i klasna borba za rehabilitaciju i dezalijenaciju te moći, i to u sve tri osnovne njene dimenzije: u sposobnosti svrhovitog djelovanja, u sposobnosti realizacije ideativnog projekta proizvoda i proizvodnje, kao i u moći društvenog povezivanja u cjelokupnoj proizvodnji i njenoj reprodukciji.¹¹⁸

I Vidaković, dakle, upozorava da se suštinsko otuđenje društvene moći proizvođača ne zbiva u političkom procesu, pa ni u procesu vršenja ekonomske i tehnološke ovlasti unutar već zgotovljenog ekonomskog sistema i proizvodnog aparata, već u *radnom procesu*, u procesu proizvodnje i upotrebe radne snage kojom se ne

giraju djelatne moći ljudi, u načinu socijalizacije koji unaprijed reducira njihovu otpornu moć. Stoga objektivni oblici mišljenja za odnose proizvodnje kasnokapitalističkog društva, koji zamagljuje alijenirano biće toga društva, ne obuhvaćaju samo kategorije građanske ekonomije, već i kapitalistički uobičajenu znanost, tehnologiju i organizaciju, sociologiju, psihologiju, pozitivističku filozofiju i samu politiku. Misticizam kapitalističkog robnog svijeta, koji gaji iluziju da transcendirira i sam robni svijet, ima svoj korijen u fetišizmu radne snage-robe u kojem se ostvaruje integracija svih specifičnih fetišizama kapitalističkog proizvodnog aparata u sklop ideologija koje izražavaju fetiški karakter robe uopće, to jest postvarenje društvenih odnosa.

No, ako je čitav tehnološko-organizacijski kompleks kapitalističkog proizvodnog aparata od samog početka industrijalizacije bio sredstvo dekvifikacije radnika, danas u jezgri kapitalističke produkcije nastupa nova, dubinska kriza: zajednički rad velikih razmjera iz dana u dan smanjuje mogućnost takve dekvifikacije. Što je razvijenija znanstveno-tehnološka osnova proizvodnje, to se potrebne ljudske sposobnosti sve manje dadu razlučiti od ideativne i socijalne dimenzije ljudske moći u procesu proizvodnje.¹¹⁹

Ali ta oslobodilačka tendencija nove epochalne mijene proizvodnje ne izražava se preko kapitalističkog proizvodnog aparata, već posredstvom klasne borbe i rastuće društvene moći radnika. Nova kriza kapitalističkog načina proizvodnje postala je kriza samog procesa eksproprijacije te društvene moći proizvođača i upravo to omogućava da se sagledaju razvojni oblici i perspektive revolucionarnog pokreta radničke klase. Za ispravno razumijevanje tih perspektiva, upozorava Vidaković, valja shvatiti da je radnik kao privatni vlasnik radne snage duboko uključen u društvo kapitalističkog vlasništva, ne samo u pravnom i političkom poretku toga društva, nego i u njegovom sistemu potrošnje pa i u njegovoj ideološkoj strukturi. Radniku kao vlasniku specifične robe — radne snage — pripada mjesto unutar toga sistema. Stoga kritičari potrošačkog društva, primjerice Marcuse, premda dolaze do značajnih spoznaja o strukturi potreba u kapitalističkoj destruktivnoj potrošnji, griješe što te spoznaje izvode na razini potrošnje, a ne u bitnoj vezi sa produkcijom i upotrebom najamne radne snage, što dakle tumače samo funkciju, a ne i genezu tih pojava.¹²⁰

Predmet radnikove privatne svojine nije njegova ukupna proizvodna sposobnost, to jest sposobnost svrsishodnog djelovanja, ideativna moć i kontrola nad procesom opredmećenja. Upravo zato što je radnik privatni vlasnik alijenirane radne snage, a ne subjekt svojih autentičnih sposobnosti, on i može biti uključen

u kapitalistički sistem. Ali radnik nije samo to — da je tako nikad se ne bi mogao suprotstaviti moći kapitala i iznuditi poboljšanje svoga položaja. Svaka bi proizvodnja stala kad radnici ne bi sudjelovali svojim sposobnostima mimo upotrebe radne snage kakvu diktira kapitalistička podjela i organizacija rada, kad radnici ne bi neprestano snabdjevali nečim autentično svojim ono što im je tuđe. Stoga i onda kad upotrebu vlastite radne snage podvrgava praktičnoj kritici, radnik to ne čini kao privatni vlasnik radne snage, već kao subjekt društvene moći u klasnoj povezanosti. Tek u toj povezanosti ispoljava se njegova autentična proizvodna moć, ideativna i socijalna sposobnost i moć upravljanja minulim radom.

Važno je uočiti, ističe Vidaković, da je i čitava geneza novovjekovnog razvitka proizvodnih snaga, sa svim znanstvenim, tehničkim i organizacijskim inovacijama proizvodnje, u stvari rezultat te povezanosti klasne borbe koja se suprotstavljala upornom nastojanju kapitala da pokretanjem i prisvajanjem proizvodnih snaga svlada otpornu moć radnika. A odlučna povijesna prekretnica u razvitku civilizacije nastupa tek danas »kad se razvitak proizvodnih snaga kroz klasnu borbu, u kojoj inicijativa pripada kapitalu, a radništvo pruža otpor, preokreće u razvitak snaga uistinu produktivnih za čovjeka i društvo na *inicijativu radničke klase*, oslobađanjem ljudskog potencijala«. Zato unatoč prividu prosperiteta i političkog konsensusa potrošačkog društva i očekivane prevage klasno ambivalentnih srednjih slojeva, na pomolu su novi oblici i posve novi sadržaji klasne borbe koji vode ka radikalnoj promjeni načina proizvodnje i totalnoj reviziji civilizacije.¹²¹

Dosadašnje krize koje su potresale građansko društvo izazivane su ukupnim proturječnostima kapitalističkog sistema, ali nisu izbijale u radnom procesu, nego su njihovi epicentri bili između proizvodnje i potrošnje, u procesu razmjene, akumulacije i raspodjele viška vrijednosti. Krize koje izbijaju šezdesetih i sedamdesetih godina imaju epicentar posve blizu samoj jezgri kapitalističke produkcije. Zato je potrebno teorijski pojmiti vezu te nove kvalitete i intenziteta proturječnosti najamne radne snage, i one dimenzije društvenog procesa o kojoj govori Marcuse kao o represivnim potrebama i o oslobodilačkoj tendenciji novih potreba. U tim se društvenim procesima u povijesnu zbilju uključuje tendencija revolucionarne promjene cjeline proizvodnih snaga, iz čega proizlazi i novi sklop cjeline proturječnosti kapitalističke produkcije.

Naime, kapitalistički sistem izvršava svoje funkcije na taj način što proturječnosti koje bi inače razarale njegovu proizvodnju, premješta u druge ravni društvenog procesa, gdje izazivaju izve-

dene oblike kriza društvenog života. To su one rastuće proturječnosti u pogledu bioloških, ekoloških i ukupnih materijalnih, psihičkih i socijalnih momenata ljudske egzistencije. Tu se uzajamno uvjetuju kapitalistička struktura proizvodnih snaga i kapitalistička struktura potreba, a obe su u suprotnosti s oslobodilačkim potencijalom nove epohalne mijene proizvodnje. Unutar tog novog sklopa proturječnosti, iz praktičnog kritičkog odnosa ljudi prema negativnom djelovanju kapitalističkih struktura rađa se oslobodilačka težnja, ispoljava potencijal ljudske emancipacije, a time se postupno formira i iskazuje praktično povijesna alternativa kapitalističkom načinu asimiliranja i pokretanja, upotrebe i zloupotrebe novih proizvodnih snaga. Ta alternativa može biti fundirana, praktično provjeravana i pouzdano individuirana samo u primarnoj cjelini procesa proizvodnje, to jest u sferi emancipirane prakse radničke klase.

Svi vidovi socijalne borbe, sve oslobodilačke tendencije koje su i izvan te primarne cjeline težile univerzalnom bogatstvu ljudskih mogućnosti, mogu naći istinsko polazište i integrativni okvir unutar te klasne borbe. Tu se može uspostaviti i novi odnos industrijskog i intelektualnog proletarijata, kao i drugih društvenih grupa u pokretu za socijalizam.

Spomenute pokretačke proturječnosti i način njihova suzbijanja u razvijenom kapitalističkom svijetu opredjeljuju i razvojne tendencije u odnosima između industrijski razvijenih i nerazvijenih društava, između centara i periferije svjetske cjeline kapitalističke proizvodnje. One se očituju u međunarodnoj podjeli kapitala i u njegovom organskom sastavu, u svjetskoj strukturi radnih snaga i karakteristikama njihove reprodukcije. Stoga je ista metoda teorijske reprodukcije cjeline bitna i za uvid u mogućnosti, tendencije i perspektive klasnih borbi i oslobodilačkih pokreta u globalnim svjetskim okvirima, za poimanje povezanosti tih borbi na različitim razinama i u različitim dimenzijama planetarnih društvenih zbivanja. Ono u čemu su glavni momenti postojeće i rastuće krize kasnog kapitalizma, u tome su i glavne pretpostavke klasne borbe i socijalne revolucije.¹²²

Iako klasna borba s novim kvalitativnim određenjima ne napušta polje ekonomske raspodjele, političkih i ideoloških procesa, ona tendencijski prekoračuje one vidove zastupanja interesa najamnog radništva koji ostaju unutar tih regija reprodukcije kapitalističkog sistema. Ona počinje osporavati i narušavati njihove bitne pretpostavke sadržane u strukturi radne snage, klasnom sadržaju i funkciji obrazovanja, podjeli i organizaciji rada i korištenju tehnoloških rješenja. Drugim riječima, klasna borba u novom obliku nastoji konkretno i praktično dovesti u pitanje cjelokupni

racionalitet zasnovan na odnosu najamnine i viška vrijednosti, na korporacijskom i državnom planiranju, na programiranju privrednih resursa i razvojnih rješenja na eksploatatorskoj osnovi. Ta radikalizirana klasna borba ne zadržava se više na taktičkom planu, na revandikacijama koje je sistem mogao lako apsorbirati ili neutralizirati u socijalnoj politici »države blagostanja«. Naprotiv, ona ulazi u sam proces proizvodnje i upotrebe radne snage i tako otvara perspektivu za strategijsku opoziciju radničke klase, za njeno masovno samodjelatno organiziranje, a ne samo za radikalni teorijski um. U tom smislu klasna borba oko bitne društvene moći proizvođača jest univerzalna pojava u suvremenom društvu.¹²³

Te idejne pozicije do kojih dovodi teorijsko kritička analiza proizvodnih snaga kapitalističkog načina proizvodnje, postavljajući kao praktički program novo produktivno povezivanje i neposrednu suradnju proizvođača koja će se distancirati od imanentne logike kapitalističke reprodukcije i razvijati praksu svjesnu same sebe, imaju odista doseg univerzalnog značenja za cijeli povijesni sklop.

Ali, ostaje pitanje same te prakse, njeno povijesno *kako* koje implicira izlazak iz ideologičnosti i otuđenosti epohe. Kako misliti cjelovitost cjeline i u isti mah djelovati na njenom preobraćanju u smisao, istinu i slobodu zajednice. Kako individuirati novu konstelaciju čovjeka, bitka i drugih bića, ne kao utopijsku konstrukciju nego kao totalni teorijsko-praktičko-pojetički horizont svega što jest. Jednom riječju, kako emancipirati samu praksu, oslobađajući u primarnoj cjelini proizvodnje ljudskog života ideativnu sposobnost i socijalnu moć rada kao istinito svjesni bitak.

Društveni um između norme i prakse

Pitajući se koji je to obrat u novovjekovnoj znanosti doveo do toga da se praksa preobrati u anonimnu i skoro neodgovornu, u pogledu znanosti, primjenu znanosti, a znanost pristane na put instrumentalnog napredovanja kroz izolirana proučavanja, odstupajući od prvobitno iskušane i upoznate cjeline svijeta, što ju je još od starih Grka obuhvaćao pojam teorije, Hans-Georg Gadamer smatra da je to bio onaj moment kada je nekadašnje vezivanje umjetničkog, to jest ručno načinjenog, za uzore dane u prirodi, preobraženo u jedan konstrukcijski ideal, u ideal prirode vještački napravljene prema ideji. »Kada su apstraktne relacije između početnih uvjeta i krajnjih posljedica jednom postale dohvatljive i proračunljive tako da umetanje novih početnih uvjeta

ima predvidljiv učinak, onda je kroz tako shvaćenu znanost u stvari nastupio čas tehnike.«¹²⁴

Postepena tehnizacija prirode i prirodne okoline, što se vrši kroz čitavo moderno doba, jest racionalizacija koja rastaće sva nepromišljena antropomorfna pripisivanja, ali racionalizacija jednostranog ekonomskog rentabiliteta koja društvenu moć pretvara u tehničku, a ova produbljuje ravnodušnost za ljudske odnose i do kraja ograničava slobodu individuuma u pogledu vlastite mogućnosti djelovanja. Kad se pojedinac u društvu pred *tehnički posredovanim oblicima društvenog života* osjeća zavisnim i bespomoćnim, onda on postaje nesposoban za identifikaciju. Time se čitava civilizacija susreće s problemom društvenog uma: čitavo društvo podliježe imanentnoj sili stvari, praksa pada na razinu tehnike, a ova vodi u sferu društvenog bezumlja.

Suštinska crta specifično ljudske prakse započela je, po Hegelu, u radu kao odgodi žudnje. Kad je rad organiziran kroz podjelu rada, njegov proizvod nikad ne pripada samom pojedincu, nego društvu. U pridržavanju udaljenosti ciljeva susreće se izbor djelovanja u smislu posrednog djelovanja za dane svrhe. O tome se ustaljuju obavezujuće norme na kojima se zasniva ljudsko djelovanje kao društveno djelovanje. To promišljanje izbora i podređivanje pod zajedničke svrhe primjetno je već u društvu lovaca, a od tuda i potječu sva napredovanja i postignuća ljudske zajednice. Potreba za stabiliziranjem normi djelovanja ima podlogu u jedinstvenoj *nefiksiranosti* ljudske suštine. Zato se ljudsko društvo i organizira prema jednom zajedničkom uređenju života tako da ga svaki pojedinac spoznaje i priznaje kao zajednički poredak, pa se upravo prekoračenjem onog neophodnog za očuvanje života pojedinačno djelovanje odlikuje kao ljudsko djelovanje.

Tamo gdje ponašanje poznaje svjesnu svrhovitost, kaže Gadamer, u kojoj čovjek sebe ljudski razumije, jer uviđa svrhovitost za zajednički željene svrhe, tamo područje svega onoga što nadilazi neposrednu korisnost dobija svoje vlastite odlike. Rođenje pojma uma jest u onome što se u neodoljivoj prisutnosti svima zajednički nudi i time se, za razliku od drugih dobara, dijeljenjem ne umanjuje, nego se upravo sudjelovanjem zadobiva.¹²⁵

Gadamer upozorava na shvaćanje nekih neomarksista da emancipatorska refleksija, koja bi mogla dovesti do ponovnog identiteta i ukidanja neidentiteta, osvješćivanjem treba da ukine sve ono što razdvajanjem i blokiranjem spriječava tok jednog društva ka zajedničkom. Radi se, dakle, o uspostavljanju oštećenih (ili nepostignutih) *komunikacijskih uvjeta zajednice*. Na to je usmje-

rena i sva kritika ideologije kao otuđenja zajednice, ali ta kritika ima dijalektičku strukturu jer i sama pripada društvenom procesu koji kritički osvjetljuje. To je njena neotklonjiva pretpostavka koja se ne može zamijeniti nikakvom znanstvenom težnjom, već mora uključiti momenat prave prakse koja prelazi svaki tehnički proces.

I pojam utopije koji se javlja u tom kontekstu, također valja shvatiti dijalektički kao komplementaran pojmu prakse. Utopija nije nacrt ciljeva djelovanja, već prvenstveno kritika sadašnjice i uputstvo za refleksiju. Jednako tako ni praksa nije željenje i htijenje, već izbor i odluka za nešto ili protiv nečega. To je praktična refleksija. Čovjek ne djeluje tako da planove izvodi po vlastitom nahođenju, već sa drugima, i kroz to svoje činjenje suodređuje zajedničke okolnosti. Praksa, dakle, ne počiva na jednoj apstraktnoj normativnoj svijesti, već je uvijek konkretno i pristrano motivirana, ali pozvana i na kritiku te pristranosti. Praksa je samoodnošenje i djelovanje u solidarnosti koja je uvjet i osnova društvenog uma.¹²⁶

Znanstvena ispitivanja posljednjih petnaestak godina utvrdila su da društvo nije samo ljudska pojava. I kod mnogih životinjskih grupacija postoje značajke organiziranog udruživanja, pa se može govoriti o jednoj općoj sociologiji koja uključuje i ljudsku sociologiju, ali i o jednoj antroposociologiji, koja se na tu uopćenu sociologiju ne može svesti. Valja, naime, imati na umu originalnost i jedinstvo fizičkih, bioloških i cerebralnih principa organizacije ljudskog društva, kako to kaže sociolog i komunikolog Edgard Morin, ističući da je to bio i osnovni pravac Marxova i Engelsova razmišljanja, za razliku od kasnijih sociologijskih teorija koje društvene strukture shvaćaju bez biofizičkih infrastrukture. Ključna spoznaja prirodnih znanosti, na koju se poziva Morin, jest da se ideja života ne može svesti na organizam. Naprotiv, život je složena organizacija kemijskih i termodinamičkih pojava u samoorganiziranim sistemima, koji raspolazu vlastitim generativnim aparatom, a energiju crpe iz svoje okoline koja je i sama živa, to jest eko-sistem.¹²⁷

Osnovna pak razlika između društva i organizma jest u većoj razvijenosti društvenog pojedinca u odnosu na stanični individuum. Društvo se zasniva na individualnosti, a to je osobina vezana sa neurocerebralnim razvojem, pa je društvo kolektivni nervni super-sistem. Mozak je veza između generativnog uređaja pojedinca i društvene organizacije. Sva društvena bića posjeduju urođene, genetski usađene sheme društvenog ponašanja, ali je razvoj društvene složenosti kod čovjeka doveo do *generativnog epistema*, do kulture koja se prenosi filogenetski.¹²⁸

Informacijsko-organizacijsko iskustvo, ili *društvena genoteka* koju sadrži kultura u izvornom značenju riječi, jest sve ono na čemu se i čime se to iskustvo gradi, održava i mijenja, to jest sve ono što kulturna antropologija kao posebna znanost isključuje. U arhaičnim ljudskim društvima pravila razmjene i raspodjele bila su u isto vrijeme i pravila prvobitne ljudske društvene organizacije, u kojima ekonomska, društvena i politička sfera nisu izdiferencirane u izdvojene strukture i gdje se politika još ne javlja kao organizacija moći. U povijesnim i modernim društvima, baš zbog te diferencijacije, definicija kulture postala je rezidualna. Njen današnji pojam nije dovoljan, da bi se njime obuhvatila i razumjela ta cjelina genostruktura koje upravljaju, nadziru, podstiču ili guše čisto antroposocijalnu složenost velikih društava.

Shvaćajući tako izvorni smisao kulture kao društvene genoteke, Edgard Morin naglašava da je u tome i osnova razlikovanja svakog ljudskog od čisto prirodnih društava. U tom smislu kultura predstavlja izričito sociološki generativni uređaj koji, nasuprot poimanju kulturne antropologije, nipošto ne poništava urođeni, čisto biološki generativni uređaj. Naprotiv, veliki ljudski mozak i sam je stvoren djelovanjem toga uređaja. Kultura ne dokida organizacijsku igru međudjelovanja, iako je ograničava i usmjerava, učestvujući u proizvodnji ljudske složenosti. Ali, ona je još manje nadbiološka oblast, jer postoji samo u mozgovima i kroz njih, to jest u živim pojedincima i kroz njih. Ta Morinova postavka veoma je bliska Marxovom shvaćanju da je društvena povijest ljudi povijest njihovog individualnog razvitka, bilo da su oni toga svjesni ili ne.¹²⁹

Morin inače ističe da je sociologija, upravo zahvaljujući Marxu, uspjela shvatiti jednu od središnjih pojava povijesnih društava: postojanje i antagonizam društvenih klasa, dezorganizatorsko-organizatorski karakter tih antagonizama, njihovu duboku povezanost sa samoproizvodnjom društva i evolucijske mogućnosti sadržane u njima. Ali sociološki teorije, primjećuje Morin, koje se bave suvremenim svijetom, govore o apstraktnom pojmu društva, o *Gesellschaftu*, a ne o *Gemeinschaftu*, premda upravo paradigma društvo-zajednica, koju je uočila već njemačka sociologija s početka stoljeća (Tönnies), obuhvaća i dijalektički povezuje živu stvarnost tih dvaju pojmova — naciju. Nacija ne isključuje već integrira energetske procese proizvodnje i promjene, koji se inače izoliraju pod imenom ekonomije. Tek tada moguće je ekonomiju shvatiti (u njenoj termodinamičkoj stvarnosti) kao samoproizvodnju i samoregeneraciju društvenog sistema, otvorenog prema vlastitoj biofizičkoj sredini i prema okruženju koje čine druge nacije i svjetska privreda.

Problem klasa i klasnih odnosa, koji je bitan u svim povijesnim društvima, osobito suvremenim, valja dakle povezati s problemom društvene organizacije, a temelj klasne nejednakosti izraziti organizacijskim pojmovima: vladajuće klase i grupe jesu one koje posjeduju informacijsku moć. Problem je klasa, onda mnogo dublji od problema vlasništva, pa bi ukidanje podjele na vladajuće i podređene klase moralo značiti prisvajanje svih oblika samoprovodnje društva, svega onoga što je genostrukturalno i informacijsko. U smislu te Morinove formulacije može se shvatiti i Marxova misao iz »Ranih radova« koji doslovno kaže: »Moderno univerzalno saobraćanje ne može se nipošto na drugi način podrediti individuima nego tako da se podredi svima.«

Upravo zato eksproprijacija kapitalista i likvidacija buržoazije, zaključuje Morin, ne ukida eksploataciju čovjeka po čovjeku, nego se eksploatacija ponovno uspostavlja na osnovu aparata genostrukture, to jest države (ili partije države), ako ona zadržava podjelu na one koji imaju moć i apsolutnu kontrolu i one koji su svedeni na izvršavanje zadataka, to jest na puku mehaničku energiju.¹³⁰

Deskripciju toga fenomena dao je i Marcuse, generalizirajući njegove ključne aspekte: srastanje tehničke i političke moći. »Između vrha hijerarhije i čitavog ostalog stanovništva stoji ogromni, složeni i efikasni tehnički aparat, koji nekolicini onih koji donose odluke predaje svoju vlast. Tehnološka racionalnost srasta s političkom racionalnošću, one se nameću cjelini. (...) U uniji tehnološke i političke racionalnosti, posljednja dobija prevlast. Jer tehnika je sredstvo za jedan cilj koji nije tehnički, a cilj je determiniran interesima koji kontroliraju aparat i od strane političkih predstavnika tih interesa. Ali određivanje ciljeva podložno je utjecaju dijalektičkih sila koje same gospodare aparata čine zavisnim od aparata koji kontroliraju. Aparat mora obaviti funkciju svoga vlastitog neprekidnog produžavanja i razvitka i funkciju zadovoljavanja ljudskih potreba. Ovaj dvojni cilj se postiže uspostavljanjem hijerarhijske organizacije aparata zasnovane na eksploataciji ljudskog rada. Uspostavljeni vid socijalne utilizacije na taj način nameće ograničenja i sputava tehnički progres: on u razvijenom industrijskom društvu uvodi antitehnološkijske i antihumanističke snage koje njegove proizvodne snage preokreću u destruktivne, a njegov progres čine represivnim. One tehnologiju preokreću u tehniku manipulacije i dominacije; one djeluju suprotno telosu tehnike, to jest smirivanju borbe za egzistenciju.«¹³¹

Tu Marcuse nalazi i odlučnu točku razlike između kapitalističke i socijalističke organizacije tehnologije, u pogledu potencijalnih povijesnih mogućnosti. Iako se oba sistema zasnivaju na prisvaja-

nju viška vrijednosti, tamo gdje je to prisvajanje pod kontrolom centralizirane državne organizacije, smatra on, postoji veća sloboda alternativne organizacije. Za sada su socijalistička društva još uvijek u položaju obrane u konkurentskoj trci za industrijalizacijom, pa i dalje ostaje otvoreno pitanje da li će jedan alternativni »cilj« proizići iz ovog historijskog perioda.¹³²

Ali, kako je Hans Dieter Bahr upozorio, sličnost prinuda koje tehnički progres danas stvara u kapitalističkim i socijalističkim zemljama valja shvatiti kao stvarnu prinudu jedne imanentno političke posebnosti, pa je iluzorno pretpostavljati, kako to Marcuse čini, da bi mogao postojati neki tehnički progres koji bi sam po sebi vodio besklasnoj vlasti.¹³³

Ako je krajnji rezultat kapitalizma pretvaranje subjekta u objekt i objekta u subjekt, to jest postvarenje osoba i poosobljenje stvari, onda bi »eksproprijacija eksproprijatora« morala značiti uspostavljanje odista poosobljenih, subjektiviranih društvenih odnosa i objektiviranih odnosa među stvarima, koje su onda i podvrgnute svjesnom vladanju društvenog čovjeka.

Za Marxa je povezanost i međuzavisnost tih dvaju procesa nesumnjiva: kao trajno jedinstvo između političke (ili etičke) akcije i otkrivanja-preobražavanja objektivnog društvenog svijeta, kao jedinstvo između subjektivnih i objektivnih razina ljudskog djelovanja. On je te postavke izveo iz analize povijesnih protuslovlja ekonomije i politike unutar građanskog društva, čije jedinstvo i počiva na razdvojenosti tih dviju sfera. Time što kritiku i politike i ekonomije izvodi iz negacije građanskog društva, Marx njeno praktično odvijanje nije koncipirao kao primjenu apstraktnog načela: novo se društvo ne razvija na vlastitoj osnovi, nego ono izlazi iz utrobe kapitalističkog društva. To znači da proces nastajanja novog društva ne može ne biti usmjeravan jednim *idejnim nacrtom*, ali ritam samog tog procesa kao i njegovi modaliteti uvjetovani su tipom povijesnog društvenog organizma na kojem se taj nacrt izvodi.¹³⁴

To je uočio i Lenjin kad u »Državi i revoluciji« kaže: »Marx postavlja pitanje o komunizmu kao što bi prirodnjak postavio pitanje o razvitku nove, recimo, biološke vrste čim znamo kako je nastala i u kakvom se određenom pravcu mijenja.« Lenjinu je od početka jasno da je taj pravac iščezavanje države (prijelaz od države k nedržavi), ali i to da to nije samo politički već i ekonomski proces. »Ekonomska osnova potpunog odumiranja države je tako visok razvitak komunizma u kome iščezava suprotnost između umnog i fizičkog rada, iščezava, dakle, jedan od najvažni-

jih izvora današnje *društvene* nejednakosti, i to izvor koji se pukim prijelazom sredstava za proizvodnju u društveno vlasništvo, pukom eksproprijacijom kapitalista nikako ne može ukloniti. Ta eksproprijacija pružit će *mogućnost* gigantskog razvitka produktivnih snaga. I, videći kako već sada kapitalizam nevjerovatno *zadržava* taj razvitak, kako bi mnogo šta moglo krenuti naprijed na osnovi današnje, već postignute tehnike, mi smo u pravu da s potpunom sigurnošću kažemo da će eksproprijacija kapitalista neizbježno donijeti gigantski razvitak proizvodnih snaga ljudskog društva. Ali kojom će brzinom taj razvitak dalje napredovati, za koje će vrijeme on dovesti do kidanja s podjelom rada, do uništenja suprotnosti između umnog i fizičkog rada, do pretvaranja rada u 'prvu životnu potrebu', to mi ne znamo i *ne možemo* znati.¹³⁵

Ipak je Lenjin uspio uočiti bitne probleme i sugerirati put ispravnih rješenja koja se danas mogu potvrditi i znanstvenim uviđanjem recipročne funkcionalnosti političkih oblika neposredne demokracije i podruštvoavljenih ekonomskih oblika. Slijedeći Marxovu postavku da nikakvo pravo ne može nikad biti iznad ekonomske strukture i njome uvjetovanog kulturnog razvitka, on je razložno zaključivao da nikakav demokratizam neće sam po sebi dati socijalizam, nego mora biti »uzet zajedno«, to jest utjecati na ekonomiku i gurati njen preobražaj.¹³⁶

»Demokracija ima ogromno značenje u borbi radničke klase protiv kapitalista za njeno oslobođenje. (...) Kada doista svi učestvuju u upravljanju državom, onda se kapitalizam ne održava. I razvitak kapitalizma, sa svoje strane, stvara *pretpostavke* za to da bi doista 'svi' mogli učestvovati u upravljanju državom. (...) Od onog trenutka kada svi članovi društva ili bar njegova ogromna većina *sami* nauče da upravljaju državom, sami uzmu tu stvar u svoje ruke (...) od tog trenutka početak će da iščezava potreba za svakim upravljanjem uopće. Što je punija demokracija, to je bliži trenutak kad će ona postati nepotrebna.«¹³⁷

Staljiniski je dogmatizam, međutim, svodeći pojam države na oruđe klase, posve zanemario svaku intelektualnu instrumentalizaciju spoznaje koja bi nadilazila problematiku političke ekonomije. Uporno je negirao neophodnost da se, nasuprot ekonomističkom reduciranju svake neekonomske razine društvene i duhovne zajednice, razrađuje mehanizam koji neće vršiti samo funkciju njenog izvanjskog upravljanja i oblikovanja, već i unutarnjeg. To jest, kulturnu funkciju razrade i preobražaja ekonomskih razina u političko-intelektualne, kako je to u Italiji, u jeku fašističkog terora, teorijski i kritički obrazlagao Antonio Gramsci.¹³⁸

Društvena supremacija vlasti partije, poistovećene i srasle s državom, koju je razvio Staljin (ukinuvši praktički sovjete i prikazujući subjektivističko-voluntaristički etatiističke strukture kao osnovu ili čak identitet socijalizma), nije počivala toliko na arsenalu političkih sredstava, koliko na nekontroliranim komandnim pozicijama u ekonomici, u društvenom procesu rada. Zato etatizam i nije ništa bitno izmijenio u usporedbi sa stanjem koje je Marx opisao kao odnos kapitalist—radnik u društvenom procesu proizvodnje.¹³⁹

Izostalo je tako i ono zblizavanje i povezivanje zakonodavnih i izvršnih funkcija, koje je Marx još u primjeru Pariške komune isticao kao neophodni način da se premosti jaz između društvene i individualne (javne i privatne) egzistencije, a što se danas sve izrazitije očituje na razini organizacije proizvodnih poduzeća kao problem takozvane industrijske demokracije. Ali se upravo tu pokazuje i to da istinska demokracija nije demokracija odnosa moći, kojoj teži građanska ili politička demokracija, nego dokidanje tih odnosa moći njihovim pretvaranjem u *odnose sudjelovanja*, što u krajnjoj konzekvenciji znači uklanjanje svih onih posredničkih organizacija koje su monopolizirale raspolaganje društvenom moći. Socijalistička demokracija u utvrđivanju osnovnih prava mora polaziti od društvene zajednice, od društva u cjelini, pretvarajući građansko pravo vlasništva u pravo na rad, u društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i pravo na kolektivno raspolaganje viškom vrijednosti, odnosno viškom rada. Jer, pitanje dezalijenacije u uvjetima proizvodne organizacije nerazdvojivo je od pitanja dezalijenacije u cjelokupnim društvenim procesima, to jest od naravi društvenog sistema i njegovih osnovnih ciljeva.¹⁴⁰

Instrumentalna i komunikativna djelatnost

Problem preobrazbe odnosa moći u odnose sudjelovanja nije psihološki ili moralni problem, jer se ljudski odnosi ne mogu svesti na individualne interakcije. Ljudski su međuodnosi *posredovani organizacijom*, to jest oblicima djelovanja u kojima su postupci pojedinaca podložni podjeli rada, pravilima i normama djelovanja, u kojima odnosi sudjelovanja ustupaju pred odnosima moći. Stoga revolucionarna kritika nastoji pogoditi samu jezgru društvenih vrijednosti i normi da bi idejnim osvježavanjem na jednoj višoj i istinitijoj razini uspostavila unutarnju koherentnost društva. To su veoma složeni procesi, jer određeni društveni poredak uvijek nalazi načina da se održava još dugo nakon što je vjerovanje u autentičnost njegovih osnovnih vrijednosti duboko pokolebano.¹⁴¹

U osvjetljavanju tih povijesnih procesa, u primjeru krize kasnog kapitalizma, Jürgen Habermas razvio je veoma razrađen teorijski pristup, nezaobilazan i za stanovište revolucionarne kritike kojoj pruža novi analitički instrumentarij uvida u svu složenost visokorazvijenog kapitalističkog društva.

U ranijem djelu »Spoznaja i interes« (1968) Habermas je odnos znanja i moći, tehnike i demokracije, postavio u obliku pitanja kako se sila tehničkog raspolaganja može vratiti u konsenzus djelatnih i demokratski udruženih građana. Došao je do zaključka da je radikalna kritika spoznaje moguća samo kao materijalistička teorija društva. Ali je prigovorio Marxu da u svojoj kritici Hegela nije elemente materijalističke teorije spoznaje povezao u sistematsku cjelinu, upravo zato što nije pravio razliku između prirodne znanosti i kritike društva. Po Habermasovom tumačenju Marx je sintezu subjekta i objekta, čovjeka i prirode, vidio u posredstvu praosnovnog sintetičkog jedinstva apercepcije što ga čini društveni rad, pa mu je zato rad osnovna teorijsko-spoznajna kategorija. U procesu mijene materije s prirodom, u procesu rada, to jest proizvođenja samih sebe, ljudi stvaraju uvjete spoznavanja prirode. Sinteza se ne obavlja u mediju mišljenja, nego činjenja, ne kao djelatnost misli, nego kao materijalna proizvodnja, pa se i sam postupak refleksije shvaća po uzoru na materijalnu proizvodnju. Marx je zato znanstvenost svojih analiza dokazivao analogijom s prirodnim znanostima, dakle instrumentalistički, drži Habermas, pa bi taj nedostatak valjalo otkloniti ukazivanjem na razliku između instrumentalnog i komunikativnog djelovanja. Komunikativno djelovanje, naime, za razliku od instrumentalnog, ne stoji ni u kakvoj vezi sa vladanjem prirodom, već je ono u sferi neusiljenog razumijevanja među ljudima. »Komunikacija istraživača iziskuje takvu upotrebu jezika, koja nije zatvorena u granice tehničkog raspolaganja opredmećenim prirodnim procesima. Ona se razvija iz simbolički posredovanih interakcija između podružtvovljenih subjekata, koji se uzajamno spoznaju i priznaju kao nezamjenljivi individuumi. To komunikativno djelovanje je takav sistem odnosa, koji se ne može svesti na okvir instrumentalnog djelovanja.«¹⁴²

Habermas tu govori o komunikaciji istraživača, to jest samo o komunikaciji istraživača, čime i nehotice ističe da se oni jedino kao istraživači uzajamno spoznaju i priznaju kao nezamjenljivi individuumi, dakle, izvan primarne cjeline proizvodnje ljudskog života.

To podvajanje u ime čistoće teorijskog uma, na koje je upozorio Bahr, vidljivo je kao način mišljenja i u Habermasovom značaj-

nom eseju o krizi kasnog kapitalizma, značajnom po osebnom uvođenju pojmova teorije sistema u društvene znanosti. »Objektivnost procesa kriza leži u okolnosti da one proizlaze iz nerišenih problema upravljanja. Pri tome subjekti koji djeluju većinom nisu svjesni problema upravljanja; ali oni stvaraju probleme posljedica koje na specifičan način djeluju na njihovu svijest, upravo tako da je ugrožena društvena integracija. Međutim pitanje je *kad* iskrsavaju problemi upravljanja koji ispunjavaju taj uvjet. Dakle, pojam krize koji odgovara društvenim znanostima mora obuhvatiti povezanost integracije sistema i društvene integracije.«¹⁴³

Razlučujući aspekt sistema od aspekta svijeta života, to jest mehanizme upravljanja i širenja kontigencije od simbolično strukturiranog sistema institucija u kojima su podruštvovaljeni subjekti koji govore i djeluju, Habermas ne govori o *pravoj zajednici ljudi u ljudskom biću* (od koje je radnik izoliran, od koje radnika dijeli njegov vlastiti rad, kako kaže Marx), već govori o društvu te podvojenosti, dakle o ne-zajednici, o ne-cjelini kao da je cjelina. »Na drugom mjestu pokušao sam dokazati da zahtjevi važenja, konstitutivni za kulturnu reprodukciju života, kao što su istina i preciznost-prikladnost, gube smisao kad se shvate kao mediji upravljanja i postave na istu razinu sa drugim medijima kao što su moć, novac, povjerenje, utjecaj itd. Teorija sistema može dozvoliti da sfera njenog predmeta budu samo empirijski događaji i stanja i obavezna je da *probleme važenja* prevedu u *probleme ponašanja*. (...) Prednosti komprehenzivne pojmovne strategije pretvaraju se u pojmovnoimperijalističke slabosti čim se osamostalili aspekt upravljanja i sfera predmeta društvenih znanosti suzi na potencijalne selekcije.«¹⁴⁴

Uza sve te ograde Habermas ne koristi teoriju sistema da bi promišljao teoriju i praksu prevladavanja razlike (odstojanja) između instrumentalnog i komunikativnog djelovanja, između medija upravljanja i zahtjeva važenja konstitutivnih za reprodukciju ljudskog života, već njihovu podvojenost (neistoznačnost) uzima kao konstantu povijesnog svijeta. Ipak, njegov je doprinos značajan u teorijskoj artikulaciji te podvojenosti i u tumačenju rascjepa što se produbljuje unutar samog građanskog svijeta, a time i svijeta uopće.

Analizirajući društvene formacije klasnih društava Habermas nastoji utvrditi specifičnosti principa organizacije koji određuju mogućnosti društvene evolucije i tip krize koje te specifičnosti dopuštaju, to jest da li se i kako se integracija sistema i društvena integracija mogu funkcionalno diferencirati, kada i kako ugroženost integracije sistema ima za posljedicu ugroženost društvene

integracije, te na koji se način problemi upravljanja pretvaraju u prijetnje identitetu društva.¹⁴⁵

U pogledu kasnog kapitalizma on to precizira pitanjem: da li osnovna proturječnost kapitalističke društvene reprodukcije još uvijek neizmijenjeno djeluje, unatoč pojavnim oblicima organizacijskog kapitalizma, ili se je izmijenila samo logika krize? Odnosno da li je kapitalizam prešao u postkapitalističku društvenu formaciju koja je savladala oblik kriznog toka ekonomskog rasta, što je bio karakterističan za liberalni kapitalizam. Ne isključujući mogućnost trajnog zaustavljanja ekonomske krize, Habermas ističe da je to zaustavljanje moguće samo tako da kontradiktorni imperativi upravljanja, koji se nameću u prinudi na oplođavanje vrijednosti kapitala, stvore niz drugih tendencija krize vidljivih u posljedicama rasta. Kapitalistička društva ne mogu ograničiti rast, a da ne napuste svoj princip organizacije. Prebacivanje od spontanog rasta na kvalitativan rast zahtijeva takvo planiranje proizvodnje koje je orijentirano na stvaranje upotrebnih vrijednosti. S druge strane, daljnji razvitak proizvodnih snaga ne može se odvojiti od imperativa proizvodnje razmjenskih vrijednosti, a da se ne prekrši logika sistema.¹⁴⁶

Iako se za integraciju unutarnje prirode ne mogu utvrditi granice kao za proces podružtvljavanja vanjske prirode, (jer za granice kapaciteta sistema ličnosti nema jednoznačnih signala), ograničenje se nalazi u *vrsti socijalizacije* kojom su društveni sistemi dosad stvarali motive svojih postupaka.

Da bi se razumjela ta tvrdnja valja upozoriti na Habermasovo poimanje osnovnih proturječnosti klasnih društava. O proturječnosti može se govoriti samo onda kad iz samog principa organizacije proizlazi nužnost da se u sistemu individuumi i grupe međusobno neprestano suprotstavljaju s trajno nespojivim zahtjevima i intencijama. Takvim prinudno integriranim sistemima potrebno je ideologijsko opravdanje koje skriva asimetričnu raspodjelu izgleda za legitimnim podmirivanjem potreba. A to znači da je i komunikacija među učesnicima sistematski izobličena ili blokirana: »...proturječnost koja se u uvjetima prinudne integracije ne može ispoljiti kao proturječnost između *objašnjenih* intencija neprijateljskih strana i koja se ne može riješiti u strategijskom djelovanju, dobija ideologijski oblik proturječnosti između intencija, koje subjekti misle da slijede, i njihovih, kako ćemo mi reći, nesvjesnih motiva ili interesa koji leže u osnovi.«¹⁴⁷

Habermas, naime, polazi od postavke da strukture nekog društva nisu u užem smislu logičke strukture, da između zahtjeva i intencija ne mogu postojati proturječnosti *istog smisla* u kojem

postoje između iskaza, da je sistem pravila (normi) po kojima se stvaraju ispoljavanja (to jest mišljenja i djelovanja u kojima se utjelovljuju intencije) *druge vrsti* nego sistem pravila (tehničkih) po kojima se formuliraju iskazi i preobličavaju tako da konstantno ostaju istiniti.¹⁴⁸ Pri tome on ne napominje da te postavke vrijede u klasnom društvu, i to samo u klasnom društvu u kojem su društveni odnosi *objektivirani*, gdje je društveno saobraćanje (djelovanje) instrumentalizirano, i da su kapitalističke proizvodne snage usvojile i do kraja razvile upravo taj ravnodušni oblik. Društvo budućnosti, čiji idejni nacrt valja razvijati kao djelatnu moć istinito-svjesnog bitka, (ne, dakle, kao ciljno-racionalno djelovanje već kao uputstvo za praktičnu refleksiju), a čije pozicije Habermas ne promišlja, jest društvo čiji organizacijski princip znači proizvodnju samog oblika saobraćanja, samo komunikativno djelovanje, za što je bitni preduvjet svjesno postupanje sa svim stihijnim pretpostavkama, sa svim »neobjašnjenim«, to jest do svijesti neizdignutim intencijama, kao proizvodima dosadašnjih ljudi. Radi se, dakle, o razvijanju slika svijeta i života ljudi koje neće služiti izbjavljanju kontrafaktičkih zahtjeva za važenjem njima tuđih normativnih struktura, jer će i oni sami komunikacijski *neposredno* stajati sa prirodom u onoj mjeri u kojoj će se međusobno neusiljeno razumjeti kao cjeloviti ljudi. Njihovo *međusobno objašnjeno ponašanje* značit će nepodređenu i neprinudnu moć njihova ujedinjenja, koje će dokinuti i onu neodgovornu, u pogledu znanosti, primjenu znanosti, koja je produčila podvojenost između instrumentalnog i komunikativnog djelovanja.

Informacija, komunikacija i razvoj

U čitavoj biosferi jedino je ljudska vrsta došla do upotrebe logičkog sistema simboličke komunikacije. Time što je stvarima uspio dati ime, ljudski se psihizam iz njih izluštio. Iz primitivnog polusvjesnog predočavanja prostora stvorio je semantičke prostore nastanjene pojmovima. Ali se i regulacije tih pojmova-činioća u njihovom vlastitom semantičkom prostoru pozivaju na mehanizme »refleksnog« tipa, analogno regulacijama samog organizma. Unutarnja dinamika naše misli u osnovi se ne razlikuje od dinamike koja djeluje u vanjskom svijetu. Stoga se mentalne strukture što simuliraju vanjske sile i mogu spajanjem uspostaviti u unutrašnjosti našeg duha, što i jest čin spoznaje. Dinamičke situacije koje vode evoluciju prirodnih fenomena u osnovi su iste s onima koje vode evoluciju čovjeka i društva.¹⁴⁹ Ali od mogućnosti usavršavanja informacijskih značajki zavisi i mogućnost ubrzanja evolucije svakog sistema pa i društvenog. Upravo to

je od presudne važnosti za kompleksnost ljudskog odlučivanja i za evoluciju ljudskog društva.¹⁵⁰

Brojni su autori već isticali da je informacija danas primarni resurs, da je znanje najvažnije bogatstvo jedne nacije. Alfred Smith čak kaže da je i način kako se trguje porukama i kako se alociraju informacije svojevrstna komunikacijska ekonomija. Ali, za njega je to samo druga vrst ekonomije, upravo onako kao što je bit informacije naprosto drukčija vrst resursa nego što je to barilo nafte. Ni spomena u njega nema o tome da bi se tim povodom moglo govoriti i o drukčijem društvu, to jest o društvenim odnosima u kojima bi ekonomska sfera prestala biti dominantna, čijim je zakonima razmjenske vrijednosti sve podvrgnuto. Informacija je i dalje roba, istina nešto drugačija roba, ali samo po tome što se može pretvoriti u druge bitove informacije, a da pri tom ne bude potrošena. Znanje perzistira ne zato što je neopipljivo ili zato što kruži u nekom zatvorenom termodinamičkom sistemu, već zato što djeluje poput katalizatora.¹⁵¹

Tu smo opet pred dvoznačnošću (i dvoličnošću) kategorija političke ekonomije, koje je pred stotinjak godina demaskirao Karl Marx analizirajući supstanciju, veličinu i oblik robne vrijednosti. Znanje je, dakle, s jedne strane bitni katalizator društvenih procesa, a s druge strane ostaje roba, istina nešto drugačija roba, ali još uvijek roba.

Tu frapantnu proturječnost koju je Sohn-Rethel, u slijedu Marxovog fundamentalnog otkrića o dvorodnom karakteru robe kao upotrebne i kao razmjenske vrijednosti, nastojao objasniti kao podvojenost apstraktnog racionaliteta i živog rada, građanska komunikološka i informatička znanost jedva da zamjećuje, premda se upravo u tom sklopu, u prevladavanju te podvojenosti naziru mogućnosti radikalnih teorijskih uobličjenja *društvene komunikacijske supstancije kao suštine odnosa među ljudima*. Ta se suština samim društvenim procesom, iza leđa neposrednih proizvođača, otuđuje kao apstraktni rad samo zato da bi se razmjenski mogla vrednovati. Znanost koja to ne uočava ne može ni društvene procese socijalne interakcije shvatiti drukčije nego metafizički, kao psihološki akt ljudskih »bića« kojima je, međutim, opljačkana njihova društvena bit.

Konvergentna međupovezanost informacijske i komunikacijske tehnologije, koja označava takozvanu treću revoluciju u modernom razvoju proizvodnih snaga, u stvari je sociotehnička inovacija bez presedana u dosadašnjoj povijesti civilizacije. Elektronička reprodukcija i obrada, te mikrovalni i satelitski prijenos informacija omogućuju trenutačnu transmisiju poruka kao zvuka, slike ili

elektronskog zapisa iz jednog kraja svijeta u drugi, a isto tako i njihovu pohranu i programiranu reprodukciju i obradu uz pomoć kompjutera. Time nastaje radikalno nova informacijska okolina oko čitavog globusa.¹⁵²

Za pozitivnim antropološkim značenjem tih promjena daleko zaostaje sve ono čemu se je dosad građanski svijet prilagodio. On nije kadar shvatiti oslobodilački potencijal koji se u tome krije za čovjeka i ljudsko društvo, a još manje dopustiti razvoj novog sklopa društvenih odnosa u svjetskoj zajednici.

Zadržavajući sve klasične oblike monopolne dominacije, suvremeni organizacijski kapitalizam zadržava i isključivi monopol na porast proizvodnosti. On to uspijeva sprečavanjem emancipacije nerazvijenih zemalja na planu njihove vlastite i autentične društvene organiziranosti. Od svih proizvodnih snaga potencijalno najjača je snaga *organizirana svijest* o vlastitom povijesnom položaju, a uvjeti njenog razvoja i njene izgradnje i sami su povijesno određeni *dostupnošću* izvorima saznanja kojima suvremeni svijet raspolaze.

Kretanja poruka u prostoru približila su se brzini svjetlosti, ali vrijednosni sistem i motivacijski obrasci ponašanja pod pritiskom su opsjena građanskog društva. Subideološki odjeci građanskog svijeta perpetuiraju ravnodušnost prema drugom, posvećuju posesivni mentalitet i aspiracije srednje klase. Ekonomistički racionalizam kapitalističke reprodukcije nema drugog cilja nego da zadrži što duže može ratio *izvan* čovjeka. Komunikacijski imperijalizam preplavljuje masovne medije čitavog svijeta takvim uzorcima ponašanja. Potrošački etos, međutim, posve je iluzorna forma samorealizacije čovjeka i nimalo pouzdan most između ekonomski razvijenog i nerazvijenog društva. To je danas jasno u svjetskim razmjerima, ali kapitalistički svijet ne odustaje od svog modela. Naprotiv, konstantna aberacija razvoja proizvodnih snaga prema umjetnim potrebama onih koji imaju, dovela je do apsurdnih proporcija njihove apetite spram egzistencijalnih uvjeta najvećeg dijela čovječanstva.

»Osnovni interes centralne kapitalističke formacije leži u prisvajanju bogatstva i ekonomskog viška iz periferne formacije. To se postiže kompleksnim mehanizmom koji se više stotina godina (od kolonijalnih osvajanja merkantilističkog kapitalizma) stvarao i mijenjao kroz to razdoblje, a danas se manifestira kroz postojeću međunarodnu podjelu rada, kroz diktiranje tipa i načina razvoja proizvodnih snaga i kroz nove klasne strukture koje više ne podliježu klasičnom tretiranju klasnih odnosa tipičnih za relativno autonomna društva, kod kojih je dinamika klasnih odnosa

proizlazila i zasnivala se na autonomnim strukturama tih društava.«¹⁵³

U kulturno-historijski šarolikom svijetu industrijski nerazvijenih zemalja solidarnost pred arogantnim sljepilom organiziranog kapitala izbija kao nova *etička kvaliteta*. Na svjetskoj pozornici te zemlje ne nastupaju više nacionalističkim jezikom koji je povijesno prevladan, već jezikom antiimperijalizma koji je danas univerzalan i odražava stremljenje ka civilizaciji univerzalnog. Ali, perspektiva svake zemlje, svakog regiona i svakog kontinenta takozvanog trećeg svijeta može biti samo u njihovoj pojedinačnoj autonomnosti, u razvijanju kreativnih potencijala vlastitog nacionalnog bića, u pronalaženju vlastitih putova najbržeg i najorganskijeg prevladavanja svog sadašnjeg povijesnog položaja. »Mi možemo istraživati samo naš put naprijed, trudeći se što bolje umijemo da mislimo jasno i naučno o našim vlastitim uvjetima u odnosu na naše ciljeve.« — s pravom kaže Julius Nyerere.¹⁵⁴

Za pozitivne društvene promjene u tom smislu bitno je razjašnjenje onih problema od kojih zavisi proces odlučivanja. Od toga pak koliko su s tim upoznati i koliko u tome mogu sudjelovati široki slojevi stanovništva, zavisi i aktivacija opće društvene svijesti. Ekonomijska racionalnost novog tipa zasniva se na porastu produktivnosti ukupnog društvenog rasta, ukupne društvene sposobnosti proizvođača, kao jedinstvene radne snage društva, pa je od presudne važnosti da planiranje i dinamika razvoja novih proizvodnih snaga budu ugrađeni što neposrednije u društvene i proizvodne odnose. Razvojni programi koji o tome vode računa moraju se zasnivati na promišljenoj interakciji tehnoloških, socijalno-ekonomskih, općekulturnih i obrazovnih ciljeva kao jedinstvenom sinergetskom kompleksu. Iako je procjena konkretne povijesne situacije i utvrđivanje strategije i taktike borbe za društveni razvoj stvar revolucionarnog povijesnog mišljenja, znanstvena informacija koja govori o naknadnim restrikcijama pretpostavljenih vjerojatnosti jest moćno oružje protiv mrtvog hoda u povijesnom djelovanju društvenih snaga.

A upravo je takva znanstvena informacija i takav anticipativni uvid ono što organizirani kapital svim sredstvima spriječava. Ekspanzivna informacijsko-komunikacijska tehnologija koju on usmjerava i razvija osnovni je *supstrat* makrotehnolojske organizacije njegovih multinacionalnih kompanija, substruktura njegove intenzivne komercijalno-političke aktivnosti i njegovog ideološkog pritiska, glavna materijalna podrška njegovoj ekonomskoj i vojnoj supremaciji. Tek nedavna istraživanja Herberta Schillera pokazala su o kakvom se složenom sindromu radi. U simbiozi ekonomike i elektronike kroz vojno-industrijski kompleks postignuta

je nova kvintesencija moći kapitala: globalno nadziranje društvenih kriza, tehnološki nasrtaj i masovna penetracija homogenizirane kulture u sve krajeve svijeta.¹⁵⁵

U tom se kontekstu toliko spominjano pitanje jaza između razvijenih i zemalja u razvoju odista preobraća u pitanje povijesnog identiteta, više nego u pitanje samog opstanka. Ali ne identiteta ili opstanka kapitalizma u njegovom »pretjeranom« rastu, već identiteta bezbrojne i bezimene mase svjetskog proletarijata, nje-ne revolucionarne svijesti i klasno-političke artikulacije. Ljudski brojčano i moralno nadmoćna, ali idejno neartikulirana volja te bezimene mase »prekobrojnih« stanovnika može postati protuteža svemoći kapitala samo svojim vlastitim aktivnim stvaranjem *slike svijeta*. Zato je njeno pravo na autentičnu informaciju jednako pravu na život.¹⁵⁶

Posve je jasno, komunikacijski sistem integralni je dio određenog društva i svako se teorijsko formuliranje komunikacijske problematike mora zasnivati na razumijevanju društvenih procesa i odnosa. U sistemskom koncipiranju društvenog razvoja metodološki je opravdano nastojanje da se razluči posebna uloga komunikacijskog sistema kao podsistem u društvenom sistemu, kako je to učinio France Vreg. I tada je uočljivo da informacijsko-komunikacijski sistem u cjelini, od intrapersonalnog i interpersonalnog do masovnog, 'organski' traži relativnu autonomnost spram ostalih podsistema (naročito političkog i ekonomskog), s kojima je inače funkcionalno međuovisan, da bi interkomuniciranjem među njima samima omogućio procese diferencijacija i integracije, adaptacije i razvojnog mijenjanja čitavog društvenog sistema; da svaka monopolna komunikacijska situacija koči bitnu funkciju informacijsko-komunikacijskog sistema koja je i sama proturječna, to jest morfostatska i morfogenetska u isti mah. Morfostatska zato jer negativnom povratnom vezom održava ravnotežu sistema i njegovu tendenciju da očuva svoje strukture, a morfogenetska zato jer pozitivnom povratnom vezom uzrokuje inovacije i strukturnu promjenu društvenog sistema.¹⁵⁷

I Vreg je utvrdio da se bitne razlike između građanskog i socijalističkog komunikacijskog modela ne nalaze samo u sistemu vlastništva, već u strukturi i historijskom obliku javnosti, to jest u demokratskim mehanizmima koji posređuju odnos društva i vlasti. Stoga se s obzirom na način konstituiranja političkih institucija i unutar građanskog i unutar socijalističkog društva još i danas može govoriti o demokratskim i o autokratskim sistemima. Ali to klasično definiranje jednog sistema kao demokratskog ili autokratskog ne obuhvaća cjelinu onih trendova suvremenog društva koji idu ka političkoj participaciji najširih masa, ka dezalijenaciji

čovjeka od proizvoda javne političke komunikacije. U atributu 'demokratski', kaže Vreg, mora biti sadržan i novi politički i novi proizvodni odnos, u kojem će doći do izražaja neinstitucionalna kritička društvena snaga.¹⁵⁸

Sistemska, odnosno, sociokibernetička modela odista mogu biti od koristi u razumijevanju društvenih procesa, ali njihov metafizički jezik, definirajući društvene odnose kao mrežu simboličkih interakcija, a informaciju kao odnos i međudodnos elemenata struktura, nužno transcendiraju *povijesnu definiciju* tih struktura. Morfogenetski procesi u društvenim sistemima, naime, mogu se javiti samo kao devijacija ili raskid sa ustaljenim sociokulturnim vrijednostima, pa stoga ono što je vrijednosno i što nikako ne može biti povijesno neutralan odnos, jest sam *smisaoni smjer* morfogenetskog pritiska. A s tim je u najprijsnijoj vezi i sam tehnicitet njegova aktualiziranja.

Klasični kibernetički pristup, sveden na nauku o optimalizaciji i maksimalizaciji efekata funkcioniranja sistema, kakav se razvio podjednako i na Zapadu i na Istoku, nije pružao mogućnost da se sa stanovišta informacijske razmjene protumače razvojne pojave sistema, upravo zato što ni teorijski nije dopuštao unošenje novih elemenata, kriterija i ciljeva u prethodnu definiciju sistema; što je predviđao samo kvantitativne, a ne i kvalitativne promjene njegovih stanja.

Noviji metodološki pristupi problematici razvoja sadrže pretpostavku promjene definicije sistema do koje dolazi u razvojnom procesu, ali isto tako pretpostavku mogućnosti opstanka i razvoja sistema i uz stalno povećanje unutarnje entropije. Ta koncepcija sistemsko-informacijske interpretacije razvoja polazi od dva komplementarna procesa — od procesa razmjene informacija i procesa međusobne preraspodjele entropije između četiri osnovna činioca razvojnog procesa: upravljačkog podsistema, upravljanog podsistema, relevantne okoline sistema i ostale okoline sistema.¹⁵⁹

U razradi takvog pristupa Srboljub Stojanović uveo je kategoriju *antiinformacije* kao specifičnu karakteristiku međusobnog informacijskog odnosa dvaju sistema, odnosno podsistema. Antiinformacija kao kontrarna kategorija ima suprotan efekt od efekta informacije, pa je i njena pragmatička vrijednost suprotnog znaka. Ona se javlja kao *mjera negacije* postojećeg sistema i kao mjera promjene njegove definicije.¹⁶⁰

Vrijednosti, međutim, nisu ništa drugo nego oblik svijesti. One su subjektivni ključ u shvaćanju svijeta, ali i subjektivni činilac

pokretačkog mehanizma društvenih kretanja. Klasična je marksistička postavka da se uloga vrijednosti kao oblika svijesti, to jest svijesti kao idejne vrijednosti, u razvoju društva može shvatiti samo analizom društvenog bića. Svjesno koncipiranje razvoja, međutim, nužno ide u suprotnom smislu povratne veze, od dane društvene svijesti i danih društvenih vrijednosti ka definiranju nove slike društvenog bića. Tada je ta slika cilj promjene i kriterij razvojnog karaktera te promjene.

Ali, sastavni dio razvojnog toka mora biti i razvoj društvene svijesti, to jest novih društvenih vrijednosti do kojih će tek doći promjenom društvenog bića. Gledajući tako tada se razvoj može osloniti i na sekundarni povratni put, to jest na planiranje organizirane svjesne obnove društvenih struktura promjenom društvenih vrijednosti.

Vrijednosti bi se stoga u planiranju razvoja mogle i morale naći u trostrukoj ulozi: 1. kao polazna osnova metodološkog postavljanja razvoja s obzirom na definiciju njegovih kriterija i ciljeva, 2. kao predmet analitičke razrade dosadašnjih razvojnih tendencija i raspoloživih razvojnih potencijala, 3. kao subjektivna snaga razvoja koja jedina sadrži kriterije njegove uspješnosti.

Ono što u budućnosti može biti odista novo nužno se suprotstavlja dosadašnjim strukturama i odnosima i ne može iz njih mehanički proizići. Novo koje predstavlja sadržaj pojma razvoja (za razliku od pukog rasta), može postati predmet planske funkcije jedino ako postane predmet svjesne akcije koja se gradi na kritički razlučenim mogućnostima prevladavanja starih struktura i odnosa. »I u analizi dosadašnjih (i sadašnjih) tokova razvoja, kao i u projektiranju budućnosti, analiza pretpostavlja sistem presjeka društva koji nose vrijednosno obilježje, a ujedno traže vrijednosno evaluiranje, da bi mogli poslužiti kao informacija usmjerena na akciju.«¹⁶¹

NAPOMENE UZ PETO POGLAVLJE

¹ Christopher Alexander, *Notes on the Synthesis of Form*, Harvard University Press, Cambridge, 1964.

² Gary T. Moore (edited by), *Emerging Methods in Environmental Design and Planning*, Based on the Proceedings of The Design Methods Group First International Conference, Cambridge, Massachusetts June 1968, The MIT Press Cambridge, Paperback edition, August 1973, poglavlje 9, prilog 33, Christopher Alexander i Barry Poyner, »The Atoms of Environmental Structure«, str. 308—313.

Isto, str. 314.

⁴ Moore, isto, uvod u poglavlje 7, *Applications of Systems Engineering*, str. 215.

³ Moore, isto, poglavlje 9, prilog 32, Bruce Archer, »An Overview of the structure of the Design Process«, str. 285—288.

⁶ Isto, str. 288—294. Imputi koji su pod kontrolom dizajnera ili donosioca odluke jesu varijable odluke, a oni koji ostaju izvan kontrole jesu varijable konteksta.

Isto, str. 294.

Isto, str. 300—301.

Isto, str. 306.

¹⁰ Vidi o tome navedeni tekst Maldonada i Bonsiepea »Science and Design«.

¹¹ Kenneth E. Boulding u već navedenom predavanju na 6. kongresu ICSID-a.

¹² Boulding, isto.

¹³ O tome pobiže Sebastian Herkommer, »Slika stvorena o društvu i politička svijest«, *Marksizam u svijetu 2/1975*, Beograd.

¹⁴ Gian Antonio Gilli, *Kako se istražuje* — Vodič u društvenim istraživanjima, Školska knjiga, Zagreb, 1974, preveli V. Mikecin, V. Valentić i J. Sentija (naslov originala: *Come si fa ricerca — Guida alla ricerca sociale per non specialisti*, Arnoldo Mondadori editore, II edizione, Milano 1972), str. 35.

¹⁵ Moore, isto, predgovor, str. XI, mišljenje Marvina Manheima.

¹⁶ Isto, str. XIII.

¹⁷ Moore, isto, prvo poglavlje, prilog 1, J. Christopher Jones, »The State of the Art in Design Methods«, str. 3—4. Jones je bio koeditor prvog kompandija o metodama dizajna (J. C. Jones and D. G. Thornley, *Conference on Design Methods*, Pergamon, London, 1963), a potom je objavio proširenu kritičku kolekciju pod naslovom *Design Methods — Seeds of*

Human Futures, Wiley Interscience, London, New York, Sydney, Toronto, 1970.

¹⁸ Norbert Wiener, *Kibernetika i društvo* — Ljudska upotreba ljudskih bića, Nolit, Beograd, 1964, preveo Lj. Radanović (naslov originala: *The Human Use of Human Beings — Cybernetics and Society*, New York, 1954), str. 65—66.

¹⁹ Hasan Ozbekhan, »The Future as an Ethical Concept«, Paper presented to the Sixth General Assembly and Congress of ICSID, London, September, 1969.

²⁰ Isto.

²¹ Isto.

²² Isto.

²³ Erich Jantsch, *Technological Planning and Social Futures*, Cassell/Associated Business Programmes, London, 1972, str. 1.

²⁴ Isto, str. 2—6.

²⁵ Glavna obilježja novog planiranja jesu: 1. opće uvođenje normativnog mišljenja i vrednovanja, čime planiranje postaje nedeterminističko i stvaralački otvoreno prema budućnosti, sa naglaskom na invenciji u predviđanju; 2. dizajn sistema postaje središnji predmet planiranja, što planiranje čini nelinearnim i simultanim u općem pristupu, pa je ono upućeno više na strukture nego na varijable sistema; 3. koncepcija triju razina planiranja — politike, strategije i taktike — u čijim se interakcijama planiranje odvija kao stvaranje budućnosti. Utvrđivanje politike inherentni je dio modela ljudske racionalne kreativne akcije, naglašava Jantsch, pa je dizajn politike presudan za racionalnu kreativnu akciju. Isto, str. 14—20.

²⁶ Isto, str. 25—26.

²⁷ Hans Dieter Bahr, »Kritika 'političke tehnologije'« — razračunavanje sa H. Marcuseom i J. Habermasom, *Treći program Radio Beograda, leto 1973*, prijevod O. Kostrešević, str. 29—30.

²⁸ Isto, str. 31—32.

²⁹ Isto, str. 95 i 104.

³⁰ Isto, str. 104—105.

³¹ Gilli, navedeno djelo, str. 156—158.

³² Isto, str. 159.

³³ Isto, str. 226—227, 221.

³⁴ Giovanni Anceschi, »Didattica del design: perché?«, *Industrial Design — Teoria e pratica nella prospettiva negli anni 70*, Atti del convegno dal Centro studi e ricerche Busnelli, Misinto, 1973, str. 105.

³⁵ Isto, str. 106.

³⁶ Isto, str. 107—110.

³⁷ Isto, str. 110.

³⁸ Isto.

³⁹ Marco Albini, »Strumenti culturali e didattica«, u navedenoj publikaciji Busnelli, str. 176—179, citat na str. 178.

⁴⁰ Arganovo izlaganje na XVII Convegno internazionale artisti, critici e studiosi d'arte, Rimini, 1969, navedeno u publikaciji Busnelli uz Albinijev tekst, str. 179.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Peo Calza, »Design ed ideologia«, u navedenoj publikaciji Busnelli, str. 26.

⁵⁰ Isto, str. 28—29 (potcrtao Calza).

⁵¹ Tadao Umesao, »Soul and Material Things«, *Six speakers in Kyoto*, 8th ICSID Congress, Kyoto, October 11, 12. & 13, 1973, Printed by Amt für industrielle Formgebung, Berlin/GDR.

⁵² Isto, str. 3, 16, 17, 21.

⁵³ Isto, str. 20.

⁵⁴ Frederic Vester, »Environment and The Age of Crisis«, *Six speakers in Kyoto*, str. 57—58.

⁵⁵ To je ključan pojam koji Vester ilustrira primjerom iz priprema za svemirske letove: sovjetski znanstvenik, žena, bila je mjesec dana hermetički zatvorena u kapsuli. Udisala je samo svoj vlastiti zrak i pila vodu iz svojih otpadaka. Pročišćavale su ih alge koje su ujedno služile i za hranu. Naš svijet nije ništa drugo nego takva kapsula sa 4 milijuna puta većim dijametrom i s 3 milijarde puta više stanovnika.

⁵⁶ Blizu tom pojmu jest stari kineski princip »tri u jednom«, primijenjen u suvremenoj Kini. Čeličana u Wuhanu pored čelika proizvodi još stotinjak nusproizvoda iz otpadaka, tako da je vrijednost jedne tone šljake veća od jedne tone čistog čelika. Isto, str. 71—72. I u poljoprivredi Kinezi danas postižu impresivne rezultate na principu recikliranja, bez pesticida i umjetnih gnojiva. O tome vidi Roger Blobaum, »Why China Doesn't Starve«, u časopisu *Ramparts*, July 1975, str. 37—42.

⁵⁷ Bernard J. Muller-Thym, »Coupling Man to his Environment«, *Six speakers in Kyoto*, str. 83—85.

⁵⁸ Isto, str. 86 i 106.

⁵⁹ Jean Baudrillard, »Design between Political Economy and Symbolic Exchange«, *Six speakers in Kyoto*, str. 109—110.

⁶⁰ Isto, str. 111.

⁶¹ Isto, str. 112—116.

⁶² Isto, str. 125—129.

⁶³ Karl Marx, *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. godine*, K. Marx i F. Engels, *Rani radovi*, prijevod B. Bošnjak, Naprijed, Zagreb, 1961, str. 249 (potcrtano u izvorniku).

⁶⁴ Isto, str. 250.

⁶⁵ Karl Marx, predgovor prvom izdanju *Kapitala*, *Kapital I—III*, prijevod M. Pijade i R. Colaković, BIGZ-Prosveta, Beograd, 1973, str. 13.

⁶⁶ Kapital, isto izdanje, str. 43 i 49.

⁶⁷ Isto, str. 47, 49, 50, 51, 53 i 54.

⁶⁸ Isto, str. 74.

⁶⁹ Blaženka Despot, *Ideologija proizvodnih snaga i proizvodna snaga ideologije*, Glas Slavonije, Osijek, 1976, str. 50—51.

⁷⁰ Isto, str. 57.

⁷¹ K. Marx i F. Engels, *Rani radovi*, str. 354.

⁷² Isto, str. 214. (potcrtano u izvorniku).

- ⁶⁶ Isto, str. 215, 216 i 210. (potcrtano u izvorniku).
- ⁶⁷ Isto, str. 264 i 269.
- ⁶⁸ B. Despot, navedeno djelo, str. 58—62.
- ⁶⁹ Arif Tanović, *Vrijednost i vrednovanje* — Prilog proučavanju aksiologije, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1972, str. 15 i 16.
- ⁷⁰ Rani radovi, str. 413—414.
- ⁷¹ Isto, str. 369—370.
- ⁷² Tanović, navedeno djelo, str. 129, 133, 135.
- ⁷³ Gilli, navedeno djelo, str. 24.
- ⁷⁴ Jorge Semprum, »Naučno-tehnička revolucija«, *Marksizam u svetu 10/1974*, Beograd, str. 142. U ovome citatu, kao i u čitavom članku, Semprum se oslanja na Marxove analize i anticipacije u djelu *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*. Osobito ističe Marxovu konstataciju da revolucioniranje načina proizvodnje u razvijenom kapitalizmu ne zavisi toliko od radne snage koliko od sredstava rada. Zato dobijeni višak vrijednosti ne ostaje naprosto kvantitativni višak, nego se sfera kvalitativnog razlikovanja rada stalno povećava, postaje multilateralna i mijenja se u samoj sebi, a sam razvitak proizvodne snage radnika prema radnom danu javlja se kao smanjenje potrebnog radnog vremena. Živi rad se kvalitativno premjestio u način proizvodnje pojavom stroja čija je neposredna tendencija da se konstituiru u automatski sistem. Isto, str. 140—141.
- ⁷⁵ Alfred Sohn-Rethel, »Umni i fizički rad u marksizmu«, *Marksizam u svetu 5—6/1975*, str. 205. Podjela na umni i fizički rad, u svom dovršenom obliku, javlja se prvi put u grčkoj antici, a njen pojmovni oblik mišljenja u filozofiji i matematici u uskoj je vezi sa nastankom robne proizvodnje, kad novčani odnosi počinju prožimati privredu grčkih gradova-država. Isto, str. 210.
- ⁷⁶ Isto, str. 211—215. Tu je i porijeklo filozofskog idealizma koji, fetišizirajući umni rad u njegovoj odijeljenosti od fizičkog, uzdiže duhovne vrijednosti kao supstancijalnu čovjekovu vrijednost. S marksističkog gledišta to, međutim, nije ništa drugo nego svojevrsni način zagovaranja društvenog vladanja posjedničke klase nad radom, u čemu se očituje neraskidiva povezanost između razdvajanja glave i ruke i društvene podjele na klase.
- ⁷⁷ Isto, str. 216.
- ⁷⁸ Ta se antiteza progresivno povlačila, kako je antičko društvo postajalo nesposobnije da održi institucije robovskog rada, transformirajući se postepeno u feudalne odnose. Tako je fizički rad, kojem se u antici negira svaki 'ljudski' kvalitet, u feudalnom društvu postao 'ljudski'. U srednjovjekovnim gradovima proizvođači postaju nezavisni obrtnici, individualni proizvođači roba, koji posjeduju slobodu da eksploatiraju sami sebe, dok tu slobodu seoski proizvođači još nemaju. Isto, str. 218.
- ⁷⁹ Isto, str. 220—221.
- ⁸⁰ Isto, str. 222.
- ⁸¹ Citat naveden prema Sohn-Rethelu, isto, str. 223—224.
- ⁸² Isto, str. 225—226.
- ⁸³ Isto, str. 227—228.
- ⁸⁴ Isto, str. 228—229.
- ⁸⁵ Isto, str. 230—231.

⁸⁶ Werner Heisenberg, citat u navedenom djelu A. Tanovića, str. 135.

⁸⁷ Vjekoslav Mikecin, »Situacija marksizma danas«, *Idejne koncepcije u radničkom pokretu*, urednik Adolf Dragičević, Biblioteka Naših tema, Zagreb, 1970; Sartreov citat naveden je na strani 276.

⁸⁸ Boris Majer, »Marksizam i strukturalizam«, *Marksizam u svetu* 7—8/1975; citat iz članka M. Foucaulta, naveden na strani XVI.

⁸⁹ Također citat iz istog članka Foucaulta, naveden na strani XX.

⁹⁰ Odnos između ideologije i znanosti Althusser artikulira kao odnos između predznanstvene teorijske prakse i same znanstveno-teorijske prakse, to jest teorijske prakse znanstvenog karaktera. To je onda i teorija u kojoj razlikuje dvije razine: teorijske sisteme pojedinih znanosti u koje spada i teorija historijskog materijalizma, i drugu, višu razinu — Teoriju kao opću teoriju pojedinih teorijskih znanstvenih praksa, koju definira kao materijalističku dijalektiku ili dijalektički materijalizam, kasnije kao marksističku filozofiju, odnosno metateoriju svih znanosti. Vidi o tome uvodni tekst B. Majera, sr. XXXIII, kao i ostale priloge u navedenom dvobroju časopisa Marksizam u svetu, koji je posvećen Althusseru i njegovim kritičarima.

⁹¹ Louis Althusser, *Elementi samokritike*, BIGZ, Beograd, 1975, prijevod M. Kozomara, (naslov originala: *Éléments d'autocritique*, Librairie Hachette, 1974), str. 5—6.

⁹² Henri Lefebvre, *S onu stranu strukturalizma*, Komunist, Beograd, 1973, prijevod F. Filipović (naslov originala *Au delà du structuralisme*, Editions Anthropos, Paris, 1971), str. 294. i 292. Lefebvre ističe da se veza između koncepta i ideologije nikad ne prekida, nasuprot onome što tvrdi Althusser koji takav prekid pripisuje i samom Marxu. Eliminiranje ideologije putem radikalne kritike neprekidan je proces koji se ponavlja i nastavlja tokom konceptualne razrade. Zato se i u konceptima koji su izgledali posve raščišćeni i pročišćeni naknadno pronalaze tragovi ideologije.

⁹³ Isto, str. 283—290.

⁹⁴ Isto, str. 286, 290.

⁹⁵ Isto, str. 284. Lefebvre upotrebljava izraz 'l'appropriation' kojem u marksističkoj literaturi u nas odgovara 'prisvajanje', ali je prevodilac u srpsko-hrvatskom izdanju Lefebvreove knjige to prevodio terminom 'usvajanje' koji izgleda manje prihvatljiv.

⁹⁶ Isto, str. 300, 301, 297, 298.

⁹⁷ Isto, str. 306, 308.

⁹⁸ Isto, str. 310, 314—315.

⁹⁹ Marx-Engels-Lenjin, *Izabrana djela*, Svezak IV, str. 210.

¹⁰⁰ Riječ je o tekstu »Demokratsko planiranje« koji je pisan 1961. godine, a nalazi se i u navedenoj Lefebvreovoj knjizi, str. 115. i 116.

¹⁰¹ Isto, str. 116—133. Potkrepu za svoje teze Lefebvre nalazi u primjeru sovjetskog planiranja kojem suprotstavlja jugoslavenska shvaćanja koja se sa sovjetskim razilaze na bitnom pitanju o ulozi države. Jugoslavenski teoretičari i političari ne samo da su prihvatili teoriju o odumiranju države, nego su uspjeli uspostaviti vezu između razvijene političke demokracije, dominantne uloge radničke klase, društvenog sadržaja diktature proletarijata, decentralizacije i borbe protiv birokratskog centralizma. Začetak toga razlikovanja i takvog razvitka jugoslavenske društvene prakse, smatra Lefebvre, dan je već u samom afirmiranju prava na razlikovanje i prava na vlastiti put u socijalizam. Isto, str. 126, 124.

¹⁰² Isto, str. 138. Prethodne misli odnose se prvenstveno na mogućnost socijalizma u zemljama zapadne demokracije, u prvom redu u Francuskoj. Ali, bez obzira na specifične okolnosti u svakoj zemlji, društveni preobražaj u pravcu socijalizma ima i neke opće uvjete i pretpostavke.

¹⁰³ Jantsch, navedeno djelo, str. 9—20. U tom smislu svako polazište koje norme uspostavlja akcijama, a ne vrijednostima, zastupa nenormativno djelovanje i vodi degeneraciji kreativne akcije, smatra Jantsch. Tako se birokratsko shvaćanje usredotočuje na razinu operativne akcije i takvom djelovanju potčinjava norme, opravdavajući to pritiskom okolnosti; tehnokratsko shvaćanje razvija oblik tehnološkog i instrumentalnog promiskuiteta i na razini strategije ističe 'može' umjesto 'treba'; a futurokratsko shvaćanje zamišlja promjene na razini politike postojećeg sistema, ne vodeći računa o potrebnim promjenama njegovih struktura.

¹⁰⁴ Isto, str. 29—37.

¹⁰⁵ Isto, str. 38—68.

¹⁰⁶ Isto, str. 135, 137, 163, 173—174, 197—198.

¹⁰⁷ Isto, str. 213, 217, 218—219.

¹⁰⁸ Isto, str. 220—222.

¹⁰⁹ Isto, str. 224—226.

¹¹⁰ Sutlić, Bit i suvremenost, str. 104—106.

¹¹¹ Isto, str. 107—108.

¹¹² Isto, str. 350—351.

¹¹³ Isto, str. 363—373. Sutlić to objašnjava time što mijenjanje bitka nije puki akt, već odnos spram bitka po kojem donosi čovjek iz bitka ono što je u njemu već omogućeno, a nastaje kad se odnos zbiva. Mijenjanje je prevođenje bića iz 'bića izvan odnosa' u 'biće za odnos', a taj odnos prelazi preko bića i ide k onom što je bitak bića. Kad čovjek ne bi imao odnos spram bitka koji nadilazi bića (prelazi preko njih mada bivstvuje s njima, u njima i kroz njih), ne bi imao mogućnost da mijenja bića u njihovom bitku, ne bi imao točku sa koje se može pregledati okolinu. Jedino se čovjek od svih bića odnosi spram bića na temelju odnosa spram bitka.

¹¹⁴ Isto, str. 375—378, 386—387.

¹¹⁵ Isto, str. 399—401.

¹¹⁶ Zoran Vidaković, »Radnička klasa i društvena moć«, *Treći program Radio Beograda, Proleće 1973*, str. 29—41.

¹¹⁷ Isto, str. 41—44; citat na str. 44.

¹¹⁸ Isto, str. 45—51. Vidaković se poziva na Marxovu konstataciju da kapitalist plaća vrijednost stotine samostalnih radnih snaga, ali ne plaća kombiniranu radnu snagu njih sto. Društvena proizvodna snaga rada razvija se besplatno, čim su radnici stavljeni pod određene uvjete, a kapital ih pod te uvjete stavlja. Kapital prisvaja društveni umnožak individualnih radnih snaga tako što uz pomoć svoje zapovjedničke volje, upravljačke hijerarhije i tehničke organizacije, oduzima radnicima društvenu moć povećavanja u radnom procesu. Na istoj osnovi on ekspropriira i ideativnu, a sebi saobražava izvršnu dimenziju ljudske proizvodne snage. Ta dekvifikacija radnika završava se u krupnoj mašineriji koja i znanost odvaja od rada kao nezavisnu snagu proizvodnje i tjera je da služi kapitalu.

¹¹⁹ Isto, str. 56—62.

¹²⁰ Isto, str. 66—71.

¹²¹ Isto, str. 71—85.

¹²² Isto, str. 86—92.

¹²³ Isto, str. 94—100. Iste postavke i izvedbe iz Marxove kritike političke ekonomije, napominje Vidaković, vrijede i za ona društva koja su političkom revolucijom i promjenom odnosa vlasništva krenula ka socijalizmu, ali u tom kretanju nisu još ukinula zakone proizvodnje viška vrijednosti.

¹²⁴ Hans-George Gadamer, »Što je praksa? Uslovi društvenog uma«, *Treći program Radio Beograda, Leto 1975*, (prijevod S. Zunjić), str. 143—144. To mišljenje podudara se s Bahrovim koji kaže: »Dvije stvari treba razlikovati: alatnu podjelu rada i tehničku u njenom specifično modernom karakteru. Dokle god je tijelo — u promjenljivoj razmjeni materije s prirodom — uprkos oruđima u procesu rada važno kao subjektivno racionalan centar djelatnosti, svako je oruđe nužno shvaćano kao produženje ili jačanje njegovih organa, formiranih kao oruđe. Ali, o modernoj tehnici može se govoriti tek kad proces samog stvaranja proizvoda počinje da postaje tehnika: kao tehnički racionalitet tehnološko-industrijskog načina proizvodnje.« (Bahr, navedeno djelo, str. 50—51).

¹²⁵ Isto, str. 145—149.

¹²⁶ Isto, str. 150—155. Gadamer zaključuje da je provociranjem globalne ekološke krize tehnička racionalnost dosegla krajnje granice koje apeliraju na praktični um današnjeg čovjeka. Tu spoznaju valja zahvaliti prodornom uvidu znanosti u kibernetске zakonitosti ravnoteže samokontroliranih sistema, a taj uvid govori da je i Zemlja zatvorena radionica u kojoj se nalazi sudbina svega. Tu je fundamentum in se novog solidariteta koji prelazi sve što bi građansko društvo još moglo dati u nasljeđe civilizaciji budućeg svijeta.

¹²⁷ Edgard Morin, »Priroda ljudskog društva«, *Treći program Radio Beograda, leto 1975*, (prijevod A. Mimica), str. 157—158. Organizacijska paradigma života, kaže Morin, stoji u izvjesnom odnosu spram pojma društva, pa su upravo pojmovi nastali u iskustvu ljudskog društva, kao što su komunikacija, informacija, kod, poruka, program, inhibicija, represija omogućili da se shvate i značajni vidovi žive organizacije (str. 159).

¹²⁸ Isto, str. 161—162.

¹²⁹ Isto, str. 182—185; spomenuta Marxova misao nalazi se u pismu Anenkovu, Rani radovi, str. 407.

¹³⁰ Isto, str. 185—191; citat, Rani radovi, str. 392. Nastavljajući svoje tumačenje pojma nacije Morin kaže da je nacija ono što modernom društvu daje osobeni neurocerebralni karakter iz kojeg potječu veze neurocerebralnih sistema pojedinaca. Zato se nacija pojavljuje kao antropomorfnu psihičko biće koje je proizvod materijalne i životne osobitosti društva. Kao totalno društveno biće ona je sistem koji u sebi sadrži maksimum fizičko-bio-antropološke stvarnosti, ali ne i zamislivi maksimum. Može se i mora zamisliti jedan drugi tip društvenog sistema, jedno društvo nacija, u kojem bi se razvile još neiscrpljene hipersložene antropološke mogućnosti. Takvo društvo, revolucionarno spram postojećih odnosa među nacijama, omogućilo bi da se poveže cijela ljudska vrsta.

¹³¹ Herbert Marcuse, »Some Propositions on the Technological Society«, prilog Simpoziju o tehnološkom društvu, objavljen u *Promjene u suvremenom razvijenom kapitalizmu*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1973, knjiga I, str. 95—96.

¹³² Isto, str. 96.

¹³³ Bahr, navedeno djelo, str. 30.

¹⁰⁴ Umberto Cerroni, *Politička teorija i socijalizam*, Školska knjiga, Zagreb, 1976, str. 57, 61, 84.

¹⁰⁵ Vladimir Iljić Lenjin, »Država i revolucija«, Marx-Engels-Lenjin, Izabrana djela, Naprijed, Zagreb, 1963, svezak IX, str. 215. i 225; potcrtano u izvorniku.

¹⁰⁶ Cerroni, navedeno djelo, str. 150—151.

¹⁰⁷ Lenjin, isto, str. 128, 129, 130.

¹⁰⁸ Cerroni, isto, str. 172—177. Izuzetan je značaj A. Gramscija, ističe Cerroni, upravo po tome što je tematiku radničkog pokreta, tako često tretiranu economicistički, sektorski pa i sektaški, znao uspješno uključiti u tematiku nacije, kulture i civilizacije. Gramsci je revoluciju shvaćao kao proces intelektualne i moralne preobrazbe i samog puka, nerazdvojjiv od njegove opće emancipacije (str. 161).

¹⁰⁹ Draginja Arsić, *Društveno-ekonomski korijeni staljinizma*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1972, str. 86—87. Arsić, parafrazirajući Marxa, s pravom konstatira da kapitalistička uprava (a ovdje država) nije samo naročita funkcija koja proizlazi iz naravi društvenog procesa rada, nego je to ujedno i osobita funkcija eksploatiranja određenog društvenog procesa rada sa svim neizbježnim suprotnostima. S porastom sredstava za proizvodnju koja prema radniku stoje kao tuđa (državna) svojina, raste nužnost kontrole nad njihovom upotrebom. Kooperacija najamnih radnika jest djelovanje kapitala (državnih sredstava) koji ih zapošljava. Vežanost funkcija radnika i njihovo jedinstvo kao ukupnog proizvodnog tijela leže izvan njih, u kapitalu koji ih okuplja i drži u zajednici. Uslijed toga im se povezanost njihovih radova idejno prikazuje kao plan, a u praksi kao autoritet kapitala (države), kao sila tuđe volje koja njihovo djelovanje podvrgava svojoj svrsi (str. 167—168).

¹¹⁰ Rudi Supek, »Organizacija kao posrednik između pojedinca i društva«, u antologiji *Samoupravljanje i radnički pokret*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1975, knjiga II, str. 261.

¹¹¹ Rudi Supek, »Moć i učestvovanje« (rukopis), prilog radu studijske grupe »Čovjek i sistem«, Zagreb, 1975.

¹¹² Jürgen Habermas, *Saznanje i interes*, Nolit, Beograd, 1975, prijevod Dr M. Cekić, (naslov originala: Erkenntnis und Interesse, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1968), str. 73—76, 82—85; citat na str. 179.

¹¹³ Jürgen Habermas, »Krise poznog kapitalizma«, *Treći program Radio Beograda, proleće 1974*, (prevodilac nije naveden), str. 390.

¹¹⁴ Isto, str. 392, (potcrtao Habermas). On, dakle, uviđa tu proturječnost, ali je svodi na puku teorijsko-metodološku dihotomiju: »Ako društveni sistem shvatimo kao svijet života, ostat će u sjeni aspekt upravljanja; ako društvo shvatimo kao sistem, neće biti uzet u obzir aspekt važenja, dakle, okolnost da se društvena stvarnost sastoji u fakticitetu priznatih, često kontrafaktičkih zahtjeva važenja.« (str. 391).

¹¹⁵ Isto, str. 389, 409—410.

¹¹⁶ Isto, str. 415, 423—426.

¹¹⁷ Isto, str. 412.

¹¹⁸ Isto mjesto.

¹¹⁹ René Thom, *Modèles mathématiques de la morphogènes*, Union Général d'Éditions, Paris, 1974, str. 265.

¹²⁰ Harold Sackman, *Computers, System Science, and Evolving Society*, Wiley & Sons, New York, 1967, str. 7.

¹⁵¹ Alfred G. Smith, »The Primary Resource«, *Journal of Communication*, Spring, 1975, (volume 25, number 2), The Annenberg School Press, Philadelphia, str. 15 i 16.

¹⁵² Information Technology, The Conference Board Inc., Report No. 537, New York, 1972, str. 190.

¹⁵³ Zoran Trputec, »Povijesna interpretacija društvenog razvoja i osvrt na zemlje u razvoju«, rukopis, 1974. Trputec je u slijedu novijih istraživanja socioekonomske problematike zemalja u razvoju prihvatio razlikovanje centralne i periferne društveno-ekonomske formacije kapitalizma. Periferna formacija ne predstavlja autonomni kapitalistički način proizvodnje već sredstvo povezivanja centra sa okruženjem. Stoga kapitalizam na periferiji ne teži da postane ekskluzivan, već dominantan i izvana zavisan.

¹⁵⁴ Julius K. Nyerere, »Sloboda i socijalizam«, *Marksizam u svetu* 10/1974, Beograd, str. 198.

¹⁵⁵ Herbert Schiller, *Mass Communications and American Empire*, Augustus M. Kelley Publishers, New York, 1970.

¹⁵⁶ Opća neravnopravnost koja vlada u svijetu između razvijenih i zemalja u razvoju osobito je zabrinjavajuća na području globalnog komuniciranja. Ona se pokazuje i kao insuficijencija informacijsko-komunikacijske osnove društvenoekonomske razvoja trećeg svijeta. Proširenje moderne komunikacijske tehnologije na te dijelove svijeta odvijalo se mimo, a najčešće i protiv, suštinskih interesa njihova razvoja. Nedavno objavljeni podaci UNESCO-a pokazuju da su zemlje u razvoju izložene na milost i nemilost informacijskom eksportu industrijaliziranih zapadnih zemalja. Dvije trećine svih informacija koje se razasijaju svijetom imaju svoje porijeklo na ovaj ili onaj način u Sjedinjenim Državama. Vidi K. Nordenstreng and T. Varis, *Television traffic — a one-way street?* UNESCO Reports and Papers on Mass Communications No 70, Paris, 1974.

Na području tehnoloških saznanja samo 12 industrijskih zemalja drži apsolutni monopol i kontrolira 98% svih znanstveno istraživačkih aktivnosti u svijetu. (Izveštaj istraživačkog privrednog instituta u Zürichu, izvod, Politika, Beograd, 16. 1. 1975). No, pravo lice tih podataka može se vidjeti kad se izbliza pogleda *kakvim* se informacijama zemlje u razvoju obilno zapluskuju i kako je tok dostupnih informacija sadržajno irelevantan i nepodudaran s njihovim nasušnim društvenim i kulturnim potrebama.

¹⁵⁷ France Vreg, *Društveno komuniciranje*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1975, str. 214—215, 221—231.

¹⁵⁸ Isto, str. 265—267, 278.

¹⁵⁹ Srboljub Stojanović, »Kibernetika i fenomen razvoja«, rukopis za emisiju Trećeg programa Radio Zagreba, 25. 5. 1975. Stojanović govori i o »satelitskim« subsistemima i o »sateliziranom razvoju«, što može olakšati razumijevanje odnosa centralnog i perifernog kapitalizma. Integracijom dijelova relevantne okoline, koji su ranije sami predstavljali relativno autonomne sisteme, u upravljani podsistem, dolazi do takvih promjena u njima da njihov daljnji razvoj više-manje prelazi pod dominaciju upravljačkog podsistema kao jezgre čitavog sistema. Upravo taj satelizirani razvoj dovodi do odgovarajućih napetosti koje mogu izazvati skokovite promjene i novo organiziranje čitavog sistema.

¹⁶⁰ Isto.

¹⁶¹ Božo Jušić, »Osnove definiranja vrednota i njihovog integriranja u modelu globalnog razvoja svijeta«, rukopis, travanj 1975.

Revolucionarno mišljenje i utopija

Polazeći od toga da svijet nije univerzum bića nego povijesni proizvod, revolucionarna misao ide za oslobađanjem same povijesnosti svijeta kao mogućnosti, koja u egzistencijalnom smislu nije nešto manje od zbilje ili nužnosti, nego je izvor i uzročnik svega zbiljskog i nužnog, pa i onog mogućeg. U tome je primat revolucionarnog mišljenja pred računanjem sa pukom faktičnošću, dakle i pred samom pozitivnom znanošću. Ono stoji pod zakonom povijesnog mjesta koje nadilazi i subjektivne motive i objektivne okolnosti. Uspjeh ili neuspjeh povijesnog mišljenja ne zavisi od njega samog, nego od povijesne mogućnosti spram koje se upućuje ili pak zastranjuje. A o tome da li zastranjuje ili ne, kaže Sutlić, »nemoguće je odlučiti prije revolucionarnog mišljenja; samo ono može predmjevati gdje se sustalo zbog same stvari, samo ono, ako itko, može raščistiti kako je sa samom stvari. Stoga je revolucionarno mišljenje u višem smislu eksperimentalno od bilo kojeg eksperimenta bilo koje znanosti.«¹

Revolucionarno mišljenje, dakle, podrazumijeva i revolucionarnu praksu kao kreativno iznalaženje i neposredno verificiranje-aktualiziranje povijesnih mogućnosti. Ono se i vrši samo tako što »smjerajući na povijesnu proizvedenost *jednog* svijeta, obraća je u iskonsko proizvođenje samo, rastvarajući ustanove i rasude u njihovu podrijetlu radi mogućnosti *drugog* povijesnog svijeta«. Stoga je i temporalna struktura povijesnog mišljenja drukčija od znanstveno-aplikativne i pragmatističko-aktivističke. Ono smjera na izvornu vremenitost povijesne proizvodnje, pa ne može odlagati pitanja za budućnost, već »traži svjetovne solucije čim i dok je na djelu.«²

Revolucionarno, povijesno mišljenje jest, dakle, razaznavanje i aktivno ostvarivanje *virtuelnog* totaliteta, praćeno unutarnje-vanjskom kritikom svih aspekata (praznina) u spoznavanju necjelovitosti povijesnog svijeta kao *negativnog otiska* toga virtualiteta, kako slikovito reče Lefebvre. Zato je signifikantno posredovanje pojma otuđenja odista neizbježno u povijesno-kritičkoj procjeni

svakog praktičnog djelovanja, podjednako na razini politike, strategije i taktike. Zato se uspješnost svake akcije svjesnog uvođenja antropocentričnih vrijednosti u svijet današnjice može prosuditi po tome koliko će ona antiinformacijski djelovati u svjetskom sistemu kapitalističke reprodukcije i njegovim ograncima, gdje na specifične načine, ali jednako uporno, njegova masivna zbilja nastoji zastrti povijesni horizont.

U raščišćavanju te zastrtosti povijesnog obzora najuputnije su idejnoteorijske anticipacije što ih je sam Marx izvanredno pregnantno dao na nekim mjestima svoga pripremnog rada za »Kapital«, u nacrtima kritike političke ekonomije (Grundrisse). Upravo u tim nacrtima posve je jasno da stvarna meta Marxove kritike nije politička ekonomija kao znanost ili teorija, nego sama zbilja otuđenog društva. Da se kritika građanske zbilje ne može odvojiti od kritike one znanosti koja u svojim najboljim oblicima kritički analizira tu zbilju, to jest da je zadatak destrukcije te zbilje neodvojiv od zadatka destrukcije njene teorijske nadgradnje i osnove, i da destrukcija te teorijske osnove nije moguća bez njenog nadižanja stvaralačkim mišljenjem *novog*.³

»Građanski ekonomisti toliko su učahureni u predstave jednog određenog historijskog stupnja razvoja društva da im se sad nužnost *opredmećenja* društvenih snaga rada čini nerazdvojnomo od nužnosti njihovog *otuđenja* u odnosu na živi rad. Ali s ukidanjem *neposrednog* karaktera živog rada kao samo *pojedinačnog*, kao samo unutrašnje općeg ili kao samo vanjsko općeg, s postavljanjem djelatnosti individua kao neposredno opće ili *društvene* oduzima se predmetnim momentima proizvodnje taj oblik otuđenja; oni se tim postavljaju kao vlasništvo, kao organsko društveno tijelo u kojem se individue reproduciraju kao pojedinci, ali kao društveni pojedinci. Uvjeti da tako reproduciraju svoj život, svoj proizvodni životni proces, stvoreni su tek samim historijskim ekonomskim procesom; kako objektivni tako i subjektivni uvjeti, koji su samo dva različita oblika istog.«⁴

Ako je, naime, dosadašnji ekonomski proces u kojem se opredmećivanje pojavljivalo sa stanovišta rada kao otuđivanje, a sa stanovišta kapitala kao prisvajanje tuđeg rada, bio historijska nužnost za razvitak proizvodnih snaga, Marx upućuje na to da je to bila nužnost »samo s jedne određene historijske polazne točke ili baze, a ne nipošto *apsolutna* nužnost proizvodnje; to je naprotiv prolazna nužnost, a rezultat i (imanentna) svrha toga procesa jest ukidanje te same baze kao i tog oblika procesa.«⁵

Ono što time Marx nagovješta jest oslobađanje čitavog dometa proizvodnih snaga od odnosa kapitala, u kojem se odvijala raz-

mjena živog rada za opredmećeni i u kojem se *društvenost rada* mogla razvijati samo u obliku suprotstavljenosti kapitala i najamnog rada. To je ujedno i posljednji razvitak *odnosa vrijednosti* u kojima se rad odmjeravao sredstvima razmjene. Zato se i sam porast proizvodnih snaga ne može više vezivati za prisvajanje tuđeg viška rada, već sama radnička masa mora prisvajati svoj višak rada. »Ako to ona učini — i ako *slobodno vrijeme* time izgubi *antagonističku* egzistenciju, — tada će, s jedne strane, potrebno radno vrijeme dobiti svoju mjeru u potrebama društvenog individuuma, a s druge će strane razvoj društvene proizvodne snage rasti tako brzo da će, premda će sada proizvodnja biti sračunata na bogatstvo svih, rasti i slobodno vrijeme svih. Jer pravo bogatstvo jest razvijena proizvodna snaga svih individua. Mjerom bogatstva tada više nipošto neće biti radno vrijeme, nego slobodno vrijeme.«⁶

Ta je anticipacija za Marxa puna eksplozivnog obećanja upravo zato što su za njega proizvodne snage i društveni odnosi samo različite strane razvitka društvenog individuuma, pa u svemu onome što kapitalu izgleda kao *sredstvo* da bi i dalje mogao proizvoditi polazeći od svoje ograničene osnovice, Marx vidi *materijalne uvjete* za njegovo dizanje u zrak.⁷

Time Marx ne transcendiraju zbilju, već prateći cjelinu zbivanja povijesnog svijeta sagledava onu cjelovitost u ime koje se ta cjelina može transformirati u novi svijet. Njegovo se mišljenje ne završava na danosti povijesnog svijeta, već tematizira njegovu potencijalnost koja je i sama tek povijesno saglediva. Čovječanstvo postavlja sebi samo one zadatke koje može rješavati, jer se i sam zadatak javlja samo ondje gdje i materijalni uvjeti za njegovo rješavanje već nastaju. Misao može samo tada doprijeti do stvarnosti, ako stvarnost dopire do misli. Stoga promišljati cjelovitost cjeline (virtuelni totalitet) ne znači misliti utopiju, već naprotiv *zasnivati paradigmatičku negaciju necjelovitosti cjeline*. U tom su smislu i Marx i Engels o revolucionarnosti utopijske misli sudili kao o povijesno mogućem stupnju naslućivanja konkretnih mogućnosti da se prevlada postojeće stanje društvenog svijeta, uključujući utopiju kao san potlačenih o boljem društvu u sam sadržaj te paradigme.⁸

Tu komponentu marksističke teorije u njenoj suvremenoj razradi najdublje je razvio Ernst Bloch, utvrdivši da je kategorija utopije uvijek bila u središtu svake istinski revolucionarne misli. Kao anticipacija, kao 'snivanje unaprijed' i obraćenost svijetu, utopija djeluje u temelju čovjeka kao povijesnog bića, pa je u svakom rješavanju koje nadolazi iz budućnosti nužno sadržan utopijski element. Negativno u utopiji može biti samo ono što zavarava, zavodi i

opija, što otupljuje svijest i priječi odgovornost, što je bez povijesne težine i težišta, apstraktno i lišeno zadatka, ali sama misao nije suprotna utopiji, pogotovo ne ona misao koja odgovara bitku. Marksistička misao kao filozofija budućnosti i filozofija novog za Blocha je takva misao bitka, 'konkretna utopija': »Sve što na slicama nade nije iluzorno, što je realno moguće, vodi k Marxu, vodi . . . k socijalističkoj izmjeni svijeta.«⁹

Stoga je prava suvremenost to 'jedno što je nužno, a izostaje', jer je još-nesvjesno u subjektu i pripada još-nenastalom u objektu. To je pozitivni bitak, s otuđenjem iza sebe i sa zavičajem pred sobom, k njemu ide utopijska volja koja nije beskrajno težnje, već hoće puno nalaženje sebe u punom tubitku. Kad slikanje boljeg života prelazi u promišljeni i slobodni nacrt, nalazimo se u pravom elementu nade, u planskim i temeljnim utopijama. Taj uvid u primarnu temporalnu strukturu ljudskog opstojanja, u bitnu usmjerenost čovjeka budućnošću, suprotstavlja se tradicionalnoj vremenitosti nošenoj prošlošću koju Bloch naziva robnom kategorijom — Waren Kategorie.¹⁰

Time što je prvi među marksistima lišio nadu i očekivanje afektivno-psihologijskog sadržaja, ističe Sutlić, Bloch je pokazao da su to 'intencionalni akti kognitivne vrste'. Ali, iako fenomen nade odista indicira povijest (kao princip orijentacije u vremenu), on ne objašnjava samu povijesnost. Čovjek nije u svojoj biti utopijsko biće. Tako ga karakterizirati značilo bi proklamirati vječnu udaljenost čovjeka od njegova mjesta. Utopija je samo indeks zavičaja koji prethodi otuđenju, a čovjekovo je mjesto u povijesti, i zato on uvijek prebiva uz ono po čemu jest. Utopija iskazuje tek *ispalost iz tog mjesta*. Utopijski projekt moguć je tek na temelju povijesti, a ne povijest na temelju utopijskog projekta. Razlika između otuđenog i istinskog vremena odgovara razlici između otuđenog i istinskog bitka, jednako kao što razlikovanje istine kao karaktera suda (kao točnosti) nije isto što i razlikovanje istine kao zbivanja bitka.¹¹

Taj Sutlićev komentar uputan je i za kritičko razumijevanje Marcuseovog proglašenja »kraja utopije«. Polazeći od »banalne istine« da je danas svaki oblik svijeta života, svaki preobražaj tehničke i prirodne okoline realna mogućnost i da je topos te mogućnosti povijestan, Marcuse prosuđuje da to okončanje utopije kao utopije implicira nužnost da se razmotri nova definicija socijalizma, pitajući se ponajprije ne pripada li marksistička teorija socijalizma stadiju razvoja proizvodnih snaga koji je već nadiđen.¹²

Novu definiciju socijalizma Marcuse traži s obzirom na svoju konstataciju da utopijske mogućnosti sadržane u tehnologijskim snagama razvijenog kapitalizma i socijalizma ostaju i dalje neiskorište-

ne za uklanjanje oskudice i bijede u svjetskim razmjerima. I zato što je skeptičan u pogledu moguće racionalnosti korištenja tih snaga u postojećim društvima. Dapače, čini mu se da je odlučno saznanje da kolektivno upravljanje njima, od strane 'neposrednih proizvođača', ne bi samo po sebi odstranilo dominaciju i eksploataciju. Birokratska država, makar bila i država blagostanja, ostaje i dalje država potiskivanja.

Radikalna promjena koja treba da preoblikuje postojeće društvo, i kapitalističko i socijalističko, u slobodno društvo, mora segnuti u onu dimenziju ljudske egzistencije koju Marxova teorija navodno ne uzima u obzir, a koju Marcuse naziva biološkom, stavljajući taj pridjev u navodnike. Potrošačka ekonomija i politika korporacijskog kapitalizma stvorile su takvu prirodu čovjeka koja ga putem libida i agresivnosti veže za robni oblik. Zahvaljujući razvijenosti krivih potreba, kontrarevolucija se usidrila u samoj instinktnoj strukturi suvremenog čovjeka. Zato kvalitativna razlika između postojećih društava i slobodnog društva pogađa sve potrebe s onu stranu animalne razine, »sve one koje su bitne za ljudsku vrstu, za čovjeka kao racionalnu životinju.« Ljudi ne mogu odbaciti sistem dominacije, a da ne odbace sami sebe, vlastite nagonske represivne potrebe i vrijednosti, ukorijenjene u 'organskoj' adaptaciji takvom društvu. To je razlog zašto je u razvijenim kapitalističkim zemljama zaustavljena i radikalizacija radničke klase. Ako je ta klasa po svom temeljnom položaju u proizvodnom procesu još uvijek povijesni djelatnik revolucije, po svom udjelu u stabilizirajućim potrebama sistema ona to više nije. Naprotiv, preobrazila se, kaže Marcuse, u konzervativnu i kontrarevolucionarnu snagu.¹³

Kapitalistički progres, dakle, umanjuje ne samo okolinu slobode, nego i samu težnju za takvom okolinom. To je zatvoreni krug: prekid sa automatizmom konzervativnog kontinuiteta morao bi prethoditi revoluciji, da bi revolucija mogla uvesti slobodno društvo. Takav prekid može biti sagledan samo u revoluciji, ali takvoj koja bi na osnovi svoga 'biološkog' utemeljenja imala šansu da kvantitativni tehnički napredak preokrene u kvalitativno različite načine života. Naime, da bi postale nosilac slobode, znanost i tehnologija moraju promijeniti svoje sadašnje usmjerenje i preobraziti se u skladu s novom osjetljivošću.¹⁴

Ta spoznaja transcendentnih mogućnosti slobode mora, po Marcuseu, postati pokretačka snaga u svijesti i mašti, da bi pripremila tlo revoluciji. Novo, slobodno društvo ne može odbaciti znanstvena i tehnička dostignuća postojećeg društva, ali mora preusmjeriti svoju intelektualnu i materijalnu proizvodnju tako da instinkti života nađu svoj racionalni izraz (sublimaciju) u planiranju podjele

društveno nužnog radnog vremena, unutar i između različitih grana proizvodnje. Tehnika bi tad smjerala umjetnosti, a umjetnost oblikovanju stvarnosti. Nestala bi suprotnost između mašte i uma, između viših i nižih sposobnosti, između poetske i znanstvene misli. Estetski etos postao bi novi princip stvarnosti u kojem bi se nadopunjavale nova osjetljivost i desublimirana znanstvena inteligencija.

Organizacija klasnog društva koja je oblikovala i osjetljivost i um čovjeka, oblikovala je i slobodu njegove imaginacije. Potisnula ju je između instrumentalističkog uma i osjetilnog iskustva osakaćenog tom istom instrumentalizacijom. Represivna racionalnost industrijskog društva racionalna je tek u svojoj efikasnosti da sputa oslobođenje. Zato s onu stranu te represije valja tražiti izgleda za novi odnos i sklad između osjetljivosti radikalne svijesti i racionalnih sposobnosti kadrih da projektiraju i odrede objektivne uvjete i realne granice ljudske slobode.

Da bi se postigao takav cilj u preobrazbi društva sva bi stvarnost morala poprimiti oblik koji izražava taj cilj. Taj bi oblik morao nastati u društvenom procesu proizvodnje u kojem i umjetnost gubi svoje tradicionalno mjesto i funkciju, postajući proizvodna snaga materijalnog i kulturnog preoblikovanja. To je ujedno i kraj odvajanja estetskog oblika od stvarnog, kraj umjetnosti kao sublimacije koja je odvodila od ostvarenja njenu spoznajnu moć.¹⁵

Opozicija protiv čitavog postojećeg društva prosperiteta i njegove vezanosti za robni oblik ljudi i stvari, o kojoj teoretizira Marcuse, po njegovom je vlastitom uvidu još uvijek izolirana od većine organiziranog rada, od integrirane većine. Nosioci te radikalne politike za sada mogu biti samo aktivne manjine — nekonformistička mlada inteligencija srednje klase i žitelji geta — koje, iako nisu snaga alternative, ipak ocrtavaju granice postojećih društava i njihove sputavajuće moći. A ako radikalno preoblikovanje društvenog sistema još uvijek ovisi o klasi koja sačinjava ljudsku bazu proizvodnog procesa, njezino vlastito radikaliziranje ovisi o posrednicima izvan njenih redova.¹⁶

Ipak, Marcuse ne ostaje samo na opoziciji unutar tih društava. On uviđa i to kako evolucija imperijalizma pokazuje da i kretanja u trećem svijetu pripadaju dinamici prvog svijeta i da snage promjene u trećem svijetu nisu izvanjske prvome. Dapače, vanjski proletarijat temeljni je činilac moguće promjene unutar vladavine korporacijskog kapitalizma, ali preduvjeti za oslobođenje i razvoj trećeg svijeta moraju nastati u razvijenim kapitalističkim zemljama. Primjerna snaga i ideologijska moć vanjske revolucije tek i mogu dati plodove, ako se unutarnje ustrojstvo i kohezija kapitalističkog sistema počnu raspadati.

Kad bismo danas mogli u cijelosti oblikovati konkretan pojam alternative, zaključuje Marcuse, to više i ne bi bio pojam alternative. Mogućnosti novog društva dovoljno su 'apstraktne', da ne pristaju na pokušaje identifikacije u odnosu na postojeći svijet. Svoju snagu negativno mišljenje crpi iz svoje empirijske osnove: zbiljskog ljudskog stanja i 'danih' mogućnosti da se to stanje transcendirira. U tom je smislu negativno mišljenje 'pozitivno': razabire budućnost 'sputanu' u sadašnjosti. »Ako socijalistički odnosi u proizvodnji treba da budu novi način života, novi oblik života, onda se njihova egzistencijalna kvaliteta mora pokazati, anticipirana i očitovana, u borbi za njihovo ostvarenje.«¹⁷

Marcuseove su konstatacije točne u smislu formalne istine, osobito u pogledu razaznavanja antropomorfnih vrijednosti u kojima se oslikava *novi svijet*. Ali njegove postavke, zahtjevi, zaključci i konstrukcije proizlaze iz stanovitog »subjektivističkog aktivizma« (Sutlić) koji ne uviđa da se hrani pretpostavkama istog onog svijeta o čijem prevladavanju govori. Mišljenje novog, da bi bilo prevratno a ne samo prevratničko, mora znati *i topos i modus* njegova nastajanja, to jest mora *biti u* njegovom vlastitom zbivanju, ako ide za prevladavanjem razlike između otuđenog i istinskog vremena između otuđenog i istinskog bitka.

Zakupljen fenomenalnim više nego apriornim Marcuse ostaje pri fenomenu i konstruira na njemu njegovu suprotnost kao neposrednu negaciju. On traži obrat u pojavi, preusmjerenje čitavog sklopa postojećeg, ne zalazeći u njegovu pozadinu. Za marksističko je mišljenje istinski predmet spoznaje upravo ta pozadina koja se bitno razlikuje od svog pojavnog oblika i koja ga određuje, manifestirajući se u njemu, pri čemu su dakako i same pojave konstitutivne za bit. Ali sve one 'strukture' koje se individuima svakodnevno nameću označavaju tek pasivnu stranu zbilje, dok je njihova aktivna strana sama povijest koja ih stvarno prekoračuje. Stoga ljudi, kaže Sartre, mogu preobražavati samo ono što su odista prozreli da je njihov povijesni proizvod.¹⁸ Za to je potrebna dijalektička metoda koja u teoriju može unijeti stvarnu budućnost, onu koja prelazi okvire pukog naslućivanja i ne može se svesti na sadašnjost. *Immanentno transformiranje* ne može se namjestiti transcendentnom revolucijom.

Od rada do cjelokupnog radnika

Intendirajući cjelinu povijesne epohe Marxovi su pojmovi sistemski, određeni i uvjetovani unutarnjom sistemskom cjelinom njegove misli: ne kao 'subjektivni odraz' i 'element suda' čija bi verifikacija imala nastupiti u svakom unutarepohalnom slučaju, već

se 'pojam' i 'realitet' poklapaju u realnom pojmu, to jest u pojmljivoj stvarnosti. Zato su objektivni i subjektivni uvjeti, proizvodne snage i društveni odnosi, dva različita oblika istog, dvije različite strane društvenog individuuma. Revolucija je za Marxa 'esencijalistički' a ne 'empiristički' pojam te uključuje preobražaj čitave povijesne epohe, pa je i društveno-povijesno kretanje kao razvoj čovjeka u njega mišljeno i kao evolucija i kao revolucija u istom mah.¹⁹

Zato Marcuse promašuje ono što je za Marxa temeljno, što je u »Kritici Gotskog programa« jasno izrečeno kao bitna intencija revolucije i kao fundamentalna pretpostavka slobodnog društva: *sam rad* i njegovo povijesno pretvaranje od sredstva za život u prvu životnu potrebu. Štoviše, u terminološkoj aparaturi svoga frojdo-marksizma Marcuse nije uspio izbjeći i stanoviti promiskuitet ideje revolucije i malograđanskog shvaćanja ugođe, upravo zato što mu sve ono što se odista zbiva u svijetu rada ostaje izvanjsko i tako strano regiji slobode.²⁰

Govoreći o neprilici u kojoj se nalaze mnogi jučerašnji i današnji revolucionarni pokreti pred zadatkom povijesnog osmišljavanja pojma revolucije, Sutlić ističe da nema ničeg prešnijeg ni u radničkom pokretu, ni u revolucionarnom mišljenju i praksi unutar i izvan uspostavljenog socijalizma, »od promišljanja revolucije u *biti radnog svijeta*, obrata koji nikakva druga mjera... ne može apsolvirati, jer je dublje položen od sviju takvih dimenzija te ih pronoseći svagda stavlja u pitanje kao zadatak misaone djelatnosti, koju 'predmetna' ili 'funkcijska' intencija nikada ne mogu iscrpiti.«²¹

Sutlić to pokazuje analizom ključne Marxove postavke da »za socijalističkog čovjeka cijela takozvana svjetska povijest nije ništa drugo nego tvorenje čovjeka ljudskim radom i bivanje prirode za čovjeka«, izvedeći iz svoje izvanredno usredotočene interpretacije te misli zaključak o radu kao 'supstanciji-subjektu' cjelokupnog čovjekovog razvitka. Iz takvog shvaćanja rada za revolucionarno mišljenje proizlazi nezaobilazni zadatak propitivanja samih pretpostavki 'proizvodnih snaga', zadatak koji je i Marx sam sebi postavio, to jest mišlju i činom pripremati oslobađanje rada od svih zapreka za njegovo puno razvojno funkcioniranje, izvršujući kritiku proizvodnih odnosa poimanjem *unutarnjih granica* kapitalizma.

Bit rada, naime, nije ništa što bi radu bilo izvanjsko i u čemu bi se on tek manifestirao, već je to rađanje (samotvorenje) u kojem se rad održava tako da sebe u svemu i sve u sebi obrađuje. Rad je takvo zbivanje u kojem se esencija i egzistencija podudaraju, tek

on je realizirani pojam, pojmljena realnost. U obzoru robe, u tekućoj vremenitosti političko-ekonomskog trošenja radne snage i radne sposobnosti, rad se nikad ne bi mogao tako shvatiti. Marx ga je, međutim, shvatio kao vječnu, prirodnu nužnost posredovanja mijene tvari između čovjeka i prirode, po čemu je apsolutni uvjet egzistencije čovjeka nezavisno od svakog društvenog oblika.

U tom je smislu *rad bitak svega što jest* i tek je u tom smislu Marx i mogao misliti da će se istinski razvoj proizvodne snage rada (paradigmatički ocrtan kao 'viša djelatnost' u 'slobodnom vremenu'), kao prava povijest za razliku od pretpovijesti, moći nesmetano zbivati, kad se ukine »posljednji antagonistički oblik društvenog procesa reprodukcije«. Inače on ne bi mogao misliti da je 'realno' ukidanje političko-ekonomskih kategorija preduvjet pomirenja-sjedinjenja znanosti i zbilje, a taj je zahtjev uvijek isticao zamjerajući Hegelu što je mišljenje i zbilju pomirio samo u elementu filozofijskog mišljenja, a ne u elementu same zbilje. Stvarna je Marxova ambicija bila, ističe Sutlić, »da idealizam metafizike ukine u racionalnoj fizici jednog *jedinog prirodno-ljudskog medija*: svijeta rada van ograničenih privrednih okvira u kojima se do sada razvijao.«²²

No, unutar te antropološke dimenzije svojstvene odlučujućoj problematici tvorenja svega što jest kao samotvorenje, iskršava razlikovanje sfere čovjeka i sfere prirode s one razine *po kojoj jesu* i čovjekova povijest i priroda, to jest s razine cjelovitosti i načelnosti čitavog kružnog procesa njegovog razvoja. Ta razina, taj omogućavajući treći momenat za Marxa je *društvo*, ali ne u smislu Hegelovog 'građanskog društva', već u smislu *roda* kao 'naturalističko-humanističke' verzije 'konkretnog pojma' koji je iznad i izvan svake sociologije, jednako kao što je 'socijalistički čovjek' kao 'biće roda' iznad i izvan svake psihologije.

Stoga, upozorava Sutlić, ne stoji ni Lukácsevo određenje 'društva' preko klase proletera kao pravog subjekta svega, niti njegovo određenje 'prirode' i 'svih oblika teorijskog i praktičnog ovladavanja njome' kao 'socijalnih kategorija'. Jer, ako i kažemo da je proletarijat nosilac jedinstvenog subjekta cjelokupne povijesti, on u svojoj neposrednosti nije sam taj subjekt. 'Socijalistički čovjek' je čovjek kojeg proletarijat treba tek ozbiljiti.

Iz pažljive lektire Marxa proizlazi, zaključuje on, da je *rad sam* (kontinuirani rast 'proizvodnih snaga') stupio na mjesto apsoluta. Ne dakle, ni čovjek ni priroda, ni čovjek plus priroda, nego rad — ni materijalni ni duhovni, ni materijalni plus duhovni — već *rad sam po sebi*, ontički neutralan.²³

Ono što Sutlić očitava u filozofskom ustrojstvu Marxove nauke veoma je važno da se uoči zašto je Marxova kritika od početka misao o krizi i iz krize povijesnog svijeta, zašto Marx za komunizam kaže da je »pozicija kao negacija negacije, stoga zbiljski, za najbliži povijesni razvoj nužni momenat čovjekove emancipacije, i ponovnog postignuća«; da se razumije kako je u Marxovoj kritici do riječi, a time i do svijesti, došlo samo iskonsko zbivanje te krize koja je izazvala razdvajanje 'ideje' i 'pojave', 'zbilje' i 'opstojećeg', i zašto Marxova kritika nije samo sud o tome razdvajanju, nego je prije svega otkrivanje onog prvotnog i iskonskog događanja koje razdvajanju prethodi, te zašto njegova kritika radi na revolucionarnom ukidanju *uvjeta te razlike*, a time ujedno biva rađanje i rast novog, to jest zbivanje i rast same povijesti.²⁴

Ako se rad promatra nezavisno od svakog društvenog oblika, onda su jednostavni momenti radnog procesa: svrshodna djelatnost ili rad sam, predmet rada i sredstva rada. Ta definicija procesa rada, o kojoj Marx govori u petoj glavi »Kapitala«, ne može se izjednačiti sa životinjskim instinktivnim oblicima rada, jer je to već rad »u obliku u kojem isključivo pripada čovjeku«, što ne isključuje nego podrazumijeva pripadnost i svakog ljudskog rada prirodi. Pojam prirode Marx shvaća dvostruko: ona je bit rada i ujedno princip njegova kretanja i oblikovanja, njegova svršnost i tvarnost. Jer radni proces uključuje prirodu kao svoj predmet, a ujedno je i sam prirodan, to jest isto što i priroda, budući da posreduje u mijeni tvari između čovjeka i prirode. Ontologijska je specifičnost čovjeka, dakle, da radi kao priroda, da razvija potencije koje u njoj drijemaju. Čovjek producira tako da reproducira prirodu, to jest izvornu produkciju prirode same.²⁵

Rad čovjeka je, dakle, ono što ga kao biće razlikuje od drugih prirodnih bića (njegova esencija, jer je uvjet njegove egzistencije), a opet ljudski rad je ono što ga omogućuje (esse), to jest priroda čovjeka u smislu bitka koji nadilazi čovjeka kao posebno biće i sva posebna bića, ali čovjeka nadilazi tako da je uvjet njegove vlastite esencije. To je imanentna transcendencija: prodor prirode (kao bitka) u bit čovjeka i prodor biti čovjeka u prirodu (kao bitak). Iz tog obostranog prodiranja, prirode u ljudsku prirodu i ljudske prirode u prirodu, slijedi da je sve što jest predmet rada i da je i sam čovjek kao prirodno-radno biće predmet te predmetnosti. Gledano od čovjeka spram prirode ta predmetnost predmeta u jednostavnom radu jest subjektnost subjekta.

Ako je jednostavni radni proces sa svojim jednostavnim momentima rada nešto 'nezavisno od svih društvenih oblika' i svakog oblika (ljudskog) života, to je u isti mah i nešto što je 'zajedničko svim njegovim društvenim oblicima'. Baš zato moguće je *objektiviranje*

rada, njegovo 'otuđenje' i 'postvarenje' u nečem drugom, moguće je da se i sam radni proces, zajedno sa prirodom i čovjekom, nađe s onu stranu svojih jednostavnih momenata. Moguće je da se pojedini njegovi momenti međusobno razdvoje — svrsishodna djelatnost od predmeta, sredstava i rezultata rada — ali i to da se i sam radni proces, kao radni i prirodni, otuđi, da postane predmet 'korištenja' (iskorištavanja) i da se u određenom razvijenom načinu proizvodnje pojavi kao 'čin' koji oploduje kapital.

Taj rad, taj jednostavni radni proces, čiji su momenti u svim klasnim društvima razdvojeni, a u kapitalističkom načinu proizvodnje do te mjere da se »individuumi nalaze u ropskoj podređenosti... pod podjelom rada«, taj rad mora biti ponovno uspostavljen u svojem jedinstvu i jednostavnosti, da bi se kao pitanje svih pitanja uopće mogao iskusiti, zaključuje Sutlić.²⁶

Tako Marx, poimajući pred-društveni i predekonomijski karakter rada dobiva *mjerilo* ne samo za razumijevanje razvijenih načina proizvodnje, pa i kapitalističkog, nego i mjerilo kritike političke ekonomije, građanskog društva i svega što postoji unutar načina proizvodnje koji rastvara jednostavni proces rada i njegove momente međusobno suprotstavlja podvodeći ih pod proizvodna sredstva, to jest pod 'mrtvi rad'.

Taj arhetipski pojam rada koji ne zna za razdvajanje rada glave od rada ruku i koji u modelu individualnog radnika (individualno-kolektivno neutralnog) sjedinjuje sve funkcije koje se u empirijsko-historijskim oblicima razvijenog rada (individualno i kolektivno određenim) razdvajaju, služi Marxu ne samo kao modelski oblik razumijevanja 'produkcije materijalnog života samog' koji je 'temeljni uvjet svake povijesti' pa stoga i za povijesno razumijevanje povijesti u smislu *jedne jedine znanosti*, nego i kao prasluka 'cjelokupnog radnika' koji predstavlja *društveni karakter rada* po kojem jesu čovjekova povijest i priroda. »... iskonsko određenje proizvodnog rada, izvedeno iz same prirode materijalne proizvodnje, ostaje svagda istinito za cjelokupnog radnika, promatranog kao cjelokupnost. Ali ono ne važi za svakog njegovog člana uzetog pojedinačno.«²⁷

Očito je da čitava ta rekonstrukcija jednostavnog procesa rada ne služi Marxu da bi ga vezao uz pojedinca, niti je riječ o ukidanju raščlanjenosti rada unutar 'cjelokupnog radnika'; služi mu da pokaže u čemu je 'neprijateljska suprotnost' njegovih momenata, radi ukidanja njihove suprotstavljenosti i ponovnog uspostavljanja 'prirodnog' modusa radnog procesa. Zato on u »Kritici Gotskog programa« kaže: »Unutar združenog... društva producenti ne razmjenjuju svoje proizvode; jednako malo se ovdje rad primijenjen

na produkte pojavljuje kao *vrijednost* ovih produkata, kao njima obuzeto stvarno svojstvo, budući da sada, nasuprot kapitalističkom društvu, individualni radovi ne egzistiraju kao sastavni dijelovi cjelokupnog rada *zaobilazno*, nego neposredno.«²⁸

To je smisao u kojem je Marx razumijevao faktičke tendencije empirijskih procesa preobražaja proizvodnih snaga, uočavajući dalekosežna značenja i takvih tendencija kao što su automatizacija i dematerijalizacija rada. Taj smisao proizlazi iz predodžbi-pojma prirodnog modusa radnog procesa u kojem a priori nestaje suprotnost duhovnog i tjelesnog rada, grada i sela, rada i uvjeta rada, upravljanja i samoupravljanja, individualnog i društvenog razvoja i razvitka, prava i potreba, rada kao 'prisile' i rada kao prve životne potrebe, rada kao neprirodnog stanja i rada kao prirodnog stanja, prirode i čovjeka. I zato su, u tom združenom stanju, potcrtava Sutlić, potencijalno 'isti subjekt, čovječanstvo, i objekt, priroda' sad aktualno isti. Jer je a priori nestala suprotnost između 'prirode' u smislu 'biti' čovjeka i 'prirode' u smislu njegove faktičke 'okoline'.

Odnosi u proizvodnji postaju neposredni momenti proizvodnog procesa, jer ih kapital više ne razdvaja i ne podređuje sebi, nema više njegovog zaobilaznog puta. Taj zaobilazni put bio je kapital-odnos, u kojem je rad samo ekonomijska kategorija, a njegovo opredmećenje postvarenje ljudske suštine u razmjenskoj vrijednosti njegovih proizvoda; odnos koji se u empirijskom radniku personificirao tako, da on u tom otuđenom odnosu nije mogao sebe prepoznati kao dio cjeline cjelokupnog radnika, kao dio cjeline društvenog rada. Sada, u aktualno 'ljudskom društvu' proizvodni odnosi mogu postati *jedno* sa proizvodnim snagama, može se uspostaviti *identitet* odnosa i snaga proizvodnje kao proizvodnje čovjeka koji je u asocijaciji neposrednih proizvođača, u zajednici slobodnih ljudi jedno te isto s prirodom: njen subjekt i supstancija. To je apsolutni rad radnika u svijetu rada, koji je duhovno-materijalno neutralan, koji logički prethodi svim distinkcijama i ozbiljuje se u razvoju proizvodnih snaga i proizvodnosti rada što određuju i svaki njegov empirijski oblik.

Tek u obzoru te projekcije-anticipacije može se posve jasno vidjeti kako se u procesu produkcije kapitala postvareni svijet odnosa proizvodnje i proizvodnih sredstava osamostalio i izdigao u silu nad radom; kako se opredmećeni rad osamostalio na račun živog rada, sistem zadovoljenja potreba i ljudska 'priroda' na račun ljudske egzistencije, duhovna produkcija na račun materijalne, stvaranje na račun stvorenog, društvo, društvene institucije, država, duh, priroda, logos na račun pukog trošenja radne snage u svrhe koje su izvan nje. Tek tada biva jasno zašto Marxova kritika, koja postu-

lira revolucionarni obrat u odnosu jednostavnih momenata radnog procesa, traži njihovu sintezu u prevladavanju njihove osamostaljenosti, zašto je komunizam kao »nužni lik i energički princip najbliže budućnosti« realizacija filozofije u ukinutom obliku, to jest realizacija koja pretpostavlja kritiku filozofije kao filozofije, kritiku ekonomije koja rad tretira kao stvaratelja razmjenskih vrijednosti i kritiku politike koja interiorizira i održava kategorije političke ekonomije. Zato ne može biti govora o očuvanju autonomije i posebnih kompetencija tih odvojenih sfera, još manje o svođenju jedne sfere na drugu, nego revolucionarni obrat iziskuje stvarni obrat odnosa među njima, 'ukinutu' njihovu 'realizaciju' u jednostavnom procesu rada, u *jedinstvo i jedinst.*²⁹

Socijalizam danas svagdje u svijetu, uočava Sutlić, stoji nasuprot kapitalizmu ne samo kao svom graničnom i prostornom okruženju, već proizlazeći iz kapitalističke društveno-ekonomske formacije socijalizam se sa kapitalizmom sučeljuje i u samom sebi. Zato ni u njemu klasni odnosi ne mogu nestati prije nego nestane sam način proizvodnje koji ih evocira održavajući ideologijski karakter i svih oblika društvene nadgradnje.

S druge strane, koliko god tehnologijska ekspanzija razvijenog kapitalizma približuje vrijeme ozbiljenja sinteze svih sfera u jedinstvenom procesu rada, koju je Marx predviđao u 'višoj fazi' komunizma, u isti mah je i odgađa, uspijevajući pseudosintezom 'društva obilja' deproblematizirati svijet rada. Temeljna pitanja uspostavljanja dijalektičke istovetnosti proizvodnje i potrošnje kapitalizam rješava prebacivanjem intenziteta ljudskih potreba u ekstenzitet.

Granica, međutim, između kapitalizma i komunizma ide kroz komunizam u obe njegove faze: čovjek-priroda kao supstancija-subjekt, kao *ispunjeni totalitet* presječeni su u Marxa mišlju o 'carstvu nužnosti' i 'carstvu slobode'. Prvo nosi drugo, a drugo važi sebi samom kao samosvrha, ali je i pretpostavka prvog. 'Samosvršno' carstvo slobode kvalitativno mijenja radni odnos spram svega što jest, a sa svoje je strane iskonska pretpostavka 'carstva nužnosti'.³⁰

Radna znanost

Videći u slobodnom vremenu vrijeme za pun razvitak individuuma, koji sa svoje strane djeluje povratno na proizvodnu snagu rada kao njegova najveća proizvodna snaga, Marx sa stanovišta neposrednog procesa proizvodnje taj razvitak individuuma uspoređuje sa razvitkom stalnog kapitala, »pri čemu je taj stalni kapital

sam čovjek.« Zato on kaže: »Da uostalom samo neposredno radno vrijeme ne može ostati u apstraktnoj suprotnosti prema slobodnom vremenu — kako se ono pojavljuje sa stanovišta građanske ekonomije — razumije se samo po sebi. Rad ne može postati igra, kako to hoće Fourier, kojem ostaje velika zasluga što je za krajnji cilj proglasio prevazilaženje ne samo raspodjele, već i samog načina proizvodnje u viši oblik. Slobodno vrijeme — koje je i dokolica i vrijeme za višu djelatnost — pretvorilo je svog vlasnika prirodno u jedan drugi subjekt i kao taj drugi subjekt on tada ulazi i u neposredni proces proizvodnje. Taj je proces u isti mah disciplina, u odnosu na nastajućeg čovjeka, i djelatnost, eksperimentalna znanost, materijalno stvaralačka i opredmećujuća u odnosu na nastalog čovjeka, u čijoj glavi egzistira akumulirano znanje društva.«³¹

To Marxovo razlikovanje neposrednog procesa proizvodnje i više djelatnosti kao razlike radnog i slobodnog vremena, kao carstva nužnosti i carstva slobode pokazuje, u Sutlićevom tumačenju, dvojaki karakter bitka, shvaćenog esencijalno i egzistencijalno kao praksa rada u znanstvenoj povijesti. Upravo to uzajamno djelovanje 'materijalne produkcije' i 'više djelatnosti' i održava svijet rada kao svijet moći izvan svake njegove diobe.

Ako je sva dosadašnja povijest bila određena odnosima među ljudima koji su se na postignutoj razini proizvodnih snaga ponašali kao samostalne sile, s ukidanjem odnosa među ljudima koji su imali privid odnosa među stvarima mora doći do toga da praksa rada sama iz sebe postavlja svoje ciljeve. Stabilitet te transformacije osiguran je *znanstvenim* karakterom povijesti, to jest povijesti koja izvire iz znanosti. Kao 'planirana povijest' znanost je *unaprijed ocrтана mogućnost* svakog aktualnog prakticiranja.

Tako se ontički neutralan apsolutni rad paradigmatički očituje u znanstvenom radu, u radnoj znanosti. »Za takvu znanost nema ničeg što bi se u svom iskonu (fizis) moglo oduprijeti konstrukciji i spravljanju, što već uvijek ne bi bilo postavljeno i u toj postavljenuosti uopće imalo svoje postojanje (persistenciju) i sastoj, svoju trajnost i samostalnost. 'Samorađanje' i 'samorođenje' jesu konstruktivna samoprodukcija: 'produkcija radi produkcije'...«³²

Za takvu znanost koja se proširuje do granice epohe i sabire u središtu 'kruga', 'tehnika' nije tek njena puka primjena, niti je znanost njena sluškinja; *svjetlo* po kojem se znanstveno viđenje (theoria) ravna jest *tehnologika*, sabrana bit spravljanja svega za operativni zahvat-uidvid po pravilima mišljenja-računanja. Ona je psiho-fizički, duhovno-materijalno neutralna i sa svoje strane omogućuje i 'materijalni' i 'duhovni' rad kao posebne radove, što je

logičko-transcendentalni a ne vremenski preduvjet i temelj mogućnosti i same njihove djelidbe. Ona je ponajprije predmetno različita, ali u svojoj je 'metodičkoj' i 'metodologijskoj' biti jedna Znanost. Tendencijski onda ta jedna znanost biva i predmetno monističkom.

I Heidegger je vidio, kaže Sutlić, da se izvitkom filozofije u samostalnoj znanosti, koje potom međusobno sve odlučnije komuniciraju, legitimno dovršava filozofija, i da je osnovna znanost koja određuje znanosti i njima upravlja sada kibernetika. Ali, da bi se razumjelo što je *znanost kao rad* valja proći kroz Marxa. To nije otključavanje pojedinih regija bića, nego »konstruktivno konstituiranje bića kao bića u 'realiziranom' nasljeđu čitave metafizike.«

Radna je znanost *bitak u bićima* i ona se ne vidi iza ispostavljenih bića. Ona je dana *orijentacija* sviju znanosti, pa je zato i moguća spomenuta tendencija podudaranja nje i empirijskih znanosti bez ostatka.

Samoshvaćena i samopostavljena znanost nije nipošto ni teorijska ni samo praktička ili praktično-primjenjiva, nego je jedinstvo do istovjetnosti teorije, prakse i poezije. I, Sutlić se ne libi reći, to je mitologika; njih, teoriju, praksu i poeziju zajedno nosi i u sebi sabire znanstvena vijest i zapovijed: kazivajuća riječ kao *informacija, namjera, odluka i povijest*.

U horizontu Znanosti, naime, već jest poduzeta obradba svega što jest, jer je obznanjenje i priznavanje toga pothvata bitna pretpostavka svake znanosti u užem smislu. U tom obzoru smješta se *znanstveni nacrt bića* (čovjeka i drugih bića) s obzirom na »rukovodstvo rada« koje im je samo u znanju dostupno i za to znanje dano. To je onaj povijesni sklop u kojem jesmo (odnos bitka, biti čovjeka, bića i vremena), a proistekao je, utvrđuje Sutlić, iz *navješćivanja kao biti govora* (govoriti znači svjetovati: biti *svijet* kao zajednički oblikujući oblik svakog sadržaja) u kojem znanje zna-shvaća znano i spravlja ga u znanosti koja se, »usmjerena na svagda novo i aktualno, obnavlja u sve većoj utežnosti i rastežnosti, od kojih se sustežemo«.³³

Povijesno mišljenje brine oko te navješćujuće vijesti, koja se izvijestila do informacije. Ali, ono se oslanja na neiscrpljivost života u toj vijesti, na uskraćivanje života da u nju uđe, ako smo spremni živjeti ga izvan onih pravila komuniciranja zbog kojih nam se sam život uklanja i izmiče. »Metafizika rada u realizaciji nije otkriće nove zgrade u djelu, nego dovršavanje jednog starog puta koji nas bezuvjetno, neophodno stavlja pred pitanje da promislimo: nije li moguće *drugačije* živjeti nego u vidu prakse kao znan-

stvene povijesti?« To Sutlićevo pitanje domišlja Marxovu opasku da »komunizam kao takav nije cilj ljudskog razvoja — lik ljudskog društva.«³⁴

Odista, znanost već pretpostavlja određenu predznanstvenu raspoloženost svijeta i u tome je fantazijski i emocionalni moment ne samo prisutan nego i djelatan. Duh u znanstvenoj jednako kao i u umjetničkoj aktivnosti eminentno je društven: ono što se nalazi u dubini podsvijesti svih istraživača pripada zajedničkom fondu ljudskosti, koji im određuje i pokretački impuls. Stvaralački čin je čin duha, aktivnost koja koristi sve njegove dimenzije i sve dostupne ravni slobode, ali proizlazi iz duhovnog bitka koji je sam temeljni karakter totalnog procesa proizvodnje.³⁵

To su bitna svojstva materijalističkog poimanja svijeta i njegovog odnosa s mišljenjem. I u znanosti, dakle, čovječanstvo postavlja sebi samo ona pitanja koja može riješiti. Ali, znanost nije samo teorijski organ društva, nego ona i funkcionira unutar određenog praktičnog sistema društvene organizacije. Važno je unutar te praktično-teorijske cjeline razlikovati ono što je znanost od onoga što je društveni odnos, važno prvenstveno za misaonu izgradnju realnog odnosa između znanosti kao proizvodne snage i postojećih društvenih odnosa. I to ne samo radi razlučivanja nadležnosti ljudi od nadležnosti znanosti, nego i radi samog znanstvenog posticanja i usmjeravanja revolucionarne prakse. Socijalizam je, naime, neposredno funkcionalan sa povijesno-realnim instancijama proizvodnih snaga, pa je stupanj svijesti o toj zavisnosti pokazatelj teorijske zrelosti radničkog pokreta i novog društva u cjelini.

Ta se zrelost danas povezuje s objektivnom nužnošću da podružtvovljeni ljudski odnosi budu u skladu s jačanjem neposrednog utjecaja što ga znanost kao 'društveni mozak' poprima u suvremenom procesu proizvodnje. Taj 'mozak', opredmećen u tehničkim sredstvima i postvaren u hijerarhijskim odnosima, odista djeluje kao stalni kapital, to jest u raskoraku s društvenim potrebama neposrednih proizvođača. S druge strane, upravljanje ljudima sukobljuje se i sa samim karakterom intelektualnog rada kao 'općeg rada' koji teško podnosi uvjetovanje izvan svog vlastitog procesa. Ali i zbog toga emancipacija je znanosti moguća tek kao znanost emancipacije: znanstvena spoznaja prirode kao znanstveno stvaranje povijesti.³⁶ Jer ljudska je prirodna znanost odista društvena stvarnost prirode.

Što u tom osvjetljenju znači pitanje znanstvenosti dizajna u oba njegova vida: kao obrasca konkretne predmetnosti i kao teleološke projekcije budućnosti? Što znači zahtjev, koji je formulirao Calza, za smještanjem prakse dizajna u unutrašnjost cjelokupne

društvene prakse, za skidanjem njegove ideologijske inkrustacije koja ga svodi na posebnu praksu?

Odgovor na to pitanje zavisi od idejnog stava-pozicije koja u sebi mora razriješiti opredjeljenje spram samog pojma, to jest da li će dizajn promišljati kao fenomen unutar cjeline epohe (koji izbija spontano iz modernog života pokazujući zbunjujući splet njenih proturječnosti) ili kao spoznajni čin (u kojem se ukazuje čitav niz činilaca ekonomskih, tehničkih, psiholoških i društvenih koji konvergiraju prema istom stvaralačkom žarištu, ali su u svojoj podvojenosti prepreka željenoj sintezi), pa stoga i kao misao one cjelovitosti u ime koje se cjelina epohe može transformirati u novi svijet.

To opredjeljivanje jest opredjeljivanje između pozicija građanske znanosti u kojoj dizajn ostaje tehnička praksa po sebi, nesposobna da izađe iz svoje ideologijske ljušture i dosegne nosivost same ideje dizajna, i povijesnog mišljenja u kojem upravo ta idejna nosivost dizajna i sama smjera obratu: ukidanju granica među područjima kompetencija. Ta ideja ne pristaje na fragmentarno gledanje svijeta već u povijesnom svijetu vidi jedinstveni predmetni okvir prirodnih i ljudskih bića, nastojeći vratiti subjektivnu vrijednost radnjama kojima se prisvaja (društveni) prostor i društveno (subjektivno) značenje objektivnim radnjama kojima se prisvaja priroda.

Opredjeljenje za tu revolucionarnu poziciju znači kretanje u smjeru onog »bazičnog tijela znanja« koje u industrijskoj civilizaciji nije ostvarivo (pojmljivo), jer implicira responzivnost prirodnog i čovjekovog svijeta u njegovim osjetilima, odnos 1:1 između instrumentalnog i komunikativnog djelovanja, identitet proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, čovjeka kao totalnu ličnost u svim oblicima povezanosti s drugim ljudima. Jedino u tom smislu okolinski dizajn može postati novi idejni stav, a ne samo drugo područje primjene discipline dizajna.

NAPOMENE UZ ŠESTO POGLAVLJE

¹ Sutlić, *Praksa rada kao znanstvena povijest*, str. 246-247.

Isto, str. 248.

Gajo Petrović, »Smisao i značenje Marxovih 'Grundrisse'«, predgovor uz izdanje izbora iz Marxova rada *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*, Karl Marx, *Temelji slobode*, Naprijed, Zagreb, 1974, str. XXXII-IV.

Temelji slobode, str. 318 (potcrtano u izvorniku)

² Isto mjesto.

Isto, str. 292, 297 (potcrtano u izvorniku).

³ Isto, str. 294.

⁴ Jean-Michel Palmier, »Problem utopije od Marxa do Marcuse«, *Naše teme* 3/1974, Zagreb. Palmier navodi i Mannheimovo mišljenje da je za marksistu utopijski svaki plan koji želi prevladati povijesno stanje proizvodnih snaga i stupanj svijesti proletarijata. (str. 1597)

Sutlić, *Bit i suvremenost*, str. 333-336; citat na str. 336.

⁵ Isto, str. 337-379.

⁶ Isto, 340-343.

⁷ Herbert Marcuse, *La fin de l'utopie*, Edition du Seuil, Paris, 1968, str. 7-8.

⁸ Herbert Marcuse, *An Essay on Liberation*, Beacon Press, Boston, 1969, str. 4, 11-17.

⁹ Isto, str. 18-19.

Ponesen studentskim nemirima na sveučilištima Amerike i Evrope, Marcuse je koncem šezdesetih godina bio uvjeren da je ta nova osjetljivost postala značajan i indikativan politički činilac, a u metodičkom dezangaziranju raznih subkulturnih grupa i u njihovom odbijajućem stavu prema postojećem vidio je težnju ka radikalnom prevrednovanju dominantnih društvenih vrijednosti. (str. 6)

¹⁰ Isto, str. 23-32.

¹¹ Isto, str. 51-54. Marcuse drži da se u korporacijskom kapitalizmu ne podudaraju dva bitna povijesna činioca: objektivni činilac koji predstavlja industrijska radnička klasa i subjektivni činilac, politička svijest koja postoji samo u radikalnim grupama. Ti se subjektivni i objektivni činioci podudaraju tek u područjima trećeg svijeta, gdje se oslobodilački pokreti oslanjaju pretežno na agrarni proletarijat.

¹² Isto, str. 80-82, 86-88; citat na str. 88.

¹³ Alfred Schmidt, »Strukturalistički napad na historiju«, *Marksizam u svetu* 7-8/1975, Beograd, str. 13, 15-16.

¹⁴ Sutlić, *Praksa rada* . . . , str. 82-84.

¹⁵ Za potkrepu te ocjene dovoljno je vidjeti ovaj fragment: »...ako bi rad bio popraćen reaktiviranjem pregenitalnih polimorfnih erotizama, on bi težio

da postane udovoljavajući sam po sebi a da ne izgubi svoj *radni* sadržaj. A upravo takvo reaktiviranje polimornog erotizma pojavilo se kao posljedica pobjede nad oskudicom i otuđenjem. Izmijenjeni društveni uvjeti bi stoga stvorili nagonsku osnovu za transformaciju rada u igru. U Freudovim terminima, što manje napore za postizanje zadovoljenja sprečava i usmjeruje interes dominacije, to bi se slobodnije libido mogao oduprijeti o zadovoljenje velikih životnih potreba. Sublimacija i dominacija su usko povezane. Raspadanje prve bi, s preobražajem nagonske strukture, preobrazilo i temeljni stav prema čovjeku i prirodi koji je karakterističan za zapadnu civilizaciju.« Herbert Marcuse, *Eros i civilizacija*, prijevod T. Ladan (naslov originala: *Eros and Civilization, A Philosophical Inquiry into Freud*, Vintage Books, New York, 1962), Naprijed, Zagreb, 1965, str. 173.

Već je Fromm upozorio, ne ulazeći u valjanost Marcuseovih konstrukcija, da za Freuda konflikt koji postoji između nagona i civilizacije (kulture) ni u jednom pogledu nije identičan konfliktu između nagona i kapitalističkog ili bilo kojeg drugog oblika 'represivne' društvene strukture. Vidi Erich Fromm, *The Crisis of Psychoanalysis* — Essays on Freud, Marx, and Social Psychology, Penguin Books, 1973, str. 65—66. U istom smislu kreću se i recentne kritike frojdomarksizma, s obzirom na njegovo vjerovanje da se prevodnjem marksizma na jezik psihoanalize može dokazati neposredna veza između želje i proizvodnih odnosa. O tome vidi Milenko Karan, »Da li je moguća marksistička teorija ličnosti?« (povodom knjige Luciena Sevea, *Marxisme et théorie de la personnalité*, Edition sociales, Paris, 1974), *Marksistička misao* 3/76, Beograd, str. 254—256.

²¹ Sutlić, isto, str. 73-74.

²² Isto, str. 81, 93, 94-120, 122, 124, 125.

²³ Isto, str. 107, 132-136.

²⁴ Isto, str. 8-9.

²⁵ Isto, str. 10-13. Sutlićevo tumačenje odnosi se više-manje na čitav prvi dio pete glave »Kapitala« koji je Marx naslovio Proces rada. Poblize, najrelevantniji je ovaj fragment: »Rad je pre svega proces između čoveka i prirode, proces u kome čovek svojom sopstvenom aktivnošću omogućuje, reguliše i nadzire svoju razmenu materije s prirodom. Prema prirodnoj materiji on sam istupa kao prirodna sila. On pokreće prirodne snage svoga tela, ruke i noge, glavu i šaku da bi prirodnu materiju prilagodio sebi u obliku upotrebljivom za njegov život. Time što ovim kretanjem djeluje na prirodu izvan sebe i menja je, on ujedno menja i svoju sopstvenu prirodu. On razvija snage koje u njoj dremaju, i potčinjava njihovu igru svojoj vlasti.« Navedeno izdanje »Kapitala«, str. 163.

²⁶ Sutlić, isto, str. 13-18.

²⁷ Isto, str. 22-27.

²⁸ Isto, str. 22-27, citat u Sutlićevom prijevodu.

²⁹ Isto, str. 30-32.

³⁰ Isto, str. 33-37.

³¹ Temelji slobode, str. 301-302.

³² Sutlić, isto, str. 163, 160-161, 137-141.

³³ Isto, str. 141-148.

³⁴ Isto, str. 148, 146, 166.

³⁵ O kreativnosti u znanosti i umjetnosti vidi Abraham Moles, *La création scientifique*, Edition René Kister, Genève, 1957, a o duhovnom bitku Sutlićev esej »Kulturni sektor' i duhovni bitak« u navedenoj knjizi.

³⁶ Umberto Cerroni, »Priroda i historija«, *Marksizam u svetu* 10/1975, Beograd, str. 128-133.

TREĆI DIO

Okolinski nasuprot ekologijskom pristupu

Adekvatni pojmovni okvir u koji se može smjestiti promišljanje dizajna kao misli-akcije koja ide za cjelovitom transformacijom povijesnog svijeta, svoju bitnu pretpostavku mora naći u konceptualizaciji same znanosti kao »svjesne proizvodnje povijesnog kretanja«, znanosti povijesnog mišljenja koja izučava društvenu stvarnost prirode, a ne prirodnu stvarnost društva. I najelementarnije dovođenje u vezu takvog poimanja dizajna sa naraslim problemima okoline, s kojima se susreću suvremena društva, implicira terminologijsku raspravu čiji ishod mora razlučiti ne samo točku gledanja ili razmjere teorijskog obuhvata, već stvarnu poziciju aktera na pozornici povijesnih zbivanja.

U rječniku mogu se naći slijedeće distinkcije: ekologija je 1. grana biologije koja izučava odnose između organizama i njihove okoline (bionomika), zatim 2. grana sociologije koja se bavi rasprostranjenosti ljudi i njihovih institucija, te međuzavisnošću koja iz njih proizlazi, dok je okolina (environment) 1. agregat okružujućih stvari, uvjeta ili utjecaja, zatim 2. čin okruživanja, pa onda 3. stanje okruženosti i 4. ono što okružuje.²

Uzimajući doslovno navedena primarna značenja tih riječi moglo bi se ekologiju shvatiti kao znanost ili znanstvenu disciplinu, a okolinu kao pojave i procese koje ta znanost proučava, pri čemu prva podrazumijeva znanstveni nazor određenog subjekta, a druga zbivanja u nekoj objektivnoj cjelini. Sekundarna i ostala značenja obiju riječi, međutim, osobito ako se pomnije usporede i međuzavisno shvate, pokazuju nešto drugo, a to je: da se ekologija može smatrati i granom društvenih a ne samo prirodnih znanosti, a da okolina podrazumijeva ne samo stanje okruženosti nego i aktivno zbivanje u njoj, zapravo *sve agense* okruženja.

Ova posljednja distinkcija od bitne je važnosti: ne radi se samo niti prvenstveno o promatranju i izučavanju fenomena okoline sa stanovišta pozitivne znanosti (znanstveno objektivnog zora), niti o

saznanjima ekologije kao bio-socio-logijske discipline (ili discipline)³, nego o odnosu spram svih djelatnih povijesnih snaga, o povijesnom odnosu koji i omogućava subjekt-objekt relaciju.

Stanovište pozitivne znanosti, naizgled nezavisno od ideološkog konteksta, jest ono na koje se poziva izvještaj Rimskog kluba u svom apelu vodećim političarima i svjetskoj javnosti, alarmantno upozoravajući na približavanje krajnjih granica do kojih može ići ekspanzionalni rast industrijske proizvodnje i broja stanovnika na planeti. Iako autori i promotori toga dokumenta izjavljuju da im je nakana postaći razumijevanje međuzavisnosti ekonomskih, političkih, prirodnih i društvenih komponenti koje čine globalni sistem u kojem svi živimo, praktično njihova se analiza stanja svijeta svodi na kompjutersku simulaciju interakcija pukih kvantitativnih pokazatelja rasta (populacije, industrijske i poljoprivredne proizvodnje, iscrpljivosti prirodnih resursa i zagađenja), praveći tako klasični quid pro quo između simptoma i uzroka bolesti što je zahvatila čitav svijet.⁴

Ta zamjena nije slučajna. Građanska znanost operira razdvajanjem prirodno-zakonitih i društvenih procesa koje pokušava nadići na sebi svojstven način, to jest svođenjem društvenih znanosti u okviru prirodnih. Ona kao da ne zna da je priroda za čovjeka uvijek posredovana kroz društvo, a društvo kroz prirodu.⁵ Zato za tu znanost i može biti prihvatljiva definicija ravnoteže svjetskog sistema kao što je ova iz »Granica rasta«:

»Ravnoteža znači stanje ravnovjesja, balansa, ili jednakosti između suprotstavljenih sila. U dinamičkim terminima svjetskog modela, suprotstavljene su one snage koje prouzrokuju povećanje broja pučanstva i zaliha kapitala (po želji visoka veličina obitelji, niska djelotvornost kontrole rađanja, visoka stopa kapitalnih ulaganja) i one koje uzrokuju opadanje broja pučanstva i zaliha kapitala (oskudica hrane, zagađivanje, visoka stopa deprecijacije ili zastarijevanja).«

Tu mehanička relacija zamjenjuje povijesnu, a prirodna društvu, pa i kapital funkcionira kao puka veličina bez društvenog značenja. Radi se o svojevrsnom oživljavanju Malthusovih postavki o neposrednoj međuzavisnosti viška stanovništva od viška produkcije, i viška potrošnje od viška stanovništva, koje je već Marx oborio pokazavši da različitim društvenim načinima proizvodnje odgovaraju i različiti načini povećanja stanovništva i prenaseljenosti. Prekobrojno je stanovništvo povijesno određen odnos, granicama koje su postavili određeni uvjeti proizvodnje, a ne nekim apsolutnim granicama raspoloživih sredstava za život.⁷

Začetnik modelskog prikazivanja svijeta Jay W. Forrester, na čijem se naučavanju zasniva spomenuti elaborat što ga je po naredbi Rimskog kluba izradila grupa znanstvenika na sveučilištu MIT, pošao je od uvjerenja da ljudski um nije u stanju tumačiti ponašanje društvenih sistema jer su to, po njegovoj definiciji, nelinearni sistemi povratnih veza sa višestrukim petljama retroaktivnog djelovanja. Mentalni modeli, slike svijeta, po kojima se inače ponašamo i donosimo dalekosežne odluke, ne mogu svojim intuitivnim načinom predvidjeti sve implikacije onoga što zamišljamo i predložimo, jer su mnogostruke interakcije među skupovima različitih varijabli jednostavno nesagledive. I kompjuterski modeli, priznaje Forrester, potječu iz istog izvora iz kojih i te mentalne predodžbe, ali se oni bitno razlikuju od njih po tome što su kompjuterski modeli eksplicitni i što je njihov matematički jezik nedvosmislen. U ovom slučaju riječ je o modelima čiji se iskazi odnose na strukturu sistema, a ne na njegov statistički opis. Stoga takav model nužno sadrži pretpostavke o samom sistemu, pa može biti pouzdan, kaže Forrester, samo onoliko koliko je točna ekspertiza koja stoji iza njegove formulacije, to jest koliko zahvaća suštinu društvenog sistema. Jer, danas više nije problem u nedostatnim podacima već u našoj nesposobnosti da iz raspoloživih informacija ispravno sagledamo posljedice.⁸

Ta je Forresterova konstatacija prihvatljiva, jednako kao i njegovo mišljenje da se nalazimo na pragu nove ere u krčenju ljudskih puteva, pa su od presudne važnosti naponi da se dođe do boljeg razumijevanja naravi društvenih sistema. Ali, u tome i jest ključno pitanje: kako se poima društvo, po čemu se i kako razlučuju njegove strukture.

»Granice rasta« govore o svijetu kao cjelini i polaze od određenog pojma totaliteta, ali ne preciziraju društveno-povijesnu prirodu toga pojma. One podrazumijevaju 'svijet' i 'čovječanstvo', ali ne i svijet kapitalizma. Kad bi taj izvještaj precizirao svoj pojam totaliteta, onda bi se morao izložiti djelovanju svoje vlastite analize, to jest analizirati same pretpostavke povijesnog bića u čije ime tumači stanje svijeta. Tada predmet njegove analize ne bi više bili 'zajednički problemi čovječanstva', već problemi što ih kapitalizam u svom državno-monopolističkom obliku generira i reproducira i u nacionalnim i u svjetskim razmjerima. Onda bi i kritička inicijativa što ju je poduzeo rimski konzorcij industrijskih velikana bila odista eksplicitna i nedvosmislena.⁹

I dosad je građanska misao u svojim najlucidnijim momentima uspijevala dati značajna indirektna osvjetljenja pojedinih kritičkih faza evolucije modernog kapitalističkog društva. Galbraithova teorija 'države blagostanja' u jeku privrednog procvata i golemih teh-

ničko-tehnološki pothvata javnog poduzetništva, podržavanog snažnim državnim fondovima u toku petog i šestog desetljeća, nije značila ništa drugo nego idejno-teorijsko dokrajčivanje ostataka liberalnih koncepcija i afirmaciju državno-monopolističkog stadija u razvitku kapitalizma. Jednako tako i »Granice rasta« jesu prije svega ideološki izraz prerastanja državno-monopolističke faze u novu organizacijsku fazu kapitalizma što se ostvaruje u sklopu multinacionalnih kompanija, koje su postale prirodan oblik internacionalizacije kapitala u zreom kapitalizmu. To je sada implicitna kritika državno-monopolističkog kapitalizma i njegove nespособnosti da i dalje sačuva osnovne pretpostavke kapitalističke društveno-ekonomske formacije, to jest: privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, klasnu vlast tih vlasnika i njihovu odgovarajuću klasnu svijest. Još u Galbraithovim analizama bila je uočljiva tendencija krupnih korporacija da prerastu granice nacionalne privrede i da u sprezi sa državnom vlašću afirmiraju svoju snagu u svijetu kao cjelini. Sada multinacionalni kapital koji predstavlja snažan ali još uvijek ne i dominirajući društveno-ekonomski odnos, eksplicitnom kritikom ideologije obilja inicira konfrontaciju starog i novog tipa kapitalizma. Razumljivo je da ta kritika ne može doseći bit svoga sadržaja; da bi to mogla, morala bi nadići svijet pojava i promisliti same temelje kapitalističkog načina proizvodnje života.¹⁰

Kao znanstvena disciplina ekologija je stara svega stotinjak godina. Njen osnivač Ernst Haeckel (*Natural History of Creation*, 1868) zamislio ju je kao poddisciplinu zoologije koja bi istraživala sveukupnost odnosa između životinjskih vrsta i njihove neorganske i organske okoline. Kasnije, koncepcija eko-sistema proširila je tu disciplinu na shvaćanje uzajamne zavisnosti svih mikro i makro stanovnika određenog područja biosfere. Uključivanje čovjeka u tu koncepciju učinilo je od ekologije veoma hibridnu disciplinu i izazvalo pometnju između dotad više-manje jasno razlučivanih kategorija i metoda prirodnih i društvenih znanosti.

Ako se ekologija uzme kao polazište u prognoziranju društvenih pojava, onda to mora dovesti do spornih pitanja koja se ekološki ne mogu razriješiti. Zato je i masovni ekološki pokret, potaknut hipotezama o budućnosti industrijalizacije, pored znanstvenih argumenata koji dijelom potječu iz biologije, asimilirao i čitav niz najčešće prikrivenih političkih motiva i interesa u jednu veoma konfuznu ideologiju.¹¹

Nesumnjivo, sve te probleme valja tretirati u jednom sveobuhvatnom okviru, ali ne samo ekološki i ne samo zato što ekološke posljedice (zagađenost oceana i atmosfere, širenje radioaktivnih izotopa i klimatske promjene) odista poprimaju svjetske razmjere.

U pitanju je čovjek, pa se posredovanje između cjeline i dijela, podsistema i globalnog sistema ne može objasniti biologijski. To je posredovanje društvenog karaktera i njegovo objašnjenje iziskuje razrađenu teoriju društva i uvažavanje temeljnih pretpostavki o povijesnim procesima koje ekologija kao znanstvena disciplina ne može pružiti.¹²

Stoga kritika ekologijskih stavova i ideoloških uobličjenja na osnovi saznanja ekologije ne smije ostati na razini ideologije. Takva je kritika u opasnosti da i sama postane ideologijska, ako umjesto kritičke intervencije u metodološka istraživanja stvarnosti kroz teoriju i praksu, postane sredstvo obrane od same stvarnosti. Tom primjedbom Enzensberger aludira na neke tendencije ljevice i doktrinarnog marksizma u tumačenju ekoloških problema, koje su sklone 'kapitalizam kriviti za sve' i poricati relevantnost tih problema za zemlje socijalizma. Tek kad se kapitalizam shvati kao način proizvodnje, a ne samo kao odnos vlasništva, mogu se i ekološki problemi odista marksistički shvatiti kao poremećaji u mišeni materije između čovjeka i prirode, kao proturječnost između upotrebne i razmjenske vrijednosti koju ni socijalističko društvo još nije prevladalo. U njemu kao prijelaznom društvenom sistemu kapitalistički način proizvodnje u suštini i dalje postoji: uza sve nove elemente koje socijalistički društveni oblik donosi, u njemu još nije povijesno prevladan najamni odnos i sama robna proizvodnja, a upravo to vrši presudan pritisak na političku sferu i na odnose među ljudima. I sam razvoj društveno-ekonomskih odnosa u suvremenom svijetu, naročito posljednjih decenija, sve očitije pokazuje da proizvodne snage ne samo da nisu nezavisne od proizvodnih odnosa, nego i to da svaki pokušaj radikalnih promjena u proizvodnim odnosima implicira i promjenu naravi proizvodnih snaga, to jest promjenu načina njihove upotrebe.¹³

Velika akcija Ujedinjenih naroda, pokrenuta u slijedu rezolucija Generalne skupštine iz 1968. i 69. godine, koja je nakon svestranih priprema dovela do Stockholmske konferencije o čovjekovoj okolini (1972), zasnivala se na znanstvenom uvidu u ozbiljnost poremećaja globalne ekološke ravnoteže, ali u nastojanju da mobilizira svjetsko javno mnijenje i postigne konsenzus o okolinskoj etici među svim državama članicama, ta inicijativa nije propustila uočiti koje su i kakve snage u pitanju i kakvi su društveno-povijesni konflikti posrijedi, premda ih nije nazvala njihovim pravim imenom.

Čovjek je oduvijek živio u dva svijeta: u svijetu prirodnih stvari iz kojih potječe njegova fizička egzistencija, i u svijetu oruđa i artefakata, društvenih i političkih institucija, koje je on za sebe iskovao. Razvoj u kvantitativnim aspektima ljudske akcije doveo

je do kvalitativnih modifikacija fizičke osnove čovjekove egzistencije. Stoga se ne radi o prekomjernom porastu populacije naše planete i o načetosti pragova izdržljivosti njenih prirodnih sistema, nego također i prije svega o poimanju ekonomskog rasta i o neophodnom prijelazu od kvantitativnih na kvalitativne kriterije njegovih pokazatelja, ističe se u materijalima spomenute Konferencije.¹⁴

Do 2000. godine svjetska populacija dostići će brojku od 7 milijardi stanovnika, a 3/4 toga broja bit će u slabo industrijaliziranim zemljama. Zbog internih migracija urbani rast bit će dvostruko brži od ukupnog rasta populacije, pa će u jednoj generaciji, da bi se smjestilo toliko stanovništvo, biti potrebno izgraditi više građevina nego u čitavoj ljudskoj povijesti. U naseobinama ljudske su aktivnosti najintenzivnije i tu se dešavaju najdramatičnije promjene prirodne okoline; ta čovjekom stvorena okolina ima najkoncentriraniji i najdublji utjecaj na čovjeka.

Minimalni uvjeti prihvatljivosti okoline moraju sadržavati skrovište, zaposlenje i zadovoljenje bioloških, društvenih i kulturnih potreba. Stoga planiranje ne smije više slijediti jednostrane i krute obrasce, već mora biti shvaćeno kao *krajnje fleksibilan proces*, sa dinamičkom interakcijom između planiranja i izvođenja. Za takvo planiranje neophodno je utvrditi *okvir koordinacije* istraživanja u svim disciplinama prirodnih i društvenih znanosti, vodeći računa o tome da ni najbolja istraživanja nemaju značenja sve dok se ne uspostavi stvarna komunikacija između onih koji rade na istraživanju i teoriji, i onih koji rade na programima i akciji. Uz to valja osigurati i aktivno sudjelovanje najšire javnosti u poslovima planiranja i upravljanja ljudskim naseobinama. To će sudjelovanje imati smisla samo pod uvjetom dobre obaviještenosti svih sudionika.¹⁵

U brojnim pripremnim istraživanjima za konferenciju u Stockholmu, za koju je prikupljena ogromna građa od preko 10.000 stranica, posebna međunarodna grupa eksperata imala je zadatak da ispita kako se takvo stanovište o planiranju okoline može smjestiti u razvojne perspektive zemalja u razvoju, u kontekstu njihovih urgentnih potreba. Izvještaj te grupe (Founex, lipanj 1971) potvrdio je da, barem teoretski, sukob između razvoja i okoline nije neizbježan, već se naprotiv okolina i razvoj mogu uskladiti i uzajamno podržavati, ukoliko sam *obrazac razvoja* jednakovrijedno postavlja okolinske ciljeve sa ekonomskim, socijalnim i kulturnim ciljevima. Ali, napominje izvještaj, okolinske akcije industrijaliziranih zemalja mogu imati dubok i mnogostruk utjecaj na rast i vanjske ekonomske odnose zemalja u razvoju.¹⁶

Borba za doličnu okolinu nije ništa drugo nego zahtjev da čovjek bude kadar da se potpunije razvija. Okolina, kao materijalna kultura, nosilac je sistema vrijednosti. To shvaćanje okoline kao dimenzije ljudskog razvoja bitno je političko pitanje, pa i praktične solucije tih problema očito zavise od vladajuće političke ideologije. No, ostaje činjenica da bi u konačnoj analizi sve prihvatljive solucije morale voditi zadovoljavanju temeljnih potreba čovjeka koji, zahtijevajući da ima više, u isti mah teži da bude više.

Što se znanstvenika tiče, ne bi se moglo reći da je konačni cilj njihova istraživanja njihova glavna preokupacija. Stoga odgovornost za okolinu leži na više razina: političkoj, znanstvenoj i individualnoj. Oni koji odlučuju morali bi znanstvenom istraživanju odrediti prioritete u skladu sa stvarnim ljudskim potrebama; znanstvenici ne bi trebali preuzimati uloge donosioca odluka, ali im je moralna dužnost da razmisle o ciljevima svojih nastojanja; pojedinac, pak, svojim ponašanjem i svojim stavom prema postignućima tehnologije mora afirmirati svoja opredjeljenja i svoju slobodu. Ipak, ne može biti efikasne akcije sve dok se ne preispitaju strukture donosioca odluka, dok se ne osigura da prihvaćena politika odražava opće interese umjesto interesa moćnih grupa.

Rastuća svijest da se pojam okoline zglaba u samom čovjeku i da razvoj treba vratiti njegovoj izvornoj svrsi, povećanju ljudske dobrobiti, odražava se u aspiracijama za fizičkom i duhovnom zaštitom i sigurnošću, za *značitom okolinom*, u kojoj čovjek da bi kao čovjek preživio mora naći svoj smisao i svoja ljudska obilježja, svoju orijentaciju i svoj sistem vrijednosti. U njoj mora mu biti otvoren pristup drugima i omogućeno saobraćanje s njima, da bi razmijenio svoje doživljaje i iskustva, da bi obnovio svoje tijelo i razonodio svoj duh. Neugodnosti i smetnje što ih loša okolina uzrokuje, od buke do fizičke i estetske zagađenosti, pojedinac doživljava kao napad na integritet svoje ličnosti. Ta se osjećanja nužno pretvaraju u tjeskobu, pa mnoge adaptacije i akulturacije u stvari znače deformaciju.

Borba za okolinu jest točka konvergencije najvećih socijalnih problema suvremenog čovječanstva, sa velikim sukobom između razvijenosti i nerazvijenosti. Okolina je slika društva prožeta njegovim vrijednostima, odražava njegovo stanje i njegovu spremnost za razvoj. Zla i nedaće okoline nešto su drugo nego puka cijena plaćena za progres: to su simptomi duboke krize u samoj evoluciji modernih društava. Nikakva dugoročna rješenja ne mogu biti nađena izvan toga konteksta.

Zato svaki čin uređenja okoline, svaka intervencija u odnos između čovjeka i onoga što ga okružuje, svaka procjena vrijednosti koje

su u pitanju kad je o tome riječ, implicira odluke političke naravi. Valja reći i to da je i sama definicija pojma okoline politička — ona može biti konzervativna, progresivna ili pak revolucionarna.¹⁷

Stavljajući na raspolaganje svoju znanstvenu, tehničku i kadrovsku aparaturu i zalažući se za široki program međunarodne suradnje i koordinacije na maksimalno efikasnom korištenju raspoloživog znanja i sredstava u problematici okoline i razvoja, Ujedinjeni narodi su konferencijom u Stockholmu pokazali svoju načelnu otvorenost i prema društvenim promjenama što neminovno vode socijalizmu kao svjetskom povijesnom procesu. I mnoge radikalne frakcije i internacionalno povezane grupe ekološkog pokreta, okupljene na brojnim neslužbenim skupovima i manifestacijama, izrazile su tom prilikom i svoju spoznaju da će ekološki pokret, ne uloži li svoje napore prema temeljitim promjenama u svim oblastima života, ostati puki zaštitni ventil postojećeg društveno-ekonomskog poretka.¹⁸

Ipak je i u tim dokumentima, kao i u većini aktuelnih tumačenja krize svjetske okoline, koja je latentna i permanentna baš kao i kriza čitave kapitalističke civilizacije, *svijet rada* ostao prikriven i deproblematiziran. Deproblematizirao ga je moderni kapitalizam svojim djelomično uspješnim pokušajem pseudosinteze svih sfera društvenog života u sferi potrošnje, zavodeći njome i psihosocijalnu sferu ljudskih motivacija. Stoga se sadašnja kriza okoline, koja se manifestira i kao kriza ideologije obilja, ne može razriješiti, niti kritika te ideologije može biti temeljita, bez potpune demistifikacije toga zaobilaska. A sprovede li se do kraja, taj zahtjev znači ne samo reviziju vladajućeg ekonomskog poretka, nego i temeljiti prevrat u svjetskom društvenom sistemu kao dominantno kapitalističkom.

U poznatoj knjizi »Civilizacija na raskršću« Radovan Richta je pokušao razaznati unutarnju logiku kojom znanstveno-tehnološka revolucija i sama nagoviješta te promjene i vrši pritisak u tom pravcu. On je industrijsku civilizaciju poistovetio sa kapitalističkim načinom proizvodnje, a civilizacija koja će joj slijediti bit će u svom razvijenom vidu civilizacija ostvarenog socijalizma. To je perspektiva integralne mijene proizvodnje i čitavog ljudskog svijeta koja se zasniva na stalnoj strukturalnoj promjeni proizvodnih snaga, u kojoj znanost postaje osnovna nezavisna varijabla pri vrednog sistema i odlučujući parametar rasta nove civilizacije.

Svaki specifični oblik proizvodnje i tehnike, kaže Richta, implicira izvjesnu društvenu određenost i odgovarajuću strukturu društvenog života. Industrijskoj revoluciji otvorili su put kapitalistički

uvjeti proizvodnje, to jest osamostaljivanje sredstava za rad, razdvajanje upravljačke i izvršne djelatnosti, odvajanje intelektualnog rada i njegova koncentracija u stroju nasuprot ljudske radne snage. Stoga kapital kao proizvodni odnos predstavlja logiku industrijalizacijskih kretanja. Socijalističko društvo nastavlja dovršavanje industrijske revolucije sa tek djelimičnim ublažavanjem njenih tipičnih posljedica. Industrijalizacija se, smatra Richta, ne može preskočiti, ali ona spada u pretpostavke i polazišta, a ne u ciljeve socijalističkog razvitka. Socijalističko društvo mora stvoriti vlastiti civilizacijski fond koji prelazi granice industrijskog sistema.

Znanstveno-tehnološka revolucija takav je civilizacijski proces koji zahtijeva razvijanje stvaralačkih sposobnosti svakog čovjeka. Ona svojom unutarnjom logikom ukazuje na mogućnost da se prevlada stara podjela rada i da se nadoknadi svjesnom organizacijom ljudske suradnje u kojoj je ukinuta suprotnost između izvršne i upravljačke djelatnosti. To je socijalni proces koji obuhvaća ne samo razvoj sredstava rada nego i takav društveni razvoj koji će dovesti do radikalnih promjena u svim dimenzijama života. Istina, socijalno-klasna suština kapitalizma nije se izmijenila, ali se mijenjaju uvjeti u kojima se odvija samovrednovanje kapitala, što izaziva promjene u cijelom procesu reprodukcije. Jer, smatra Richta, brže kretanje znanosti i njene primjene postaje samostalni društveni činilac, specifična elementarna sila iznad ljudi, zemalja i sistema. S druge strane, nastanak je znanstveno-tehnološke revolucije i iznutra povezan s prodiranjem socijalističkih tendencija u tijelo suvremenog svijeta. Kapitalizam je moguće pobijediti samo tako što će biti prinuđen da maksimalno primijeni proizvodni napredak.

Povijest moderne civilizacije jest povijest gradova kao dinamičnih centara opće podjele rada i materijalne opreme tercijarnih djelatnosti. Zbog stalnog povećanja koncentracije stanovništva i proizvodnje grad nije uspio riješiti elementarni problem stanovanja, pa kriza njegove ekologije i eksplozija megalopolisa traže fundamentalnu reviziju cjelokupne životne okoline u pravcu formiranja polifunkcionalnih predjela u cijelim područjima, zemljama ili kontinentima, da bi se ostvarila poželjna integracija procesa stanovanja, rada, transporta, usluga, kulture i rekreacije kao intenzivne kultivacije ljudskih snaga.

Nesavladana ekologija grada najbolje pokazuje u kojoj je mjeri civilizacijski proces generalizirao socijalni karakter bolesti. Porast količine mutagena može nepovoljno djelovati i na samu ljudsku genetiku, a indirektno posljedice tehničkih prevrata koje se manifestiraju u neurozama i emocionalnim konfliktima dovode u pitanje i samu sposobnost čovjeka da upravlja svojom vlastitom evolucijom.

Industrijska civilizacija isključila je subjektivnost masa iz svojih procesa, u industrijskom sistemu opredmećeni rad nastupao je protiv živog rada kao vladajuća moć. Radnik u vlastitom radu nalazi samo tuđu objektivnost i tuđu subjektivnost. Tu su krajnje granice industrijske civilizacije, na tome se temelji i Marxova kritika. Tu je temeljni uzrok socijalne traumatizacije tehnički razvijenog svijeta. Visoka automatizacija upravljanja proizvodnim procesima zahtijeva danas suodlučivanje svih zaposlenih. To je plafon s kojim se sudara industrijski menadžerski sistem, jer se za riječ neodložno javlja *ljudska subjektivnost* epohe znanstveno-tehnološke revolucije.

Richta u tom zahvaćanju društvenog razvitka u samu civilizacijsku bazu ljudskog života vidi suštinsku promjenu *elementarnih zakonitosti povijesti*. Dok su se dosadašnji povijesni procesi i pojave mogli tumačiti i izvoditi iz logike industrijske civilizacije, nove tendencije i pojave označuju promjenu zakonitosti same civilizacije. Znanost kao proizvod čitavog dosadašnjeg civilizacijskog razvoja postaje producent civilizacijskog razvitka novog smjera. Ona mora odgovoriti i na pitanje integracije vrijednosti dosadašnje epohe i kakav će *novi tip humanosti* nastupiti. Da bi se to pitanje teorijski uopće moglo obuhvatiti, potrebna je dublja metodologijska osnova koja spaja objektivnu spoznaju sa samorefleksijom, potreban je novi sistem znanosti o čovjeku. Bez takvog pristupa, bez unutarnje sinteze znanosti koju je predviđao Marx, moglo bi se socijalističkom društvu dogoditi da promaši ljudske dimenzije koje znanstveno-tehnološka revolucija otvara i nudi, zaključuje Richta.¹⁹

To Richtino rezoniranje, kao pokušaj sinteze analitičkih uvida u tokove suvremenog razvitka, što ih je pripremila interdisciplinarna grupa uglednih čehoslovačkih znanstvenih radnika u vrijeme Dubčeka, ostala je bez »magistralnog teorijskog osmišljavanja revolucionarnog proletarijata kao subjekta historijske prakse novog revolucioniranja proizvodnje«, a bez toga i svaki »teorijski koncept komunističkog potencijala modernih proizvodnih snaga ostaje krajnje nedovoljna, historijske istine lišena apstrakcija.«²⁰

Zamjećujući te bitne propuste u Richtinom pokušaju, Vidaković upozorava i na relativnu nerazvijenost tog pravca istraživanja i konkretnog spoznavanja međusobne uvjetovanosti revolucionarne proleterske prakse i praktičnog otkrivanja, artikuliranja i ozbiljenja komunističkih mogućnosti modernih proizvodnih snaga, što je posljedica podjednako krize praktičnih programa i inicijativa u vodećim organizacijama radničkog pokreta, kao i netrpeljivosti oficijelnih ideologa socijalizma. Dok kapitalistička proizvodnja upreže u svoja kola znanstveno-tehnološku revoluciju, enormno

pojačavajući i proširujući sve dimenzije antagonističkih podjela proizvodnje i društva, dotle teorijski oportunistički u radničkom pokretu i socijalizmu ostaje zakočen nedijalektičkim poimanjem povijesne pokretačke uloge proizvodnih snaga.²¹

Ta ocjena, dana početkom sedamdesetih godina, morala bi pretrpjeti značajne korekture, jer je upravo u međuvremenu došlo do izvanrednog oživljavanja ne samo praktične političke aktivnosti u međunarodnom radničkom pokretu, nego i do posve novih, teorijski produbljenih tumačenja marksističkog poimanja uloge proizvodnih snaga u razvoju društva.²² Pri tome je istaknuta bitna spoznaja da proizvodne snage i proizvodni odnosi nisu nezavisni 'entiteti' i da njihova interakcija nije mehanička. Upravo zato što predstavlja dijalektičko jedinstvo proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, način proizvodnje određuje suštinu jedne društvenoekonomske formacije. Nalazeći se u jednoj cjelini s proizvodnim odnosima (sjedinjene ne vanjskim vezama, nego vezama cjeline kojoj zajedno pripadaju) i određujući društveni sistem kao ta cjelina, proizvodne snage nose bitna socijalno-klasna obilježja.²³

Društveni proces proizvodnje ima dva aspekta, ističe Gianfranco La Grassa, i artikulira se prema dvostrukoj strukturi relacija koje su međusobno integrirane. S jedne strane postoji relacija između čovječanstva (subjekta) i prirode (objekta), koju čovječanstvo prisvaja zbog potreba vlastitog života. To je relacija čiji su posrednik stvari, sredstva rada. Tu relaciju 'udvostručava' relacija između čovjeka i čovjeka putem društvenih klasa, a ovu opet posređuje onaj realitet koji čine sredstva rada. Od tih dviju relacijskih struktura odlučujući značaj ima društvena struktura od koje zavisi svaki specifičan način prisvajanja prirode. Sam sadržaj stvari koje posređuju između dvaju nivoa relacija (prirodnog i društvenog) u osnovi zavisi od društvene strukture, pa se svaki dani društveni način prisvajanja prirode služi svojim specifičnim sredstvima za to prisvajanje. Revolucionarna borba u prijelaznom periodu mora razbiti i rastvoriti taj debeli materijalni pokrivač pod kojim se skrivaju stari odnosi proizvodnje, da bi ponovno spojila i reorganizirala materijalne elemente oko nove noseće strukture, to jest novih proizvodnih odnosa. Zato je za potpuno izvršenje toga zadatka od bitne važnosti sposobnost revolucionarne klase da jasno shvati mogućnost i nužnost modificiranja društvene objektivnosti procesa proizvodnje, da razazna sve probleme koje postavlja tip razvitka proizvodnih snaga koji valja osporavati. Premda proizvodne snage koje se razvijaju na bazi proizvodnje i reprodukcije kapitala idu u pravcu sve potpunijeg podružtvljavanja raznih vidova procesa proizvodnje i u ogromnim razmjerima povećavaju čovjekovu moć da koristi prirodu, ne treba zaboraviti da se to postiže u takvom društvenom procesu koji stalno reproducira

podređenost proizvođača kapitalu i produbljuje odvojenost radnika od objektivnih uvjeta njihove proizvodne djelatnosti. Jer, zaključuje La Grassa, ne postoji ekonomsko-tehnički 'prostor' odvojen od društvenog 'prostora', već postoji samo jedan jedinstveni društvenoekonomski prostor u kojem 'društveno' daje oblik razvitku 'ekonomskog'.²⁴

Sadržaj te 'društvenosti' unutar danog društveno-ekonomskog prostora određuje i definiciju znanstvenosti i granice znanstvenih oblasti, sam jezik i predmete znanosti pa i njene implicitne ideološke značajke. To je pitanje također odnedavno u središtu kritičkog razmatranja nezavisnih marksističkih teoretičara, lijevih intelektualaca i mnogih znanstvenih radnika koji uviđaju da vladajuća klasa uobličava i znanost u svoju korist. Suvremeno društvo uskraćuje etiketu znanosti i znanstvenog svim znanjima, sposobnostima i kvalifikacijama koje nisu integrirane u kapitalističke odnose proizvodnje, konstatira André Gorz. Ono je tu etiketu rezerviralo samo za ona znanja i sposobnosti koja se prenose zvaničnim sistemom obrazovanja, a znanja stečena na autonoman način, ma kako bila djelotvorna, »ne ulaze u kategoriju glavne kulture jer se ne slažu s hijerarhijskom podjelom rada koja je karakteristična za kapitalizam.«²⁵

Selekcija koju vrši to društvo, u kojem autoritet ne zavisi od sposobnosti već sposobnost od funkcije autoriteta, čini znanost nedostupnom ne zbog teškoća u znanstvenom postupku, već zbog toga što je u toj znanosti razvitak teorije odsječen od prakse i života, od potreba i djelatnosti ljudi. Moderna je znanost rođena u kontekstu građanske kulture i ona nikad nije imala mogućnosti da postane popularna znanost, njen je stručni jezik razdvojen od svakodnevnog govora i oslanja se na potkulturu tehno-znanstvenog tipa, koji se može primjenjivati samo u kombinaciji s drugim takvim potkulturama u okviru velikih industrijskih institucija. Zato, bilo da se radi o teorijskom ili tehničkom, općem ili specijaliziranom, znanstvenom znanju i obrazovanju, ono u životu i autonomnim djelatnostima ostaje najčešće neupotrebljivo čak i za one koji ih steknu.

Znanost je funkcionalna u odnosu na društvo i dominaciju kapitalista ne samo zbog podjele rada, koja se odražava u jeziku, ili zbog određivanja i usitnjavanja njenih disciplina. Ona je funkcionalna prije svega po načinu kako izvjesna pitanja postavlja radije nego neka druga, i po tome što 'ne postavlja' pitanja koja sistem nije u stanju riješiti. U istoj mjeri u kojoj je industrija otkrivala da znanost može biti proizvodna snaga, u istoj je mjeri proizvodnje znanstvenog znanja potčinjavala podjeli rada koja vlada u proizvodnji svake druge robe. Znanstveni je rad pretrpio istu evoluciju

kao i proizvodni rad. Funkcija poslodavaca sastojala se upravo u spajanju rada koji su oni sami razdvajali i rasparčavali, zasnivajući na monopolu te funkcije svoju moć. U znanstvenoj proizvodnji, u industrijalizaciji istraživanja koja je prouzrokovala pretjeranu specijalizaciju i fragmentaciju znanstvenog rada, vlada ista ugnjetačka hijerarhija kao i u samoj industrijskoj proizvodnji. Zato znanstveni radnici nisu u stanju da zahtijevaju ili steknu moć, nisu sposobni ujediniti se na klasnoj osnovi i definirati zajednički projekt i koncepciju cijelog društva. Tip znanja koji oni posjeduju individualno je i kolektivno potčinjen i ne može se okrenuti protiv kapitalističkog sistema iz jednostavnog razloga što nosi obilježja društvene podjele rada i kapitalističkih proizvodnih odnosa.

Znanstveni je radnik u isto vrijeme i proizvod i žrtva te i takve podjele rada. On bi mogao prestati da bude njena žrtva samo kad bi odbio da bude njen proizvod. To je veoma težak izbor: etički i politički u isti mah. Morao bi poći od spoznaje da je čitav napredak u znanstvenom i tehničkom poretku kao i u poretku vlasti loš kad stvara trajnu razliku između stručnjaka i nestručnjaka. »Znanje kao i sve ostalo nema vrijednosti ako nije namijenjeno da postane zajedničko dobro svih.«²⁶

Taj zahtjev od znanstvenih radnika iziskuje ne samo internu kritiku znanstvene prakse, nego i eksteriorizaciju te kritike, kao i prihvaćanje materijalističke koncepcije znanstvene djelatnosti koja uzima u obzir cjelokupnu društvenu stvarnost. Mnogi su znanstveni radnici već svjesni svoje pasivnosti i nemoći koja uz njihov prećutni pristanak dovodi do visokih tehničkih postignuća, ali i do posvemašnjeg teorijskog nestanka znanosti u svakidašnjici. Novi oblici kritike mogli bi nastati upravo iz te svijesti o dvostrukoj njihovoj inkompetenciji. Ukidanje razlike između znanstvenog znanja i empirijskog znanja širokih slojeva, koju održava vladajuća ideologija, implicira radikalnu modifikaciju i same 'znanosti'. Kolektivno prisvajanje znanstvene racionalnosti nije moguće ako znanstvenici ostanu puki specijalisti i ako se ne prihvate ideološko-političke borbe i izvan svojih institucija. Tek tada bi, »polazeći od znanosti takve kakva jest, prikrivena ili negirana u svakodnevnici, bio moguć jedan masovan rad u kojem bi znanstvenici, da bi odigrali svoju ulogu, morali odbaciti svoj elitizam i paternalizam, razmjenjivati svoja teorijska znanja sa praktičnim iskustvima ostalih, da bi zajedno s njima ponovno zagospodarili znanjima zgusnutim u predmetima i tehnicima čija prividna neutralnost prikriva (isti-na, sve lošije i lošije) određenu političku i ideološku ulogu.«²⁷

Te analize, te konstatacije i ti kritički stavovi posve su u opreci sa apologijom znanstveno-tehnološke revolucije i sa očekivanjima koja su u njoj vidjela spasonosni lijek protiv svih boljki kapitalizma

i svih *ne*daća socijalističkih zemalja. Jasno se pokazuje i to da revolucioniranje proizvodnih snaga nikako nije moguće izjednačiti sa socijalnom revolucijom. Nikakva ni evolucija ni revolucija kapitalističkih proizvodnih snaga ne može sama po sebi prevladati granice kapitalističkog načina proizvodnje; najviše što ona može učiniti jest da dalje razvije materijalne preduvjete za socijalizam. Zato, primjećuje Jorge Semprum, 'znanstveno-tehnološka revolucija' i nije revolucija. Pošto je kapital najveća prepreka univerzalnosti, koja mu je inače kao tendencija svojstvena, latentnu univerzalnost kapitala valja zamijeniti *stvarnom univerzalnošću* socijalističke revolucije.²⁸

Zato bi i poimanje civilizacije (i kulture), za razliku od raznih više ili manje prihvatljivih tumačenja okvirnih veza koje ona čini između prirode, društvene organizacije i ideologije, valjalo svesti na *oblik organizacije korištenja upotrebni*h vrijednosti, kako to predlaže Samir Amin.²⁹

U mnogim pretkapitalističkim društvenim formacijama postojala je robna razmjena, kaže on, ali ni u jednom obliku robne proizvodnje razmjena nije bila dominantna. Stoga se ni pojmovi razmjenske i upotrebne vrijednosti nisu mogli formirati prije generalizacije robnog oblika u kapitalizmu, kad je robni oblik zadobila ne samo radna snaga nego i čitav društveni proizvod.

U pretkapitalističkim društvima upotrebna je vrijednost shvaćena neposredno, kao višestruka realnost, pa nije ni postojala kao apstraktni i uopćeni pojam. Postojale su samo konkretne vrijednosti u množini i one su u isto vrijeme bile i društvene i individualne. Zato u pretkapitalističkim formacijama ni ekonomija nije zasebna oblast koja bi nagovještala postojanje drugih oblasti društvenih neekonomskih aktivnosti. Upotrebne vrijednosti, naprotiv, obuhvaćale su čitav društveni život, sve materijalne i nematerijalne stvari koje zadovoljavaju potrebe čovjeka i kao društvenog bića i kao pojedinca. Isto tako za pretkapitalističkog čovjeka nije bilo razlike između radnog vremena i vremena posvećenog drugim društvenim aktivnostima.

Čovjek kapitalističkog svijeta izgubio je tu *neposrednu percepciju upotrebni*h vrijednosti. Bez obzira na socijalni položaj on je prije svega potrošač. Kad bi kultura bila uvjetovana neposrednim i potpunim poimanjem svih upotrebni

h vrijednosti, materijalnih i nematerijalnih, u njihovoj jednovremenoj sveukupnosti, onda, kaže Amin, kapitalizam uopće ne bi imao kulture. On je njena negacija, jer čini da robno sve više i stalno potiskuje ne-robno. Razmjenska vrijednost prevladava u čitavom društvu i u svakodnevnoj društvenoj stvarnosti. Ona u krajnjoj liniji određuje i svaku upotrebnu

vrijednost, pa je tako srušena i sama historijska osnova razmjenske vrijednosti, koja je u početku bila upotrebna vrijednost. Da bi takav društveni sistem mogao funkcionirati, ekonomsko otuđenje je neophodno. Neophodna je i ekonomska znanost koja je, kao odraz potreba krive svijesti, u stvari ideologija, izgrađena na apsurdnoj hipotezi jednostrane određenosti društva koje negira upotrebne vrijednosti, premda se u cjelini zasniva na pretežnosti upotrebničkih vrijednosti kao isključivo razmjenskih.

Zato socijalističkog društva (i civilizacije) nema bez ostvarenja osnovnih postavki socijalističke »utopije«: bez zamisli o stvaranju neotuđenog društva. Onaj tko ne želi da zamisli neotuđeno društvo, kaže Amin, prihvaća otuđenje, pa samim tim postaje nesposoban da znanstveno sagleda društvena zbivanja. »Stvarno i potpuno neotuđena znanost još ne postoji; ona može biti dovršen produkt samo jednog neotuđenog društva; ali se ona može nazrijeti, kao što se može naslutiti oslobođenje čovjeka čim je jednom shvaćena njegova iskrivljena svijest.«³⁰

Problemi socijalističkog društva nisu i ne mogu biti oni isti koje razmatra današnja otuđena znanost. Rosa Luxemburg je bila u pravu, nastavlja Amin, kad je tvrdila da nestajanjem razmjenske vrijednosti i ponovnim uspostavljanjem neposrednog poimanja upotrebne vrijednosti politička ekonomija postaje bespredmetna. Jer, kad neposredno poimanje upotrebne vrijednosti ponovno bude uspostavljeno, vrijeme će ponovno postati totalno vrijeme. Nestat će dokolica i radno vrijeme kao njen komplement koji njome sada dominira. Stvari više neće biti funkcionalne stvari, već sastavni dijelovi cjeline, trajne onoliko koliko je to potrebno. I čovjek će ponovno umjeti vidjeti daleko, dok će stroju prepustiti 'proračune' efikasnosti smještene na njeno pravo mjesto. Prostor će se također povratiti, kao oslonac upotrebnoj vrijednosti. I bit će totalan. S ukidanjem najamnog rada nestat će i podjela rada, na fizički i intelektualni, na konceptivni i egzekutivni. S ukidanjem razmjenske vrijednosti nestat će i suprotnosti društveno-lično, grad-selo, kolektivni prostor-privatni prostor. Jer, »socijalizam nije samo kapitalizam bez kapitalista, na što su ga sveli socijaldemokracija, ekonomizam i praksa Istočne Evrope.«³¹

Znanstvena akcija i povijesni subjekt

Marginalni položaj dizajna kao zasebne tehničke prakse u općem razvoju proizvodnih snaga nije priječio da najlucidniji mislioci te djelatnosti uoče povijesne dimenzije okolinske problematike i da se u stanovitaj mjeri izdignu iznad socijalno-klasne određenosti svoje profesije kao cjeline. Pri tome, prelazeći profesionalne okvi-

re i praktične uvjete svoje djelatnosti oni su i kritičku misao dizajna izdizali do razine povijesnog mišljenja, protvrđujući tako i Fullerovu tezu da dizajn predstavlja točku u kojoj čovjek 'izvija vrat' u nastojanju da iskoristi svoj znanstveni potencijal.

Već je Gui Bonsiepe u rezimiranju teorijskog i praktičnog znanstveno-obrazovnog iskustva Ulmske škole naglasio da pitanje okoline ne može ostati sekundarno u odlukama da li i kako neko društvo ili društveni sistem može preživjeti, da se to pitanje ni pošto ne može odvajati iz konteksta proturječnih povijesnih okolnosti. Ulmska je škola uzdrimala konzervativno stanovište da se problemi dizajna mogu rješavati dizajniranjem i upozorila na potrebu da se promisli odnos dizajnera prema znanosti. Taj odnos, smatrao je Bonsiepe, mora se pretvoriti iz receptivnog u produktivni. Dizajner ne može ostati pasivni potrošač postojećeg znanosti, jer takav stav nema nikakve budućnosti.

Mogućnost da se pravlada eklektički stav dizajnera Bonsiepe je vidio u povezivanju različitih djelatnosti dizajna, od urbanog, arhitektonskog i produktnog do vizuelnog, u okviru jedne šire koncepcije okolinske znanosti, koja bi pored ostalog sadržavala ne samo dizajn okoline i znanost dizajna u užem smislu, nego bi jednako tako povezivala aktivnosti planiranja i upravljanja dizajnom.³²

U tome sklopu sociokulturna i komunikacijska okolina presudno djeluju na čovjeka. Te su interakcije slabo poznate i slabo istražene, ali se bez daljnjega može prihvatiti opće stanovište da okolnosti formiraju čovjeka, pa upravo zato i te okolnosti valja formirati ljudski. Ljudski je oblikovana ona okolina koja ne ometa razvoj i zadovoljenje društvenih i individualnih potreba. Ljudsko biće može izmijeniti svoj način života samo onda kad i okolina surađuje u tim njegovim nastojanjima. Stoga je jedini globalni odgovor na taj zahtjev: ukloniti sve iracionalne oblike vlasti čovjeka nad čovjekom. Jer u društvu organiziranom prema iracionalnim i nehumanim načelima, pojedinačni racionalizam biva poništen, zaključuje Bonsiepe.³³

Pitanje domašaja dizajna kao primijenjene racionalnosti zadire, dakle, u temeljno pitanje organizacije društva. To je latentni motiv i Maldonadovih teorijskih preokupacija koje on razvija uvijek u krajnjim konzekvencijama kao okolinsku problematiku. »Stvaranje naše okoline i stvaranje nas samih odista je, filogenetski i ontogenetski, jedinstven proces.«³⁴ Ako ekolozi 'ljudsku okolinu' promatraju kao tek jedan od mnogih podsistema koji tvore ukupni ekološki sistem prirode, oni su mu ipak voljni pripisati stanovito posebno 'ponašanje'. A to nije puka antropocentrička fikcija, jer se naš podsistem razlikuje po svojoj sposobnosti da rabi (i zlo-

rabi) svoje odnose sa ostalim podsistemima i da radikalno utječe na njihovu sudbinu. Taj 'agent provocateur' jest čovjekova svijest koja djeluje na svoje fizičko i socio-kulturno okruženje.

No, posve je očito da poseban *način* na koji svijest prisvaja realnost okoline odlučno utječe na konačno ustrojstvo te stvarnosti. Ako je rad s jedne strane činilac samoostvarenja, s druge strane je činilac otuđenja. Svijesti koju otuđenje rastače, slabi ili unižuje, uvijek odgovara određena stvarnost okoline koja se može dešifrirati jedino terminima otuđenja. Ali, ideja otuđenja, smatra Maldonado, kratkog je daha i može biti od pomoći samo do stanovite točke.

On je zapazio Marxovu dvojnju upotrebu pojma rada: kad Marx misli na Arbeit kao antropolog i ontolog, to čini uvijek u pozitivnom smislu, a kad govori kao ekonomista i revolucionar, onda je to uvijek u negativnom smislu. Maldonado, naime, drži da ni Marx ni itko drugi od najznačajnijih makrsističkih mislilaca nije prevladao tu pojmovnu dvojnost. On zna i to da je Marx teoriju otuđenja povezivao s teorijom emancipacije, ali mu je posve izmakla suština pitanja u tom kontekstu: Marxova problematika oslobođenja rada. Zato i pitanje što je to 'čovjekova okolina' on postavlja više kao pitanje apsolutnih nego povijesnih mogućnosti ostvarenja ljudskih težnji: »... uvijek smo, u krajnjoj liniji, upravo u našoj okolinskoj konotaciji uporno tražili (ali ne i nalazili) zadovoljenje jedne od najdubljih naših potreba kao živih bića: potrebu naše konkretne projekcije, potvrdu konačne opipljivosti svega onoga što na svijetu jesmo, činimo i želimo učiniti.«³⁵

Da bi se to pitanje postavilo povijesno, moralo bi implicitno sadržati i sam povijesni subjekt, to jest znati svoga stvarnog nosioca i njegovu vlastitu projekciju. Zato nije dilema konkretna projekcija ili utopija, kako Maldonado misli, niti je u pitanju sama *volja* da se ostvare odgovarajuće strukture, akcije i ponašanja, nego je bitno pitanje *čija* se volja ostvaruje.

Zalazeći u probleme upravljanja Maldonado ih postavlja u okvire faktuelnog svijeta, kao razgovor o upravljanju činjenicama koje valja projektirati ili inovirati, i kao 'negotium gestio' o preuzimanju odgovornosti. Ali i tu on ostaje na razini opće znanstvenotehničke definicije upravljanja kao spoznajnog i operativnog ponašanja putem kojeg se informacija transformira u akciju, priznajući da i taj proces kao i svi drugi ne može ne biti uvjetovan svijetom u kojem se i u čijoj se funkciji odvija. Ali se ustručava od povijesnog definiranja samog tog svijeta.

Polazeći od Bertalanffyjeve opće definicije da su društveni sistemi kao i svi biosistemi otvoreni, Maldonado uočava i njegovu distink-

ciju da je posebnost društvenih sistema u tome što se iz jednoga ne može izaći, a da se ne uđe u drugi. On također uočava da je tehnicitet u morfostatičkim procesima mnogo veći nego u morfogenetskim, kao i to da ne postoji mogućnost inovacija, a još manje revolucije, bez zasnivanja, planiranja i upravljanja tim procesima, ali ne pravi bitnu distinkciju između planiranog i planirajućeg, koja bi pobliže govorila o povijesnoj naravi subjektiviteta koji je tu u pitanju.

On i Blochu zamjera što konkretnu utopiju ne kolaudira u kontekstu akcije, i što oklijeva učiniti korak dalje i utvrditi da kritička svijest mora biti i kritička svijest tehničke procesualnosti, a ne samo kritička analiza sadašnjice, ako se želi efikasno djelovati. Ali i tom prilikom više misli na *sredstva* kojima se može prevladati tvrdoglava viskoznost povijesti, nego na društvene snage čiji je to povijesni zadatak. Jer Maldonado ni sam nije posve prevladao elitistički stav svoje profesije. »Kad se projektant nađe u uvjerenju da *kao projektant* može pridonijeti preobražaju društva, on u tom smislu može djelovati samo u mjeri u kojoj vjeruje u relativnu inovativnu autonomiju svoga rada. Kao što je pogrešno misliti da je projektiranje alternativa za revoluciju, jednako je tako pogrešno projektiranju negirati svaku autonomiju.«³⁶

Ta proturječnost biva očita onog časa kad se postavi pitanje »funkcionalne ubikacije dizajna u društvu«. Maldonado priznaje da se taj problem ne može rješavati mimo određenog vrijednosnog suda, ali se o *povijesnim konstituentama* toga suda ne izjašnjava. Naprotiv, utječe se spekulativnoj, formalno-logičkoj igri: dizajn nije autonomna realnost, ni kao akcija ni kao rezultat akcije; ono što od njega čini heteronomnu realnost jest njegova potčinjenost onome što nije dizajn. Pri tome u isti mah kaže kako samo despotizam može isticati formalni red među stvarima, a zaboravljati stvarni red među ljudima.

Maldonado vjeruje da će komunističko društvo moći stvoriti stvarne, a ne samo spekulativne uvjete za 'rekonstrukciju prirode', time što će u kontekstu svoje vlastite društvene i kulturne prakse poroditi novi 'sistem potreba', i on taj problem povezuje prvenstveno sa »obimnom i složenom problematikom kontrole«. Svaki čin strukturirajuće intervencije u područje ljudskih potreba pretpostavlja čin kontrole, koji se vrši ne samo nad potrebama nego i nad predmetima, iz pukog razloga što nema potreba gdje nema predmeta — realnih ili imaginarnih. Sistem potreba i sistem predmeta međusobno su zavisni, i u stvari izražavaju sistem kontrole ljudskog ponašanja. »Zato, kad se govori o promjeni predmeta i potreba kapitalističkog društva, radi se o njegovom sistemu kontrole koji valja izmijeniti.«³⁷

Očito, Maldonado nije mnogo razmišljao o stvarnim principima socijalističkog društva, pogotovo ne o onim principima koji, prevladavajući njegov postojeći model, otvaraju perspektivu socijalističkog napretka kao svjetskog procesa. Zato on proturječnosti suvremenog svijeta i socijalizma u njemu doživljava kao nedostatak opće strategije kontrole, »strategije koja će sačinjavati upravljački odgovor socijalizma na kongestionalni kaos kapitalizma.«³⁸

Za nepostojanje te i takve strategije Maldonado okrivljuje »teorijsku inerciju marksizma« u pogledu svega onoga što se tiče izučavanja odnosa između 'sistema predmeta' i 'sistema potreba'. Donedavno se mogla gajiti iluzija da će utjecaj socijalizma moći stvoriti povoljne uvjete da se radikalno promijeni situacija koju je izazvao automobil, taj »najbrutalniji izraz robnog fetišizma« i »najdivljiji uzročnik razaranja 'humanizirane prirode' o kojoj govori Marx i bez koje je čovjek nezamisliv.« Na žalost, konstatira Maldonado, u socijalističkim je zemljama prevladao utjecaj ostatka kapitalističke nadgradnje. Taj je utjecaj blokirao sociološku i tehnološku imaginaciju od kojih bi se za prometanje ljudi i roba moglo očekivati rješenje nekog drugog tipa, nego što je automobil.

Mora da su postojali jaki razlozi da se je SSSR odlučio na takav pogrešan izbor, razlozi slični onima koji su ga dvadesetih godina naveli da napusti nastojanja za revolucionarnim preobražajem odnosa grad-selo. Među njima su zacijelo i ekonomski razlozi, jer je jeftinije usvojiti već uvedene solucije, makar i kapitalističkog porijekla, nego tražiti sasvim nove. Sada preostaju samo profilaktičke mjere da se od automobilizma obrani ono što se još daje sačuvati. No, ako su ti problemi u izvjesnoj mjeri zajednički i kapitalističkom i socijalističkom društvu, rezonira Maldonado, ne smije se previdjeti jedna bitna razlika među njima: dok kapitalističko društvo nije u stanju kontrolirati kongestionalni porast a da ne negira sebe, socijalističko društvo jedino tom kontrolom može potvrditi sebe.³⁹

Tu je misao on ponovio i na 9. kongresu ICSID-a 1975. godine u Moskvi. Tom je prilikom izrazio i uvjerenje da obnova prirode mora u isto vrijeme biti i obnova svega što je u prirodi umjetno, podrazumijevajući pod tim i znanost, i tehnologiju, i dizajn također. »Sadašnja kriza okoline bit će riješena uz podršku znanosti i tehnologije i uz inovatorski doprinos dizajna, ili neće biti riješena uopće.«⁴⁰

O nemogućnosti te obnove bez temeljnih inovacija koje zahvaćaju u suštinu proizvodnih odnosa i uvjeta reprodukcije proizvodnih snaga, osvjedočio se Claude Schnaidt svojim pokušajem da nakon Ulma, u Francuskoj uz pomoć André Malrauxa u svojstvu De

Gaulleovog ministra za prosvjetu i kulturu, započne pluridisiplinarno povezivati istraživanje i obrazovanje u kompleksu urbanističke, arhitektonske, industrijske i komunikacijske prakse kao kulturnih aspekata okoline. Kratkotrajni historijat francuskog Instituta za okolinu pokazao je, naime, da takav pokušaj, unatoč prosvjetljenoj volji vrhunskog intelektualnog autoriteta, proturječi onim društvenim pozicijama koje su duboko zainteresirane da se održi podvojenost između teorije i prakse, između obrazovanja i istraživanja, da se sačuvaju pregrade između profesija, i da se podržava takvo upravljanje i takva rentabilizacija istraživanja koji su ne samo retrogradni nego i direktno suprotni općim društvenim interesima.⁴¹

U svom kratkotrajnom i veoma zamašnom pokušaju Schnaidt se, pored eksternih teškoća u pogledu društvene podrške njegovoj inicijativi, morao suočiti i sa općim stanjem znanosti dizajna i znanosti uopće. Nedostatak korpusa specifičnih znanja i prikladnih metoda kojima bi se mogli rješavati složeniji problemi dizajna proizlazi, po njegovom mišljenju, iz toga što najveći dio raspoloživih teorija ne odgovara činjenicama koje bi one trebale objasniti. Dizajneri djeluju u izolaciji, a istraživački naponi iziskuju odgovarajuću sredinu, *istraživačku zajednicu*, nacionalnu i međunarodnu. Nasušna je potreba za razmjenom relevantnih informacija, jer dizajn pokriva krajnje široka područja znanja i prakse, a iskustvo je u tom pogledu posve razmrvljeno. Kongresi su mondana brbljanja, stručni časopisi slikovnice, a dizajn-centri bazari.

Istraživanje dizajna situira se u stjecištu brojnih disciplina, čemu ne pogoduju tradicionalne institucionalizirane strukture koje su krajnje kompartmentalizirane. Obrazovne institucije ne podstiču istraživački poziv, ograničavaju se tvrdoglavo na formiranje tradicionalnog tipa projektanta koji tobože u načelu može rješavati najrazličitije zadatke, premda nije u stanju znanstveno konceptualizirati iskustvene činjenice svoje prakse. Ni društvo u cjelini nije odgojem senzibilizirano za probleme materijalne kulture, mase nisu ni formirane ni informirane, ne postoji javno mnijenje koje bi podržalo istraživačke napore u dizajnu. S druge strane, logika kapitalističkog sistema očituje se u prisili što ju krupne firme vrše na državu da prioritetno financira ona istraživanja od kojih kapital očekuje neposredni rentabilitet, sve na uštrb istraživanja koja bi mogla pomoći poboljšanju općih životnih uvjeta.

Uz sve to ostaje i pitanje stvarnog predmeta istraživanja u tako širokom polju kao što je okolina, njeno unapređenje i zaštita. U potrazi za osnovnom tematskom klasifikacijom koja bi mogla poslužiti koordinaciji istraživanja, Schnaidt je prihvatio koncepciju

istočno-njemačkih znanstvenika koja u tri grupe sabire bitne aspekte pod kojima se mogu promatrati arhitektura i dizajn kao predmeti znanstvenog istraživanja:

a. okolinu stvaraju ljudi i ona je rezultat proizvodne djelatnosti društva; proizvoditi građevine i predmete ne znači ništa drugo nego proizvoditi životni okvir, pa se okolina tu manifestira kao cilj koji valja postići;

b. sa svoje strane okolina proizvodi učinke; ona je uzrok i determinanta uvjeta određenog subjektivnog ili kolektivnog ponašanja;

c. okolina je organizator najrazličitijih životnih procesa medijator komunikacije među ljudima; time ona uvjetuje sređeni život zajednice, pa je to suština njene društvene i kulturne funkcije.

Schnaidt je sklon prihvatiti njihovo mišljenje da u takvom trostrukom shvaćanju okoline kao proizvoda kolektivnog rada, kao uvjetovanosti ljudskog ponašnja i kao medijatora društvenog komuniciranja, postoje mogućnosti da arhitektura i dizajn općenito postanu predmet jedne marksističke teorije. Još više je sklon i u Istočnoj Njemačkoj prihvaćenom mišljenju da se ta tri aspekta ne smiju promatrati izolirano, jer je zakonitost zbivanja u okolini *sistemskeg karaktera*, premda se, da bi istraživanje bilo efikasno, može dopustiti i relativno autonoman pristup pojedinim grupama problema.⁴²

Ali spremnost da se životni ambijent (le milieu ambiant) smatra jedinstvenim poljem misli i akcije, što jasno izbija u takvom poimanju dizajna okoline, uviđa Schnaidt, ne razjašnjava još i pitanje samog *opsega* koji valja dati tom polju zbivanja, da bi istraživanje postalo operacionalno. U svom institutu on je nastojao odgovoriti upravo na to pitanje, razlikujući *infrastrukturu* životnog okvira, to jest dispozitive glavnih društvenih funkcija (proizvodnja, stanovanje, transport, potrošnja, obrazovanje itd.) od svakodnevnog *načina života* koji se ne da analizirati funkcionalnim terminima, jer uz materijalne ima i duhovnu dimenziju, i od samog *stvaranja* okoline, to jest društvenih i profesionalnih mehanizama koji usmjeravaju njeno generiranje. U tom pogledu on je zaključio: ako se pod okolinom razumije ukupnost životnog okvira proizvedenog čovjekom i za čovjeka, koji nastaje kao posljedica prakse što *prethodi* njenom zamišljanju i njenom ostvarivanju, i koja opet *povratno* uvjetuje način života pojedinaca i društvenih grupa, onda valja istraživati a) samo građenje ili proizvođenje, zatim b) nizvodno, njegove prirodne, društvene i psihološke posljedice, i c) uzvodno, uvjete i aktere zamišljanja i ostvarivanja okoline.

Upravo u tom trećem, »uzvodnom« području Schnaidt vidi glavne znanstvene teme kojima bi tek trebalo pristupiti, vodeći računa o tome da u preobrazbi životnog okvira učinci materijalnih i društvenih determinanti nisu nikad jednostavni ni jednoznačni, da se sama praksa zamišljanja i ostvarivanja okoline nalazi u recipročnom odnosu sa ulogom, statusom, organizacijom i profesionalnom formacijom praktičara, i da neophodna eksperimentalna elaboracija kao sprega između kreativne faze i samog izvođenja traži metodologiju koja gotova nigdje ne postoji i koja se ni sama od sebe ne stvara.⁴³

U osnovnoj ideji Schnaidtova pokušaja i u njenoj tematskoj razradi vidljivo je teorijsko iskustvo dizajna što ga je u najvećoj mjeri razvio i sintetizirao njegov stariji kolega s Ulmske škole, Tomás Maldonado. No, Schnaidt je svoju zamisao teorijskog i praktičnog, istraživačkog i obrazovnog povezivanja problematike urbane, građevne, predmetne i komunikacijske okoline u jedinstvenu akciju zasnovao bez teorijskog poznavanja i praktičnog razaznavanja činjenica o relacijama društvenih struktura. A te relacije operativni prostor ne određuju kao puki »tehnički« prostor već kao društveno-ekonomski prostor, to jest daju svoj limitirajući pečat svakoj akciji oživotvorenja »nepovijesne« zamisli.

Kad postavlja zahtjev da se istraživači oslobode tehničkih, društvenih i financijskih odgovornosti koje štete produktivnosti njihova rada, da se olakša i ubrza razmjena, obrada i korištenje informacija, osigura difuzija, tumačenje i primjena rezultata istraživanja, pomiri lična inicijativa potrebna inovaciji sa neophodnim planiranjem, i sam dolazi do nerazriješenog pitanja kakvih bi razmjera, sastava i statusa trebale biti istraživačke ustanove, i kojim bi i kakvim organima trebalo povjeriti koordinaciju, upravljanje i kontrolu nad tim aktivnostima. Ali se ne pita za narav društva u kojem bi ta pitanja mogla biti na zadovoljavajući način povijesno razriješena. Schnaidt stvarne predodžbe o takvom društvu nema.⁴⁴

Ne projicira li svoju misao u tom pravcu, svaka akcija dizajna odustaje od nakane za transformacijom povijesnog svijeta, gubi svoju stvarnu povijesnu podlogu, ili se pak spušta na razinu opće »istine« koja, neosvijetljena kritičkom sviješću, i sama zastaje u području ideologije irelevantne za stvarni društveni napredak.

Takvu jednu opću istinu uzeo je za polazište svoga izlaganja Jurij Solovjev, u uvodnom referatu na ICSID-ovom kongresu u Moskvi. »Pozitivne i negativne vrijednosne karakteristike dizajna ne mogu se razmatrati odvojeno od društveno-ekonomskog obrasca i kulture društva u kojem se dizajn primjenjuje.« Sa toga stanovišta on je objektivno konstatirao da čitava povijest dizajna, unatoč svim proturječnostima njegova razvitka, veoma jasno pokazuje tenden-

ciju ka društvenom upravljanju dizajnom. Ali je ustvrdio i to da ostvarenje te tendencije u socijalističkim zemljama u obliku državnog rukovođenja sistemom industrijskog oblikovanja daje maksimalne mogućnosti za pozitivno korištenje sredstava dizajna, usmjerenih ka povišenju kvalitete industrijske proizvodnje i izgradnji socijalističke kulture. To on obrazlaže time što socijalistička država svjesno stavlja dizajn u službu društva, pa i organizacijski oblici razvitka dizajna, uspostavljeni u socijalističkim zemljama, u najvećoj mjeri pokazuju karakteristična obilježja njegovog razvitka u sadašnjoj etapi. »Pred dizajnom iskrsnula je zadaća da pomogne stvaranju sve korisnijih, udobnijih i skladnijih sistema stvari. Sve brži znanstveno-tehnički napredak postavlja pred dizajnere sve složenije zadatke, neizbježno širi razmjere našeg posla, i nalaže nam sve veću i veću odgovornost pred društvom. To od nas zahtijeva duboki profesionalizam i široko korištenje znanstvenih znanja.«⁴⁵ U tom pogledu, s obzirom na razmjere korištenja dizajna, smatra Solovjev, socijalističke su zemlje ispred kapitalističkih, u njima se dizajn razvija bržim tempom i daje kardinalnija rješenja, o čemu svjedoči međunarodna specijalizacija i kooperacija na tom području u okviru kompleksnog programa socijalističke integracije zemalja članica SEV-a.

U takvoj formulaciji i u takvoj interpretaciji ideje dizajna njena se nosivost ponovno spušta ispod razine onih teorijskih dostignuća koja su, pitajući se za društvene ciljeve dizajna, došla do spoznaje da ni najsavršeniji red među stvarima ne može unaprijediti odnose među ljudima. U takvom idejnom vidokrugu Maldonadovi metaforički apeli o neophodnosti obnove znanosti, tehnologije i dizajna bili su puko govorenje gluhima.

Na kakvom se znanstvenom znanju dizajna u Sovjetskom Savezu radi, moglo se razabrati iz referata V. M. Munipova, koji je imao zadatak da u tematskoj grupi Dizajn i znanost što izričitije osvijetli onu »nerazrađenost znanstvene osnove te stvaralačke djelatnosti koja sputava korištenje jedinstvenih mogućnosti što ih za razvitak dizajna otvara planirani socijalistički privredni sistem« i da skine 'veo tajanstvenosti' s nekih aspekata toga odnosa. Evo njegovih glavnih teza:

1. U socijalističkim zemljama, gdje se dizajn pretvara u izvorno kolektivni vid djelatnosti, čiji je integrirajući element jedinstveni stvaralački proces na čvrstim osnovama znanstvenog znanja, nepozudano je rješavanje dizajnerskih problema na razini zdravog smisla i intuicije. Intuitivna predodžba dizajnera o tipovima korisnika mora biti dopunjena znanstveno osnovanim i empirijski provjerenim poznavanjem najopćijih obilježja materijalnog načina života glavnih kategorija stanovništva.

2. Potrebe su ishodišna točka djelatnosti ljudi. U tom smislu problem djelovanja (rada) od posebnog je interesa za dizajn. Sam taj termin nije dovoljno jasno određen, pa se s njim vezuju najrazličitija gledišta, a ponekad pri tumačenju njegova sadržaja pokrivaju ga skolastičkom maglom iza koje ne stoji nikakav smisao. Zato se odmah od tih tumačenja ograđujemo, jer imamo na umu posve određeni aspekt toga problema, to jest kompleksno izučavanje i modeliranje nekih konkretnih vidova aktivnosti u sklopu kojih dizajner razmatra dizajnirane stvari i njihove komplekse.

3. Izučavajući i uzimajući u obzir ulogu koju predmetno prostorni elementi imaju u oblikovanju i očuvanju određenih tipova načina života, možemo formulirati posve novi pristup društvenim zadacima dizajna, zasnovan na ocjeni kvalitete predmetno prostorne sredine kao sredstva svrhovitog nastojanja da se ublaže ili održe utvrđene tendencije socijalnog razvitka određenih kategorija populacije.

4. Sudjelovanje dizajna u rješavanju društveno važnih problema putem kompleksnog preobražaja umjetne okoline označava kvalitetnu promjenu samog objekta projektiranja i iz korijena mijenja sam karakter dizajnerske djelatnosti. Više se ne projektiraju samo stvari nego i njihovi sistemi, to jest sistemi odnosa između kompleksa stvari i skupina ljudi.

5. Sistemsko projektiranje počinje koristiti metodu znanstvenog modeliranja objekta, a ta će metoda s vremenom postati vjerojatno jedna od vodećih stvaralačkih metoda dizajnerske djelatnosti i omogućiti da se u njoj pomaknu granice između sfere formaliziranog i neformaliziranog. Prodiranje te metode u dizajn učvrstilo bi njegove veze sa kibernetikom, općom teorijom sistema, operacijskim istraživanjem, teorijom igara, teorijom skupova, kombinatornom analizom i drugim disciplinama i trendovima modernog istraživanja.

6. Znanstvena istraživanja, kako primijenjena tako i fundamentalna, sve više postaju ne samo pomoćnim sredstvom nego unutarnjom potrebom koja organski raste iz same prirode dizajnerske djelatnosti. Nije isključeno da će i tehničke znanosti, analizirajući strukturu dizajnerske djelatnosti, od nje dobiti dodatni impuls svom razvitku. Ne bismo htjeli da nas se krivo shvati kao da u potpunosti dijelimo koncepciju isključivo racionalističkog dizajna. Ipak, čini nam se da dizajn počinje tamo gdje prestaje slučajnost.⁴⁶

Dosadašnji uvid u teorijske i idejne preokupacije dizajna omogućuje da se uoči u kojoj su mjeri teze Munipova o »novoj« imposta-

ciji znanstvenog pristupa dizajnu u tragu onih pozicija koje je napredna misao odavno prevladala. Kako se iza ideologizirane preuzetosti pokazuju zapravo konzervativni stavovi, štoviše kako se upravo konzervativni stavovi prikazuju kao glavna dostignuća socijalističke misli. Kako se pseudoproblematikom o zdravom smislu i intuiciji, o formaliziranom i neformaliziranom području intervencije, izbjegava i odbija suštinska problematika rada i radnog subjekta; kako povijesni subjekt nestaje u tehnobirokratskoj objektivaciji društvenog procesa i kako znanstvena misao postaje scijentistički postupak.

Na taj posvemašnji zaborav suštinskih pitanja podsjetio je profesor Aleksandar Pawlowski iz Krakova. Dizajneri su prečesto sebi postavljali zadatak da poboljšaju objektivne uvjete rada, dok su posve rijetko doticali one subjektivne aspekte od kojih zavisi radna motivacija. Sve dok se dizajn odista ne pozabavi temeljnim činjenicama ljudske djelatnosti, prikrivat će stvarno stanje stvari.⁴⁷

Pawlowski priznaje svu važnost koju u tom pogledu mogu imati znanstvena znanja, od psihologije rada do ergonomije, i ta znanja nesumnjivo moraju biti sastavni dio profesionalne kvalifikacije dizajnera. Ali kad je riječ o tome da dizajn aktivira individualne kreativne energije, onda je od presudnog značenja izgrađivanje »idealnih modela« koji su izvor ljudskih preferencija i radne volje i formativni činilac kreativnog principa. Pawlowski nije precizirao na koje i kakve modele misli, gdje i na kojoj razini društvene organizacije oni nastaju i kako funkcioniraju, ali je njihov smisao objasnio na ovaj neočekivani način: »Svatko od nas nastoji i sam za sebe utvrditi što je to svijet i kakav bi trebao biti, i svatko od nas ima svoje vlastite stvarne i poželjne (idealne) predodžbe o njemu. Mi iskušavamo te predodžbe uspoređujući ih s predodžbama što ih stvaraju drugi, prilagođujemo ih izmijenjenoj situaciji i našim vlastitim težnjama, modificirajući ih pod utjecajem tako dobivenih informacija. Da bismo to olakšali, svodimo ih na jednostavnije oblike operacijskih modela. Tako možemo reći da svatko od nas djeluje u svom vlastitom realnom i idealnom modelu svijeta, koji također uključuje i tehnosferu. Motiv koji stoji iza svake akcije jest težnja za identifikacijom stvarnog modela s idealnim.«⁴⁸

Zato, na kraju zaključuje Pawlowski, dizajn ne smije diktirati, on može tek pomagati društvu u traženju odgovora na pitanje kako bi moglo biti i kako bi trebalo biti, to jest aktivirati ljudsku djelatnost i pomoći ljudima u pronalaženju smisla života. Ono što Pawlowski nije zaključio, ali čemu se je u svom nedogmatskom razmišljanju posve približio, jest *poimanje dizajna kao uputstva za praktičnu refleksiju*. Tek u onoj mjeri u kojoj praksa rada iz same sebe bude postavljala svoje ciljeve i *time* odstranjivala 'ta-

janstveni veo' odnosa među stvarima koji prikriva odnose među ljudima, razvijat će se i djelatnost ljudi kao moć istinito-svjesnog bitka. A pouzdanost toga puta ne leži u znanosti kao produktu povijesti nego u znanosti kao *produkciji povijesti*.

Planiranje i proizvodna osnova

Sovjetski model centralističkog planiranja, začet sa osnutkom Gosplana 1921. godine, već je od početka, iako još ne posve jasno definiran, sadržao ambiciju sveobuhvatnog planiranja. Upravo je tu ambiciju Lenjin nazvao birokratskom utopijom, imajući u vidu svu nepodudarnost takve zamisli s realnom društveno-ekonomskom situacijom u zemlji.

Posvećujući svoje posljednje godine života teorijskoj razradi strategijske koncepcije izvlačenja iz zaostalosti i stvaranja materijalnih i kulturnih preduvjeta za realizaciju ciljeva Oktobra, Lenjin je isticao nužnost da proletarijat preko svojih radničkih organizacija zaštiti sebe od svoje države, koja nije radnička već radničko-seljačka »s birokratskim izopačenjem«. Svako automatsko poistovećivanje interesa države, partije i njenog vrha s interesima proletarijata Lenjin je smatrao apstrakcijom i štetnom političkom praksom koja ne vodi računa o stvarnosti i osobitostima prijelaznog perioda. Unatoč tome, još za njegovog života, partijski je kongres 1923. godine jednim od glavnih skretanja proglasio »pokušaj da se poveća nezavisnost sovjeta i privrednih organa od partije.«⁴⁹

Preobraženski, inspirator Staljinovih ekonomskih odluka, tvrdio je tada otvoreno da »proletarijat u periodu socijalističke izgradnje mora iz sela izvlačiti sredstva koja su potrebna za proširenu reprodukciju, kao što je to ranije činio kapitalist u odnosu prema kolonijama.«⁵⁰ Njegov princip neekvivalentne razmjene, po kojem u zemlji sa 80% poljoprivrednog stanovništva akumulaciju za podizanje industrije može dati samo poljoprivreda, ako joj se oduzme najveći dio proizvoda, Staljin je doslovno sproveo, poduzevši prije toga nasilnu kolektivizaciju. Tako je industrijalizacija metodom »socijalističke prvobitne akumulacije« posve zasjenila krajnje ciljeve socijalizma.

Ciljevi i suština stvarnog razvitka socijalizma sastoje se u *ponovnom prisvajanju* objektivnih uvjeta rada od strane proizvođača, na određenom stupnju razvitka proizvodnih snaga i odgovarajućem stupnju njihove podružtvovljenosti. Svesti značenje prijelaznog razdoblja na problem akumulacije i koncentracije sredstava za proizvodnju, radi stvaranja nove tehničke baze industrije, znači previdjeti upravo te suštinske ciljeve, znači ponoviti proces kapitalističke prvobitne akumulacije koji je Marx definirao kao »historij-

ski proces odvajanja proizvođača od sredstava za proizvodnju«, koji je bio neophodan u prethistoriji kapitala i načina proizvodnje koji mu je odgovarao. Neophodan u tom smislu, što je društvena životna sredstva i sredstva za proizvodnju trebala pretvoriti u kapital, a neposredne proizvođače u najamne radnike, da bi se buržoasko društvo uopće razvilo. To je bio proces koji ide od začetaka kapitalističkih proizvodnih odnosa u manufakturi i jednostavnoj robnoj proizvodnji, u kojima je gubitkom vlasništva nad sredstvima rada proizvođač tek formalno potčinjen kapitalu, jer jednostavnim procesom rada još uvijek sam upravlja, do kapitalističkog načina proizvodnje u kojem je i stvarno potčinjen, jer je kapitalu podređen i sam proces rada u cjelokupnoj svojoj tehno-organizacijskoj artikulaciji. Tako se 'apstraktni rad' u kapitalističkom društvu praktično ostvarivao u onoj mjeri, u kojoj su upravljanje procesom proizvodnje i društvene reprodukcije preuzimale znanost i tehnika pripojene kapitalu.⁵¹

Zato, kad je riječ o socijalizmu kao 'prijelaznoj fazi' ka potpunoj novoj društvenoj transformaciji, valja razlikovati 'formalni' i 'stvarni' aspekt ponovnog prisvajanja objektivnih uvjeta rada od strane proizvođača, jer ti međusobno isprepleteni procesi impliciraju različite transformacije društvenih struktura i struktura proizvodnje.

Ako je na putu ka komunističkoj transformaciji društva neophodno osvajanje državne vlasti od strane proletarijata i uspostavljanje njegove diktature, to je potrebno *ne samo* radi prelaska sredstava za proizvodnju u vlasništvo nove države. Time 'ponovno prisvajanje' od strane proizvođača može zadobiti tek svoju pravnu potvrdu i garanciju u političkoj vlasti, dok je za efektivno 'ponovno formalno prisvajanje' neophodno iskorijeniti sve one 'negativne' uvjete koji su i omogućili formalno razvlašćenje radnika. Potrebno je planiranjem i kontrolom 'vanjskih' ekonomskih uvjeta proizvodnje i reprodukcije eliminirati, brže ili sporije, robni karakter ljudske radne snage i prevladati robni oblik i samih sredstava za proizvodnju.

Ponovno prisvajanje, da bi bilo stvarno, mora se zasnivati na potpunoj transformaciji samog načina proizvodnje, to jest tehnike i organizacije procesa rada u užem smislu, u kojem »strojevi ne mogu više potčinjavati radnike i 'saobražavati' njihov rad 'potrebama' ciklusa proizvodnje čiju cjelinu shvaća i kojim upravlja 'netko' tko stoji iznad samih radnika.«⁵²

Ta su pitanja ostala sve do danas posve strana sovjetskom shvaćanju socijalizma, koje se temelji na legalitetu i kontinuitetu zvaničnih stavova tokom njegove povijesti. Društvo na putu socijalističke izgradnje, u kojem je prevalentna uloga države, nužno je

jednodimenzionalno i u teorijskom smislu. Socijalizam, kako ga doživljava i tumači suvremena sovjetska teorija, predstavlja u biti političko društvo. U njemu je funkciju radničke klase preuzela partija, ne kao njen integralni dio koji bi teorijski prednjačio radničkoj klasi u cjelini, već je posve zamjenjuje u ostvarivanju nje-povijesne misli.

Sve institucije koje to društvo izgrađuje imaju instrumentalnu funkciju, u skladu sa specifičnim sistemom vrijednosti koji je kvantitativnog, a ne kvalitativnog značaja. Rast proizvodnje i kompeticija s glavnim »ideološkim« suparnikom, Sjedinjenim Državama, ima dimenziju osnovnog cilja. Etatistički sistem sa ekstremno razvijenom hijerarhizacijom svojih političko-administrativnih i privrednih struktura dopušta realizaciju samo onih inicijativa koje su usmjerene sprovođenju centralistički donesenih odluka i programa.

Tome je prilagođeno i shvaćanje marksizma kao ideologije koja je praktično izjednačena sa političkim odnosima i svedena na njih. O cjelovitom razumijevanju marksističke misli i o poimanju njene cjelovitosti ne može biti ni govora. Moguća su jedino parcijalizirana shvaćanja prožeta elementima optimističkog scijentizma što su permanentno prisutni u sovjetskoj teoriji društva, koja je daleko više ideologija nego teorija. Zato znanost tu i može biti ancila politike u istoj mjeri i na isti način, na koji je i radnička klasa sluga države i državnih interesa. Ti interesi jesu i glavni kriterij vanjske politike, iz čijeg idejnog vidokruga obimna pomoć narodnooslobodilačkim pokretima i vojna intervencija u suverene zemlje socijalističkog bloka može imati podjednaku specifičnu težinu.³³

Prateći i kritički analizirajući rezultate planifikacije sovjetskog tipa, mnogi su građanski znanstvenici uočili njegovu efikasnost u brzom transformaciji privrednih i društvenih struktura, upravo u smislu 'formalnog' aspekta, to jest koncentracije resursa za izgradnju materijalnih osnova industrijalizacije putem ograničenja potrošnje i njenim oštrim razdvajanjem od proizvodnje. Oni su uočili i sve probleme koje izaziva takva industrijalizacija za normalno funkcioniranje privrede, s obzirom na njenu strukturnu neusklađenost, pretjeranu krutost sistema, pomanjkanje autoregulativnih mehanizama, nedovoljnu produktivnost i diskontinuitet ekonomskog računa.³⁴ Ali, oni nisu uočili bitne povijesne promjene takvog načina socijalističke izgradnje u smislu Sohn-Rethelovih distinkcija između one vrste ekonomske kauzalnosti iz koje nastaje povijesni sistem društvenih odnosa, baza društvenog sklopa (oconomia formans) i samih pojava u kojima se društveno-ekonomski sistem prikazuje dominantnim grupama i klasama u skladu s njihovim partikularnim interesima (oconomia formata).

Ocjena svijesti svakog radničkog pokreta, i temeljitosti kojom je usvojio suštinu Marxove revolucionarne misli, mora proizaći iz stupnja u kojem je shvatio *povijesno mjesto proizvodne osnove* iz koje djeluje, i koliko je u skladu s tim, u uvjetima već osvojene političke vlasti, sposoban ubrzati razvoj te osnove u pravcu prevladavanja odnosa kapitala, brže nego što kapital u svom stihijnom kretanju sam sebe čini prevladanim.

Ako neminovnost robne proizvodnje u današnjem socijalizmu za Marxa zacijelo ne bi bila sporna, jednako bi tako za njega izvan svake sumnje bila neophodnost da se robna proizvodnja u socijalizmu prevlada i da to prevladavanje bude djelo radničke klase. Bez aktivne borbe udruženih proizvođača protiv kapitala, njegova se dominacija kao i dominacija svih iz kapitala izvedenih odnosa nužno perpetuira. Iako robna proizvodnja sama po sebi ne čini ni epohalni način proizvodnje, ni međuigru između dvije ekonomske formacije društva, jer je kao jednostavna robna proizvodnja postojala i prije i mimo proizvodnje kapitala, ipak je robni promet njegovo ishodišno mjesto. Zato socijalizam označava stvarni prijelaz prema potpunom prevladavanju odnosa kapitala tek toliko koliko se u njemu proizvodnja kapitala stvarno rastvara, to jest u onoj mjeri u kojoj, reproducirajući se bez kapitalista, kapital ustupa pred klasno osviještenom radnom snagom, koja ga prevladava sebi svojstvenim, a kapitalu tuđim principima reprodukcije.

Marx je pokazao da tek najamni rad velike većine društva čini robnu proizvodnju općim oblikom proizvodnje, a ona kao takva ne može opstati bez kapitala, jednako kao što ni kapital ne može bez nje. Stoga se, ne prevlada li se najamni rad, ni robna proizvodnja ne može prevladati.

Radnik je u svijet političke ekonomije, kao objektivne sfere društva u kojoj se reproducira kapital, pripušten samo kao nosilac radne snage-robe i potrebe za životnim sredstvima, to jest on u proizvodnji kapitala može sudjelovati samo kao dio njegovog varijabilnog dijela. U dijalektici potrebe radnika za životnim sredstvima i načina njegove upotrebe, (vrijednosti njegove radne sposobnosti i njene upotrebne vrijednosti), kapital stoji i pada. On počiva samo na neplaćenom dijelu rada radnika i to je ono što ga proizvodi, jer proizvodi višak vrijednosti, pa bi svaki drugi društveni oblik rada, koji ne bi proizvodio višak vrijednosti, proizvodio i drukčije društvo.

Ta nejednaka razmjena za političku je ekonomiju jednaka, jer politička ekonomija ne uzima u obzir rad i cjelokupnog radnika, već određenu upotrebu njegove radne snage na određeno vrijeme, za što radnik dobiva naknadu u sredstvima za život, a kapitalist u

ekstrakciji viška vrijednosti. Zato je proizvodnja viška vrijednosti posljednji izraz odvojenosti proizvođača od vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i posljednji izraz prava vlasništva nad tim sredstvima općenito.

Ako se o nekom društveno-ekonomskom sistemu govori kao o socijalističkom, onda je iz navedenih postavki jasno da u njemu robna proizvodnja mora prestajati biti općim oblikom proizvoda rada. Ali, ona to ne može prestati biti volunrarističkim negiranjem vlastite povijesne osnove, nego takvom razgradnjom kategorija političke ekonomije koja ne zamagljuje već prevladava objektivna određenja vrijednosti protiv kojih mora djelovati.⁵⁵

Potreba i zahtjev za destaljinizacijom najbitniji su stratejski smisao ekonomskih reformi i nacionalne emancipacije u sklopu međudržavne organizacije Savjeta za uzajamnu ekonomsku pomoć (SEV), u čijoj su privrednoj praksi bili izostali neophodni naponi na pronalaženju i stvaranju bliskije veze socijalizma sa stvarnom povijesnom osnovom. Brojni i složeni činioci od kojih zavisi porast produktivnosti društvenog rada zamjenjivani su pukim kvantitativnim porastom proizvodnih snaga, a apsolutna uloga centralnog plana onemogućavala je svako uspostavljanje organske veze između proizvođača u procesu reprodukcije i održavala je njihovu potpunu odvojenost od potrošača, potcjenjujući do kraja najvrijednije društvene resurse: kvalitet opredmećenog i živog rada i kreativnu sposobnost ljudi.⁵⁶

Pokazalo se, međutim, da procesi destaljinizacije imaju svoj plafon u unutrašnjim procesima u SSSR-u, koji se i prema svojim partnerima u istočnoevropskom regionu ponaša više kao velika državna sila, nego kao ravnopravna članica socijalističke zajednice tih zemalja. Poistovećivanje najmoćnije socijalističke države s »najispravnijom formulom socijalizma« imalo je i još uvijek ima nepovoljan učinak na stabilnost svijeta, pojačavajući suprotnosti između političkih suprastruktura i društveno-ekonomske baze ne samo unutar razvijenih industrijskih društava, nego i onih koja su se s problemima industrijalizacije tek odnedava suočila. To još više produbljuje i komplicira opće proturječnosti socijalizma i kapitalizma kao svjetskih procesa.⁵⁷

Kako je više puta isticao Marx, socijalizam je takav društveni sistem koji ne nastaje na svojoj društveno-ekonomskoj osnovi već na osnovi koju je dostigao kapitalizam, i to ukupni svjetski kapitalizam, u čijoj cjelini još uvijek postoje i jaki elementi pretkapitalističkih odnosa. U tom dominantno kapitalističkom svjetskom sistemu pojedine zemlje mogu se prema njemu odnositi samo kao sastavni dijelovi prema toj cjelini, pa se i socijalizam može posve

afirmirati kao socijalizam tek kad pobijedi u svjetskim razmjerima.⁵⁸

Taj sistemski pogled već sam po sebi govori da je položaj zemalja u razvoju od nezaobilaznog značaja i u razumijevanju i u formiranju općeg trenda društveno-ekonomskih kretanja suvremenog svijeta. Kao sastavni dio svjetskog sistema koji predstavlja jedinstvo proturječnosti socijalizma i kapitalizma, razvoj zemalja u razvoju i sa svoje strane determinira razvoj oba pola te dijalektičke proturječnosti. Zemlje u razvoju čine područje specifičnog realiziranja robno-novčanih odnosa kapitalističkog društveno-povijesnog tipa u uvjetima materijalne oskudice, još nerazvijenih društveno-ekonomskih odnosa socijalizma u ekspanziji i istovremenog znanstveno-tehnološkog revolucioniranja proizvodnih snaga.

Te specifičnosti impliciraju izvanredno složene odnose raznolikih društvenih činilaca, političkih utjecaja i socijalnih motiva, što iziskuje posve novo poimanje međuzavisnosti zemalja kapitalističkog centra i zemalja periferije.⁵⁹

Na primjeru Latinske Amerike Andre Gunder Frank je pokazao kako je razvoj cjeline kapitalističkog sistema simultano rađao nerazvijenost u nekim svojim dijelovima ('razvoj nerazvoja'), a razvijenost u drugim. Višestoljetna ekspanzija kapitalizma prodrla je uspješno i potpuno i u najizoliranije dijelove nerazvijenog svijeta, pa su ekonomske, političke, socijalne i kulturne institucije koje danas u njima postoje isto tako proizvod povijesnog razvoja kapitalističkog sistema, koliko i oni na izgled moderniji, kapitalistički oblici nacionalnih metropola u tim nerazvijenim zemljama. Nerazvijenost, dokazuje Frank, nije uopće posljedica preživljavanja arhaičnih institucija ili nedostatka kapitala u regijama koje su ostale izolirane od glavnog toka svjetske povijesti. Naprotiv, nerazvijenost je rađao i još je uvijek rađa isti povijesni proces koji leži u osnovi cjelokupnog ekonomskog razvoja, to jest razvoj samog kapitalizma.⁶⁰ Ili, kako je to Samir Amin razaznao, u većini nerazvijenih zemalja u toku je prijelaz pretkapitalističkih društvenih formacija u društvene formacije perifernog kapitalizma, čiji različiti oblici zavise od prirode pretkapitalističkih formacija u koje je kapitalizam prodro, kao i od načina tog vanjskog prodiranja.⁶¹

Teoriji nerazvoja Samir Amin je dao i pravo ime: *teorija akumulacije u svjetskim razmjerima*, utvrđujući tri glavna strukturalna svojstva preko kojih 'nerazvoj' izlazi na vidjelo, a to su: sektorska nejednakost, dezartikulacija ekonomskog sistema i vanjska dominacija. Pojedini, međusobno nepovezani sektori nerazvijene privrede, naime, javljaju se kao direktni proizvođači dominirajuće razvijene privrede, što uzrokuje progresivnu dezartikulaciju unutar-

njeg ekonomskog sistema, a time produbljuje i nejednakost proizvodnosti njegovih pojedinih dijelova, što se opet manifestira kroz strukturu distribucije domaćeg bruto proizvoda i investicija koja se potpuno razlikuje od strukture svojstvene razvijenim zemljama. Vanjska je ovisnost u isto vrijeme i izvoriste i rezultat te situacije.

Objasnjavajući zašto teorija nerazvoja i razvoja može biti samo teorija akumulacije kapitala u svjetskim razmjerima, Samir Amin polazi od distinkcije pojma formacije koji je širi od pojma načina proizvodnje. U centru, kapitalistički način proizvodnje teži da postane jedini, pa tu i formacija teži da bude jedina, to jest da se idealno poklopi s načinom proizvodnje, dok na periferiji to nije tako. Teorija akumulacije u svjetskim razmjerima, međutim, kao teorija odnosa centar-periferija, može biti samo jedna generalna teorija. Ona se ne može svesti na okvir kapitalističkog načina proizvodnje, jer se odnosi na daleko širi plan teorije kapitalističkih formacija. Samim tim ona ne može biti ekonomska u striktnom smislu, to jest ekonomistička, jer je ekonomizam, reducirajući socijalne na ekonomske činjenice, tijesno vezan s kapitalističkim načinom proizvodnje. Stoga prebacivanje analize na razinu formacije podrazumijeva izlazak iz ekonomizma, a svako osjećanje teškoće u tom izlaženju, kaže Amin, dolazi od toga što je ekonomizam ideologija.⁶²

U istom je smislu Amin razriješio i nesuglasice Charlesa Bettelheima s Arghirijem Emmanuelom oko klasne definicije nejednakih odnosa između centra i periferije, što se ekonomski izražavaju kroz transfer vrijednosti iz periferije prema centru svjetskog sistema. Bettelheim ostaje, smatra Amin, u 'klasičnim', predlenjinističkim okvirima time što klasnu borbu analizira samo na nacionalnom planu, zaboravljajući da svjetski sistem nije jukstapozicija nacionalnih kapitalističkih sistema, pa se ni ne radi o proturječnosti između buržoazije i proletarijata svake zemlje uzete zasebno, a niti o proturječnosti između buržoaskih nacija i proleterskih nacija, već o svjetskoj dimenziji klasne borbe. Pri tome valja imati na umu da se svjetska buržoazija i svjetski proletarijat ne nalaze u okviru kapitalističkog načina proizvodnje, već u sistemu kapitalističkih formacija, i centralne i periferne.

Dok se glavni pokretač čitavog svjetskog sistema, buržoazija centra, nalazi u centru centara, u sjevernoameričkom monopolizmu, buržoazija periferije tek je u začetku i stvara se u okvirima svjetskog tržišta, u različitim oblicima koji proizlaze iz transformacije pretkapitalističkih formacija, a rezultat su integracije periferije u svjetski sistem. Bez obzira na to da li je porijeklom agrarna, trgovačka ili birokratska, buržoazija periferije uvijek je funkcionalno vezana za svjetski sistem i o njemu ovisna.

Nasuprot tome, centralna jezgra proletarijata ne nalazi se više u centru već na periferiji svjetskog sistema, gdje su i najbrojnije one mase suvremenog svijeta 'koje osim okova nemaju što izgubiti'. Bitan je razlog toga pomaka u tome što jedino narav periferne formacije dopušta podizanje razine stope viška vrijednosti koja u centralnoj formaciji tendencijski pada. Ali to što je proletarijat periferije izložen povećanoj eksploataciji u odnosu na proletarijat centra, ne može opravdati Emmanuelovu sugestiju da se suprotnost bogate nacije—siromašne nacije svede na proturječnost buržoazija—proletarijat. Revolt proletariziranih masa periferije nužno povlači za sobom pogoršanje uvjeta eksploatacije u centru, jednako kao što buržoazija na periferiji jedino na leđa svoga proletarijata može prebaciti otimačinu koje je i sama žrtva. Pokrećući sve više i više mase koje eksploatira, svjetski sistem ujedno i potrebu internacionalizma podiže na višu razinu. Razvoj je kapitalizma svuda razvoj regionalnih nejednakosti, pa je i svaka 'razvijena' zemlja u sebi samoj stvorila 'nerazvijena' područja. Zato koncept 'radničke aristokracije' i 'aristokratskih nacija' na koji se Emmanuel poziva, samo prikriva te složene diferencijacije.

Umijeće ekonomskog razvoja periferije jest takva politika razvoja koja u konkretnim prilikama jedne nerazvijene zemlje, s njenom specifičnom strukturom i vlastitom poviješću, ostvaruje sistematsku transformaciju kao konstrukciju homogene, autocentrične i autodinamične nacionalne privrede, koja u perspektivi nacionalnog ekonomskog oslobođenja ima za prvenstveni cilj likvidaciju triju spomenutih faktora nerazvoja. Radi se o takvoj orijentaciji razvojnih odluka koja će osigurati onu koheziju cjeline što nedostaje nerazvijenoj privredi, trudeći se da se oko ispravno odabranih polova razvoja stvore integrirane industrijske cjeline međusobno komplementarnih djelatnosti.

Budući je rezultat svjesne odluke, takva se razvojna politika u svojoj razradi mora pozivati na nove tehnike privrednog planiranja sa logičkim fazama u kojima se ponajprije definira globalna strategija razvoja, zatim se koherentno s njom razrađuju sektorski ciljevi. Tek se tada može vršiti izbor projekata na mikroekonomskoj razini, s parcijalnim politikama koje su koherentne sa sektorskim ciljevima, razlučujući tehničko-tehnološke alternative prema većoj ili manjoj zaposlenosti kapitala ili rada.

Takvom shvaćanju razvoja i takvoj razvojnoj orijentaciji posve su neprimjerene 'teorije' razvoja i tehnike planiranja zapadnih liberalnih ekonomista u međunarodnim organizmima kao što su OECD i Međunarodna banka za obnovu i razvoj (BIRD), ali i sovjetske škole koja, izražavajući u svojoj evoluciji sukobe unutrašnjih transformacija u Sovjetskom Savezu, vodi k praksi vanj-

skih odnosa analognih Zapadu. Oba ta pristupa, kaže Amin, slažu se u odbijanju raskida sa svjetskim tržištem, dok je upravo taj raskid za nerazvijene zemlje prvi preduvjet razvoja. Svaka 'razvojna politika' koja se kreće u okviru integracije sa svjetskim tržištem, smatra on, mora biti promašaj, jer zanemaruje specifičnosti privrede u razvoju i fundamentalnu važnost ciljeva strukturne transformacije. Za te ciljeve optimum se ne može odrediti na isključivo ekonomskom planu, jer se radi o izboru civilizacije koji se nalazi na razini socijalne realnosti, a ta je daleko šira.⁶³

NAPOMENE UZ SEDMO POGLAVLJE

¹ Alfred Schmidt, *Povijest i struktura* — Pitanja marksističke historike, prijevod J. Brkić (naslov originala: *Geschichte und Struktur, Fragen einer marxistischen Historik*, Carl Hanser Verlag, München 1971), Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1976, str. 56-58.

² The American College Dictionary, Random House, New York, 1961.

³ Edward O. Wilson definira sociobiologiju kao znanost koja istražuje biološku osnovu socijalnog ponašanja, unoseći u sociologiju genetske i druge biološke spoznaje, da bi istražila društvenu organizaciju čovjeka (oblike socijalnosti). Vidi članak Slobodan Lang, »Sociobiologija — rađanje nove znanosti«, u časopisu *Pitanja* 7/1976, Zagreb.

⁴ Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, Jørgen Randers, William W. Behrens, *Granice rasta* — Izvještaj istraživačke skupine MIT za nacrt Rimskog kluba o dilemama čovječanstva, prijevod J. Šentija (naslov originala: *The Limits to Growth*, Universe Books, New York, 1972), Stvarnost, Zagreb, 1974, Predgovor, str. XIII.

⁵ Elizabet i Tor Inge Romoern, »Marks i ekologija«, *Marksizam u svetu* 10/75, Beograd, str. 135.

⁶ Granice rasta, str. 141.

⁷ Marx, *Temelji slobode*, str. 257-259. O Malthusu Marx doslovno kaže: »Malthus apstrahira od tih određenih historijskih zakona kretanja stanovništva, koji su, budući da je historija čovjekova priroda, prirodni zakoni, ali samo prirodni zakoni za čovjeka na određenom stupnju historijskog razvoja, s određenim razvojem proizvodnih snaga koji je uvjetovan čovjekovim vlastitim povijesnim procesom.« Str. 260.

⁸ Jay W. Forrester, »Counterintuitive behaviour of social systems«, *Environment and Society, A Book of Readings on Environmental Policy, Attitudes and Values*, Edited by Robert T. Roelofs, Joseph N. Croweley, Donald L. Hardesty, Prentice-Hall, Inc. Englewood Cliffs, New Jersey, 1974, str. 275, 278, 279.

⁹ Faruk Redžepagić, »Ekologija i kritika političke ekonomije zemalja u razvoju« (rukopis), Zagreb, 1975.

¹⁰ Isto.

¹¹ Hans Magnus Enzensberger, »Kritika političke ekologije«, *Marksizam u svetu* 9/74, str. 157, 158, 161-169.

¹² Isto, str. 172-175. Enzensberger navodi problem stabilizacije korištenja energije kao primjer ekološki nerješivog problema. Ako bi se umjesto američkog standarda potrošnje energije prihvatio današnji svjetski prosjek kao mjera buduće 'stabilne' kontrole energije, onda bi se eksploataciju

dostupnih izvora energije, kao i toplotne, kemijske i radioaktivne posljedice, moglo zadržati na razini neznatno većoj od sadašnje. Ali tada se javlja pitanje kako globalno raspodijeliti te ukupne zalihe, jer bi takav zahtjev značio za zemlje u razvoju da koriste tri puta više energije nego danas, a za visoko razvijene zemlje da znatno smanje sadašnju potrošnju.

¹¹ Isto, str. 177-182.

¹² United Nations Conference on the human environment, »An Action plan for the human environment«, Stockholm 5-16 June 1972, A/CONF. 48/5, str. 7-12.

¹³ United Nations Conference on the human environment, »Planning and management of human settlements for environmental quality«, A/CONF. 48/6, Stockholm 5-16 June 1972, str. 3, 24, 25, 26, 5, 3.

¹⁴ United Nations Conference on the human environment, »Development and environment« (Founex Report), A/CONF. 48/10, str. 1-5, Annex I str. 6.

¹⁵ United Nations Conference on the human environment, »Educational, informational, social and cultural aspects of environmental issues«, A/CONF. 48/9, Stockholm 5-16 June 1972, str. 3, 8, 12, 13, 11, 14, 18, 23.

¹⁶ Vidi o tome iscrpan izvještaj i dokumentaciju u knjizi Rudi Supek, *Ova jedina zemlja — Idemo li u katastrofu ili u Treću revoluciju?*, Naprijed, Zagreb, 1973.

¹⁷ Radovan Richta i suradnici, *Civilizacija na raskršću — društvene i ljudske posljedice naučno-tehničke revolucije*, Komunist, Beograd, 1972, (prijevod J. Ribnikar), str. 16-33, 37-74, 171-196.

¹⁸ Zoran Vidaković, »Raskršće radničkog pokreta«, predgovor u jugoslavenskom izdanju Richtine knjige, str. XXXIII.

¹⁹ Isto, str. XXXVIII.

²⁰ Pitajući se u jednom eseju otkud takav nagli preporod marksističke misli, Samir Amin zaključuje da uzroke valja tražiti u narastanju masovne borbe za socijalizam i u produbljivanju krize kapitalizma. On napominje i to da je samostalni put i uspjeh kineske revolucije, naročito s njenom kulminacijom u takozvanoj kulturnoj revoluciji, bio u tome značajan činilac. »Time što je od samog početka sprovela radikalnu kritiku cilja, drugim riječima odbijajući da socijalizam svede na stanje 'kapitalizam bez kapitalista' i, umjesto toga, dovodeći u sumnju kapitalističke modele industrijalizacije, tehnologije, organizacije hijerarhije, podjele rada, urbanizacije, potrošnje, obrazovanja itd., Kina je bila dovedena u situaciju da na jedan potpuno nov način i drugačiji način sagleda cjelokupnu problematiku prijelaza u socijalizam.« Samir Amin, »Marksizam: pogled unazad i unapred«, *Marksistička misao 1 1975*, str. 228.

²¹ Gianfranco La Grassa, »Proizvodne snage i odnosi proizvodnje«, *Marksizam u svetu 10/1974*, str. 49. Slično Sutliću, i La Grassa se u objašnjenju pojma proizvodnih snaga vraća 'jednostavnom procesu rada kao procesu prisvajanja prirode od strane čovjeka, to jest kao 'proizvodnji uopće'.

²² Isto, str. 64-65, 70-72.

²³ André Gorz, »Klasni karakter nauke i naučnih radnika«, *Marksizam u svetu 10 1974*, str. 123-125.

²⁴ Isto, str. 126-127, 130-131, 133-134.

²⁵ Jean-Marc Lévy-Leblond, »Ideologija suvremene fizike«, *Marksizam u svetu 4/1975*, str. 239-240.

²⁶ Jorge Semprum, »Naučno-tehnička revolucija«, *Marksizam u svetu 10/1974*, str. 146-149.

- ⁹ Samir Amin, »Za socijalizam«, *Marksizam u svetu 9/1974*, str. 141-144.
- ¹⁰ Isto, str. 146—147; citat na str. 142.
- ¹¹ Isto, str. 153-154.
- ¹² Gui Bonsiepe, »Commentary on the situation of the HfG«, *ulm 21 april 1968*, str. 8. i 12.
- ¹³ Gui Bonsiepe, »Okolina, industrijski dizajn i treći svijet«, *Zivot umjetnosti 15-16/1971*, Zagreb, str. 84, 85, 88.
- ¹⁴ Maldonado, *La speranza progettuale*, str. 13.
- ¹⁵ Isto, str. 18-19, 13-15, 22-24.
- ¹⁶ Isto, str. 88-89, 91, 95, 117-119; citat str. 124 (potcrtano u izvorniku).
- ¹⁷ Maldonado, *Avanguardia e razionalità*, str. 217—220, 231—232; citat str. 232.
- ¹⁸ Isto, str. 236.
- ¹⁹ Isto, str. 236, 241-243, 246, 240.
- ²⁰ Tomas Maldonado, »Design and the future of environment«, ICSID'75 9th ICSID Congress, Moscow, Plenary Papers, str. 33.
- ²¹ Claude Schnaidt, »La morale de l'environnement« — Conférence prononcée a l'Union Rationaliste, Paris, 8 février 1972, objavljeno u knjizi Jocelyn de Noblet, *design — Introduction à l'histoire de l'évolution des formes industrielles de 1820 à aujourd'hui*, Stock-chêne, 1974, str. 238—239, 237—238. Spomenuti institut je počeo djelovati u prosincu 1969. godine, a zatvoren je 31. listopada 1971.
- ²² Claude Schnaidt, »Une recherche qui se cherche«, u ranije navedenoj publikaciji Busnelli, str. 12—14; Schaidnt u tekstu ne navodi istočnonjemački izvor, ali se u bibliografiji nalazi slijedeća jedinica: Alfred Schwandt, *Gegenstand und Methode der marxistischen Architekturtheorie*, In *Beiträge zur architekturtheoretischen Forschung*, Deutsche Bauakademie, Berlin, 1967.
- ²³ Isto, str. 14-16.
- ²⁴ Isto, str. 16. i 17. Da o pitanju organizacije društva Schnaidt nema kritičkog stava govore njegove slijedeće rečenice: »Ta pitanja nisu nerješiva; njih su, barem djelomično, briljantno riješili istraživači u Sjedinjenim Državama, Sovjetskom Savezu i DDR-u. Ako se rješenja tih zemalja ne mogu u cijelosti prenijeti, svejedno nas mogu potaći da organiziramo sektor istraživanja koji nas zanima.« Isto, str. 17.
- ²⁵ Jurij B. Solovjev, »Dizajn na službe obščestva«, referat na plenarnoj sjednici ICSID-ovog kongresa u Moskvi, održan u prvoj tematskoj grupi — dizajn i državna politika. U engleskoj verziji referata pretencioznost pojedinih formulacija djelomično je ublažena.
- ²⁶ V.M. Munipov, »Design and science«, 9th ICSID Congress, Moscow, Plenary Papers, str. 39, 40, 41, 42, 43—44, 45, 46.
- ²⁷ Aleksandar Pawlowski, »Activising design«, 9th ICSID Congress, Moscow, Plenary Papers, str. 81, 84-86.
- ²⁸ Isto, str. 86.
- ²⁹ Arsić, navedeno djelo, str. 153, 58, 78. Na tom je XII kongresu (1923) Zinovjev diktaturu proletarijata prvi put interpretirao kao diktaturu partije, što je ušlo i u rezoluciju: »Diktatura radničke klase ne može se osigurati drukčije nego u obliku diktature njene napredne avangarde, to jest komunističke partije.« Isto, str. 76.
- ³⁰ Citat iz knjige E. Preobraženskog »Novaja ekonomika« (1924), naveden prema Arsiću, isto, str. 76.

⁵¹ Gianfranco La Grassa, »'Apstraktni' rad i 'stvarna' eksproprijacija proizvođača«, *Marksizam u svetu* 2—3/1976, str. 348—349, 342—348.

⁵² Isto, str. 350-352; citat na str. 352.

⁵³ Mital Miljanović, »Savremeno shvatanje socijalizma u sovjetskom marksizmu«, *Kulturni radnik* 1/1976, Zagreb, str. 64, 66, 69, 70—72.

⁵⁴ Jean Marczewski, *Crise de la planification socialiste?*, str. 272—282.

⁵⁵ Dag Strpić, »Marx i robna proizvodnja u socijalizmu«, *Pitanja* 9-10/1975, Zagreb, str. 82-89.

⁵⁶ Marczewski je utvrdio pet sukcesivnih kretanja pri postavljanju plana u SSSR-u između poduzeća i centralnih organa, preko hijerarhije brojnih intermedijarnih instancija, od kojih svaka transformira informaciju. Prema sistemu normi utvrđuju se potrebe u snabdjevanju sirovinama i opremom i za snabdjevače i za korisnike. U Gosplanu materijalne bilance vode se po sistemu koji ima 20.000 normi. Princip hijerarhije proizvodnje dovodi do toga da se korištenje resursa ne vodi simultano za sve proizvodnje, nego sukcesivno, počinjući od najurgentnijih ciljeva. Neravnoteže se korigiraju monetarnim, a ne stvarnim tokovima. (Marczewski, str. 61-66)

S druge strane, mobilizacija viška proizvoda koju država vrši kroz cijene predmeta za potrošnju, nezavisno od rentabilnosti, imobilizira cijene unutar dva odvojena kruga: nižih cijena sredstava za proizvodnju i visokih cijena sredstava za potrošnju. To znači praktično eliminiranje cijene kao kategorije robne proizvodnje, mimo njenog stvarnog prevladavanja. (Arsić, str. 201-203)

Određujući uvjete privređivanja, namećući planske zadatke, nadzirajući čitav tok njihove realizacije i raspoložujući čitavim efektom društvenog procesa proizvodnje, država neumitnom logikom reproducira i perpetuiira glomazni administrativni aparat, klasu birokrata čiji broj i moć ne prestaju rasti. (Arsić, str. 168)

Pošto je fizička količina proizvodnje glavnih proizvoda koji su zacrtani u planu najznačajniji indikator uspješnosti, tome su usmjereni svi napori poduzeća. Prebacivanje plana daje mu daleko veće prednosti nego bilo kakvo poboljšanje proizvodnje ili proizvoda. Pošto se sve investicije financiraju bespovratno iz budžeta, poduzeće je sklono nabavljati tehničku opremu sa intenzivnim kapitalom, jer su cijene sredstava za proizvodnju niže i ne podliježu taksama kao potrošna dobra. (Marczewski, str. 72-73)

⁵⁷ Arsić, str. 205-206. Sa stranim tržištima sovjetska poduzeća nemaju nikakvog neposrednog dodira, izvoz se plaća u rubljima i po unutrašnjim cijenama, a isto je i sa potrebnim uvozom. Obujam razmjene s inozemstvom uvijek je konstantan, ispod razine koja bi bila dovoljna za efikasnost međunarodne podjele rada. To privreda SSSR-a može podnijeti, konstatira Marczewski, ali ne i ona Mađarske ili Čehoslovačke. (str. 75)

Sovjetski rukovodioci nalaze se pred dilemom: shvaćaju potrebu povećanja efikasnosti sistema, ali se boje izgubiti kontrolu nad privredom SSSR-a i drugih zemalja SEV-a. Osim toga, doktrina socijalističkog planiranja predstavlja za njih instrument kohezije unutar socijalističkog bloka i političke akcije prema vani. Efikasnost toga instrumenta dobrano je uzdržmana pojavom drugog velikog centra socijalističke polarizacije na Dalekom istoku, koji ne propušta ni jednu priliku da raskrinka »revizionistički karakter« sovjetskih reformi. Zato SSSR ne može dopustiti ni sebi ni svojim partnerima značajnije odstupanje od onog što čini zaštitni znak sovjetskog socijalizma. Ali privredno i vojno takmičenje sa SAD ne dopušta mu da zaostajanje povećava. Stoga se njegova strategija sastoji u opreznom i postepenom reformiranju na tehničkoj osnovi, bez promjene doktrine, tumači Marczewski. (str. 287)

* Bogdan Cosić, »Neka aktuelna pitanja izgradnje političke ekonomije socijalizma«, *Kulturni radnik* 1/1976, Zagreb, str. 32 i 40.

Faruk Redžepagić, »Tehnologija i kritika političke ekonomije zemalja u razvoju«, *Marksizam u svetu* 2—3/1976, str. 11 i 13.

Andre Gunder Frank, »Razvoj nerazvijenosti«, *Marksizam u svetu* 9/1974, str. 57-58, 61.

Samir Amin, »Prijelaz u periferni kapitalizam«, *Marksizam u svetu* 9/1974, str. 97, 101.

⁴² Samir Amin, »Teorija akumulacije na svjetskom nivou«, *Marksizam u svetu* 2-3/1976, str. 38-45.

⁴³ Isto, str. 45-57.

Kapital—odnos i proizvodnja prostora

Marxovo shvaćanje povijesti, ostajući uvijek na njenom stvarnom tlu, ne objašnjava praksu iz ideje, nego formaciju ideja iz njihove materijalne prakse. Rezultat tog shvaćanja jest saznanje da svi oblici i proizvodi svijesti ne mogu biti poništeni duhovnom kritikom, već praktičnim prevratom realnih društvenih odnosa. Zato pokretačka snaga povijesti nije kritika kao duhovna aktivnost nego kao revolucionarna društvena praksa.

Društvenu podjelu rada Marx smatra stvarnom od momenta kad je nastupila podjela materijalnog i duhovnog rada. Tek je tada svijest i mogla uobraziti, kaže Marx, da je ona nešto drugo nego svijest o postojećoj praksi, tek tada se i mogla emancipirati od svijeta i postati teorija. Ali, kad kao teorija dolazi u proturječnost s postojećim odnosima, to je onda samo zbog toga što su postojeći društveni odnosi došli u proturječnost s postojećim proizvodnim snagama.

Proizvodne snage, društveno stanje i svijest moraju stupiti u proturječnost, jer upravo podjela rada čini, ne samo mogućim nego stvarnim, da duhovna i materijalna djelatnost, da užitek i rad, proizvodnja i potrošnja, pripadnu različitim individuumima. Sama mogućnost, pak, da ljudi *ne* stupe u takvu proturječnost, leži u tome da se podjela rada ponovno ukine. Dokle god postoji rascjep između pojedinačnog i općeg interesa, dokle god djelatnost nije podijeljena *dobrovoljno* nego stihijski, vlastito čovjekovo djelo bit će njemu tuđa i protistavljena sila koja ga podjarmljuje, umjesto da on njome vlada.

Najgrublji izraz podređenosti individuumu podjeli rada Marx je vidio u suprotnosti između grada i sela, čije je razdvajanje ujedno i najveća podjela materijalnog i duhovnog rada. Ta se suprotnost provlači kroz čitavu povijest ljudske civilizacije u kojoj grad predstavlja koncentraciju stanovništva, oruđa za proizvodnju, kapitala, užitaka i potreba, a selo izolaciju i osamljivanje. Ukidanje te suprotnosti između grada i sela jedan je od prvih uvjeta zajednice,

uvjet koji opet zavisi od mase materijalnih pretpostavki, pa za Marxa čitava moderna povijest i nije ništa drugo nego proces pretvaranja sela u grad.¹

Među tim pretpostavkama na prvom je mjestu ukidanje privatnog vlasništva, jer samo unutar njega ta suprotnost i može postojati, a ono opet može postojati i mora postojati tako dugo dok god je rad organiziran kao sila *nad* individuumima, a ne kao njihova vlastita suglasnost i dogovor. Da bi temeljno otuđenje zajedničkog interesa u partikularnom, čiju općenitost predstavlja država kao iluzorni oblik zajednice, postalo nepodnošljiva sila protiv koje se diže revolucija, trebat će stvoriti masu čovječanstva koje je potpuno 'bez vlasništva' i koje se u isti mah nalazi u proturječnosti prema postojećem svijetu bogatstva i obrazovanosti. Oboje pretpostavlja visoki razvitak proizvodnih snaga, jer se samo sveopćim razvitkom proizvodnih snaga stvara sveopće saobraćanje među ljudima.

A zatim, s ukidanjem privatnog vlasništva, s komunističkim upravljanjem proizvodnjom, koje u sebi sadrži uništenje tuđosti s kojom se ljudi odnose prema svom vlastitom proizvodu, iščeznut će i moć odnosa između potražnje i ponude, a ljudi će ponovno zadobiti vlast nad razmjenom, proizvodnjom i načinom svoga međusobnog odnošenja.

No, komunizam za Marxa nije *stanje* koje treba da bude uspostavljeno, niti je to *recept* idealnog prema kojem stvarnost valja upravljati. On jasno kaže: »Mi nazivamo komunizmom *stvarni* pokret koji ukida sadašnje stanje. Uvjeti ovoga pokreta proizlaze iz sada postojećih pretpostavki.« A te pretpostavke su »masa radne snage odsječene od kapitala ili od mogućnosti bilo kakvog ograničenog zadovoljenja svojih potreba« koja, uslijed konkurencije, pretpostavlja svjetsko tržište. »Proletarijat može (...) postojati samo *svjetsko-historijski*, isto tako kao što i komunizam, njegova djelatnost može postojati samo kao 'svjetsko-historijska' egzistencija uopće.«²

S tim je dalekosežnim Marxovim postavkama iz »Njemačke ideologije« Engels suglasan i tridesetak godina kasnije, kad u člancima o stambenom pitanju ističe da ukidanje suprotnosti između sela i grada nije ni manje ni više utopija nego što je ukidanje suprotnosti između kapitala i najamnog rada. Ali je utopija, svakako, ako netko poduzme da, polazeći od postojećih uvjeta, *propisuje oblik* u kojem treba da se riješi ta ili neka druga proturječnost postojećeg društva.

Engels je zapazio i drugi aspekt te proturječnosti, a tiče se samog pojma grada i prevladavanja njegovog povijesnog kontinuiteta. Za

njea je besmisleno težiti rješenju stambenog pitanja, a u isto vrijeme htjeti sačuvati moderne velike gradove. Jer oskudica stanova nije slučajnost, naprotiv, ona je nužna institucija u društvu u kojem je velika radna masa upućena na najamninu. Zato je stambenu oskudicu moguće otkloniti jedino tako da se čitav društveni poredak, iz kojeg ona proističe, iz temelja preobrazi. Jednako tako i veliki moderni gradovi nestat će tek s potpunim nestankom kapitalističkog načina proizvodnje. Ali, primjećuje Engels realistično, svaka socijalna revolucija morat će u prvi mah uzeti stvari onakvima kakvima ih zatiče i postojećim sredstvima otkloniti najgora zla.³

Radi se, dakle, o kontinuitetu i diskontinuitetu u isti mah, o pretvaranju sela u grad, i o neophodnosti odumiranja grada kao prostornog izraza kapitalističkih društvenih odnosa. O nastajanju kontinuuma ljudskog socijalnog prostora u kojem kapital-odnos formira svjetski društveni prostor, stvarajući pretpostavke za jedno posve novo društvo u svjetskim razmjerima.

Marx je, kako je to nedavno uočio Lefebvre, tek na kraju svoga istraživanja i svoje teorijske djelatnosti shvatio da postoji *problem reprodukcije kapitalističkih odnosa* koji nije istovetan s problemima njihove geneze i njihovog tumačenja. Njemu nije bilo nepoznato da se odnosi eksploatacije i otuđenja udvostručuju i jačaju kroz odnose vlasti i zavisnosti, ali je ipak ta međuzavisnost ostala u pozadini njegove teorijske interpretacije nastajanja i nestajanja društveno-ekonomskih formacija. Koncept 'totalne reprodukcije', koji uključuje ne samo reprodukciju sredstava proizvodnje nego i reprodukciju društvenih proizvodnih odnosa, Marx je otkrio tek 1863. godine u jednom poglavlju »Kapitala« koje je ostalo neobjavljeno. Ne posve slučajno, upravo je to otkriće ostalo neprihvaćeno i taj koncept nerazrađen sve do naših dana, ostavljajući i čitavu marksističku misao u neizvjesnosti između jedne generalizacije robe u 'svijet robe' u kojem se kapital sam od sebe reproducira (kao nešto što je kapitalističkom društvu imanentno) i jedne očekivane konačne njegove krize i totalne (proleterske) revolucije koja je izostala.

U međuvremenu kapitalizam slobodne konkurencije iz Marxovog vremena prošao je kroz tri uzastopne rekonstrukcije, od višekratnog rasta ostvarenog monopolnom koncentracijom i centralizacijom kapitala, preko državnokapitalističke regulacije do internacionaliziranih neokapitalističkih konglomerata, a došlo je također i do 'nepredviđanog' proturječnog procesa 'socijalizma' u nekoliko ekonomski i industrijski zaostalim zemalja, koji je bio praćen ne samo praktičnim eliminiranjem svake kritičko-teorijske misli o državnoj

vlasti, nego i pretvaranjem međunarodne organizacije radničkog pokreta u staljinističku instituciju.⁴

Pojam reprodukcije društvenih odnosa, ponovno otkriven i aktualiziran tek koncem šezdesetih godina 20. stoljeća, nadilazi svaku parcijalnu kritiku društva i svaki posebni aspekt kritičke teorije društva, jer se odnosi na totalitet, na *kretanje društva na globalnoj razini*. Zato implicira razmatranje odnosa eksploatacije i dominacije, autoriteta i vlasti u cjelokupnom društvu, to jest u cjelokupnom društvenom prostoru, a ne samo na radnom mjestu i u radnim odnosima. Pojam reprodukcije društvenih odnosa ne ukazuje se, dakle, na razini uopćeno ekonomskog, nego na razini *svakodnevnog*, na tlu na kojem se neokapitalizam, podržavan svojim političkim institucijama, jedino i mogao učvrstiti. Lefebvre je i sam u svojoj »Kritici svakodnevnog života« (1958) anticipirao takvu kritičku analizu, usmjeravajući je na fenomenologiju urbanog.⁵

U toj orijentaciji on je naišao na pitanje odnosa *znanja* prema *kritičkom znanju* i ovoga prema *kritici znanja*, polazeći od kritike epistemologije i metodologije specijaliziranih znanosti. Epistemologijsko istraživanje, izolirajući stečeno znanje kao 'čisto znanje', ozakonjuje podjelu intelektualnog rada i ne može ne biti u vezi sa društvenom podjelom rada, to jest sa tržištem rada i kapitala. Metodologija pak, sučeljavajući 'modele' kao provizorne konstrukcije sa 'stvarnim' zbivanjima, često ispoljava dogmatsku aroganciju svojih konstruktora, koji podjednako teže eliminiranju radikalne kritike kao i ignoriranju dijalektičke suprotnosti *doživljenog*. Razumljivo je da se takva metodologija ne može uzdići do shvaćanja totala kao reprodukcije društvenih odnosa, jer joj i sama pridonosí.

S druge strane, znanje se ne može ni definirati, ni ocijeniti, a ni situirati bez razumijevanja jezika kojim se iskazuje. Iako je već Nietzsche uočio da se smisao povezuje s vrijednošću, a znanje s moći, specijalističke se znanosti, pa i one koje se bave fenomenom jezika, ne usude razjasniti ulogu iskazivanja u produžavanju društvenih i političkih odnosa, promašujući ili izbjegavajući uočiti vezu između znanja i vlasti. A ta je veza situirana na globalnoj razini, na razini političke Države, na kojoj su situirane strategijske misli, što koriste ekonomske, društvene, ideološke i političke snage kojima raspoložu sudionici. Marksistička politika, zaključuje Lefebvre, pošto podrazumijeva kritiku svake politike, svake Države težeći njenom okončanju, mora u kritici znanja i kritici vlasti razotkriti i njihove specifične odnose.⁶

Taj zahtjev odnosi se i na definiciju strategijske pozicije radničke klase, koja, premda s obzirom na neravnomjernu raspoređenost

svojih frakcija i različitu kvalitetu i kvantitetu svoga sastava može u konjunkturalnom držanju biti i jezgro stanovite integracije s kapitalizmom, ipak mu u cjelini odolijeva. Dapače, ali ne sama i u izolaciji, već u sprezi sa svim perifernim grupacijama u odnosu na industrijske i gradske centre, gdje su oslonci strategijske misli vladajuće klase, i osobito u sprezi sa svjetskim proletarijatom, uspijeva *poricati postojeće*, dekonstruirajući ga i destrukturirajući ga, da bi ga, radikalno preobraženo, mogla rekonstruirati. Radnička klasa u svjetskim razmjerima ni danas se ne može proglasiti oslobođena odgovornosti za produžavanje društvenih odnosa eksploatacije, iako za njih nije kriva, jer nijedna druga klasa ili društveni sloj ne može izvršiti njenu povijesnu misiju, pa bi čitav antigrađanski front bez nje bio lišen svake stvarne osnove i strategijskog postojanja.

Ako danas proizvodne snage dozvoljavaju onima koji njima raspolazu da svladaju prostor, pa čak da ga i *proizvode*, proširujući tu sposobnost na čitav zemaljski prostor, pa i izvan njega, ako je prirodni prostor uništen i pretvoren u društveni produkt bezbrojnim tehnikama, od fizičkih do informacijskih, taj ogromni porast proizvodnih snaga ne prestaje izazivati specifične proturječnosti koje također reproducira.

»Globalna strategija koja se tu razotkriva (prije nego otkriva) na teorijskom planu sačinjava jedan novi totalitet čiji se elementi pojavljuju istovremeno *spojeni* (u prostoru, posredstvom autoriteta i kvantifikacije) i *odvojeni* (u tom istom fragmentiranom prostoru, kroz jedan isti autoritet koji spaja razdvajajući i razdvaja spajajući pod svojom moći). Postoji *svakodnevno*, svedeno na programiranu potrošnju, odvojeno od mogućnosti koje nudi tehnika. Postoji *urbano*, svedeno na prostor razbijen u čestice oko etatiističke centralnosti. Postoje, najzad, *razlike* svedene od strane ograničavajućih snaga na homogeno.

Te se determinacije afirmiraju protiv svojih *redukcija*, protiv logičke i praktične negacije koja ih obhrvava, ali ne uspijeva da ih uništi. One se afirmiraju i u reduciranom okviru. Ako čitav prostor postaje mjesto re-produkcije (proizvodnih odnosa), on postaje i mjesto jedne široke kontestacije, jednog difuznog osporavanja koje je nemoguće lokalizirati, koje svoj centar stvara čas tu, čas tamo. Ono ne može nestati, jer je brujanje i sjenka, puno želje i iščekivanja, što prati osvajanje svijeta ekonomskim razvitkom, tržištem, državom (kapitalističkom ili socijalističkom)«.7

Konzekventno tom uvidu Lefebvre i u aktuelnoj 'strukturi' ličnosti nalazi uvjete reprodukcije društvenih odnosa, pa i u ličnosti arhitekta ili urbaniste, koji bi, da bi mogli stvarati zaista slobodno, mo-

rali biti u stanju stvarati »jedan prostor oduzet kao takav od vlasti, prilagođen odnosima oslobođenim od pritiska«, što očito ne mogu. Jedino ljudsko tijelo, nesvodljivo, neuništivo i subverzivno u okviru prostora i iskazivanja vlasti, opovrgava reprodukciju odnosa koji ga pritiskaju i osiromašuju. Tu se i nalazi dijalektika svakodnevnog i doživljenog, na kojoj se temelji suštinska kritika podjednako specijaliziranih znanosti kao i apsolutnog znanja, ili njegove brutalne negacije u vidu ideologije. Kritičko znanje i kritika znanja spasavaju spoznaju, ne time što bi je izdizali na stupanj kriterija i norme, nego upravo time što analizu situiraju i relativiziraju u okviru doživljenog.⁸

Potvrdu tih Lefebvreovih postavki daju i neki recentni pokušaji komparativne analize kapitalističkog i socijalističkog grada, koji idu za utvrđivanjem odnosa urbanih oblika i načina proizvodnje. Larry Sawyers zamijetio je presudan utjecaj koji na urbane oblike imaju odluke o lokaciji proizvodnje. Te su se odluke, naročito u američkim gradovima, bazirale isključivo na profitnim prednostima, u skladu s porastom tržišne moći pojedinih monopolnih poduzeća, pa su se i pojedini gradovi razvili iz stadija vrlo raznolike upotrebe gradskog zemljišta u stadij naglašene specijalizacije u njegovoj upotrebi. Monopolni je kapital i čitav saobraćajni sistem u SAD prisilio da bude u potpunosti zavisnosti od automobila, u istoj mjeri u kojoj je i čitav društveni sistem zahtijevao i stvarao ličnosti koje na atomizirani način teže privatnoj dobiti, zanemarujući potrebe zajedništva. Dok god gradsko zemljište biva alocirano kroz tržišni mehanizam, uočava Sawyers, temeljna ljudska potreba zajedništva mora biti ignorirana. U sveopćem tržištu dobara i usluga za 'odnose zajednice' naprosto nema mjesta.

Osim opće i prisilne orijentacije na privatnu potrošnju, i stratifikacija prihoda kao osnovni oblik podsticaja i motivacije također utječe na urbane strukture, izazivajući i poznatu pojavu migracije u predgrađa, najprije najviših slojeva, a onda i širih. Tako su pojedinačne na izgled racionalne odluke napuštanja grada, postepeno kumulirale u društveno posve iracionalan rezultat.

Segregacija putem visine prihoda reflektira se i u fragmentarnosti političke strukture velikih gradova, pa i ona sa svoje strane učvršćuje tu segregaciju. Ni država sa administrativnim aparatom nije izvan sistema. Naprotiv, krupni kapital tek neke od svojih ciljeva ostvaruje putem korporacija, a većinu ostalih kroz 'svoju' državu i državnu upravu.⁹

Problem lokacije proizvodnje nije stran ni socijalističkom gradu, dapače još od početka sovjetske vlasti urbanisti-planeri u SSSR-u sporili su se oko dva suštinska pitanja: oko regionalne autonomije

zasnovane na decentralizaciji industrije i oko unutrašnje strukture urbanih područja. Ali, prvotna zamisao o ravnomjernom rasporedu industrijskih i poljoprivrednih središta sa satelitskim naseljima, s relativnom ekonomskom i odgovarajućom političkom autonomijom, nikad nije ostvarena, jer je posve prevladao upravo suprotan proces političke i ekonomske centralizacije. I unutrašnja prostorna organizacija urbanih područja zastala je na planiranju i formalnom strukturiranju gradova u mikrorajone, od kojih nikad nisu nastale sociopolitičke jedinice koje bi imale i adekvatnu organizaciju proizvodne osnove.

Sovjetsko se prostorno planiranje, i regionalno i urbano, spotaklo na proturječnosti između ubrzane izgradnje teške industrije s niskom razinom potrošnje i ubrzane urbanizacije koja nije u stanju pružiti ni količinu ni kvalitetu potrebnih usluga za kojima je potražnja u stalnom porastu. Temeljni je uzrok te proturječnosti, međutim, u posve zakočenom procesu opće demokratizacije sovjetskog društva, u kojem su široki slojevi stanovništva posve isključeni iz donošenja društveno-političkih i ekonomskih odluka.

U prilog toj tezi Sawyers navodi suprotan primjer Kube koja je krenula putem decentralizacije političke moći, razvijajući autonomiju mjesnih zajednica, a i primjer Kine koja je izbjegla i zapadne i sovjetske urbane šablone, ujednačila strukturu potrošnje sela i grada i smanjila razlike među njima, organizirajući urbane zajednice oko tvornica ili poljoprivrednih komuna, čemu odgovara i specifična politička organizacija koja ide do najnižih razina, do veoma aktivne uloge stambenih i uličnih komiteta u općim političkim procesima.¹⁰

Spominjući ideal života i rada u jednoj te istoj stambenoj oblasti, mjesnoj zajednici, s planskim rasporedom proizvodnje i distribucije urbanih usluga, što ga je formulirao Ebenezer Howard devedesetih godina prošlog stoljeća, Sawyers spominje i bitnu grešku koju su ponavljali i svi kasniji, pa i socijalistički, urbanisti-planeri, a ta je da su tehničke i fizičke aspekte planiranja grada pretpostavljali kritičkoj analizi prostornih konzekvencija temeljnih društveno-ekonomskih procesa.

Djelovanje tih bazičnih procesa najvidljivije je u formiranju i ulozi gradskih centara, u kojima se koncentriraju silnice društveno-političke i ekonomske moći. Sawyers ističe izrazitu ideološku funkciju koju ima centar Moskve kao vizuelni simbol hijerarhijske društvene strukture i instrument psihološke represije, i poslovne rajone američkih gradova koji u gvozdenom zagrljaju drže i sve administrativne funkcije.¹¹

Idealni grad i ideal grada

Unutarnju analizu fenomena grada i njegovih mehanizama kojima se ostvaruje ta dominantna funkcija kontrole nad društveno-ekonomskim i političkim procesima, dao je nedavno jedan od Lefebvrevih teorijskih sljedbenika, Alain Medan, sa intencijom da pruži ne samo elemente i polazište za praktičnu kritiku urbanističke teorije (ideologije), nego i elemente za jednu kritičko-teorijsku urbanu praksu. Njemu, naime, pripada zasluga za prvi pokušaj pojmovne i terminološke razrade urbanog fenomena koja i operativno može poslužiti takvoj praksi koja bi bila u stanju prevladati i nadvladati postojeću urbanističku praksu.¹²

U procesima naseljenja (to jest uspostavljanja ili zauzimanja društvenog položaja u urbanom kompleksu) Medan razlikuje tri razine: 1. grad pritiska (*la ville pression*), 2. organizirajući grad (*la ville organisatrice*) i 3. grad projekcije (*la ville projection*), koje u gradskom organizmu simultano postoje u dinamičkoj interakciji. Grad pritiska čine mase građana koje su lišene grada; organizirajući grad jest ono najpotpunije naseljenje gdje se socio-ekonomski život odvija u mjeri čovjeka (odgovarajućih prihoda) i gdje se postiže identifikacija s totalitetom grada; a grad projekcije jest ona razina na kojoj se istražuje ideal grada, pomućen prisustvom ignoriranog pritiska. Samo su dvije solucije moguće, kaže Medan, ili kontrola koja represivno potiskuje taj pritisak, ili stvarni napredak koji će omogućiti isključenim građanima da se podignu do svijeta organizirajućeg grada.

Društvena motivacija urbane dinamike, naime, jest želja različitih socijalnih grupa za vlastitom identifikacijom u kolektivnom organizmu grada, pa je zato pravo na grad i na zadovoljstvo sudjelovanja u tom 'kondenzatoru' društvenih potreba i mogućnosti moguće zadobiti samo u neprekidnoj društvenoj oporbi. Ta dinamika urbanih kretanja stvara prostornu akumulaciju proizvodnih snaga grada koja igra preponderantnu ulogu ne samo u uspostavljanju određenih odnosa produkcije koji pogoduju određenim društvenim odnosima, nego određuje i samu materijalnu značitost urbanog prostora.

Ali, prostorna značitost borbe klasa za osvajanje naseljenja ne iscrpljuje ono što ta borba znači. »Za grad pritiska plan urbanog svijeta imat će smisla samo ako osigurava *otvaranje značitosti*, to jest ako pruža mogućnost izražaju totaliteta latentne urbane stvarnosti i, prema tome, daje revandikatorsku i političku dimenziju ideji projekcije. Nasuprot tome, organizirajuće sile pod pretekstom optimalnog plana grada slijedit će redukciju iskazivanja i ograni-

čavat će spomenuto otvaranje urbanih značitosti, zasnivajući to na ideološkoj pretenziji, umjesto revandikatorske ili političke.«¹³

Sublimacija urbane dinamike ili zrelost grada, nastavlja Medan, ne može se shvatiti kao postignuti, organizirani i funkcionalni razmještaj njegove materijalnosti, eliminirajući znakove različitih socijalnih aproprijacija. Naprotiv, ona mora proisteci iz tumačenja tih simptoma, da bi ostvarila jedan još nesvjestan projekt uspostavljanja nove upotrebe grada.

Ali, iako je očito da tu zrelost grada ne može postići nikakva intervencija na planu njegove materijalnosti, da ni najmodernije opremanje njegovog prostora ne može dovesti do autentičnog čina sublimacije, koja predstavlja osvješćenje o revandikatorskim željama i konfliktnim sadržajima koji su u gradu permanentno prisutni, svaka tehnokracija, slijedeći svoju sklonost moći, pokušava upravo to, to jest traži rješenja takvim izvanjskim putem. Ona grad ni ne može drukčije shvatiti nego kao objekt koji treba da funkcionira prema njenoj zamisli.

Stvarnost jednog grada, međutim, smješta se i u povijesnoj i u prostornoj dimenziji. U preetabliranom redu pojavnog grada uvijek postoji jedan latentni grad. To je polje projekcija koje se artikulira kao značita, složena i aktivna poruka neostvarenog grada, a proizlazi iz same naravi kolektivnih aspiracija ljudi za drukčijom aproprijacijom.

Grad je, naime, privilegirano mjesto u kojem se tokom generacija ostvaruje proces dviju ljudskih arhitektura: skrovišta i pojmova. Da bi se integracija među njima stvarno izvršila, mora prodrjeti dublje od svjesnog sistema kolektivnosti, mora biti introjektivna u mitovima, običajima i samoj proizvodnji zajednice.

Urbana semiologija, međutim, nužno je sputavajuća, deformirana i deformirajuća, jer cenzurira jednu semantiku koja je već i sama po sebi cenzurirana. Naime, cenzura postoji na razini označenja bitnih punktova grada, a zatim na razini značućeg u prostoru; u heterotopima i antitopima čiji se semantički referent može otkriti u reifikatorskom stavu države prema urbanom problemu.

Iz vladajuće urbanističke teorije posve je izostala takva sistematizacija interpretativnih pojmova koja bi omogućila da se rekonstituiraju efektivna pravila za preobražaj urbane stvarnosti. A upravo to Medan smatra primarnim zadatkom elaboracije odgovarajuće aksiomatike, bez koje urbanistička istraživanja ostaju vezana za subjektivizam istraživača. Oni u svom 'humanističkom' nagnuću olako zaboravljaju pokretačku realnost društvenih odnosa, dok u

isto vrijeme urbanističko planiranje faktički institucionalizira, opravdava i valorizira jedno posve krivo poimanje urbane stvarnosti. Nadalje, ta kriva dimenzija svojim fetišizmom postaje institucionalni imperativ, na koji se onda u pretekstu racionalizacije pozivaju ideološke strukture.

Radi se, dakle, o elaboraciji jednog kritičkog stanovišta nasuprot tom doktrinarnom, o jednoj univerzalizirajućoj dimenziji koja će biti postignuta tek kad urbanizam bude shvaćen kao *kritička metoda*, sposobna da bude primijenjena na svaki posebni slučaj operativno, ali ne u univerzalističkim moralnim ili tehničkim terminima, nego u terminima društvenih konflikata.¹⁴

Kad se shvati da je urbana struktura konfliktualna, onda biva posve jasno da i urbanist, ako hoće u njoj djelovati, mora zaći u njene konflikte. Tada biva jasno i to da je urbanizam impliciran u dinamiku urbanih organizacija koje tretira, a nije joj nešto izvanjsko, jer se gradovi urbaniziraju i proizvode urbanizam, a ne urbanizam njih.

Kao razina projekcije urbanizam se nalazi između onih koji raspolazu akumulacijom (države) i istraživača koje financiraju oni što su na vlasti. Upravo to suučesništvo i ta zavisnost situiraju i političku problematiku urbanizma. Dok država traži formulu za idealni grad, oni koji istražuju želje za naseljenjem prirodno teže nećem sasvim drugom — *urbanom idealu*. Taj je zamisliv jedino izvan utjecaja organizirajućih sila, dok je idealni grad reifikatorska vizija urbanog objekta (zatvoreni znak), koja se zanosi iluzijom da se formalnom organizacijom mogu eliminirati socijalna zla i kolektivna patologija grada, da je grad predmet plana, a optimalne koncepcije prostornih rješenja stvar nekolicine stvaralaca, što je u flagrantnoj suprotnosti sa konfliktnom naravi urbanog bića.

Pravo ekonomski i društveno defavoriziranih klasa da zadovolje svoje aspiracije i svoje potrebe za gradom iziskuje, dakle, da se materijalnoj planifikaciji urbanog uređenja dade jedna posve drukčija dimenzija, a ta je moguća opet jedino ukoliko se to njihovo pravo ostvaruje kao pravo subjekta. »Ako je cilj planiranja da jedno društvo osposobi za stvaranje i propagaciju inovacija, onda je pitanje permanentne pobune toga društva protiv njegovih vlastitih opresivnih snaga jedino fundamentalno pitanje planiranja. Demokratsko planiranje, koje računa sa borbom društvenih grupa u danoj strukturi, nastojat će intervenirati na razini dominantnih opcija te strukture, kako bi eventualno izmijenilo inicijatornu moć svoga kretanja i gospodare svoje stvarnosti.«¹⁵

Harmonizacija urbanih prostora, koja ne rješava društvene odnose, nije ništa drugo nego ideologija opravdanja; ona ostaje na for-

malizaciji prostora i prikriva realnost koja je mnogo složenija i pruža vidljiv otpor efektivnoj modifikaciji, jer su u samu logiku urbanog upisane snage regresije koje valja tući bez odlaganja.

Predmet urbanizma najmanje je formalna kreacija: ako je grad po svojim oblicima još i neprihvatljiv, takvim ga je učinila globalna dinamika alijenacije, koja ga i objašnjava. Medan se ne libi reći: urbana kreacija može biti samo kolektivna i solidarna kreacija jedne opće pobune, a sve je u tome može li takva pobuna biti sastavni dio suvremenih društvenih ciljeva. Drugim riječima, mogu li ti ciljevi postati predmet revolucionarne prakse, koja jedina omogućuje kritiku kao kontinuirano raščišćavanje između znanstvenog saznanja i ideologije.

Medan uviđa da još nisu pripravljeni znanstveni i praktični instrumenti koji bi omogućili integraciju urbanizma kao kritičke metode u dijalektičku viziju urbane stvarnosti. Ali mu je jasno da dok teorijski pristup ne učini taj korak, ni urbana dinamika neće sama od sebe moći izvršiti kritiku urbanizma kao vladajuće prakse.

Ideal urbanog, sugeriran pojmom sublimacije, postavlja urbanizam kao kretanje što ga čitava zajednica mora izvršiti, pa iz toga jasno proizlazi i zadaća urbaniste. On svoju intervenciju u urbanu dinamiku mora upisati tako da se ona sama bolje izvrši i manifestira; ne može pretendirati na to da bude regulator kretanja kolektiviteta, ali može uspješno indicirati uvjete toga kretanja. On mora napustiti urbanizam shvaćen kao direktivne slike i preobraziti ga u urbanu praksu i strategiju.

Umjesto proračuna i apriorističkih propisa, neophodno je pratiti samokretanje grada i utvrditi stadij do kojeg ga to neposredno kretanje može dovesti. Valja aktivno začu u suprotstavljene termine toga kretanja i u njemu postepeno smjestiti određenu svršnost. Zato urbanizam mora biti politika i zato se problemi sudjelovanja na razini komune postavljaju danas s krajnjom oštrinom. Taj silazak nije potreban u ime neke demokratske dobronamjernosti, već predstavlja jedan od preduvjeta da se u urbano kretanje uklopi društvena strukturacija.¹⁶

Pitanje urbanog neodvojivo je od pitanja opće revolucionarne dinamike koja treba da modificira suvremeno društvo i da uspostavi drukčiji red ljudske racionalnosti; da stvori drukčiji prostor koji će svjedočiti o novoj raspodjeli društvenih vrijednosti, o slobodi društvenog kretanja i o slobodnim društvenim odnosima.

Primjenjujući na današnje prilike Engelsovu ocjenu o permanentnoj kvantitativnoj krizi raspoloživih stanova kao neizbježnoj posljed-

dici raspodjele društvenog proizvoda u kontekstu kapitalističkog društva, Lefebvre je, ističe Medan, tu ocjenu proširio na oskudicu upotrebne vrijednosti čitavog grada, prepoznavajući je u razmjerima čitavog industrijskog društva. Vladavina industrijske (kapitalističke) racionalnosti posve je uništila grad kao mjesto prebivanja društvenog kolektiviteta, pa se stoga grad više ne može definirati kao objekt u prostoru, jer više ni ne znači kolektivnu apropijaciju i medijaciju ljudi s ljudima.

Taj pojam oskudice urbane društvene vrijednosti dijalektički se smješta i u najširi okvir povijesne proturječnosti današnjice, jer se s *mondijalizacijom urbanizacije* generaliziraju postojeći društveni odnosi proizvodnje, premda se u isti mah proširuje i osnova njihove moguće reorganizacije.

Iako urbana potčinjenost nije u središtu procesa društvene eksploatacije, koja se vrši u sferi proizvodnje, ona s njom pri općem stvaranju vrijednosti nije ništa manje povezana. Dapače, posve se jasno mogu utvrditi interakcije što postoje između alijenacija koje su implicirane u procesu stvaranja vrijednosti i onih koje su inherentne nejednakoj raspodjeli urbanih vrijednosti. Ta raspodjela, koja se ostvaruje procesom urbanizacije, uvjetovana je posebnim načinom korištenja viška vrijednosti, koji povratno djeluje na uvjete proizvodnje novog viška vrijednosti, nametanjem oskudice koja vodi redukciji, podjeli i razbijenosti društvenih odnosa.

Zato su gradu kao proizvodu društvenog rada oteta sva ona sadržajna značenja po kojima bi urbana stvarnost trebala biti otvorena susretanju i okupljanju u isti mah i ljudi i stvari i znakova i obavijesti. U oficijelnoj raspodjeli urbane vrijednosti onemogućena je njena upotreba kao širokog i dostupnog društvenog govora (iskazivanja), a njoj nasuprot triumfira diskurzivna organizacija razmjene roba, proizvodnih snaga i institucionaliziranih moći.

Postavlja se pitanje kako rekonstituirati društveno kretanje (ponašanje) koje je urbanistički prostor pervertirao u premještanje ljudske robe, i u kojoj mjeri sama generalizirana urbanizacija, koja uništava društvo, može biti nosilac općeg zahtjeva za ponovnim uspostavljanjem cjelovitosti društvenih odnosa.

Radi se o dubokoj proturječnosti i rastućem *sukobu dviju različitih racionalnosti*. Dok s jedne strane racionalnost industrijskog društva nalazi svoj razlog u produktivističkoj efikasnosti, pa procese industrijalizacije nameće i društvenim odnosima (jer takvom proizvodnjom društvene vrijednosti opravdava oduzimanje i zakupljivanje viška vrijednosti), s druge strane ta ista racionalnost potpuno potiskuje *racionalnost društvenih odnosa* proizvodnje, pa time zastire i same pojmove i probleme njihove 'valorizacije'.

Ali, kapitalistička centralizacija proizvodnih snaga, uzrokujući mon-dijalizaciju urbanizacije i sprječavajući istovremeno distribuciju urbanih vrijednosti, ne može ništa drugo nego sve više zaoštravati te antagonističke pojmove racionalnosti. Kvantitativni prostor organizacije društvenih odnosa nalazi se u suprotnosti sa neophodnim kvalitativnim uvjetima te organizacije, što je središnje pitanje suvremenog urbaniziranog društva, koje to društvo uporno potiskuje na periferiju svojih konceptualnih preokupacija.

Instancije organizirajućeg grada, zatvorene u mehanizme racionalističke efikasnosti, pokazuju se nesposobne da povedu računa o razlozima (i smislu) potisnutih i uništenih društvenih odnosa. Ta ih nesposobnost osuđuje na katastrofičnu potrebu racionalizacije. »Izgleda da smo danas u svjetskim razmjerima u tom stadiju. Urbanistička hiperracionalizacija izgleda historijski potrebna i tehnički moguća. U stadiju smo, dakle, u kojem unutarnje proturječnosti s logikom te racionalizacije postaju najjače. Ono što su dominantne urbane proizvodne snage potisnule, u čitavom sociopolitičkom sistemu, tiče se odsad tako značajne mase društva, njenih bitnih dimenzija razloga i smisla, da prevrat izgleda neizbježan, ili barem neizbježno mora doći na dnevni red.«¹⁷

Taj Medanov nagovještaj potvrdili su recentni uvidi u urbanu i stambenu problematiku trećeg svijeta, gdje je antagonizam »grada pritiska« i »organizirajućeg grada« poprimio takve razmjere koji ne samo moralno nego i praktički diskvalificiraju sve iluzije »grada projekcije«. Dominantni oblik urbanizacije u zemljama trećeg svijeta jest nezadrživo stihijno naseljavanje u područja oko ranijih urbanih jezgri. U divljim naseljima (bidonville) živi 30% stanovništva triju najvećih alžirskih gradova (Alžir, Oran, Annaba). Populacija u favelama oko Rio de Janeira posljednjih godina raste četiri puta brže nego u samom gradu. Jedna četvrtina stanovnika Santiaga de Chile živi u callampasima, jedna trećina Lime u barriadasima, 40% Mexico Cityja u colonias proletarias. Slično je u Đakarti, Singapuru, Manili, Kuala Lumpuru i drugim velikim aglomeracijama diljem industrijski nerazvijenih zemalja svijeta.¹⁸

Zapravo se ni ne može govoriti o procesima urbanizacije u tim zemljama u onom smislu u kojem su se ti procesi nekad odvijali u industrijaliziranim zemljama. Od usvajanja generalnog urbanističkog plana Lime 1960. godine, više od polovine prostornog proširenja toga grada pokrila su spontana naselja i to u predjelima koji tim planom uopće nisu bili predviđeni za naseljavanje. Radi se i o krupnim demografskim promjenama, pa i o masovnoj ruralizaciji postojećih gradskih središta i o postepenom nestanku njihovih ranijih psihosocijalnih karakteristika.

Mnogi gradovi zemalja u razvoju imaju svoje generalne urbanističke planove koje su izradili strani stručnjaci, ali oni najčešće ne uzimaju u obzir stvarne uvjete života zajednice za koju su planirani. Krajnje su rigidni i »antiseptični« u koncepciji i posve zane-
maruju evidentnu činjenicu da je spontano naseljavanje u stalnom porastu, a oslanjaju se najčešće i na stanoviti patronatski odnos između planera i odlučujućih političkih činilaca koji nisu kadri da povedu energičnu akciju ka promjeni takvog stanja. Naprotiv, to se stanje prećutno prihvaća, pa su i pokušaji prisilnog odstranjenja pridošlica sve rjeđi. U nekim slučajevima naknadno im je priznato pravo da na zaposjednutom zemljištu vlastitim organiziranjem poprave svoj položaj, često i uz podršku političkih partija i sindikata. Općenito, složenost prilika i raznolikost proturječnih interesa rijetko dopuštaju da se formulira koherentna razvojna strategija, osobito tamo gdje još uvijek dominiraju krupni zemljoposjednici i kapitalistički vlasnički odnosi.¹⁹

I važeće ekonomske teorije izbjegavaju utvrditi vezu između pojedinačnih ekonomskih projekata i njihovih implikacija za društveni razvoj. Nacionalno planiranje razvoja počinje u kolijevci ekonomije, a završava u grobu gradskih slumova. Nastambe se smatraju potrošnim a ne proizvodnim dobrom, pa otuda veoma nizak prioritet koji se pridaje zadovoljavanju stambenih potreba kao činiocu ekonomskog razvoja. Prevladava shvaćanje da je urbanizacija samo popratni učinak industrijalizacije i da se ti problemi mogu rješavati operacionalnim formuliranjem ciljeva u terminima industrijalizacije, premda brojni primjeri pokazuju da realizacija zamašnih industrijskih projekata u cilju smanjenja broja nezaposlenih izaziva nesrazmjern priliv novih pridošlica i postiže suprotan efekat: novi, ogromni porast nezaposlenosti.

Razumljivo je onda da se potpuno previđaju prostorne posljedice privrednih imputa, da nacionalni razvojni planovi nisu razglobljeni u koherentne regionalne strategije, u kojima bi rješavanje problema postojećih gradova bilo povezano sa problemima ruralnog razvoja i s mogućnošću stvaranja novih urbanih punktova.

Konvencionalni pristupi i ekonomističke metode još manje mogu biti od koristi kad je riječ o izgradnji nastambi. Gradska populacija u zemljama trećeg svijeta u svom je najvećem dijelu posve siromašna, ali je njeno siromaštvo nesravnjivo s bilo kojim pojmom siromaštva u industrijaliziranim zemljama. Kad i postoje ozbiljne namjere da se nešto učini za te najšire slojeve, onda najčešće dolazi do promašaja u ocjeni što je to realni standard stanovanja za te ljude. Većina »jeftinih« nastambi za njih je nedostižna, a »substandardne« nastambe navodno bi vodile povećanju slumova pa se od njih odustaje.²⁰

Postojeća znanja o specifičnostima procesa urbanizacije u tim zemljama ne samo da su nepotpuna i nedovoljna, nego se još manje primjenjuju. Umjesto rafiniranih tehnika elaboracije generalnih planova, koji ostaju u projektnim uredima, pošto su poslužili reprezentaciji dobro namjernosti vladajuće manjine, i umjesto matematičkih modela, koji se zasnivaju na podacima sumnjive vrijednosti i relevantnosti, jer se negativne promjene na terenu odvijaju mnogo brže nego što ih oni mogu pratiti ili anticipirati, neophodna je, ističe Dweyer, takva formulacija realističkih i fleksibilnih akcionih programa koji će neposredno reagirati na potrebe širokih masa. Pred tekućim zbivanjima koja traže takvo akciono planiranje, sposobno da efikasno reagira na najkritičnije situacije, posve je deplasirana izrada dugoročnih planova urbanističke regulacije kao aktivnosti za sebe.

Problemi upravljanja općenito, zbog eksplozivnog porasta populacije i neadekvatne privredne osnove, u gradovima trećeg svijeta prelaze svako povijesno i suvremeno iskustvo industrijaliziranih zemalja. Najprešnja je efikasna operativna koordinacija koja bi vodila računa o neiskorištenim ljudskim resursima, mobilizirala njihove potencijalne energije i sposobnosti koje su u totalu veoma značajne, poticala i pomagala njihovo snalaženje u pribavljanju sredstava i materijala za vlastitu gradnju nastambi, makar i sa elementarnim tehnikama i vještinama gradnje.

Zato je neposredno izučavanje situacije na terenu nezamjenjivo, jednako kao i brižljiva znanstvena deskripcija života koji se odvija u spontanim naseljima i načina na koji njihovi stanovnici svoje probleme sami percipiraju. Tu ulogu i te zadatke mogu preuzeti samo ispravno izobraženi lokalni kadrovi, koji će na istim principima razvijati i odgovarajuće fleksibilne tehnike intervencije. Za takvo njihovo osposobljavanje bili bi pogodni odgovarajući centri u kojima bi se sabirala i iskustva neposrednog terenskog istraživanja.

U takvom pristupu urbanom razvoju nerazvijenih zemalja bilo bi od presudne važnosti istaći i novu urbanu tehnologiju koja bi se zasnivala na principu samopomoći. Svakako, neophodna je svjesna akcija na smanjenju jaza između planera i onih za koje se planira.²¹

Taj izvještaj J. Dweyera, britanskog profesora i istraživača iz Hong-Konga, anticipirao je glavninu zaključaka posebne konferencije Ujedinjenih nacija o ljudskim naseljima (habitat), koja je u slijedu preporuka Stockholmske konferencije održana 1976. godine u Vancouveru. Dovodeći tu problematiku u kontekst zahtjeva za uspostavljanjem novog međunarodnog ekonomskog poretka, konferencija je zaključila da habitat valja shvatiti kao instrument i

predmet razvoja, neodvojivo od svih drugih područja društvenog i ekonomskog života, kao integralni dio razvojnih procesa ne samo pojedinih nacija nego i čitave svjetske zajednice.

Deklaraciju o općim principima konferencije o habitatu formulirale su zemlje u razvoju ('grupa 77') i oni su prihvaćeni unatoč opoziciji stanovitog broja industrijski najrazvijenijih zemalja. U prvi plan istaknuto je suvereno pravo svake zemlje da efektivno nadzire strane investicije, uključujući i aranžmane transnacionalnih korporacija, svraćena je pažnja na pogubni učinak prenošenja i primjenjivanja standarda i kriterija koji su dostupni samo manjini stanovništva, pa produbljuju nejednakosti, a ukazano je i na to da je zemljište osnovni element naseljenja, pa njegovo korištenje mora doći pod javnu kontrolu i to uz pomoć takvih legislativnih mjera koje će u isti mah olakšati transfer ekonomskih resursa u agrokulturni sektor.

Prihvaćene su preporuke za akciju koje obavezuju svaku zemlju da uspostavi takvu politiku nastanjivanja koja će osigurati ravnomjernu distribuciju populacije i odgovarajućih privrednih i društvenih aktivnosti, vodeći računa o tome da u planiranom korištenju oskudnih resursa do punog izražaja dođu ljudske sposobnosti kao najvrijedniji resurs.

Uočeno je da svi elementi ljudskog naseljenja — skrovište, infrastruktura i usluge — traže obuhvatni pristup i da društvena pravednost zavisi od mjere njihove dostupnosti i od načina njihove raspodjele. Nacionalna politika izgradnje nastambi mora voditi računa o »anatomiji i fiziologiji ljudskih naselja«, o tome da stanovanje pretpostavlja ne samo uspješno odstranjivanje otpadaka i zaštitu od zagađivanja, opskrbu vodom i energijom, nego i razvijenu mrežu prometanja ljudi, dobara i informacija, kao i raspoloživost svih usluga, od obrazovanja, zdravstvene i socijalne zaštite do ishrane, razonode i rekreacije.

Ako se standardni kriteriji u svemu tome ne mogu apsolutno definirati oni svakako moraju biti realistični i podsticajni, to jest kompatibilni s lokalnim resursima i prilagođeni lokalnoj kulturi i uvjetima, s manjom zavisnošću od strane tehnologije i s povećanim korišćenjem lokalnog know-how, što će omogućiti i veću zaposlenost i veći dohodak.

Preduvjet za efikasnu akciju na poboljšanju ljudskih naselja jest i suradnja vlade i naroda. Veličina i tvrdokornost problema takve su naravi da ih nijedna vlada ne može rješavati bez pomoći građana, kojima mora pružiti mogućnost sudjelovanja u svim odluka-

ma što se tiču uvjeta njihova života. Neposredno sudjelovanje građana nije samo neophodan element u planiranju strategija, formuliranju njihovih ciljeva, implementaciji i upravljanju, nego je to i osnovno ljudsko pravo, politička dužnost i bitni instrument nacionalnog napretka. Za to potrebne institucije valja stvoriti na svim razinama društvene organiziranosti, da bi olakšale i potakle aktivno učestvovanje, što pretpostavlja decentralizaciju administracije i najširu podjelu javne odgovornosti.²²

Svojevrsna potkrepa konferenciji u Vancouveru bila je i knjiga »The Home of Man« Barbare Ward, predsjednice Međunarodnog instituta za okolinu i razvoj (London). Kao i prilikom konferencije Ujedinjenih nacija u Stockholmu ona je u svojoj knjizi na veoma pročišćen način sintetizirala ogromnu količinu faktičkih saznanja o svjetskoj problematici stanovanja, formulirajući svoje stavove ne kao idejni program za revolucionarnu akciju ili teorijski nacrt za revolucionarnu praksu, već kao dramatičan opis prekretnog značaja same povijesne situacije.²³

Krik za pravdom i dostojanstvom što danas odjekuje širom svijeta nije samo univerzalni fenomen, već on ukazuje i na 'unutarnje granice' razvoja planetarnog društva. Shvatiti njegovo značenje znači uvidjeti da se ljudsko nastanjivanje svijeta ne može više odvijati stihijno, već mu valja pristupiti sa svjesnom nakanom i odlukom — by some measure of design.

Ako su s Komunističkim manifestom pred skoro 130 godina započele koegzistirati dvije verzije industrijske budućnosti u proturječnosti ideologije i interesa koja se ni do danas nije razriješila, ne preostaje ništa drugo nego ponovno izbliza pogledati na stvarnost urbanog poretka koju je proizveo industrijalizam, da bi se vidjelo u čemu se to rivalitetne verzije industrijskog društva međusobno poklapaju i u čemu odstupaju od svojih proklamiranih načela.

Jer, nikako se ne bi smjelo potcijeniti stupanj do kojeg savjest može biti ušutkana kad proturječi sebičnosti, niti ima kraja racionalizacijama te šutnje. Moćni i drski ne zasnivaju svoj položaj samo na materijalnom bogatstvu, nego i na neprikosnovenoj kontroli nad polugama državne i policijske vlasti. Prekomjerna koncentracija autoriteta jednako je tako opasno vrtoglava i dehumanizirajuća kao i pretjerana koncentracija materijalnog bogatstva, pa je mit o odumiranju države možda odista mit.

Možda su i oni koji za sve nalaze tehničko rješenje ('techno-fixers'), kao i zloguki proroci koji sve vide crno ('doomsayers') podjednako u krivu, ili podjednako u pravu, ali je činjenica da svjetska zajednica još nije učinila nikakav koncentrirani napor da onoj milijartli

ljudi koja najmanje ima i koja se zato najbrže množi pruži preduvjete za dostojan ljudski život. A to nikako nije posljedica nedovoljne darežljivosti naše planete, već osnovne nejednakosti u distribuciji njenih blagodati.

Ni eventualnu deprivaciju građana u društvima obilja ne bi trebalo shvatiti kao prijetnju postojećem društvenom poretku, već prije zaključiti da sam taj društveni poredak promašuje u svome funkcioniranju kao civilizacijski poredak. Ako je urbanom poretku suđeno da apsorbira svjetsko stanovništvo u sve većim proporcijama, onda poanta mora biti u tome kako diverzificirati taj poredak, kako pozitivnim mjerama usporiti ruralni exodus, podići intermedijarna središta i izbjeći da se više od polovine stanovnika nagomila u glavnim gradovima.²⁴

U većini poslijeratnih planova urbane izgradnje mogu se razabrati pokušaji rasterećenja središnjih gradova, kako bi se golemim sivim područjima razlivenih predgrađa dao stanoviti identitet i karakter zajednice, kao i nastojanja da se proturastom u drugim oblastima obuzda prekomjerni rast postojećih urbanih aglomeracija. Premda je značajna sličnost i podudarnost tih nastojanja, malo je koji od tih planova i ostvaren.

U većini zemalja takozvane mješovite privrede spekulacija zemljištem i dalje ima veliki utjecaj na njegovu namjenu i upotrebu. U prvih dvadeset poslijeratnih godina na području konurbane oblasti Tokaido (koja sa Tokyom i još četiri grada obuhvaća obalni pojas od 300 milja), vrijednost zemljišta povećana je za četrdeset puta, a tu je koncentrirana trećina ukupne populacije Japana od 109 milijuna. Tako su nastajale i tako više-manje još uvijek nastaju »nenamjeravane« gradске aglomeracije.²⁵

Razvijene socijalističke zemlje, u regionalizaciji privrednih aktivnosti i ravnomjernijoj prostornoj distribuciji stanovništva, pokazale su daleko veći stupanj planiranosti. Usisavajuća snaga rastućih gradova donekle je ublažena nastojanjem da se utvrdi optimalna veličina komuna i da se one optimalno rasporede u nacionalnoj privredi. Socijalistički planeri ističu i to da do koncentracije gradskih aglomeracija ne bi ni dolazilo, kad bi se društveni troškovi izgradnje mogli ravnomjernije raspodijeliti. Ali, ako je i pod najjedinstvenijim i najobuhvatnijim centralnim planiranjem u najvećim gradovima Sovjetskog Saveza, Moskvi i Lenjingradu, došlo do udvostručenja njihova obima i nakon striktnih zabrana svakog daljnjeg širenja, onda očito mora da iza toga stoje neki snažni movensi koji uzrokuju eksploziju megarejona i koji se teško mogu nadzirati.

Jedinstvo partijske kontrole, čiji konci idu od Vrhovnog sovjeta do svakog pojedinog stambenog bloka, trebalo je, teoretski, biti generator kontinuiteta i stabilnosti u politici, upravljanju i financiranju gradogradnje, ali je ono permanentno nailazilo na probleme usklađivanja centralne strategije sa lokalnim izvršavanjem i reakcijama, reflektirajući zapravo stalne napetosti između krupnih industrijskih kompleksa koje je određivao Gosplan i slabašne moći gradskih vlasti koje su dobijale u zadatak da takve industrijske nasobine pretvore u mjesta življenja. No, i sama činjenica da je u dvjema poslijeratnim dekadama u Sovjetskom Savezu broj stanova utrostručen, dok je broj gradskog stanovništva udvostručen, govori dovoljno o tome kako je, kad se radi o stambenoj izgradnji u razvijenim zemljama, politička volja odlučni element.²⁶

Neuspjeh razvijenih kapitalističkih zemalja da riješe probleme svojih gradova Barbara Ward smatra političkim, a ne ekonomskim promašajem. Hoće li bogate zemlje svim svojim građanima osigurati dolično stanovanje, pitanje je izbora, a ne nužnosti; da li će se ili ne tom problemu dati prioritet. Kako drukčije objasniti činjenicu da je Velika Britanija od 1972. do 1975. godine izgradila 300.000 stanova manje nego što je po službenoj ocjeni bilo potrebno, a da je u istom tom razdoblju na automobile i ceste utrošeno 22 milijarde dolara. Radi se očito o *vrijednosnoj selekciji* karakterističnoj za takozvana otvorena društva, u kojima naglasak na osobnom interesu i probitku onemogućava opću ujednačenost pravičnosti i sudjelovanja. To je ono o čemu javno mnijenje šuti, prelazeći ravnodušno i preko podataka koji govore o broju poginulih na cestama Evrope (90.000 godišnje), to je razlog zašto i vlade još uvijek spremno podržavaju već zastarjelu i nerentabilnu automobilsku industriju.

U većini motoriziranih zemalja koštanje i financiranje nagle erupcije privatnih automobila s društvenog je stanovišta posve neadekvatno i iracionalno. Ono pokazuje krupne defekte u sistemu proračuna, koji posredstvom tržišta subvencionira automobiliste na račun javnog transporta. Ponovno razmatranje upotrebe i zloupotrebe privatnog automobila od središnje je važnosti za razboritiju upotrebu prostora i resursa. Sve dok te »svete krave« ne dođu pod znak pitanja kao jedini odgovor na sve probleme zaposlenja, stanovanja i rekreacije, neće biti kraja svim poznatim zlima što ih uzrokuje to najomiljelije i najsmrtonosnije među vozilima.

Kad se i uzmu u obzir sve nemale prednosti, korist i užitak što ih pruža privatni automobil, cijena koja je plaćena s automobilskom navalom posljednjih dvadeset godina u urbaniziranim oblastima, svejedno je kataklizmička. Osnovni princip koji bi valjalo uvažiti u rješavanju nastale situacije, koja prijete potpunom imobiliza-

cijom, jest osigurati pristup i dostupnost cjelini urbanih funkcija: organiziranjem takvih gradskih četvrti koje bi imale veću samostalnost, razvijajući autentične lokalne mogućnosti i interese, što je upravo suprotno svim dosadašnjim centralizirajućim trendovima.²⁷

Podređena periferija i nadmoćni centar

Ako su gradovi dosad rasli organizirajući se i strukturirajući tako kako je bilo pogodno da jedna manjina može prisvajati proizvod ogromne većine, princip takve urbanizacije nije više održiv. Situacija u naše vrijeme ni u kojem pogledu nije analogna onoj u prošlom stoljeću, pa ni u pogledu ritma i načina industrijalizacije. Kad je Velika Britanija bila u fazi industrijskog razvoja u kojoj se danas nalazi većina zemalja u razvoju, imala je svega jedan grad s više od milijun stanovnika. U nerazvijenom svijetu takvih je gradova danas sto i jedan, četrnaest ih je s više od tri, a jedanaest s više od pet milijuna stanovnika. Krajem stoljeća dvije trećine urbanog stanovništva bit će u nerazvijenim zemljama svijeta. Prije nego što one dosegnu i pola puta u industrijalizaciju, gradovi u njima poprimit će takve razmjere o kakvima se u 19. stoljeću nije moglo ni sanjati. Probleme tih gradova i njihovih građana nikakav automatski ekonomski napredak neće moći olakšati, kako je to bilo sa slumovima u industrijskim gradovima prošlog stoljeća, gdje je lančana vrpca industrijalizacije ipak uspjela apsorbirati radnu snagu koja je pristizala sa sela i podižući produktivnost donekle redistribuirati zaposlenost i dohodak. Danas je taj proces redistribucije na oba kraja blokiran. Prekomjerni priliv sa sela znači permanentnu depresiju nadnice u gradu, a porast broja stanovnika na selu opadanje njihova vlastitog proizvoda i dohotka. Tu nikakve mjere pomoći ne mogu biti od pomoći, ako ne idu za strukturalnim društvenim promjenama, i u lokalnim i u internacionalnim okvirima.

Za razliku od Manchestera u 19. stoljeću koji je trebao golu radnu snagu i nevješte ruke, današnja kapitalom intenzivna tehnologija traži kvalificiranu radnu snagu i visoku stručnost upravljanja. Sirovi, neprerađeni materijali i gole, nevješte ruke — jedino čime zemlje u razvoju raspolaze — na najnižoj je cijeni u industrijskim pothvatima današnjice. Političke promjene koje su okončale političku vlast kolonijalizma, nisu bitno izmijenile njegove ekonomske obrasce. Sve što zemlje u razvoju mogu prodati jeftino je, sve što moraju kupiti skupo je. Atlantske multinacionalne korporacije do kraja su povećale ekonomsku ovisnost zemalja u razvoju o međunarodnom tržištu, a same su od 1950. godine rasle tri puta brže nego čitava industrijalizirana privreda u svijetu. Njihova je računica posve jednostavna i sa stanovišta tržišne logike posve legitim-

na: rad i sirovine kupiti tamo gdje su najjeftinije, proizvode prodati tamo gdje se nudi najviše, a profite držati tamo gdje se najmanje oporezuju. Jedino o čemu ta logika ne mora voditi računa jest društveni i ekonomski prosperitet onih zemalja koje takvo djelovanje pogađa.²⁸

Tu se i Barbara Ward susreće s pitanjem kakva bi koncepcija razvoja zemalja u razvoju uopće mogla biti prikladna s obzirom na taj njihov povijesni položaj, budući da postavke na kojima se zasnivala industrijalizacija razvijenih zemalja, kapitalističkih i socijalističkih podjednako, za zemlje u razvoju više nisu valjane.

Razvojni program koji se zasniva na kapitalnim dobrima nužno zapostavlja agrikulturnu proizvodnju, jer polazi od čisto ekonomskog računa po kojem svako skretanje oskudnog kapitala, koji valja akumulirati za izgradnju industrije, mora biti nepoželjno. Zato i regionalni razvoj i agrarne reforme dolaze u drugi plan. Takva urbano-industrijska strategija razvoja zemalja u razvoju danas je očito pogrešna, smatra B. Ward. To je model iz 19. stoljeća, kad porast radne snage nije iznosio nikad više od 0,7% godišnje, dok danas u nerazvijenim zemljama iznosi čitava tri postotka. Pitanje svagdanjeg kruha, koje ta tri procenta godišnjeg porasta radne snage čine dramatičnim u svjetskim razmjerima, ne može se riješiti rapidnom industrijalizacijom, kako je to izgledalo u ranijim ekonomskim teorijama. Rješenje se nalazi na farmama. Ako svi oni koji imaju manje od osam jutara zemlje ne budu potaknuti na poljoprivrednu proizvodnju, onda uopće nema nade da će se u naredna dva stoljeća moći prehraniti čitava ljudska porodica.²⁹

A prognoze da će do 2.000-te godine zemaljski globus nastanjivati 6—7 milijardi ljudi nisu nimalo nerealne, jer su majke koje će roditi te ljude već rođene. To samo po sebi ne bi moralo biti tragično, kad bi suvremena društva bila u stanju te buduće milijune ljudskih bića vidjeti ne kao teški balast koji vuče naniže njihov postojeći standard, već kao nove izvore ljudske energije, inteligencije, predanosti i rada. Tada bi se pokazalo da su čuda moguća, da samostojni i odgovorni građani i sami mogu razabrati kako je nepravedno na svijet donositi djecu koju ne mogu sami odhraniti i kojoj ni šire društvo ne može pružiti dovoljno hrane i zaposlenja.

Ali takve odgovorne odluke pretpostavljaju samopoštovanje i samopouzdanje, jednako kao i obaviještenost i materijalnu ispomoć. Tamo gdje su mase bile uključene u izgradnju vlastitog društva, stopa nataliteta nije rasla, već je pala. Ako se mase tretira kao problem, onda će one i ostati problem. A ako se s njima postupa kao sa produktivnim građanima spremnim na suradnju, onda će one

to i biti. Stoga je najuspješniji onaj razvoj koji se zasniva na uključivanju čitave zajednice.

Ako ovaj naš svijet ovakav kakav jest nitko nije planirao, mi ipak danas jasnije vidimo kako je do njega došlo i što on predstavlja. Imamo li na umu *ideju namjernog društva*, pravednog i okolinski održivog, onda je opće pomanjkanje jasnog planiranja ili svrhe prvo pitanje s kojim se moramo pozabaviti. Jer, ono što na našoj planeti zatičemo nije nikakav 'ekonomski poredak' ili red, već slijed političkih, ekonomskih i društvenih aranžmana i slučajnosti koje smo naslijedili.

Kad to konstatiramo, onda znamo i lijek protiv takvog stanja: jamstvo, pregovaračku moć, politiku redistribucije, brigu o okolini i sve ono što se na razini nacionalnih preokupacija već praktički prihvaća kao korektura tržišnih sila, valja podići na svjetsku razinu; od odnosa tržišta krenuti prema odnosima suradnje i pravednosti koji su jedini u stanju da njegove pokretačke energije ukrote i upotrijebe u svrhu civiliziranog postojanja.

Stvar je političke vizije kako će se razriješiti pitanje novog ekonomskog poretka, ali nam mora biti posve jasno da je kao fizička činjenica, kao trenutna komunikacija, kao rastuća materijalna međuzavisnost, globus već jedinstven i jedan. Jedino što nam još nedostaje, zaključuje Barbara Ward, jest društvena i moralna solidarnost koja će tu fizičku međuzavisnost preobratiti u zajedničku zajednicu.³⁰

Svijet kao zajednički oblikujući oblik svakog sadržaja pronosi danas tu vijest koja se izvještava do informacije. Ona u znanstvenom saznanju postavlja pitanje potrebnog znanja jednako kao i pitanje potrebne potrebe kao transcendentne vrijednosti ljudske komunikacije. Razaznavanje te vrijednosti posljednja je determinanta ljudske sudbine, a njeno društveno uvažavanje formativni je dijalektički princip neotuđene i neotuđujuće prakse.

Marxova praslika 'cjelokupnog radnika' kao predstavitelja društvenog karaktera rada, vraća se u sam znanstveni nacrt bića kao novi povijesni odnos, koji traži priznanje svijeta rada kao moći izvan svake njegove diobe.

Operacionalna znanost okoline mora priznati planiranje kao kolektivni pothvat, uviđajući da organizacija prostora nije ništa drugo nego fizički prijevod društvenih kategorija, pojmova i predodžbi, da se u odnosu prema prostoru očituju obrasci ponašanja što ih određuju odnosi među ljudima u dinamici svakodnevice.³¹

Ako nitko danas ne raspolaže komprehenzivnom koncepcijom totalne budućnosti ljudske okoline, koncepcijom njenog društveno-ekonomskog i fizičkog uređenja, ako nitko ne zna pouzdan način njene gradnje na putu u budućnost, ipak posve je jasno da ta gradnja ne može biti puka tehnologijska projekcija, niti joj na tom putu može pomoći ijedna metodologija ekonomske projekcije cost-benefit tipa³². Na osnovu znanstvenog saznanja i opće nakane ona se mora odlučiti u društvenoj sferi, kao *društvena invencija* koja razrješava povijesnu problematiku *vrijednosti* i sredstava i ciljeva, određujući im značenje spram razotuđenja kao samoostvarenja.

Teorijski, znanost je već usvojila stav da izučavanje okoline nije sinonim okolinskih znanosti, da u krajnjoj liniji sve znanosti izučavaju okolinu, ali je pitanje *kako* postići da samo saznanje, da čovjek može izmijeniti okolinu na povoljan način, praktički postane jedinstveno vrijednosno usmjerenje. Ako ljudsko ponašanje u odnosu na fizički okvir može biti shvaćeno jedino analizom tog odnosa na svim razinama društvene organizacije, onda s teorijske točke gledanja nema fizičke okoline mimo ljudskog iskustva i društvene organizacije. Fizička okolina koju čovjek gradi jednako je toliko društveni fenomen koliko i fizički. Tu se problem pojmovne integracije ne javlja samo kao problem ustrojstva znanosti kao društvene institucije, nego s tim u vezi i kao problem *nove paradigme*.³³

Chambart de Lauwe je uočio da nesređenost okoline nije u vezi ni sa jednim pojedinačnim društvom, već je to problem *civilizacije općenito*. Neispravno je govoriti o 'industrijskom društvu' u singularu, jer se radi o čitavom nizu raznolikih društava koje pogađa 'industrijska civilizacija'. Okolina koju je ta civilizacija stvorila zahvatila je čitavu planetu, apsorbirajući različita društva koja imaju različite kulturne aspiracije i teže stvaranju vlastite okoline. Zato je važno razlikovati tehničke aspekte civilizacije, društvenu politiku i čitav niz sistema ideja i vrijednosti, što su specifični za svaki kulturni kontekst.³⁴

Okolina je izraz ovladavanja materijalnim svijetom i povratno djelovanje toga svijeta na društvo. Ali valja uzeti u obzir i to da se i različite društvene sredine nalaze u međusobnoj suprotstavljenosti, što se najvidljivije očituje u klasnim konfliktima. Ljudi ne eksploatiraju samo 'prirodne elemente', već se oni eksploatiraju i međusobno, budući su jedni u dominirajućem, a drugi u zavisnom položaju. Svi se ti sukobi odražavaju u okolini. Onaj tko znade čitati okolinu i analizirati društvenu sredinu otkriva u njima čitavu tu civilizaciju.

Stvarati okolinu znači *djelovati na društvo*, a to je moguće samo ako se znadu procesi njegove transformacije, to jest s jedne strane

procesu preobražaja proizvodnje, životnih uvjeta, potrošnje i prostornog planiranja, a s druge strane procesi preobražaja društvenih odnosa, komuniciranja i sistema ideja i vrijednosti.

Stoga organizacija prostora i stvaranje okoline jesu eminentno politička pitanja, pa je od presudne važnosti da odluke, koje se u industrijskoj civilizaciji putem tehničkih i političkih faktora, publiciteta i manipulacije ostvaruju vertikalnom komunikacijom odozgor na dolje, budu zamijenjene komuniciranjem u suprotnom smjeru, odozdo prema gore.³⁵

Uočavajući taj opći zahtjev vremena Chambart de Lauwe ne označava teorijski dovoljno obuhvatno epohalne okvire tih promjena: što je to što širenje industrijske civilizacije stvara, a što je to prema čemu ide njeno prevladavanje. Teorijska formulacija tog epohalnog kretanja neophodna je tim više, što inače ostaju neobjašnjeni procesi razgradnje same industrijske civilizacije spram istovremeno rastućeg procesa urbanizacije, jednako kao što bi bez adekvatne teorijske formulacije nedostajao i uvid u mogućnost prevladavanja ruralno-urbane dihotomije.

Te okvire i te procese magistralno je objasnio Henri Lefebvre u svojoj knjizi »Urbana revolucija«, razrješavajući zbrku oko 'industrijskog' i 'urbanog' saznanjem da su upravo to dva dijalektička pola između kojih se odvijaju svi antagonistički procesi industrijalizacije i urbanizacije, podjednako u kapitalističkoj i socijalističkoj teoriji i praksi. Industrijsko u hijerarhiji akcija podređuje urbano, prikrivajući i potiskujući primjenom industrijske racionalnosti urbanu racionalnost, pri čemu se urbanizam javlja kao ideologizirani pseudo-koncept urbanog. A upravo je *urbano* ono što se penje na povijesnom obzoru, što polako zauzima epistemološko polje i postaje *znanost epohe*.³⁶

Polazeći od teorijske pretpostavke da je moguća potpuna urbanizacija društva, Lefebvre je ishod te pretpostavljene potpune urbanizacije nazvao 'urbanim društvom', označavajući time ono društvo koje *nastaje* iz industrijalizacije, i koje danas postoji tek virtualno, a sutra će postojati stvarno. Ta hipoteza ide za tim da nasuprot empirizmu koji samo konstatira i nasuprot ekstrapolacijama koje se upuštaju u futurološke pustolovine, jednako kao i nasuprot razmrvljenom znanju pozitivističke znanosti, uspostavi *teoriju* koja će, u metodološkom pogledu, pored klasičnih postupaka dedukcije i indukcije, uvesti *transdukciju* kao razmišljanje o *mogućem*. Zato pojam 'urbano društvo' podrazumijeva i hipotezu i definiciju, u istom smislu u kojem izraz 'urbana revolucija' označava *sveukupnost preobražaja* kroz koje »prolazi suvremeno društvo da bi prešlo iz razdoblja u kojem prevladavaju pitanja rasta i industrijalizacije

(model, planiranje, programiranje) u period u kojem će urbana problematika odlučno odnijeti prevlast, gdje će traženje rješenja i načina svojstvenih *urbanom društvu* prijeći u prvi plan.«³⁷

Temeljna važnost te postavke nalazi se u razaznavanju činjenice da je urbana stvarnost kao i sama znanost postala proizvodna snaga, da utječe na promjenu proizvodnih odnosa, a da ipak nije dovoljna za njihov preobražaj. Upravo kroz *urbanu problematiku*, drži Lefebvre, urbana se stvarnost, izražavajući u politici prostora društvene odnose, potvrđuje i dokazuje kao nadmoćna, pa je bitno pitanje kakve odlučujuće uspjehe valja postići da *svijest o tome*, i u teoriji i u praktičnoj akciji, dosegne »visinu stvarnog koje je premašuje i mogućeg koje joj izmiče.«³⁸

Urbano se, dakle, određuje ne kao dovršena stvarnost, već naprotiv kao *horizont*, kao moguće na putu ka kojem valja srušiti sve prepreke koje ga čine nemogućim. Teorijsko poznavanje urbane problematike treba da pokaže osnovu, povijesno tlo, na kojem se ta virtuelnost zasniva i da utemelji socijalnu *urbanu praksu*, usprkos preprekama koje joj se suprotstavljaju. U tom je usmjeravanju ne samo ishodište nego i rješenje za sadašnju problematiku: »*virtuelni objekt* nije ništa drugo do planetarno društvo i 'svjetski grad', s one strane svjetske i planetarne krize stvarnosti i mišljenja.«³⁹

Te postavke Lefebvre temelji na uvidu da je svaki historijski poznati način proizvodnje 'proizveo' i određeni tip grada, sa odgovarajućim društvenim, pravnim, političkim i ideološkim odlikama. Epohu kapitala karakterizira specifičan način stvaranja, ostvarivanja i raspodjele viška vrijednosti. Dok je višak vrijednosti prvobitno nastajao na selu, njegovo se *stvaranje* kroz zanatsku a zatim industrijsku proizvodnju pomicalo prema gradu koji je s trgovačkim i bankarskim sistemom oduvijek bio mjesto *ostvarivanja* viška vrijednosti, boreći se u isti mah i za sve veći udio u njegovoj raspodjeli. U ta tri vida viška vrijednosti gradska su središta poprimala sve značajniju ulogu, a upravo to je odredilo funkciju urbanog centraliteta, tako bitnu u kapitalističkom načinu proizvodnje.

Ali od ruralnog kroz industrijsko nastaje urbano kao nova još nespoznata kvaliteta, koja u sebi sadrži i stvaranje i stvaraoća, i smisao i cilj. Ta stvarnost u nastajanju prikriivena je i reducirana fragmentarnom, analitičkom mišlju industrijskog razdoblja, koje prinudama industrijske proizvodnje i potrošnje industrijskih proizvoda ostvaruje racionalnost poduzeća. Upravo ta racionalnost industrijskog poduzeća reducira svakidašnjicu i socijalno i mentalno, s jedne strane na trivijalnost, a s druge strane na specijalnost, prijećeci urbanom da se oslobodi tih determinizama i stega.

»Urbani prostor-vrijeme, čim prestanemo da ga određujemo industrijskom racionalnošću — njenim planom homogenosti — pojavljuje se kao *diferencijalan*, budući da svako mjesto i svaki trenutak imaju egzistenciju samo u jednoj cjelini, preko kontrasta i suprotnosti koji ga ponovno vezuju za druga mjesta i trenutke razlikujući ga pritom.«⁴⁰

To poimanje urbanog kao potencijalne cjelovitosti, kao stvarnosti koja je u sebi diferencirana i prostorno-vremenski nefiksirana, Lefebvre tumači i izrazima izo-topija, hetero-topija i u-topija, pri čemu je izotopija uvjetno ostvarena, a utopija neostvarena ali prisutna cjelovitost, naspram heterotopije koja ih razlikuje evidentnom neostvarenošću naseljenja. Tom ujedinjujućom i u isti mah diferencirajućom mišlju urbanog, smatra Lefebvre, ulazimo u jedan period koji nije više razdoblje povijesti, gdje su se sukobljavale osobenosti i gdje se homogeno borilo s heterogenim. Kao nagovještaj okupljanja, susretanja i zborovanja, koje istiskuje borbu odvojenih i antinomičnih elemenata, ta misao nagovješta *post-povijest*.⁴¹

S tim dosegom urbanog fenomena ne može se nositi ni jedna pozitivistička znanost, nikakav fizikalizam, biologizam, historicizam, ekonomizam ili sociologizam, nijedna znanost koja se slijepo drži utvrđivanja već izvršenih činjenica i nema povjerenja u teoriju. U pitanju je totalitet, a to je oduvijek bila preokupacija cjelokupne filozofije. Odista promatrati urbani fenomen i promišljati urbano društvo koje iskršava iz rasprsnutog grada moguće je, smatra Lefebvre, samo na osnovi koncepata što ih je izgradila cjelokupna filozofska misao, ali *metafilozofijski*, to jest izvan filozofije kao konstituirane i institucionalizirane djelatnosti, vodeći računa i o svim znanstvenim znanjima. Radi se o procesu, putu i vidokrugu urbanog koje obuhvaća 'biće čovjeka' u urbanom društvu, to jest *sam projekt ljudskog bića kao društvenog*. Radi se, dakle, o pitanju koliko urbano društvo odobrava stvaranje jednog novog humanizma, budući je industrijsko društvo opovrglo stari.

Teorija koja utire put obnavljanju humanizma i urbanom društvu, za njega i kroz njega, utire put 'ljudskom biću' u formiranju, kao činjenici i kao vrijednosti. Potrebe toga bića ne mogu se utvrditi 'pozitivnim' proučavanjem koje sebi stavlja za cilj da ih klasira prema ekonomskim imperativima, socijalnim normama i vladajućim vrijednostima. Postoji jedna vrst 'ljudske materije', uočava Lefebvre, koja nije bez bioloških i fizioloških zakonitosti, ali je *bez apriornog oblika* na razini društvene (ljudske) stvarnosti, što joj daje izvanrednu plastičnost, prilagodljivost i odgojivost. U oblikovanju te ljudske materije sadržana su sva pitanja razvoja; urbano društvo mora iznaći novi oblik toga oblikovanja na vidiku mogućeg.

Polazeći od urbane problematike i promišljajući urbano, *dijalektička antropologija*, i sama u nastajanju, mora voditi računa o unutarnjim proturječnostima nove racionalnosti koja se potvrđuje, razvija i preobražava — i starog finaliteta koji se ruši. »Ako se racionalnost mora uzdići od spekulacije do cjelokupne racionalne prakse, od političke do društvene racionalnosti, od industrijske racionalnosti do urbane racionalnosti, ona to postiže rješavanjem te unutarnje proturječnosti.«⁴²

Otkrivajući suštinu urbanog fenomena u *centralitetu*, Lefebvre ga shvaća i tumači kao dijalektičko kretanje koje ga izgrađuje i razara u isti mah. Dok industrija porobljava prirodu, otvarajući joj utrobu da bi se dočepala njenih izvora energije i materije i da bi 'proizvodila' stvari koje se mogu razmijeniti, grad nije samo aktivnost koja proždire, potrošnja, on je i produktivan po tome što približava jedne drugima elemente proizvodnje, što objedinjuje sva tržišta i poziva sebi sve ono što je rođeno na drugom mjestu od prirode i rada. On stvara razmjenu, zbližavanje, blizinu i odnos. Sabirnik svih sadržaja i rezultat *kompleksifikacije* socijalnog, urbano predstavlja njegovu praktičnu racionalnost, vezu između oblika i informacije. To je sinteza koja se pruža u praksi, ukoliko je to praksa koja zahtijeva slobodu informacije, mogućnost za svako mjesto i za svaki događaj da obavještava druge i da dobije obavještenja potekla od njih. Zato ograničeni industrijski i etatistički racionalizam osakaćuje urbano, projicirajući razdvojene elemente i spriječavajući njihovu uzajamnu obavijest. Zato su urbana revolucija i konkretna demokracija uzajamno povezane. I zato se urbana praksa kao način života grupa i klasa može sučeliti s urbanističkom ideologijom samo na tom putu, preobražavajući osporavanje u potraživanje.

Teorijski pojmljena urbana revolucija znači opću transformaciju industrijskog društva u urbano, i upravo ta transformacija u toku određuje problematičan karakter stvarnog, određujući da se i čitavo suvremeno društvo postavlja i sadrži u tom *prijelazu*. Zato je urbana problematika svjetska, premda način pristupanja njoj zavisi od ekonomske, socijalne i političke strukture pojedinih zemalja, kao i od ideoloških superstrukture, pa se i praktično poznavanje urbanog fenomena može zasnovati kao znanost samo putem *svjesnog oblikovanja* urbane prakse koja svojom vlastitom racionalnošću zamjenjuje dovršenu industrijsku praksu. Stoga se i mogućnost strategije vezuje za taj obrat, za obrtanje perspektive u kojoj sada industrijalizaciju valja posmatrati kao etapu, posrednika i oruđe urbanizacije.

Ta se strategija pokazuje u dvostrukom vidu: kao strategija znanja i kao politička strategija, upravo zato što mora sačuvati osnov-

no jedinstvo koje potječe od toga što je znanje u cjelini trenutno usredotočeno oko jedne problematike koja je politička; kao znanost političke urbane stvarnosti koja mora odoljeti silama koje dolaze od ideologije i vlasti. Ona ne može bez mašte i utopije, ali mora voditi računa o mnogobrojnim konkretnim situacijama. Ona mora oblikovati znanstveno znanje oko problematike finaliteta, ne zaboravljajući da ni u jednom slučaju i nigdje sredstvo ne treba zamijeniti ciljem, niti partikularno sveukupnim, a još manje taktiku strategijom.

Strategija znanja ne može se izdvojiti od stalnog sučeljavanja s iskustvom u stvaranju *globalno povezane prakse*, prakse urbanog društva koja je praksa *prisvajanja* vremena i prostora od ljudskog bića, kao višeg modaliteta *slobode*. U tom pogledu strategija znanja nalazi se pred dvostrukom obavezom: ona mora ići za prevladavanjem društvene prakse koja pripada političarima, to jest institucijama i aparatima specijalizirane politike koja prijeći put organiziranju jedne više racionalnosti (racionalnosti urbane demokracije), pa ih zato ne može ignorirati, ali se u isti mah ne smije odreći prava na *kritiku* odluka i institucija političke strategije, znajući da je svaki ustupak protiv demokratičnosti ujedno ustupak protiv znanosti.

Jednako se tako strategija znanja ne smije odreći optimalnog i maksimalnog korištenja tehnika i svih tehničkih sredstava u rješavanju urbanih pitanja, u službi svakidašnjeg života urbanog društva, koje otvaraju mogućnost njegova preobražaja, znajući i to da racionalna upotreba strojeva i tehnika ne isključuje već uključuje preobražaj društvenih odnosa, što je racionalnost kakvu strategija vlasti sistematski otklanja i izbjegava.

U kontekstu tog metafizofijskog pristupa, u kojem teorije i pojmovi poprimaju novu značeću cjelinu (cjelovitost), čitava se sadašnjost može shvatiti kao *jedna problematika*, budući da u svakom ljudskom činu potencijalno postoje svi trenuci koji svoje opredmećenje mogu zadobiti u stvarnosti i društvu. Urbano društvo, koje upravo taj princip promišlja i oživotvoruje, okončava sve ono što je onemogućavalo totalitet: rascjep, razdvajanja i programiranu segregaciju. Ono transcendirira suprotnost između prirode i kulture koju je iskopala ideologija industrijske epohe, ali predstavlja samo *put*, a ne model totaliteta.

Posve u duhu Marxovog shvaćanja, kaže Lefebvre, urbana strategija može proizići iz političke analize koja se odnosi podjednako na povijesne uvjete i sticaj okolnosti kao i na strukturalne elemente dane situacije. U njoj treba odmjereno razlučiti urbane ciljeve od ciljeva vezanih za industrijsku proizvodnju, jer su in-

dustrijska revolucija i urbana revolucija dva vida i dva elementa jednog istog procesa, jedne iste ideje radikalnog preobražaja svijeta. Takva politička analiza ne odnosi se na stvarno u njegovom banalnom smislu, već na dijalektičku vezu stvarnog, mogućeg i nemogućeg, koja tako sagledana *omogućava* i ono što izgleda nemoguće.⁴³

Socijalizam pred urbanom problematikom još uvijek je nespreman da se s njom sučeli; ne samo zato što teorijski nije naoružan, već i zato što u tom smislu još nije uspio kritički ispitati ni svoju vlastitu povijest, od Pariške komune do kineske kulturne revolucije. Pred tim se pitanjima socijalistička misao pokazala veoma nesigurnom, sklona da se pred njima utekne mitu, ideologiji i utopiji, kad s nepokrivenim povjerenjem u bolje sutra ili s dogmatskim tvrdnjama pokušava transcendirati probleme povijesnog mjesta svoje proizvodne osnove.

I dok se u socijalističkoj zemlji urbani prostor ne određuje drukčije nego u nekoj drugoj zemlji, cjelokupna se urbanizacija nastavlja na dugi rok. Urbana problematika, urbanizam kao ideologija i institucija, urbanizacija kao globalna težnja postaju svjetske činjenice, potvrđujući da je urbana revolucija planetarni fenomen. Njena granična linija ne prolazi, međutim, između grada i sela, već unutar urbanog fenomena, to jest između podređene periferije i nadmoćnog centra.⁴⁴

NAPOMENE UZ OSMO POGLAVLJE

¹ Rani radovi, str. 360, 353-355, 373; Temelji slobode, str. 192.

² Rani radovi, st. 373, 356—358. Marx dodaje uz to da i svjetsko-historijska egzistencija individuuma znači takvu egzistenciju individuuma koja je neposredno povezana sa svjetsko-historijskom.

³ Friedrich Engels, »O stambenom pitanju«, K. Marx — F. Engels, *Izabrana dela u dva toma*, Kultura, 1949, tom I, str. 605, 567-561.

⁴ Henri Lefebvre, »Reprodukcija odnosa proizvodnje«, *Marksizam u svetu 1/1974*, str. 117, 120—121, 127.

⁵ Isto, str. 125, 130; vidi također H. Lefebvre, *Kritika svakidašnjeg života*, Naprijed, Zagreb, 1959, str. 361.

⁶ Lefebvre, navedeni tekst, str. 127-128, i nastavak istog teksta u *Marksizam u svetu 2/1974*, str. 124—127.

⁷ Isti nastavak, str. 127, 130; citat na str. 131 (potcrtano u izvorniku).

⁸ Isto, str. 132-135.

⁹ Larry Sawyers, »Urbani oblik i način proizvodnje«, *Marksizam u svetu 2—5/1976*, str. 355—375, 357, 361, 363, 367—368, 371, 372, 374. Sawyers prostornu lokaciju proizvodnje povezuje i sa njenom unutarnjom organizacijom, unutar tvorničke arhitekture, čija je osnovna determinanta montažna vrpca. Sa stanovišta profita i kontrole nad procesom proizvodnje, montažna vrpca predstavlja vrhunac ekonomske razumnosti, ali ne i sa stanovišta smanjenja otuđenosti radnika na poslu koji obavlja. (365-366) Značajni su i podaci o ekspanziji automobilizma u SAD, čija su žrtva zatečeni sistemi javnog saobraćaja. Tridesetih godina Los Angeles je raspolagao najvećim tramvajskim sistemom na svijetu, ali je između 1938. i 1944. General Motors uspio izbaciti tramvaje, izvaditi šine, skinuti električnu mrežu i sve to zamijeniti skupim, bučnim i smrdljivim autobusima, primoravajući stanovnike da se sve više okreću ka automobilima. (362) Danas oko jedne četvrtine bruto društvenog proizvoda u SAD zavisi od automobila, kamiona i autoputeva; poduzeća koja su orijentirana na fenomen automobila drže odlučujuća mjesta u nacionalnoj privredi, a njihova 'grupa za pritisak' predstavlja i dominantnu političku snagu zemlje. (364-365)

¹⁰ Isto, str. 375-380. Iako je u Sovjetskom Savezu podignuto 800 novih gradova, glavni gradovi su svejedno ubrzano rasli i u pogledu koncentracije industrije i u pogledu koncentracije stanovništva. Do stanovitve decentralizacije teške industrije došlo je iz vojnih razloga tokom prošlog rata. U Kini, međutim, najveći gradovi nisu rasli, ali su prilično porasli gradovi srednje veličine. Slično je i na Kubi gdje je rast Havane posve zaustavljen.

¹¹ Isto, str. 380-385. I novi gradovi u SAD nisu ništa drugo nego skupa predgrađa, čiji stanovnici ne rade u mjestu gdje žive, i najveći dio svojih

aktivnosti (nabavnih, rekreacionih i kulturnih) obavljaju izvan te sredine. Ti gradovi ni u kojem pogledu ne mogu funkcionirati kao 'samostojne komune'. Zato mladi mahom odbacuju privatizirajući stil života u predgrađima, a povećava se i broj pripadnika srednje klase koji uviđaju da potrošnja velikih količina dobara i usluga ne znači i kontrolu nad vlastitom sudbinom i kvalitetom života. (str. 385)

¹² Alain Medan, *La ville-censure*, Edition Anthropos, Paris, 1971.

¹³ Isto, 12, 14-15, 20, 23, 28, 30; citat na strani 23.

¹⁴ Isto, str. 58-61, 113, 180-182, 190-194.

¹⁵ Isto, citat na str. 189.

¹⁶ Isto, str. 189-191, 202, 208-210. Najpoznatiji primjer idealnog grada kao ostvarenja reifikatorske vizije jest Brazilija, koja je ubrzo nakon izgradnje dobila svoje »bidonville« kao pretpostavku stvarne Brazilije. (Isto, str. 193). Njen ideator, Oscar Niemeyer, i sam je to uvidio kad je 1965. godine otvoreno priznao: »Gradio sam javne zgrade za Državu, radio sam za bogate, za moćne. I ništa drugo. Nikad nisam bio u prilici da radim za prikracene, za čitav onaj svijet siromašnih koji čini najveći dio moje brazilske braće.« Citat prema Michel Ragon, *L'Homme et le villes*, Editions Albin Michel, Paris, 1975, str. 238. Medan, međutim, zapaža i jednu novu, dekonfliktuirajuću ulogu države koja se očituje u izgradnji novih gradova na periferiji velikih aglomeracija, a podižu se na incijativu takozvanih javnih fondova (Puissance Publique). Dekonfliktuirajuća uloga tih 'heterotopa', postavljena na graničnim područjima urbanog tla, sastoji se u njihovom isključivanju iz dinamike velikog grada, pa je to zapravo urbanizacija kao dezartikulacija, jer ti gradovi nemaju svoju potpunost. Izolirani, razbacani i nekompletni, oni uzrokuju depolitizaciju velikog grada, a time i sterilizaciju njegovih inovacijskih kapaciteta. (Medan str. 202)

¹⁷ Medan, isto, str. 227-233, 218-222, 215-218; citat na strani 242. Medan ponešto simplificira pojam proizvodnih snaga svodeći ga na materijalne proizvodne snage, dok se upravo njihov ljudski sastoj nalazi u proturječnosti s postojećim društvenim odnosima. I u socijalističkim zemljama racionalnosti proizvodnih snaga dana je apsolutna prednost, primjećuje Medan, pa navodi da je u Moskvi i danas u prosjeku potrebno 80 minuta da bi radnik došao na posao, a neki dolaze i sa udaljenosti od stotinjak kilometara. Kvantitativna ekstenzija grada posljedica je akumulacije proizvodnih snaga čija kapitalistička narav ni u socijalističkim zemljama nije još prevladana. Naime, iznad nekog određenog stupnja, veličina grada i valorizacija njegove produktivnosti pokazuju se neraspoloživi za dinamiku društvenog stvaranja, zbog prisiljavajućeg načina proizvodnje koji taj stupanj veličine implicira. Upravo zato javlja se racionalizacija suprotna smislu racionalizacije društvenih odnosa, pa potiskuje pitanje 'novog oblika života', to jest egzistencijalne realizacije socijalističkog društva. (str. 236-238).

¹⁸ D. J. Dweyer, *People and Housing in Third World Cities — Perspectives on the problem of spontaneous settlements*, Longman, London and New York, 1975, str. 18—19. Ogromno pomicanje svjetske populacije prema gradskim aglomeracijama najrječitije pokazuju ovi podaci: između 1800. i 1970. godine svjetska populacija koja živi u gradskim aglomeracijama iznad 5.000 stanovnika povećala se od 81 milijun na 1.399 milijuna, to jest više od 17 puta, dok je ukupan porast stanovništva u tome razdoblju povećan za svega 3 puta (str. 8). Proces urbanizacije, što su ga industrijalizirane zemlje proživjele u prošlom stoljeću, ne da se usporediti sa sadašnjom masovnom urbanizacijom u industrijski nerazvijenim zemljama. Ti su procesi, primjećuje Dweyer, daleko više izraz pomanjkanja privrednog razvoja nego njegova posljedica, što se vidi iz očitog nepostojanja korelacije između industrijalizacije i urbanizacije (primjer Indije). Ogroman priliv stanovnika

u gradove uzrokovan je upravo pomanjkanjem bilo kakvog razvoja u unutrašnjosti zemalja u razvoju. (str. 10)

¹⁰ Isto, str. 35, 73, 75, 86, 89, 90, 93. Dweyer konstatira: što se jaz između planera i »korisnika« produbljuje, to se planeri sve više oslanjaju na izvore moći i novca. S druge strane, »politička« potreba da se budućnost ružičasto slika navodi na papirnatu planiranje, pa je ono u koncepciji nužno idealističko, a u izvedbi simboličko. Razumljivo je da široka javnost gubi svaki interes za takvo planiranje koje je daleko od njenog svakodnevnog života. (str. 95)

¹¹ Isto, str. 243, 113, 242, 246, 102. Ulaganje u izgradnju nastambi dostiže svega 1 do 2% bruto nacionalnog dohotka, dok u SAD ta ulaganja iznose 4, a u Evropi čak 5%. Kolike su te razlike postaje jasno kad se uzmu u obzir ogromne razlike u visini nacionalnog dohotka. (str. 114) Gustoća nastambi u Hong Kongu naprosto je nevjerovatna: u prosjeku na 1 četvornom kilometru stanuje 75.000 ljudi. Zbog migracije iz kineske pozadine gradsko se stanovništvo povećalo od 600.000 1945. godine na 4,2 milijuna 1974. (str. 152)

¹² Isto, str. 247, 251, 253-255. Teško se može očekivati od stranih stručnjaka da će to uvidjeti, ili da će osposobiti takve lokalne institucije koje bi, nakon njihova odlaska, mogle preuzeti realizaciju planova. Neznatna je korist i od domaćih kadrova koji se školuju u industrijaliziranim zemljama, u društveno-ekonomskom kontekstu koji je posve irelevantan (indiferentan) za probleme zemalja u razvoju. (str. 254) U pogledu tehnoloških rješenja najveći je problem odstranjivanje ekstreta. Klasična je kanalizacija zbog visokih troškova nezamisliva, a arhaična su seoska rješenja nedopustivo opasna u gusnoj naseljenosti, osobito u krajevima koji oskudijevaju vodom. Svega 8% porodica u urbaniziranim područjima Afrike ima pristup normalnim sanitarnim uređajima. Dosadašnja istraživanja tehnologije posve su zanemarila te akutne probleme urbane infrastrukture zemalja u razvoju. O težini tih problema najbolje govore slijedeći podaci: prosječne veličine investicija za potrebe komunalija u novim gradovima Velike Britanije iznosile su krajem šezdesetih godina 500, a u Švedskoj 600 dolara po stanovniku, dok se za tu svrhu u nacionalnim planovima Tanzanije predviđa ne više od 8 dolara. Stoga je neophodno za komunalijske sisteme pronaći intermedijarna rješenja, koja će biti pouzdanija od arhaičnih, a jeftinija od klasičnih. (str. 235) Isto tako u pogledu građevinske prefabrikacije valja imati na umu da u obzir dolaze samo ona rješenja koja ne iziskuju skupu mehanizaciju i kvalificirane radnike, nego su naprotiv krajnje jednostavna i radno intenzivna. Od posebne je važnosti pronaći pogodne građevinske materijale, na koje inače otpada 45% ukupnih troškova gradnje. (str. 239)

¹³ United Nations, Office of Public Information, Press Release HE/396, 14 June 1976, str. 2, 4, 5, 7, 9, 12, 13, 16-18. Konferencija UN o ljudskim naseljima u Vancouveru održana je od 31. svibnja do 11. lipnja 1976. godine. Na njoj su sudjelovali predstavnici 131 zemlje, šest narodno-oslobodilačkih pokreta i 160 nevladinih organizacija. U završnoj proceduri predloženo je i prihvaćeno osnivanje posebnog tijela koje će koordinirati aktivnost UN na međunarodnom planu suradnje u toj domeni.

¹⁴ Barbara Ward, *The Home of Man*, W. W. Norton & Company, Inc., New York, 1976. Za konferenciju UN u Stockholmu B. Ward je zajedno s poznatim znanstvenikom René Dubosom pripremila knjigu *Only One Earth — The Care and Maintenance of a Small Planet*, koja je objavljena kod istog izdavača.

¹⁵ B. Ward, *The Home of Man*, str. 3, 28, 63, 69, 73, 127, 190. U zemljama u razvoju broj urbaniziranih stanovnika povećao se u razdoblju od 1950. do 1970. godine od 256 na 622 milijuna, dostižući urbanu populaciju razvijenih zemalja koja broji 693 milijuna. Istodobno, dok je u razvijenim zemlja-

ma proces urbanizacije, industrijalizacije i modernizacije, koji je u zamahu već više od jednog stoljeća, u 1972. godini kumulativno dao bruto nacionalni proizvod od 2.972 milijarde dolara, iste je godine u nerazvijenim zemljama taj proizvod iznosio svega 650 milijardi. (str. 197)

²⁵ Isto, str. 108, 39, 234. U Rio de Janeiru dvije trećine zemljišta predviđenog za gradnju još uvijek je podložno spekulacijama sa cijenom zemljišta, koja u nekim dijelovima u par godina znađe skočiti i za 2.000%. (str. 190). Ni u Velikoj Britaniji cijene gradskog zemljišta nisu stabilne: u razdoblju od 1970. do 1975. porasle su za 220%. U pogledu poznatog programa izgradnje novih gradova, koji je s velikom odlučnošću započet 1945. godine, B. Ward kaže: »... bez obzira na opću nevoljkost i nesigurnu privrednu i društvenu klimu u zemlji koja je počela učiti što to znači ne biti više središte svjetskog sistema, ipak izgleda da su neki proračuni i bilance krenuli krivo. Premještajući ljude, usluge i laku industriju u nove gradove, planovi su često i nepažnjom odveć mnogo nekvalificiranih ljudi ostavili bez posla u centru«. (str. 103) B. Ward smatra da je najzamašniji i relativno najuspješniji primjer 'preoblikovanja nacije' pokazala Francuska sa programom antikonzracije koji je započet 1950. godine. Određujući zakonski da zemljište predviđeno za urbanu izgradnju može promijeniti vlasnika samo po cijeni koju je to zemljište imalo prije zoniranja, a opterećujući u isti mah prohibitivnim taksama svaki pokušaj poslovnog instaliranja na području Pariza, Francuzi su 1973. godine po prvi put u višestoljetnoj povijesti toga grada zabilježili da ga je više ljudi napustilo nego što je u nj uselilo. (str. 104-105)

²⁶ Isto, str. 177, 235, 241-242, 111.

²⁷ Isto, str. 109, 126-127, 147, 144. Porast korištenja automobila prelazi sva predviđanja. Godine 1960. u Americi je bilo oko 62 milijuna automobila, to jest otprilike jedan automobil na tri stanovnika, a danas ih ima 100 milijuna, što znači jedan automobil na dva stanovnika. Zapadna Evropa 1960. godine imala je 22 milijuna automobila, a danas ih ima 85 milijuna, to jest jedan automobil na četiri stanovnika. (str. 41)

Indirektno subvencioniranje vlasnika osobnih vozila postaje vidljivo kad se uzme u obzir da je cijena goriva, barem do 1973. godine, bila nerealan niska, i da vlasnici automobila nisu snosili troškove izgradnje i opreme cesta, signalizacijskih sistema i parkirališta, jer su ti radovi financirani dugoročnim kreditima iz javnih fondova koji se akumuliraju taksama što ih plaćaju podjednako vlasnici i nevlasnici osobnih vozila. (str. 147)

Pored toga što zagađuje zrak i proždire velike količine sad već skupog goriva, i što disperzivnošću uništava prostor, automobil je i sredstvo dubokog društvenog podvajanja. Usprkos svim tim saznanjima, urbanistički zahvati mahom povećavaju ovisnost gradske mobilnosti o osobnom vozilu. Lako je vidjeti zašto do toga dolazi, ako se uoči činjenica da je najveći broj automobila koncentriran u velikim gradovima, što se najbolje vidi iz usporedbe između broja stanovnika u gradu i ukupnog broja automobila u pojedinoj zemlji. U Sao Paulu taj je odnos 1:6, i ne razlikuje se mnogo od New Yorka gdje je 1:5; u Bankoku 7,9 posto stanovnika Tajlanda koristi 72,8 posto ukupnog broja automobila koliko ih ima u toj zemlji. U Abidjanu na 13% stanovnika otpada 70% automobila, u Najrobiju na 4,7% stanovnika 59% automobila, što pokazuje da i u zemljama u razvoju jedna neznatna elita čitav urbani sistem usmjerava prema svom interesu, dok bi strategijski pravac morao biti suprotan, to jest morao bi voditi uspostavljanju efikasnog javnog prijevoza koji bi bio pogodan za sve građane. (str. 58, 232, 145, 149) Nije slučajno, primjećuje B. Ward, da se zemlja s najvećom kombinacijom rasta i nezavisnosti od vanjske pomoći i stranih investicija, NR Kina, opredijelila za javni prijevoz (autobus, željeznica, bicikl), i što kineski planeri nastoje raznolike aktivnosti grupirati

u komunama od 50 do 80 tisuća stanovnika, sa udaljenostima koje se lako svladavaju i pješke. (str. 232).

Iz istih razloga i iz istih motiva koji favoriziraju razvoj automobilizma, defavoriziran je razvoj željezničkog saobraćaja. U Francuskoj koja ima najrazvijeniju željezničku mrežu, na 4,4 milje cesta dolazi svega 0,10 milje željezničke pruge. U Zapadnoj Njemačkoj taj je odnos 3:0,21, a u SAD 1:0,06. (str. 155)

¹⁰ Isto, str. 191, 180-181, 157, 265-266. Za dvanaest glavnih sirovina koje čine 80% njihova izvoza, zemlje u razvoju dobile su 1974. godine ukupno 30 milijardi dolara. Finalni proizvod koji su iz tih materijala izrađeni postigli su u završnoj prodaji 200 milijardi dolara. Razlika od 170 milijardi dolara pripala je procesorima i posrednicima u razvijenim zemljama. I sudjelovanje zemalja u razvoju u svjetskoj razmjeni palo je umjesto da raste, od 35% 1950. godine na svega 17% 1970. godine. (str. 265)

¹¹ Isto, str. 180-183. U tom se smislu i takozvana »zelena revolucija« pokazala kao promašaj: zahtijevala je subvencije za kapital i visoku tehnologiju koji su u zemljama u razvoju toliko oskudni, pa stoga i skupi, što je uzrokovalo da je hrana koju je proizvodila kumulativno koštala daleko više. Mehanizirana agrikultura reducirala je i obeshrabrila radnu snagu i tako obezvrijedila jedini resurs kojeg ima u izobilju. Pokazalo se osim toga da je zavisna i od cijene nafte. Uz to su u većini zemalja u razvoju izostale neophodne agrarne reforme koje bi zemlju otrgle iz ruku krupnih posjednika, nisu izgrađeni intermedijarni centri i putevi koji bi povezali polja i tržišta, pa je izostala i neophodna produktivnost sitnih seljaka sa pet jutara zemlje. (186-187)

¹² Isto, str. 194-195, 219, 259, 263, 266-267, 273-274; citat na strani 273. B. Ward spominje i pitanja razoružanja, navodeći procjene Svjetske banke o investicijama koje bi bile potrebne da se prevladavaju osnovne prepreke u razvoju nerazvijenih zemalja. Troškovi *desetgodišnjeg* programa podmirjenja osnovnih potreba, od stanovanja i ishrane do zdravstvene zaštite i obrazovanja, iznosili bi jedva jednu polovinu sume koja se *godišnje* u svijetu troši na naoružanje (250 milijardi dolara), to jest bilo bi dovoljno troškove naoružanja smanjiti za 5% godišnje da se financira spomenuti 10-godišnji program. O neophodnosti preraspodjele ukupnog svjetskog proizvoda rječito govore i procjene o prosječnom povećanju dohotka u ovoj dekadi: u nerazvijenim zemljama to će povećanje u prosjeku iznositi 3 dolara (od 105 na 108), a u razvijenim zemljama 900 dolara (od 3.100 na 4.000). (str. 269-270).

¹³ U tom pravcu kreću se zaključci i prvog interdiscipliniranog simpozija što ga je pod naslovom »Man's role in changing the environment: architecture and urbanism for growth and change« organizirao UNESCO u Otaniemi, Helsinki, 1970. godine, a prihvaćeni su i na simpoziju Ekonomske komisije UN za Evropu, u Pragu godinu dana kasnije. Vidi *ECE Symposium on problems relating to environment*, Processing and Documentations of the Symposium organized by the United Nations Economic Commission for Europe and held from 2 to 5 May 1971 in Prag (ST/ECE/ENV/1), Sales number: E. 71. II. E. 6.

¹⁴ Gerald M. McCue, Williams R. Ewald, jr. and The Midwest Research Institute, *Creating the Human Environment*, A report of the American Institute of Architects, University of Illinois Press, Urbana, Chicago, London, 1970, str. 9. Vidi također John McHale, *The Future of the Future*, George Braziller, New York, 1969, str. 5, 9, 10, 11.

¹⁵ H. M. Proshansky, W. H. Ittelson, L. G. Rivlin, edited by, *Environmental Psychology: Man and his Physical Setting*, The City University of New York, 1970, str. 4, 5, 9-10. Većina tekstova u ovoj zbirci naglašava tu prevaratnu

situaciju pred kojom se nalazi znanstveno izučavanje okoline koje traži jedan novi sintezni pogled. (Proshansky str. 532, McHale str. 74, 83, 85). Do met pitanja nove paradigme najbolje je uočio Thomas Kuhn: »Rasprave o paradigmi ne odnose se na odgovarajuću sposobnost rješavanja problema... Riječ je o tome koja bi paradigma ubuduće mogla voditi istraživanje onih problema za koje nitko još ne može reći da ih s uspjehom rješava. Radi se o alternativnom putu znanstvene prakse, o čemu se odluka mora temeljiti više na obećanjima budućnosti, nego na postignućima prošlosti.« Thomas Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, izvadak objavljen u *real time*, a catalogue of ideas and information, Picador, Pan Books Ltd., London, 1973, str. 206.

¹⁴ P. H. Chombart de Lauwe, »Society, culture and environment« u zborniku *Science, Man and Environment*, Proceedings of The Fourth International Conference Science and Society, Herceg-Novi, July 3rd to 10th 1971 (Beograd, December 1971), str. 15.

¹⁵ Isto, str. 15-18, 20.

¹⁶ Henry Lefebvre, *Urbana revolucija*, prijevod M. Vukmirović-Mihailović, (naslov originala: *La révolution urbaine*, Gallimard, Paris, 1970), Nolit, Beograd, 1974, str. 52-53.

¹⁷ Isto, str. 13-14.

¹⁸ Isto, str. 24.

¹⁹ Isto, str. 26. Današnju, kritičnu fazu urbane problematike Lefebvre smješta u jedan opći proces čiju prostorno-vremensku os čini preobrazba grada od nekadašnjeg polisa preko trgovačkog a zatim industrijskog središta do današnjeg rasprsnuća drevnih gradskih oblika, kao nasljeđa svih tih diskontinuiranih promjena. U njima, kao novi kontinuitet, nastaje urbano društvo nadvladavajući i upijajući u sebe poljoprivrednu proizvodnju, pa urbano tkivo i na sveukupnost ispoljavanja prevlasti grada nad selom nagriza i posljednje ostatke agrarnog života. (str. 10, 12, 25)

Ulazak u urbano društvo i način urbanizacije zavise od osobina društva promatranog u toku industrijalizacije, a sve razlike ili specifičnosti toga procesa dio su problematike urbanog fenomena kao globalnog procesa, u čijoj perspektivi nema mjesta ni za kakvu nauku o gradu u smislu postojeće urbane ekonomije ili sociologije. (str. 26)

²⁰ Isto, str. 33-39; citat na strani 47. Ti trenuci i ta različita mjesta koja se diferenciraju u urbanom, čineći ga nesvodljivim na homogenost industrijskog plana, jesu istovremenost, međudjelovanje i nejednaka razvijenost triju »polja« u suvremenom svijetu: agrarnog, industrijskog i urbanog, koji označavaju ne samo slojeve činjenica, uzastopnih ili superponiranih pojava, već i načina mišljenja, djelovanja i življenja. Zemlje u razvoju poznaju danas istovremeno i ruralnu, i industrijsku, i urbanu eru. Analitička misao drži za sebe da je integralna racionalnost, premda uspješno djeluje samo preko posrednika (tržišta). Ona proizlazi iz prekomjernog širenja organizacijskih postupaka i operacija svojstvenih poduzeću, pa je nesposobna da vodi računa o toj ukupnoj stvarnosti. (str. 41-46)

²¹ Isto, str. 47—51. Upravo zato što se u urbanom radi o naslućivanju i sagledavanju post-povijesti (u smislu Marxove prave povijesti), mora biti dogmatska svaka teza koja grad pokušava predstaviti kao jedan sistem. U tome je promašaj svih parcijalnih teorija i koncepcija, pa i semiologijske, u pristupu proučavanju grada, jer ih urbana praksa nadilazi. Urbano kao diferencijalno polje (vrijeme-prostor) ne dohvaćaju ni razni interdisciplinarni pristupi, koji čas ostaju otvoreni, ali bez rješenja, a čas se zatvaraju u tobožnjoj sintezi. Ako urbani fenomen kao *ukupna stvarnost* neodložno traži okupljanje fragmentarnih saznanja, on to ujedno i otežava. Slično Jantschu

i Lefebvre upozorava na imperijalizam pojedinih specijalističkih disciplina (ekonomije, historije, sociologije, demografije itd) koje sintezu traže samo u svojoj domeni i u okviru svog pojmovnog aparata, smatrajući ostale discipline u najboljem slučaju svojim sluškinjama. (str. 61-66) Fragmentarna saznanja izražavaju i omogućuju parcijalne prakse, a proizlaze iz podjele rada koji i u teorijskoj oblasti (znanstvenoj i ideološkoj) ima iste funkcije i iste razine kao i u društvu. (str. 72-73)

⁴² Isto, str. 75-85; citat na strani 81.

⁴³ Isto, str. 133-134, 136, 151-152, 155-157, 159-163.

⁴⁴ Isto, str. 127-130.

Uvukavši čitav svjetski prostor u proizvodnju viška vrijednosti, da bi parirao tendencijskom opadanju profitne stope, kapitalizam cjelokupnu svjetsku proizvodnju nastoji reorganizirati njenim podređivanjem centrima informacija i moći. Ali prostor kao društveni proizvod i zadnji predmet razmjene nije samo ravnodušna sredina gdje se stvara, ostvaruje i raspodjeljuje višak vrijednosti. U njegovoj društvenoj proizvodnji nazire se društveni (globalni) karakter proizvodnog rada i put područstvljavanja proizvodnih snaga.

Potcrtavajući na posve novom planu sukob društvenog karaktera proizvodnog rada s državnim i privatnim vlasništvom nad proizvodnim sredstvima, urbani fenomen duboko mijenja proturječnosti između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. Kompleksifikacija društva, naime, dopire u isti mah i do prostora i do vremena, jer i složenost prostora i predmeta koji ga zauzimaju ne ide bez sve veće složenosti vremena i aktivnosti koje se odvijaju u vremenu. A time i teorijski i praktično sve očitija postaje razlika između *rasta* i *razvoja* koju je nametnula industrijska epoha.

Ne potiskujući proturječnosti industrijskog, već razotkrivajući ih sve više, urbano svoje unapređenje vezuje za odbacivanje ekonomskog rasta kao kvantitativnog cilja po sebi i za istovremeno usmjerenje proizvodnje ka drugim raznolikijim ciljevima kvalitativnog razvoja. To pretpostavlja oslobađanje od svih reduktora urbane prakse, to jest radikalnu kritiku države kao sile iznad društva i politike kao njene volje, a time i odbacivanje urbanizma kao teorije i prakse koja je, spadajući u vlasništvo države, istovremeno i antiteorija i antipraksa.

Kao prenosilac jedne ograničene i tendenciozne racionalnosti, čiji je predmet i cilj oblikovanje političkog prostora, tek prividno neutralnog i nepolitičnog, urbanizam zabranjuje misli da postane razmišljanje o mogućem (odbljesak budućnosti), zagrađuje put urbanom postavljajući na njega svoje modele; ne vidi da je riječ o sukobu nespojivom sa suvremenom političkom i znanstvenom mišlju, o sukobu upravo između puta i modela.

Da bi se oslobodio put, valja razbiti modele. Urbano koje se nudi kao mjesto suočavanja i sukobljavanja, (kao mjesto *izražavanja* toga sukoba), predstavlja jedinstvo suprotnosti: ono traži dijalektičko mišljenje koje je vezano više za *mentalni i društveni oblik*, nego za povijesne sadržaje. Iz industrijske epohe i njene racionalnosti ne može se izvući načelo više (diferenciranije) organizacije, pa je svaka razvojna strategija koja načelo poduzeća još uvijek želi proširiti na globalno društvo, definitivno osuđena na propašaj.

Ako se urbano uopće može pozitivno odrediti, jer ono ne dijeli nego spaja, onda je temeljni cilj urbanog razvoja *ponovno prisvajanje* od strane ljudskog bića njegovih uvjeta u vremenu, u prostoru i u predmetima. Za razliku od industrijskog društva u kojem se prostor razmjenâ i vrijeme vrijednosti (prostor dobara i vrijeme kao najviše dobro) međusobno razdvajaju i upućuju svaki na svoju stranu, stvaranje prostorno-vremenskog jedinstva osnovna je definicija urbanog života i urbanog društva.

Ta se perspektiva, zaključuje Lefebvre, ne može shvatiti bez *sveopćeg samoupravljanja* koje urbano samoupravljanje povezuje s industrijskim, ostvarujući samoupravnu proizvodnu ingerenciju teritorijalnih jedinica, što podrazumijeva ne samo odumiranje države nego i kraj političkog kao takvog.¹

Formulirajući tako opće postavke prevladavanja industrijske civilizacije, Lefebvre se pita i za uzroke pasivnosti ljudi u pogledu odvijanja njihove vlastite sudbine u prostoru i vremenu, za razloge izostanka njihovog aktivnog sudjelovanja u postupcima i odlukama koje ih se tiču, zapažajući da se još nigdje nije javio značajniji politički pokret koji bi politizirao probleme i ciljeve izgradnje.

Ta zakočenost, smatra Lefebvre, svoj najdublji korijen ima u *prostoru stanovanja*, u kojem sazrijeva ljudsko biće s proturječnostima svojih želja i potreba. Taj konkretan sadržaj stanovanja, to je ono što i razborita misao najmanje poznaje: upisivanje vremena u prostoru, nesvjesnu *poiesis* koja ne poznaje svoje vlastite uvjete.

Nepoznavanje toga sadržaja blokira također graditeljsku i urbanističku misao tehničara-specijalista koji reduciraju svakidašnjicu i proživljeno, izvršavajući svoje planove i projekte u apstrakciji na drugom stupnju: od 'proživljenog' prelaze na apstraktno da bi zatim tu apstrakciju projicirali na 'proživljeno'. To je tehnološki postupak koji ne može spojiti dva suprotna načela: istraživanje mogućeg i pozivanje na praksu. Zato njihov 'objektivni' prostor sputava, zato je on ideo-logički prostor. Pred tim proizvođačima društvenog prostora-vremena ljudi se povlače u pasivnost, u obrambeni stav.

Pod ideološkim, tehničkim i političkim pritiskom kvantitativnog koje se nameće i kao načelo i kao vrijednost, oslobađajuća moć urbanog ostaje prigušena i nespoznata. Opći terorizam količinski mjerljivog ističe djelotvornost represivnog prostora, pa ga ni revandikacije radničke klase ne mogu dovesti u pitanje sve dok ostaju na kvantitativnim zahtjevima povećanja madnice i smanjenja radnog vremena.²

Rezimirajući svoja razmatranja na jednoj prostorno-vremenskoj shemi koja ide od nulte točke do točke stopostotne urbanizacije, Lefebvre utvrđuje da je prva kritična faza, koja još traje, započela u 16. stoljeću u Evropi s prvim podređivanjem poljoprivrede industrijalizaciji, dok se danas nalazimo u drugoj kritičnoj fazi koja je započela s podređivanjem industrije urbanizaciji, a završit će se s podređivanjem globalnog prostora urbanom i urbanog *stanovanju*.

Ta dosad nevažna razina, stanovanje, postaje *bitnom*, ne više kao rezultat ili slučajnost u odnosu na specifičnu razinu urbanog, a još manje u odnosu na globalno koje ostaje u zavisnosti od industrijskog razdoblja, od produktivističke ideologije i političkog prostora potčinjenog zahtjevima rasta. U perspektivi novog obrata prvenstvo ima urbano, ali prednost ima stanovanje, suprotstavljeno naselju (naseobini) kao ideologiji i praksi koja ga je odgurnula i potisnula u nesvjesno, brišući elementarne crte urbanog, kulturne obrasce i vrijednosti što su vezani za modalitete i modulacije svakidašnjeg života. Da bi se pronašlo stanovanje i njegov smisao, valja se spustiti s ove strane 'doživljenog' stanovnika, ka onom nepoznatom i neznanom svakidašnjice, jer se odnos 'ljudskog bića' s 'prirodom' i njegovom vlastitom prirodom ostvaruje i čita u njemu. Taj odnos nikad nije utonuo u takvu bijedu kao pod vladavinom naseobina urbanističke racionalnosti.

Bit će, dakle, potrebno da se upravo stanovanje promatra kao izvor i temelj, kao bitna funkcionalnost i *transfunkcionalnost* ljudskog bića. Jer, ljudsko biće ne može da ne gradi i da ne stanuje, ne može bez obitavališta, »bez nečega što je više (ili manje) od njega samog: svog odnosa s mogućim kao sa imaginarnim. (...) ono što je izgledalo podređeno dolazi ili se vraća u prvi plan. Nadmoć globalnog, logičnog i strategijskog još je dio 'svijeta postavljenog naglavce' kojeg treba obrnuti.«³

Svijet postavljen na glavu, otuđeni svijet kojeg valja preokrenuti, podsjeća Lefebvre na Marxa, to je svijet u kojem posrednik potiskuje proizvođača i stvaraoaca, u kojem se država izdaje za nešto bitno u društvenom životu, za njegovu strukturu, premda je samo njegova slučajnost (superstruktura); u kojem birokracija selekcio-

nira stručnost i znanje kao sredstva za svoje interese; u kojem posljedica važi za uzrok, cilj za sredstvo, a sredstvo za cilj.

U Marxovom projektu obrtanja toga svijeta u prvom su planu problemi u vezi s konkretnim mjestima gdje se uspostavljaju društveni odnosi, jer suština čovjeka nije u izdvojenoj jedinki, već u *sveukupnosti odnosa* konkretne društvene prakse, pa je prema tome generički čovjek, čovjek uopće, samo apstrakcija. Ali se referencije koje omogućuju da se otkriju crte individualnog, pogrešno tražene u biologiji i tehnologiji, nalaze u proizvodnom radu, gdje nastaju odnosi koji su sastavni dio svijesti (ličnog života), u onoj mjeri u kojoj nastojimo dosegnuti *praxis*.

Zato se pitanje svijesti i razvoja jedinke u društvenoj sredini, od porodice do svijeta (svjetovnosti), ne mogu razmatrati neovisno o oblicima koje pružaju ta *mjesta* i neovisno o odnosima između njih i društvenih institucija. Jednako tako, proučavati društvene odnose, a ne razmatrati mjesta koja ti odnosi zauzimaju, njihovu materijalnu morfologiju, bio bi čisti idealizam. Ali, potcrtava Lefebvre, nije na arhitekti, kako je to mislio Gropius, da 'odredi novu koncepciju života', nego je na novoj koncepciji života da omogući djelo arhitekta. Ta demiurška uloga arhitekta, koju je dijelio i Hannes Meyer, nije ništa drugo do dio urbane mitologije i/ili ideologije koje je teško nadglasati.⁴

Sve je dakle u tome gdje i kako povijesno nastaje *nova koncepcija života*, koji su i kako se stvaraju viši modaliteti slobode kao ostvarljivi modusi življenja. I Robert Jungk ih naslućuje u zahtjevu za demokratizacijom utopijskog mišljenja, što je sve neminovniji, a cilja na prevladavanje onih uvjeta »nastanka jedne pronalazačke djelatnosti, što se prije svega usmjerava na društvene mogućnosti i stanja«, koji su bitno pridonijeli »da se otpočetak rastvori duboki razdor između individualnog projekta i socijalne zbiljnosti«.⁵ Ali, ne pronicući tu zbiljnost i ne dovodeći nju samu u pitanje, drži da je dijeljenje planera i planiranih, subjekata i objekata procesa promjene, uzrokovano samim kriterijima kvalifikacije (meritornosti) koji su dosad diskvalificirali pretežnu većinu građana u društvenim zbivanjima odluke, i tako imobilizirali njihovu *društveno orijentiranu djelatnost fantazije*.

Mobiliziranjem te socijalne fantazije na najširoj bazi bila bi probuđena ona snaga što teži bitnoj promjeni. Bez obzira na to što bi se time poremetili posvećeni prostori ekspertokracije, kaže Jungk, otvaranje prema »masama onih što su od duhovnog stvaralačkog procesa potisnuti i stoga i u odnosu na društveni razvitak postali ravnodušni«, bilo bi, osobito u ranoj fazi projekata, ne samo poželjno nego i nužno za ozbiljenje inovativnih koncepcija.

Tek bi tako omogućenom konfrontacijom između želje i mogućnosti, između sna i ekspertize, nastao osjećaj suodgovornosti učestvujućih neeksperata, pa bi se i sama suština kreativnosti očitovala u povezivanju dviju faza procesa iznalaženja: slobodne imaginacije i kritičkog prosuđivanja, koje od poželjnog razlučuje provedivo.

Produbljujući do kraja sumnju u svaku praksu koja kriteriju specijalne informiranosti dodjeljuje isključivi rang, Jungk ipak na pitanje o tome »kako mogu radionice budućnosti funkcionirati u današnjim strukturama društva« može odgovoriti samo algoritamskim postupkom.⁶

To da odluke o izboru i politici tehnologije ne mogu više ostati u rukama eksperata, da tehnološki projekti moraju biti podložni 'društvenoj kontroli', stav je već mnogih znanstvenika i profesionalnih djelatnika, pa se pitanja sad usmjeruju prema političko-upravnim oblicima te kontrole, kritičko-pojmovnoj analizi i političkoj interpretaciji općenito priznatog zahtjeva za participacijom, sve do otvorene idejne diskvalifikacije znanstvenog redukcionizma i institucionaliziranih metoda tehnolojskog procjenjivanja. Dovedeni su u pitanje ne samo pojam i ingerencije planiranja, nego i njegovo začetno mjesto, podjednako kao i njegova instrumentalizacija. Otvorena je posve nova problematika *tehnologije sudjelovanja* u kompleksnom i slojevitom društvu, od inter-aktivne komunikacije do kompjuterske simulacije, koju je svojevremeno nagovijestio Ozbekhan, a pionirski razrađivao Sackman, shvaćajući da je planiranje koekstenzivno sa ljudskim ponašanjem koje vazda sadrži anticipativni element. Naglašavajući začetnu fazu planiranja u normativnom konsenzusu zajednice, oblikovane uzajamnim očekivanjima u pogledu društvenih vrijednosti, ciljeva, resursa, alternativnih tokova akcije i prioriteta, Sackman slično Jantschu vidi evolucijski i revolucijski značaj te demokratizacije planskog postupka i u svjetskim razmjerima. Ali se poziva i na suvremena saznanja da su procesi društvenog učenja povezani s procesima ličnosti, to jest psihološki kanalizirani načinom kako ličnost anticipira događanja, jer je taj neksus *psiholoških elemenata očekivanja* intrinzičan ljudskoj dinamici planiranja.⁷

Sve bi te postavke učinile irelevantnim Heideggerovo zamjećivanje faktičke *raskorijenjenosti čovjeka* u tehničkim odnosima, kao i njegovu konstataciju da je tehnika »u svojoj biti nešto što čovjek sobom ne svladava«, kad bi pružale odgovor na pitanje koje on smatra odlučnim: koji je to politički sistem koji bi se mogao pridodređiti tehničkom razdoblju? Planetarno gibanje novovjekovne tehnike jest moć čija povijest-određujuća veličina jedva može biti

procijenjena; moderna tehnika nije 'oruđe' i nema više posla s oruđima, a mi još nemamo *put* koji odgovara biti tehnike, smatra Heidegger. Svijet ne može biti po čovjeku, ali ni bez čovjeka ono što jest i kako jest. Čovjek je postavljen, iziskivan, potreban i izazvan od jedne moći koja se očituje u biti tehnike i kojom sam ne gospodari. Nije položaj čovjeka u svijetu neka nerazmrsiva i neizbježna sudbina, ali je zadaća mišljenja baš u tome da svojim granicama pripomogne da čovjek uopće tek stekne dovoljan odnos spram te biti. Pojedinaac nije, iz mišljenja, u stanju da svijet u cjelini tako progleda da bi mogao dati praktička upućivanja. Ni suvremenost ne daje mjerilo za 'unutrašnju istinu' ljudskog djelovanja. (Što tu uopće znači 'vrijeme', pita se Heidegger). Mjerilo za mišljenje dolazi iz same stvari koja se ima misliti; mjerodavno je *djelovanje mišljenje i sačinjenje* (spjevanje). Filozofija ne može izvršiti nikakvu neposrednu preinaku sadašnjeg svijeta. Veličina onoga što se ima misliti naprosto je prevelika za nas današnje.⁸

Valja dakle posve prevladati ono mjerilo kojim se izražava određeni način građanske sadašnjosti kao nepromjenljiva mjera svih promjenljivih stvari.

Oblik radnog odnosa koji čini bit građanskog načina proizvodnje, kao ekonomija sredstava, materijala i uzajamnosti, jest uvijek *realna apstrakcija* od prebogate mnogostrukosti prirode i društva (njihova redukcija), kao što i logika predstavlja njenu *idealnu apstrakciju*. Potiskivanje društvenog subjekta u mišljenju što tako mjeri budućnost, ne razotkrivajući lažnu sadašnjost, jest potiskivanje one kritičke dijalektike koja bi bila sposobna proizvesti zbiljska mjerila budućnosti.⁹

Postavljajući u novcu mjeru svih vrijednosti, građanska klasna volja, kao subjekt koji određuje tu mjeru, krivo razumije sebe samu. Ona je rezultat kontrahirajućih parcijalnih volja i interesa, pa se kao sinteza njihova protuslovlja sama isključuje od postavljanja mjere, baš kao što novac degradira sve ostale robe (vrijednosti) na jednostavnu, slučajnu, relativnu vrijednost.

Ta 'vrijednost' kao svagda nanovo proizvedeni racionalitet ne označava ništa drugo do 'važenje' određenih u stvarnosno-ekonomskim formama okoštalih odnosa jedne društvene formacije, koja je na prirodnoj bazi dividiranog prisvajanja konstituirala svoju uzajamnost — zajednicu kapitala. Bit stvarnosne građanske klasne volje zgasnuta je u kapitalu do agirajuće, a ipak bezsubjektne nebiti u kojoj se očituje sva bezbitnost povijesti građanskog društva. Stoga će subjekt što se hoće osloboditi stalno biti iz budućnosti iznova bacan nazad u okove sadašnjosti, sve dok građanska klas-

na volja *neprepoznata* bude obitavala u tim oblicima i metodi mišljenja što strši u budućnost koja se daje planirati.¹⁰

Bez borbe kritičke inteligencije protiv te mehanike ekonomijskih formi razuma, koje onemogućavaju prevrat društvenih odnosa, proletarijat će ostati samo jedan pol lažnog totaliteta, sve dok je zarobljen u apstraktnom napretku proizvodnih snaga, jednako kao što se bez njegove borbe postojeća podjela rada, a time i građanska struktura društvenih potreba, stalno samo reproducira. Zbiljski nadmašiti vlastito pogađančenje, zaključuje Bahr, mogao bi proletarijat samo proširenjem praktičke kritike proizvodnih odnosa putem kritike svih građansko-instrumentalnih oblika razuma.¹¹

Upravo problemi koji se javljaju u uvjetima visokorazvijene proizvodne tehnike, navode suvremenu društvenu misao da ponovno otkrije pojam proizvođačke zajednice. U Marxa je to bila socijalno-antropološka kategorija, jer se čovjek kao društveno biće na pragu svoje *ljudske* historije pojavio kao biće zajednice. Prvobitna zajednica ljudi bila je i *prva proizvodna snaga* čovjeka. Marx je čitavu ljudsku povijest promatrao kao proces raspadanja te ljudske zajednice, koji sa kapitalizmom i najamnim radom dolazi do svoje kulminacije. Kroz taj se povijesni proces čovjek usamljuje: razmjena, koja je glavni uzrok rastvaranja zajednice, nameće vriednosti što predstavljaju *pad* u nazoru čovjeka na svijet, s obzirom na smisao i cilj ljudskog života, od čovjeka kao svrhe proizvodnje do proizvodnje kao svrhe čovjeka.

Razmjena i robnonovčana proizvodnja uvjetovana podjelom rada, uvjetovala je sa svoje strane privatno vlasništvo, nastanak društvenih klasa i države, uzrokujući dvije bitne konzekvencije u cjelokupnom razvoju ljudskog društva: rastvaranje generičkog bića čovjeka i rasparčavanje rada.¹²

Ako razotuđenje znači prevladavanje i jedne i druge od tih dviju konzekvencija, onda bi se ona ista zajednica koja je rastvorena podjelom rada i univerzalnom razmjenom dobara, morala suprotstaviti tom procesu razmjene, konstituirajući se kao zajednica koja dokida upotrebu radne snage robe ne samo u odnosu prema sredstvima rada, nego i u odnosu na upravljačke funkcije, kao slobodno udruživanje ljudi-proizvođača. Ali, ako je u tom smislu jasno da se realna zajednica mora zasnivati na zajedničkom posjedovanju sredstava za proizvodnju, znači li to, pita se Rudi Sipek, da se u njenom ponovnom uspostavljanju radi o vraćanju na početni oblik *proizvodne* zajednice i kako uopće taj zahtjev stoji spram razvitka same tehnologije.

Kako se pokazalo, automacija ne dokida jaz između nekvalificirane i visokokvalificirane radne snage, također ne dokida planiranje i organizaciju proizvodnih odluka izvan radnih mjesta, pa se i u uvjetima najrazvijenije proizvodne tehnologije degradacija radnika mora, po njegovom mišljenju, kompenzirati u drugim funkcijama koje leže izvan procesa neposredne proizvodnje, prije svega u onima koje se odnose na proizvodnu politiku i raspolaganje postignutom dobiti. No, to su funkcije koje još uvijek ostaju u domeni 'društveno nužnog vremena', dok se pravo rješenje za probleme otuđenja, koji proizlaze iz tehnologijske podjele rada, mora tražiti u 'slobodnom vremenu' koje ne podliježe društveno nužnom radu. Najprirodnije bi bilo taj problem sagledati u unutaršnjim ili dijalektičkim promjenama tih dviju kategorija, od kojih jedna pretpostavlja drugu.¹³

Koliko je god ta Supekova konstatacija točna, on je nije razmotrio u smislu pitanja koje je sam postavio o implikacijama razvitka tehnologije, ne promišljajući i gubeći iz vida ono što se sa samom tehnologijom dešava, s obzirom i na onu spoznaju koju je Marx u »Kapitalu« iznio, da sredstva za rad nisu samo mjerila za stupnjeve razvitka čovjekove radne snage, već otkrivaju i društvene odnose u kojima se rad odvija.

Sa definitivnim pretvaranjem znanstvenih znanja u odlučujućeg činioca proizvodnje društvenog bogatstva prelazi se, naime, ona zadnja točka razvoja ekonomskih odnosa vrijednosti i na tim odnosima zasnovane proizvodnje, čija je pretpostavka bila velika količina neposrednog radnog vremena, pa upravo zato *analizu razmjene vrijednosti* valja proširiti na proizvodnju i reprodukciju znanja i informacija kao dominantnih proizvodnih snaga, koje angažiraju sve veći dio društvene akumulacije i društvenog fonda rada. I upravo zato bitno je razmotriti sve vidove u kojima se *danās* javlja odnos *subjektivnih snaga* prema društveno-ekonomskim procesima i njima imanentnim zakonitostima, u koje spada i sam proces razvoja proizvodnih snaga. Upravo taj *odnos* predstavlja jednu od osnovnih determinanti i *konstituenti* konkretnog društveno-ekonomskog sistema.¹⁴

Ako kibernetička mašinerija uključena u proizvodni proces neposredno opredmećuje znanja, pretvarajući ih u upravljačke akcije, ona to čini po *nečijim* kriterijima, jer sama ih nema niti može imati. Ali je lukavost *tehničkog uma* baš u tome što on teži da nastupa *pored* ne samo proizvodnih nego i svih društvenih procesa, ostavljajući ih da shodno svojoj vlastitoj prirodi međusobno djeluju, dok on pri tome ostvaruje ne njihovu nego svoju svrhu. Nosioci toga uma ne fungiraju više kao neposredni činioci proizvodnih i društvenih procesa. Naprotiv, oni između sebe i učesnika

u tim procesima sve manje uključuju represivnu organizaciju, a sve više prividno neutralni tehnički racionalitet sad već pankibernetskih razmjera, inkorporirajući u njemu svoj cilj — centralizaciju društvene moći i reprodukciju takvog sistema koji je proizvod toga cilja.

Problemima tehnologije valja, dakle, pristupati polazeći od spoznaje da je ona »potprostor prostora ljudske slobode«, jedna od dimenzija sveukupnosti ljudske djelatnosti, ali istovremeno i dio prostora u čijem kreiranju, kada je u pitanju budućnost, sve više učestvuje sam čovjek. Taj je prostor po svojoj prirodi *integralan*, jer postoji međuzavisnost između pojedinih njegovih dimenzija, pojedinih njegovih potprostora koji *nisu nezavisno promjenljivi*. Zato snažnoj prisili koja još uvijek traje da se taj prostor u znanstvenoj analizi i konkretnoj praksi tretira parcijalno, valja suprotstavljati ukupnost odnosa u ljudskom društvu i njegovoj prirodnoj i umjetnoj okolini.

Međuzavisnost razina tehnoloških implikacija ide od pojedinog kolektiva do globalnog društva, pa određena tehnolojska alternativa određuje većinu uvjeta u kojima će se formirati društveno biće njegovih pripadnika. Zato kompenziranje u 'različitim aspektima socijalnih funkcija organizacije rada' onoga što mu »tehnologija« oduzima za radnika predstavlja kompenziranje iluzijom da ima moć u jednom drugom potprostoru prostora ljudske slobode, gdje je realno ne može imati, ako nema stvarnog utjecaja u sagledavanju svih konzekvencija danog izbora.

Te konzekvencije tiču se prvenstveno mogućnosti prevladavanja dane klasne strukture društva i razmrvljenosti vlastitog društvenog bića, pa jedino svijest o toj razmrvljenosti može razlučiti konkretne izgleda i puteve bitnih promjena. Pretpostavka za to jest takva politička artikulacija radničke klase koja ide za njenom stvarnom ulogom u društvenom razvoju, omogućujući joj svestranu revolucionarnu praktičku aktivnost i solidarno povezivanje u međunarodnim okvirima. Znanstveno-tehnološki napredak sam po sebi ne sadrži nikakvu *jednoznačnu* objektivnu zakonitost. Naprotiv, on je alternabilan i inkorporira ciljeve subjektivnih snaga, ali samo u onoj mjeri u kojoj se prostire njihova društvena moć.¹⁵

Obrisi budućnosti kao alternative sadašnjoj društvenoj cirkulaciji dobara odista se naziru na mjestu otvorenog rascjepa između dva vremena na koje je podvojen ukupni život, a ekonomisti ih nazivaju sferom proizvodnje i sferom potrošnje. Razmjerni međusobno nezavisnih radova i proizvoda, koji tek tom razmjenom postaju opća, društvena proizvodnja, Marx je alternativu vidio u

neposrednom podružtvljavanju rada: u *razmjeni djelatnosti* koja bi bila određena zajedničkim potrebama i zajedničkim ciljevima. Tada bi rad *prije razmjene* bio postavljen kao *opći*. Mjerenje razmjenskih vrijednosti radnim vremenom bilo bi zamijenjeno neposrednim društvenim planiranjem ukupnog društvenog vremena, pa bi se na višoj društvenoj razini ponovno integrirao ciklus proizvodnje i potrošnje.

Time se mijenja i smisao radnog kao i smisao slobodnog vremena, ali i karakteristika njihove suprotstavljenosti. Ljudsko ponašanje ne mora se ograničiti na tu dihotomiju, čim znade da 'carstvo slobode' počinje tamo gdje rad prestaje biti određen vanjskom svrhom i da ekstrinzično motivirana materijalna proizvodnja stvara tek osnovu za jedno čovjeku mnogo primjerenije ponašanje — intrinzično motiviranu djelatnost kao višu djelatnost koja izvire iz njegove potrebe za samoostvarenjem.

Razumljivo je da tek skraćanjem radnog vremena može nužni rad ustupiti mjesto slobodnom radu i da takvo poimanje slobodnog vremena ne može ukinuti prisilni karakter materijalne proizvodnje, ali ono zahtijeva razvijanje 'carstva slobode' *unutar nužnog rada*, povezivanjem i ispreplitanjem slobodnog rada s materijalnom proizvodnjom. Tu se začinje onaj novi proces proizvodnje koji se približava 'unutarnjoj istini' ljudskog djelovanja, koje je u isti mah disciplina, u odnosu na nastajućeg čovjeka, a materijalno stvaralačka i opredmećujuća znanost, u odnosu na nastalog čovjeka, u čijoj glavi egzistira akumulirano znanje društva.¹⁶

Osnovno otuđenje čovjeka jest otuđenje njegove budućnosti u životnoj perspektivi koja prošlost daje unaprijed kao jedinu alternativu budućeg života, premda se ljudska strana povijesti očituje u nastojanju čovjeka da bude ono što još nije bio; to i jest preokupacija koja čovjeka čini čovjekom. Ali, ako se u danom društvu ne otkrivaju prikriveni materijalni uvjeti i ne anticipiraju odgovarajući odnosi budućeg društva, onda svi pokušaji da se prevladaju prethodni društveni oblici moraju ostati isprazni. Planiranje je odista tek sekundarni faktor razvoja društva, čija primjenljivost ili pak utopijski karakter zavise od *uočavanja stvarne 'slobode od' postojećih oblika materijalnih*, to jest društveno-ekonomskih činilaca kao primarnih faktora razvoja, koji imaju i svoje od planiranja nezavisne zakonitosti. Tek potom i tek utoliko planiranje može postati kreativno koncipiranje 'slobode za' novu budućnost, koristeći i preoblikujući naslijeđenu proizvodnu snagu prema usmjerenju što ga omogućuje oslobađanje od prošlosti. Pretpostavka prostora slobode sadrži prema tome dio koji definira veličinu poželjne promjene, kao i onaj dio koji govori o raspoloživoj slobodi za akciju.¹⁷

Slobodan prostor za novu organizaciju društva može se zadobiti danas samo trajnim povećanjem slobode od isključivosti kriterija rentabilnosti i slobode od nejednake distribucije vlasti. Potreba za takvim sadržajem života koji će kreirati slobodu za novu antropocentričnu civilizaciju i sama je pitanje kreacije, specifične kreacije pojedinaca u specifičnim uvjetima prostora i vremena. Samodjelatnost izvire iz sistema ličnosti, ali se ličnost ne može protumačiti neposrednim podražajima iz okoline, jer ih nadmašuje i po sadržaju i po intenzitetu. Između nesuglasnosti subjektivnih životnih uvjeta (potreba i sposobnosti) i objektivnih uvjeta (izvora života ili ograničenja životnih mogućnosti), uvijek posreduje specifično ljudsko rješenje te suprotnosti razvijanjem nove aktivnosti prisvajanja uvjeta vlastitog razvitka u društveno raspoloživom prostoru i vremenu.¹⁸

Taj prostor jest prostor rasprostiranja društvene komunikacije kao ljudske potrebe, a vrijeme u njemu jest vrijeme aktualiziranja ljudskih potencijala kao društvene realizacije. Sve dok posljedice raspada zajednice budu trajale u klasnoj podvojenosti države i društva, privatnog i općeg vlasništva, individualne i društvene moći, bit će i politika shvaćena kao tehnologija vlasti, a njeno uzastojanje oko zajednice nužno će zagovarati partikularni interes. Tek u onoj mjeri u kojoj se zajednica bude shvaćala i doživljavala kao način postojanja, u tolikoj će mjeri opći interes moći dopirati do partikularizirane svijesti kao artikulirana potreba smisla života. Samoupravljanje, kao samodjelatnost u prostoru i vremenu, kao rad koji iz sebe ispoljava mjerila svoga stvaralaštva, bit će u tom okviru i u tom smislu i cilj i sredstvo: budućnost u sadašnjosti.¹⁹

NAPOMENE UZ DEVETO POGLAVLJE

¹ H. Lefebvre, *Urbana revolucija*, str. 127-130, 175, 173-174, 188-189, 184-185, 183, 197-199, 200-201, 168-169, 201-202.

² Isto, str. 203-205, 207-208. Paradoks je urbanog fenomena u toj fragmentaciji koja ne da da se shvati njegov totalni karakter, premda se o njemu može razmišljati samo kao o totalitetu. To izmicanje cjelovitosti, koje dolazi do centraliteta i dijalektike centraliteta, jest ono što ostaje nedokučivo 'pozitivnoj' pseudoznanosti. Ona je tu krajnju fragmentaciju i cinički kadra opravdati pseudokonceptima koji imaju privid operativnosti i globalnosti u isti mah. Lefebvre je mišljenja da je jedan takav pseudokoncept i pojam *okolina*: »... riječ je o jednoj slici pozajmljenoj iz ekološkog i morfološkog opisa, to jest — ograničenoj, koju prekomjerno proširujemo jer je laka i pogodna.« (str. 208-209).

³ Isto, str. 115, 104, 94-98.

⁴ Isto, str. 115-118, 114. Nastavljajući upornošću pionira ova u marksističkoj teorijskoj misli jedinstvena istraživanja, Lefebvre je došao do veoma značajnih formulacija kojima nastoji prevladati onu podjelu što drži na odstojanju različite prostore: fizički, mentalni i društveni. Takav je upravo pojam *produkcije prostora* koji pruža konkretnu univerzalnost koja može osvijetliti društvenu praksu kao prostorno inherentnu formama. Vidi uvod u njegovu knjigu *La production de l'espace* (Anthropos, Paris, 1975) preveden u časopisu *Marksizam u svetu* 9/1975.

⁵ Robert Jungk, »Radionice budućnosti«, *Praxis* 1-2/1972, Zagreb, str. 143.

⁶ Isto, str. 144-146.

⁷ David Elliott, *Policy and Participation*, Man-made Futures: Design and Technology, A Second Level Course Unit 6, The Open University Press, Milton Keynes; 1975.

Harold Sackman, *Advanced research in online planning: critique and recommendations*, System development corporation, Santa Monica, 1970. str. 43, 56-58. U sažetku studije Sackman kaže: »Participativno planiranje odnosi se na uzajamna ljudska očekivanja koja ulaze u konsenzus što vodi ka društvenoj kreaciji plana. Istraživanja u participativnom online planiranju (POP) odnose se na sistematsko eksperimentiranje u stvaranju planova, u obliku planirajućeg konsenzusa u danoj okolini računanja.« (str. 72)

⁸ »Razgovor s Heideggerom 23. rujna 1966.« (Der Spiegel, Hamburg, 31. V 1976), *Kulturni radnik* 3/1976, Zagreb, prijevod Vanja Sutlić, str. 162-165, 169, 172, 174. I u Heideggera je riječ o jedinstvu do istovetnosti teorije, prakse i poezije: »Ako se kao okvir za su-uvrštavanje umjetnosti, pjesništva i filozofije uzme 'kulturni pogon', tada je izjednačenje opravdano. Postaje li pak problematičan ne samo pogon nego i ono što se zove 'kultura',

tad i promišljanje o tom dostojnom pitanju pada u zadano okruženje mišljenja, kojeg nužni položaj se jedva daje domisliti.» (str. 174)

¹ Hans Dieter Bahr, »Budućnost napretka«, *Praxis* 1-2/1972, Zagreb, str. 149-150.

² Isto, str. 151, 160. Predodžba da je 'planiranje' naprosto linearno i 'progressivno' raspolaganje vremenom potječe iz teorijskog modela političke ekonomije i označava formalno-teleološki mišljenje: učvršćivanje jednog modusa promjene, koju tek treba odjeloviti, no tako da već retrospektivno učvršćuje i određuje sadašnje djelatnosti. Pošto je buduće vrijeme predmet rada kojeg valja ekonomizirati, 'planiranje' se smije kretati samo u već postojećoj opreci između konkretnog i apstraktnog radnog vremena, koju ono u isti mah treba i ukinuti. Taj se protustav prikriva jedinstvenim mjerilom vremena, i tako prikriven kao bezkonfliktno planiranje 'produžuje' u budućnost.

Takvo planiranje obećava samo ondje uspjeh gdje je budućnost već davno odlučna. Tamo gdje se budućnost tome nasuprot otvara mogućnostima oslobođenja, ona je za taj planski model nepouzdana, apstraktno utopijska i neproračunljiva, jer ugrožava sadašnjost (privatnog vlasništva), pa i onda kad je to ugrožavanje kao 'rizik' već postalo 'varijabla' decizionističkog modela, pomoću kojeg se fiksira način postupanja prije nego li nastupi sam događaj koji ima isključiti odluku. Taj model, kaže Bahr, nije ništa drugo nego sam kapitalistički pogon. (str. 157-159). Te unaprijed uspostavljene strategije (vojnog razračunavanja) pojavljuju se kao opterećujuća činjenica i u futurološkoj teoriji. (str. 159)

³ Isto, str. 161-162.

⁴ Rudi Supek, »Sudbina proizvođačke zajednice«, *Smisao i perspektive socijalizma*, zbornik, izvanredno izdanje *Praxis*, Zagreb, 1965, str. 193-195.

⁵ Isto, str. 197-202.

⁶ Srboljub Stojanović, *Naučno-tehnološki napredak i radnička klasa u borbi za samoupravni socijalizam*, Centar za društvena istraživanja Predsjedništva CK SKJ, Beograd, 1975, str. 36, 39, 45, 47.

⁷ Isto, str. 28, 55, 71-72, 67-68, 74, 89.

⁸ Božo Jušić, *Društveni sadržaj potrošnje* — Uvod u planiranje potreba, (skripta), Postdiplomski studij Istraživanje i unapređivanje dizajna, Zagreb, 1976, str. 97-100.

⁹ Isto, str. 101-107. Izrazi 'sloboda od' i 'sloboda za' koje koristi Jušić potječu od Ericha Fromma.

¹⁰ Isto, str. 99, 17-18.

¹¹ Spase Uzelac, »Politika i zajednica«, *Kulturni radnik* 3/1976, str. 186 i 188. Jean Pierre Chevenment, »Budućnost u sadašnjosti«, intervju, *VUS br. 1275*, Zagreb, 16. X 1976.

MATKO MESTROVIC
TEORIJA DIZAJNA I PROBLEMI OKOLINE

Likovno opremio
DEAN JOKANOVIC-TOUMIN

Korigirala
BLAZENKA TRZAN

Izdavač
ITRO »NAPRIJED«
Zagreb, Palmotičeva, 30

Za izdavača
ANTUN ŽVAN

Slog, tisak i uvez
Stamparski zavod »OGNJEN PRICA«
Zagreb, 1980.

